

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. **709.5961** **Kre**

D.G.A. 79.

INLEIDING TOT DE HINDOE-JAVAANSCH KUNST

INLEIDING

TOT DE

HINDOE-JAVAANSCH KUNST

DOOR

DR. N. J. KROM

HOOGLEERAAR TE LEIDEN

16470

TWEEDE, HERZIENE DRUK

MET 112 PLATEN EN KAARTEN

TWEEDE DEEL

709.5961

kro

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1923

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 16470.
Date..... 5/3/59
Call No. 709.5961/K12.1

INHOUD

DE TIENDE HOOFDSTUK — PRAMBANAN (SLOT). OVER- GANG NAAR OOST-JAVA	1
Overeenkomst van de late Midden-Javaansche en vroege Oost-Javaansche kunst — Tjañdi Plaosan — De Bodhisattwa's en de reliefs — Het verdere complex — Tjañdi Sadjiwan — De Oostenlijke overblijfselen te Prambanan — Méndang Kamoelan — Oudste tempels van Oost-Java — Tjañdi Goenoeng-Gang- sir — Tjañdi Pamotan — Tjañdi Soembërnanas — Djalatoeñda — Bèlahan — Oudheden in Madioen — West-Java.	
VEERTIENDE HOOFDSTUK — DE KUNST VAN KADIRI EN SINGHASARI	48
De rijkshelften — De „bewaakte grens" — Goewa-tritis — De term „kunst van Singasari" — Tjañdi Kidal — Omgeving der hoofdstad — Singasari — Studies van Reuvens, Brumund en Brandes — Ligging der oudheden — De torentempel — De beelden — Verhouding met Voor-Indië — Dateering — De Zuidelijke tempels — Losse beelden — De aloen-aloen en de rākshasa's — De Gañeça van Bara.	
VIJFTIENDE HOOFDSTUK — TJANDI DJAGO	95
Stichting en oude beschrijvingen — Onderzoek en monogra- fie van Brandes — Reliefverklaring door Van Stein Callenfels — Bouwkundige opzet — Beschrijving van het monument — Ka- rakter van het ornament — De reliefs in het algemeen — Tantri- verhalen — De legende van Koeñdjarakarņa — Het Pārthaya- dijña — De Ardjoenawiwāha — De Krēshṇāyaṇa-reliefs — De beelden — Amoghapāça en zijn groep — Afkomst der beelden — De omgeving van het heiligdom — Bronsreplieken van de beel- dengroep — Steenen copie naar Sumatra — De Mañdjoeçri van Djago — De tempel van Waleri.	
ZESTIENDE HOOFDSTUK — DE VROEG-MADJAPAHIT- SCHE KUNST	137
Aansluiting bij Singhasari — Tjañdi Djawi — De Çiwa-boed-	

dha-tempel — Bericht van Prapañtja — Beschrijving — De reliefs — De omgeving — Tjañdi Pértapan — Tjañdi Papoh — Het miniatuur-tempeltje — Oudste overblijfselen te Djédong — Tjañdi Soembêrdjati — Het heiligdom van Simpang — Opgraving door Perquin — Het Çiwa-beeld van Krêtarâdjasa — De Pârwati — Tjañdi Rimbi — De reliefs.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK — DE BLOEITIJD VAN MADJAPAHIT 173

De rijkshoofdstad — Onderzoek van Wardenaar, Verbeek, en Krama Djaja Adinêgara — Beschrijving van Prapañtja — Uitbreiding van het stadsgebied — Poort Wringin-lawang — Tjañdi Brahoe en omgeving — Trawoelan en de Menak Djingga — Reliefs van Trawoelan — Kêdaton — Poort Badjang-ratoe — Tjañdi Tikoes — Het Museum te Madjakërta — Tjañdi Dja-boeng — Tjañdi Kali-tjilik — Overblijfselen te Bajalangoe.

ACHTTTIENDE HOOFDSTUK — DE BLOEITIJD VAN MADJAPAHIT (VERVOLG) 209

Tjañdi Soerawana — Ardjoenawiwâha en andere reliefs — Tjañdi Tigawangi — De Soedamala — Het tempelterrein — Tjañdi Kêdaton — Ardjoenawiwâha en Garoeđeya — De terrassen — Tjañdi Pari — Tjamsche invloeden — Tjañdi Soemoer — De graftempel van Panggih — Ploembangan — Poorten van Djédong — Tjañdi Pasetran.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK — PANATARAN 245

Het heiligdom van Palah — Bouwgeschiedenis — Opnamen van Horsfield en Van Kinsbergen — De restauratie van 1901 — Werkzaamheid van Brandes en Perquin — Indeeling van het terrein — De hoofdtempel — Beschrijving der terrassen — Het Rāmāyana en de wolkentoneelen — Het Krêṣṇāyana — Verschillende kunstrichtingen — De bovenbouw — De tempelwachters — Het Nāga-tempeltje — Het tempeltje van 1369 — Het pēṇḍapa-terras — De badplaatsen — Andere overblijfselen — De waarde van Panataran.

TWINTIGSTE HOOFDSTUK — ONGEDATEERDE OOST-JAVAANSCHÉ TEMPELS 285

Bijzetplaats van Hayam Woeroek — Tjañdi Bangkal — Tjañdi Sawēntar — Tjañdi Kēsiman-tengah — Trawas — Poort

Dërma — Tjañdi Kalang-anjar — Overblijfselen in het Malang-sche — Tjañdi Sanggariti — Badplaats Simbatan-wetan — Tempeltjes in Paree — Tjañdi Wringin Brañdjang — Overblijfselen in Zuid-Kèdiri — Tjañdi Sanggrahan — Grot van Selamangleng (bij Toeloengagoeng) — Tempels op den Wadjak — Beelden van Broemboeng en Djéboek.

EEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK — LATERE OOST-JAVAANSCHÉ MONUMENTEN 325

Tjañdi Botjok — Bosch Trënggiling — Grot van Selamangleng (bij Kèdiri) — Jongere tempels in Zuid-Kèdiri — Tjañdi Gambar en Toeban — Tjañdi Batjëm — Tjañdi Gambar-wetan — Tjañdi Ngëtos — De bergheiligdommen — De Kawi en omgeving — De Ardjoena — Padoesan — Indrakila — De Smeroe — Pëtoeng amba — Tjañdipoera — De oudheden op den Argapoera — Stralenkrans-sculptuur.

TWEE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK — DE WESTELIJKE VOORTZETTING DER OOST-JAVAANSCHÉ KUNST, DE SOENDA-LANDEN 365

Westelijke en Oostelijke richting — Pënampihan — De oudheden van Soekoeh — Tjëta — Karakter en verklaring dezer kunst — Verdere terrassen-heiligdommen — De Mërbaboe — West-Java — Tjikapoendoeng, enz. — Midden-Javaansche kunst in Bantam — Rijk van Padjadjaran — Hindoe-Soendaneesche kunst te Tjibodas.

DRIE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK — VOORTZETTING NAAR HET OOSTEN. BALI EN SUMATRA. JAVA NA DEN HINDOE-TIJD 398

De Pënanngoengan — Tjañdi Selakëlir — Nieuwe kunst-richting — Voorloopers daarvan — Overblijfselen in den Oosthoek — Tjañdi Rëtja — Krañdjingan en omgeving — Het Zuid-Oosten van Java — Matjanpoetih — De kalksteensculptuur — Bali — Handhaving der Oost-Javaansche tradities — Gecompliceerdheid van het overgangsproces — Tampaksiring — Tempelrelief te Bangli — Borneo — Hindoe-Sumatraansche cultuur — Moeara Takoes en de biara's van Padang Lawas — Samenhang met Java — Palembang — Overblijfselen in Lëmatang-Hilir — Djambi — De makara's van Solok — Mënangkabau — Java na den Hindoe-tijd — Grësik en Sëndangdoewoer — De minaret van Koedoes — Tjirëbon — Chineesche klëptengs.

VIER EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK — DE METAAL-	
KUNST. BESLUIT	434
Schilderkunst — Metaalkunst — Midden- en Oost-Java —	
De godenbeeldjes — Hindoe- en Polynesisch type — De brons-	
vondst van Ngañdjoek — Sieradiën — Vaatwerk — Zodiak-	
bekers — Metalen bladen — Bidschellen — Hangklokken —	
Lampen — Spiegels — Krissen, enz. — Aardewerk.	
Eenheid en vrijheid der Hindoe-Javaansche kunst.	
REGISTER	463

DE TIENDE HOOFDSTUK

PRAMBANAN (SLOT) — OVERGANG NAAR OOST-JAVA

Wanneer wij de jongere producten der Midden-Javaansche kunst met de oudste van Oost-Java binnen het verband van één hoofdstuk vereenigen, dan is dat om duidelijk te doen uitkomen, dat er tusschen die beide een zeer bepaalde continuïteit bestaat, zoodat men zeker verkeerd zou doen, de Midden- en de Oost-Javaansche kunst als twee wel verwante, maar toch min of meer naast elkander staande verschijnselen te beschouwen. Integendeel meenen wij, indien niet alle teekenen bedriegen, in de laatste, zooals wij die kennen, de directe voortzetting van de eerste te moeten zien. Wij moeten deze restrictie „zooals wij die kennen” intusschen niet voorbijzien, want er is nog een factor in het spel, waarvan wij de waarde niet kunnen beoordeelen. Het staat vast, dat er niet alleen *na*, maar ook *tijdens* de Midden-Javaansche periode, in het Oosten van het eiland een Hindoe-Javaansche cultuur heeft gebloeid, en dat deze eveneens haar heiligdommen heeft gehad. Van die heiligdommen is niets meer over, en zoo ontgaat het ten eenenmale aan onze contrôle, hoe deze zich tot de latere tempels van Oost-Java hebben verhouden. Wanneer deze laatste zich voordoen als voortzetting van de Midden-Javaansche, dan zijn er twee gevallen mogelijk: of de oorspronkelijke en oudste Oost-Javaansche kunst heeft afgeweken van de latere, doch is bij den overgang der hegemonie van Midden- naar Oost-Java geheel overvleugeld door de van ginds meegebrachte kunstvormen, zóó zelfs dat alle sporen er van verdwenen zijn, of de oudste Oost-Javaansche kunst was geheel dezelfde als de gelijktijdige Midden-Javaansche, vormde er wellicht één algemeen Hindoe-Javaansche kunst mede, en dan zou de ons bekende latere kunst van Oost-Java natuurlijk eerder

te verklaren zijn uit de ook plaatselijk er aan voorafgaande oud-Oost-Javaansche dan uit de Midden-Javaansche. Voor het practisch onderzoek blijft de zaak met dat al dezelfde: wij hebben als materiaal slechts eenerzijds de Midden-Javaansche, anderzijds de latere Oost-Javaansche kunst, en er is dan ook niet het minste bezwaar tegen om datgene, waaruit de ons bekende kunst van Oost-Java zich ontwikkeld blijkt te hebben, eenvoudig weg „Midden-Javaansch” te noemen, zonder er telkens bij te voegen: „of mogelijk een met de Midden-Javaansche volkomen overeenstemmende gelijktijdige kunstuiting op Oost-Java”. Niettemin was het tot juist begrip der kwestie van belang ons er even rekenschap van te geven, hoe de formule van de Oost-Javaansche kunst als voortzetting van de Midden-Javaansche op te vatten is.

Dat van de in diezelfde periode van vóór ongeveer 915 gestichte gebouwen de Midden-Javaansche in zoo grooten getale over zijn, doch van de Oost-Javaansche zelfs geen spoor is teruggevonden, laat zich gemakkelijk verklaren. Vooreerst was klaarblijkelijk in die dagen Midden-Java toch in elk geval het centrum der Hindoe-cultuur, en zullen de monumenten er dus ongetwijfeld meer in aantal, grooter en voornamer zijn geweest. Vervolgens kan de in een later tijdperk op Oost-Java aan den dag tredende voorkeur voor baksteenbouw, tegenover den hardsteen van Midden-Java, zich ook reeds in de vroegere periode hebben voorgedaan en dan heeft dit brozer materiaal uit den aard der zaak een spoediger verval in de hand gewerkt. De voornaamste reden is echter wel, dat door het verlaten van Midden-Java de toestand van de monumenten daar ondanks alle verval in zekeren zin bestendig werd: ze bleven daar liggen, zonder dat er iets meer bijkwam, maar ook zonder dat er eenige aanleiding was, om ze af te breken of te veranderen of voor iets anders te gebruiken. Op Oost-Java daarentegen bloeide de Hindoe-Javaansche maatschappij nog zooveel eeuwen achtereen, en wat is natuurlijker, dan dat nu eens een gebouw niet langer voldeed en door een ander vervangen werd, dan weer een heilighdom minder populair werd en de nu onnoodige ruimte werd prijsgegeven, kortom dat de monumenten er alle op hun wijze den in-

vloed ondergingen van een groeiende en zich ontwikkelende, een levende maatschappij, nieuwe vormen en denkbeelden aanvaardend, en voor de oude geen aandacht meer over hebbend. Prapañ-tja spreekt herhaaldelijk van vervallen en verwaarloosde tempels in zijn dagen, den bloeitijd nog wel van het Madjapahitsche rijk; en men behoeft slechts naar Bali te gaan om van zulk een toestand nog thans de levende illustratie te krijgen. Het ligt dan ook in de rede, dat het verdwijnen van het oude om voor het nieuwe plaats te maken zich niet heeft bepaald tot die allereerste Oost-Javaansche tempels van vóór 915; na den grooten overgang van het begin der tiende eeuw zal integendeel het verschijnsel, bij een zooveel intensiever leven op elk gebied, er niet minder op zijn geworden. Inderdaad is er dan ook uit het geheele tijdvak vóór het rijk van Singhasāri maar weinig over: een paar monumenten uit den overgangstijd zelf, een paar uit de periode van Airlangga, iets meer uit de heerschappij der Kadirische koningen, maar de groote massa van wat er aan overblijfselen uit den Oost-Javaanschen Hindoe-tijd gespaard is, dateert pas uit het tijdvak, dat zijn aanvang neemt in de eerste helft der dertiende eeuw en de rijken van Singhasāri en Madjapahit omvat.

Van alle Midden-Javaansche monumenten is het de Lara-Djong-grang-groep, die — wij zagen het reeds — de meeste aanknopingspunten met Oost-Java op te merken geeft, en welbeschouwd zou dan ook de bespreking van dit tempelcomplex het laatste dienen te zijn, wat omtrent Midden-Java medegedeeld werd, alvorens wij den stap ondernemen naar het Oosten. Waar echter de bijzondere beteekenis van deze groep, als geheel genomen, haar behandeling in een afzonderlijk en zelfstandig hoofdstuk vereischte en het voorts aanbeveling verdiende ons aan de Westzijde der Prambanan-vlakte begonnen overzicht geleidelijk en op dezelfde wijze Oostwaarts voort te zetten, hebben wij er de voorkeur aan gegeven het vorig hoofdstuk aan deze centraal gelegen Lara-Djong-grang-tempels te wijden, en thans de beide andere uit den laatsten Midden-Javaanschen tijd dateerende heiligdommen te doen volgen: Plaosan en Sadjiwan. Gelijk men weet, is het voornamelijk

terium voor die jongere dateering (door Van Erp in het licht gesteld) het gebruik, in de binnenvulling van den onderbouw, van den mergelsteen uit de Ratoe-Baka-steengroeven. Technische eigenaardigheden dienen daarbij tot een welkome bevestiging.

Beide genoemde heiligdommen zijn weder Boeddhistisch, beide ook bestonden niet slechts uit één enkel bouwwerk, doch vormden een complex. De Tjañdi Plaosan, waarmede wij ons het eerst zullen bezighouden, ligt op 1.5 K.M. afstand van Tjañdi Sewoe, in Noord-Oostelijke richting en is naar die zijde de verst verwijderde van de nog overgebleven oudheden van Prambanan. Het geheele terrein (plaat 41) vertoont den vorm van een rechthoek, waarvan de lange zijden naar het Oosten en Westen zijn gekeerd; de hoofdingangen liggen alle naar het Westen. Het complex bestaat uit drie groepen, waarvan de Zuidelijkste door een open ruimte van de rest was gescheiden; deze Zuidelijke groep, door een eigen ringmuur omgeven, was samengesteld uit een vierkant terras in het midden, waar omheen aan drie zijden cirkelvormige voetstukken werden aangetroffen, terwijl aan de Westzijde, den voorkant dus, sporen van tempelgebouwtjes lagen. De Noordelijke groep, met de middelste in één ringmuur gevat, doch door een tusschenmuur er van gescheiden, bevatte eveneens een vierkant terras, hier uitsluitend door cirkelvormige voetstukken omgeven. Het middelste complex was het grootste en voornaamste. Ronde voetstukken en tempeltjes omringden er een tweetal binnen een afzonderlijken, binnensten ringmuur gelegen gebouwen, gelijk blijken zal wihāra's. Zij zijn niet naar elkander toegewend en werden dan ook weder door een tusschenmuurtje gescheiden; beider ingangen liggen op het Westen en corresponderen met twee doorgangen in den binnensten en in den buitensten ringmuur, naast welken laatsten aan weerszijden een tempelwachter was opgesteld. Tegenover het Noordelijkste gebouw was ook nog iets overgebleven van het trapje, dat naar den doorgang van den binnen-ringmuur leidde. Door zijn eenigszins afgezonderde ligging heeft Tjañdi Plaosan niet gedeeld in de belangstelling en zorg, welke den meer bekenden oudheden van Prambanan ten deel zijn gevallen. De oudere bezoe-

kers van Prambanan zijn geen van allen zóó ver gekomen, en Cornelius heeft klaarblijkelijk al evenmin van het bestaan van Plaosan afgeweten als Mackenzie of Baker. De eerste vermelding is dan pas van 1845, door Münnich. Te zijner tijd volgden, gelijk bij alle overblijfselen in deze streek, Brumund, Friederich en Hoepermans, doch terwijl het door beide laatstgenoemden opgemerkte weinig belangrijks bevat, heeft Brumund's nauwkeurige beschrijving ook dáárom groote waarde, dat hij nog enkele dingen heeft kunnen waarnemen, welke de groote aardbeving van 1867 niet hebben doorstaan. Het is daarom temeer te betreuren, dat deze geleerde betrekkelijk zoo weinig te zien heeft gekregen, daar het geheele terrein, evenals de voet der wihāra's, onder puin en aarde verborgen lag en de beide gebouwen zelf voor een groot deel volgestort en nog niet ontruimd waren. Zodoende is de opname van IJzerman in 1885 eigenlijk de eerste volledige en betrouwbare; het is tevens de laatste gebleven, want Plaosan heeft sindsdien niet meer het voorwerp van een bepaald onderzoek uitgemaakt, en de Oudheidkundige Commissie heeft er zich bij haar opname in 1909 toe bepaald te constateeren, wat er zonder verdere nasporing op het terrein te zien viel. Dat resultaat was bedroevend: behalve de twee wihāra's, de tempelwachters en een stukje tusschenmuur, waren „alle bijtempeltjes, ronde en vierkante terrassen, ringmuren en tusschenmuur onzichtbaar of verdwenen”; de Zuidelijke groep was geheel ondergegaan in den landbouw der bevolking; van de Noordelijke was er alleen een vierkant met eenige beelden over. Nu is gelukkig de mogelijkheid niet uitgesloten, dat een schoonmaak van het terrein nog wel wat van het verloren gewaande aan den dag zou brengen; zoolang dat niet is geschied, kunnen wij slechts afgaan op de berichten van IJzerman. De wihāra's hebben sinds diens beschrijving ook weder aanzienlijk geleden, vooral de fraaie beelden, die er staan, hebben het moeten ontgelden, maar ook een stuk van een trapje bleek nog in 1902 te zijn weggehaald. In de laatste jaren zijn beide monumenten, welker voet in 1898 aan de voorzijde was blootgelegd om de profileering te kunnen nagaan, geheel van het omringende puin en struikgewas bevrijd.

Deze beide wihāra's (plaat 42) doen uit den aard der zaak dadelijk denken aan de Tjaṇḍi Sari, welker bestemming immers dezelfde was. Ook dit zijn rechthoekige gebouwen, met een uitsprong voor den ingang in het midden van een der lange zijden, terwijl de inwendige indeeling eveneens dezelfde is: uit het voorportaal betreedt men een middenvertrek, vanwaar rechts en links een doorgang naar een zijvertrek leidt. Bij Tjaṇḍi Sari was, zooals wij zagen, de geheele vestibule verdwenen, doch stond het gebouw er nog in zijn twee verdiepingen en met gedeeltelijk gespaard dak; van de onderling volkomen gelijke wihāra's te Plaosan daarentegen is er weer meer van den ingang en het voorportaal over, maar is de hoogere verdieping geheel weg, zoodat slechts ternauwernood de vroegere aanwezigheid daarvan kan worden geconstateerd.

Het soubasement, waar het gebouw op rust, verschilt in zijn profileering niet van het gebruikelijke Midden-Javaansche type, met oijef en half rond, hetwelk wij reeds zoo vaak beschreven. Het middengedeelte is geornamenteerd met door pilasters afgesloten paneelen, welke zoowel behangselpatroon bevatten als de bloemvaas of de gevleugelde schelp tusschen recalcitrante spiralen. Van het tempellichaam is na de groote aardbeving slechts een betrekkelijk klein deel te zien, voldoende echter om een indruk te geven van een bijzonderen rijkdom in de ornamentatie. Er zijn in het geheel vier vensters, twee aan de voorzijde en één aan iederen zijkant, telkens juist aan weerskanten van den (Zuid-Westelijken en Noord-Westelijken) buitenhoek; deze vensters zijn omgeven door kāla-makara-ornament. Overigens bestaat de versiering in paneelen, die door pilasters geflankeerd worden en waarin staande mannen- en vrouwenfiguren in groot ornaat gebeiteld zijn, van denzelfden trant als aan de Tjaṇḍi's Kalasan, Sewoe, Loemboeng en vooral weder Sari. Zij houden in het algemeen met de eene hand den bloemstengel van een naast hun voeten ontspringende plant, in de andere een bloem aan een kort steeltje; op die bloemen zijn soms attributen geplaatst. Ook vindt men op den grond een brandende lamp of wierookbrander. Boven hangen van de bekroning der pilasters guirlandes met bidschellen af. De beteekenis dezer staande

figuren, Bodhisattwa's, goden, of wat het zijn mogen, is nog evenmin vastgesteld als bij de overeenkomstige voorstellingen op bovengenoemde heiligdommen.

Bijzondere vermelding verdient de versiering van de zijanten der ver vooruitspringende vestibule (plaat 43). De wandvlakte is in drieën verdeeld, een blind venster in het midden en een zijpaneel aan weerskanten. Het venster, dat op een fraai voetstuk rust, is gevuld met de reeds bij Tjandi Sewoe beschreven variatie van het triçoela-tjakra-ornament, hetwelk eveneens in den hoofdtempel van Lara-Djonggrang is toegepast; de zijpanelen bevatten een versiering van geheel tot bloemornament verlijnde, boven elkaar geplaatste leeuwenkoppen, waarvan hierboven bij de bespreking van Tjandi Asoe (Kědoe) reeds melding is gemaakt (zie I pag. 420). Men vindt hier de onmiskenbare sporen van vroegere stucco-bekleding.

Een trap, waarvan de vleugels met rankornament versierd waren en beneden uitliepen in makara's van het type met voluutvormige slurf, waarop lotusbloem en juweel, leidt naar den 1.26 M. breeden ingang, van welks omlijsting niet veel meer over is dan de makara's, welke rusten op liggende olifanten. Die ingang brengt den bezoeker in het voorportaal, een vertrek van 2.18 M. lengte bij 2.61 M. breedte. In den achterwand bevindt zich de doorgang naar het eigenlijke heiligdom; in elk der zijwanden is een nis aangebracht. De nissen zijn versierd met een kāla-makara-ornament; bloemen hangen uit den bek van den monsterkop, en een paar kinnara's zijn er boven gebeiteld. Ze hebben elk het beeld van een rijk versierden Bodhisattwa bevat, zittend met gekruiste beenen en de rechterhand in wara-moedrā, tegen een door een vlammenrand omgeven achterstuk. In beide tempels komen die Bodhisattwa's overeen; links (voor wie binnentreedt; dus *g* op plaat 42) is het Maitreya, kenbaar aan den kleinen stōēpa in den hoofdtooi, terwijl in de linkerhand de stengel wordt vastgehouden van een oetpala, welke rozetjes draagt, ongetwijfeld den nāgapoeshpa weergevend; rechts zetelt Mañdjoeçrī (*h*) met boven zijn op dezelfde wijze gevoerden oetpala een boek; bovendien is de Bodhisattwa getooid

met het halvemaanvormig versiersel in den nek en het gekruiste snoer over de borst, welke beide eigenaardigheden, zooals wij zagen, dezen Bodhisattwa toekomen. De elders niet voorkomende, in zijn hoofdtooi geplaatste, kegelvormig opgerolde slangen, herinneren wellicht aan de hem toegeschreven bekeering en onderwerping der nāga's.

De tweede poort, aan de achterzijde van dit voorportaal, heeft ook alleen haar makara's overgehouden, welke thans rusten op hurkende dragertjes, die uit beide handen een schel laten hangen. De doorgang is 1.27 M. breed en heeft een lengte van 2.40 M., zijnde tevens de dikte der buitenmuren. Is men dezen doorgelopen, dan staat men in het middenvertrek en heeft dadelijk ter rechter- en linkerzijde de toegangen tot de zijvertrekken, nauwer dan de hoofdingang en slechts 86 c.M. breedte, bij 1.55 M. lengte gevend. Alle drie de vertrekken zijn even groot, en meten 5.80 bij 3.50 M. Hun vloeren waren grootendeels vernield en soms zelfs tot een diepte van meer dan 1.50 M. uitgegraven.

Behalve genoemde doorgangen, welke de kamers met elkander doen correspondeeren en de vensters, die in elk der zijvertrekken ten getale van twee zijn aangebracht (telkens, zooals wij zagen, aan weerskanten van den door de voorzijde van het gebouw met de zijkanten gemaakten hoek) bevinden zich in alle drie de vertrekken twee nissen, één in iederen zijwand, en een altaar tegen den achterwand, over de geheele breedte daarvan, bij een diepte van 1 M. en een hoogte van 75 c.M. Elk dezer altaren bood plaats voor drie beelden, twee grootere aan de kanten, welke bijna alle in verschillenden staat van verminking nog teruggevonden zijn, en een kleiner in het midden, dat echter overal verdwenen is. Alle zijbeelden stellen Bodhisattwa's voor, de beelden in het midden (1, 2 en 3) zullen waarschijnlijk Boeddha's zijn geweest.

De Bodhisattwa's van Plaosan zitten alle op een lotuskussen, dat één geheel uitmaakt met het beeld en waartegen de uiteinden van den gordelband en de kleedslippen gebeiteld zijn. Met kussen en voetstuk zijn ze ongeveer 1.50 M. hoog. Hun wijze van zitten is de Bodhisattwa-houding bij uitstek, met vóór het lichaam geslagen

linker- en afhangend rechterbeen, waarvan de voet rust op een door een leeuwte ondersteund lotuskussen. De rechterhand ligt in de meeste gevallen in wara-moedrā op de knie; de linker houdt den stengel vast, waarop het attriboot rust. Het achterstuk is overal door een vlammenrand omgeven en loopt van boven puntig uit. De bewerking en versiering dezer figuren is buitengewoon schoon, in het bijzonder ook de hoofdtooi; bovendien is de beeldhouwer er in geslaagd in de edele lijnen der gelaatsuitdrukking iets te leggen van die goddelijke rust, die sereniteit, welke bij de hoogere wezens van het Boeddhisme zoo eigenaardig past.

Het tusschen de beide Bodhisattwa's op elk der altaren geplaatste kleinere beeld had een hooger lotuskussen, tot de knieën der zijfiguren reikend, en *niet* met het beeld uit één stuk gehouwen. Een enkel dezer kussens is nog over: de op een groot deel van het bovenvlak aanwezige zaadhuisversiering geeft eenigermate de afmeting van het verdwenen beeld aan en bewijst tevens, dat het op Indische wijze gezeten moet hebben; zoowel de afwezigheid van kleedslippen en versierde banden tegen het kussen, als de plaatsing op een eerezetel tusschen twee Bodhisattwa's maakt het zoo goed als zeker, dat hier Boeddha's voorgesteld zijn geweest. Dat de plundersaars juist de middenfiguren hebben meegenomen en de Bodhisattwa's hebben laten staan, zal overeenkomstig Van Erp's aannemelijke verklaring wel een gevolg zijn van hun kostbaarder materiaal; waren ze bijvoorbeeld van brons, dan ligt het voor de hand, dat ze voorbeschikt waren snel in den smeltkroes te verdwijnen.

In den Noordelijken tempel is van de Bodhisattwa's het meest gespaard gebleven, en hoewel hun toestand sedert IJzerman's beschrijving al weer heel wat verminderd is, kan toch gepoogd worden hun identiteit vast te stellen. In het linker zijvertrek zijn het (telkenseerst de aan de rechterhand van den Boeddha geplaatste noemend) Maitreya (*a*), evenals die van het voorportaal een stōēpa in den hoofdtooi voerend en zijn nāgapoeshpa-rozetten op een oetpala dragend (plaat 44), en aan de andere zijde een Bodhisattwa, wiens attriboot het uit een padma oprijzend knoppen-drietal is (*b*); in verband met het bij de overeenkomstige figuur van den Mēndoet opgemerkte (zie I pag.

310, vgl. 385) zien wij in hem Samantabhadra, of mogelijk, daar de knoppen een juweelvorm hebben, Kshitigarbha. Het middenvertrek geeft Awalokiteçwara (c), kenbaar aan het Amitābha-beeldje in den hoofdtooi en aan den padma; op dien laatsten is een boek van zeer smal model geplaatst. Van zijn pendant is alleen het hoofd over; analogie met enkele Baraboedoe-reliefs kan doen vermoeden, dat het Wadjpgāni is geweest (d). In het rechtervertrek eindelijk vinden wij een Bodhisattwa, die als embleem een door vlammen omgeven driehoek op een lotus draagt (e) en die op grond van dit vlammend attribuut (verg. alweder den Mendoet) Sarwaniwarana-wishkambhī zou kunnen zijn. Aan de andere zijde zetelt Mañdjoeçrī (f), weergegeven op dezelfde wijze als de Mañdjoeçrī van het portaal, met slangen-hoofdtooi, halvemaan, kruisnoer, en kropak op een oetpala. We hebben dus een stel van zes Bodhisattwa's, en daar van zijn de meest linksche en de meest rechtsche nog een tweede maal voorgesteld in de vestibule ¹⁾.

Van de beelden in de andere wihāra is veel minder over. Voor zoover ze goed herkenbaar zijn, waren het juist dezelfde als in het eerste gebouw; met name geldt dit van Maitreya en Mañdjoeçrī, zoowel die in de vertrekken als in het portaal. Bij de overigen is, ook waar geen voldoende teekenen tot identificeering meer aanwezig zijn, er toch niets, dat zich tegen gelijkstelling met de op de overeenkomstige plaatsen in het andere gebouw voorkomende figuren zou verzetten. Bij wijze van aanvulling kan nog dienen, dat het beeld, hetwelk Samantabhadra zou moeten zijn, en dat ginds zijn rechterhand miste, hier van zijn embleem beroofd is; daarentegen is thans de rechterhand aanwezig en deze blijkt een lotusknop vast te houden. Daar waar wij Wadjpgāni veronderstelden, vinden we nu een geschonden figuur, die de rechterhand voor de borst schijnt te hebben gehouden. Voor zoover ze niet meer ter plaatse zijn, werden de beelden naar Jogja en later naar Prambanan, een enkele ook naar Batavia overgebracht; stukken en brokken zijn gestolen en zoo is

¹⁾ Evenals dat bij de Bodhisattwa's van den Mendoet het geval was (zie I p. 319), is ook hier door Moens een afwijkende verklaring gegeven, waar wij den belangstellende verder naar verwijzen.

bijvoorbeeld het hoofd van den Maitreya uit den Noorder tempel weder opgedoken te Kopenhagen!

De zijnissen der vertrekken, door kâla-makara-ornament met kakatoe's omgeven, zijn alle ledig. Op een enkele plaats zag men juist boven de nis en den doorgang sporen van een corresponderende nis en doorgang in de bovenverdieping; de balken daarvan zullen gerust hebben op een breede kroonlijst, waaronder een steunlijst met een guirlandeband is versierd, vogels met uitslaande vleugels bevattend.

Verder treft men aan de wanden nog eenig halfverheven reliefwerk aan, echter uitsluitend in de zijvertrekken. Bij de Noordelijke wi-hāra valt daaromtrent op te merken, dat de beeldhouwers er klaarblijkelijk nog niet geheel mee gereed gekomen waren, toen de verdere afwerking van het gebouw werd gestaakt.

In het linkervertrek (voor den binnentredende uit het voorportaal) van het Zuidelijk gebouw is in den wand tegenover het altaar een klein tafereel aangebracht van twee mannen in wereldsche dracht, doch geen groot ornaat, met gekruiste beenen in sēmbah zittend en gescheiden door een gestyleerden boom, terwijl aan weerskanten vóór een soortgelijken boom een pajongdrager gezeten is. Tegen den Zuidelijken binnenwand staat tusschen nis en altaar eveneens een reliefpaneel; thans zijn het twee staande mannen, ook ieder door een pajongdrager vergezeld en een sēmbah makend; de eene heeft een glad mutsvormig hoofddekseel, de ander is in monniksdracht. Er tegenover vindt men in zeer geschonden staat een tafereel van een vorst met omgeving, overeenkomend met de zoo dadelijk te noemen groep in het rechtervertrek. Dit laatste bevat namelijk aan den Zuidelijken (buiten)wand, weder tusschen nis en altaar, een mannenfiguur, staande in groot ornaat met de rechterhand in wara-moedrā, omgeven door zes kleinere figuren; vooreerst zweven namelijk in de lucht twee hemelingen; ter halver hoogte staan aan zijn linkerhand de pajongdrager, aan zijn rechter een dienaar met den grooten sintébladwaaier, en eindelijk vindt men geheel beneden nog een zittenden volgeling met het gebruikelijke gevouwen bakje en een met gekruiste armen, vóór wien naast zijn meester een

(wierook?) vaas geplaatst is. Aan de andere zijde der nis vond Brumund nog een tafereel als het bovenbedoelde met de boomen, hetwelk nu verdwenen is. Aan den Noordwand is verder naast de deur een zittend beeldje in sēmbah zichtbaar onder de overblijfselen van een boom; tusschen nis en altaar vindt men hier een groep van twee staande mannen in sēmbah, van wie de eene het uiterlijk van een brahmaan heeft, de andere bijna geheel is weggeslagen; beiden zijn weder door een pajongdrager vergezeld.

De versiering in de andere wihāra vertoont tot tweemaal toe een tafereel, hetwelk met dat van den persoon in groot ornaat met de twee hemelingen en de vier volgelingen overeenkomt, doch thans zijn het allen vrouwen. De hoofdfiguur, ook hier in groot ornaat, houdt weder de rechterhand in wara-moedrā; de kleine figuren en hun plaats, pajong, bladwaaier, vaas, alles klopt volkomen. Men vindt deze tafereelen in elk der zijvertrekken aan den buitenwand. De binnenwand geeft tusschen altaar en nis ook in beide kamers een onderling gelijkend relief: een rijkversierde, staande vrouw met een spits toeloopend, langwerpig voorwerp tusschen de een sēmbah makende handen; twee dienaressen staan naast haar, de een met het zonnescerm, de ander met een bouquet, een derde knielt met iets onduidelijks (er schijnt een rozet op te liggen) in de opgehouden handen; het bovendeel van het paneel is gevuld met wolklijnen, waarin lotussen en kransen zweven. Over de beteekenis van al deze tafereelen kan men slechts een vermoeden opperen. De man in groot ornaat met de vier dienaren, dien wij in den Zuidelijken tempel aantreffen, is onzes inziens niet, zooals men wel gemeend heeft, een Bodhisattwa of goddelijk wezen; het ontbreken van een glorie en de geheel met de volgelingen van een aardschen koning overeenkomende dienaren doen ons in hem den vorstelijken stichter van het heiligdom zien. Desgelijks kunnen de vrouwenfiguren van de andere wihāra zeer wel de vorstinnen zijn, die zich bij de stichting verdienste verworven hebben en op wier naam wellicht speciaal dat Noordelijke gebouw is gewijd. De andere reliefs kunnen de bij de stichting betrokken hoogwaardigheidsbekleeders zijn; daaronder waren dan allicht monniken, brahmanen, hofautoriteiten enz., daargela-

ten of men in deze figuren bepaalde individuen heeft te zien, dan wel slechts vertegenwoordigers van hun soort. Er is iets aanlokkelijks in de veronderstelling, dat de voorname, door een pajong overschaduwde monnik het officieele hoofd der Boeddhistische geestelijkheid zou kunnen zijn ¹⁾. Dit is echter zuiver gissing.

Wellicht zullen mettertijd uit een waarschijnlijk van dit heiligdom afkomstige, bijna onleesbare Nāgarī-inscriptie, thans te Batavia, nog eenige bijzonderheden aangaande de stichting opgemaakt kunnen worden. Een tweede steenblok met *anumoda sang* (geschenk van . . .), waarop wel een naam zal hebben moeten volgen, wijst er op, dat ook Plaosan, evenals Tjañdi Sewoe (verg. I pag. 283) zal zijn verrijkt en uitgebreid door particuliere schenkingen.

Zooals wij reeds vermeldde, staan beide gebouwen, door een muur gescheiden, ieder op de helft van een door een ringmuur omgeven rechthoekig tempelplein, met een doorgang in dien ringmuur recht tegenover elke poort. Om den muur verhieven zich in drie rijen de kleinere bouwwerken. De binnenste rij bestond uit tempeltjes, 19 aan den Oostkant, 17 aan den Westkant, waar er 2 zijn weggelaten om den doorloop naar de gebouwen vrij te laten, en 9 aan elk der zijkanten; tezamen dus 50. Ze hadden hun ingang alle naar de buitenzijde, van het heiligdom af, en bevatten Dhyāni-Boeddha-beelden. Enkele daarvan zijn nog aangetroffen; het waren Amitābha, Akshobhya, Ratnasambhawa en Amoghasiddha, elk naar de hem toekomende windstreek gewend. De twee andere rijen waren samengesteld uit cirkelvormige voetstukken, en wel in lotuskussenvorm en van 3.25 M. middellijn. Op de hoeken staan echter weer tempeltjes, tezamen dus 8, gekeerd naar het Westen en Oosten; in een der laatste zat weer een Akshobhya. Evenals bij Baraboedoer en Mendoet (zie I pag. 321 en 351) zullen die voetstukken ongetwijfeld tot kleine stōēpa's hebben behoord, wier bestemming zal zijn geweest de asch van overleden monniken of vrome leeken te herbergen.

De dit geheele complex omgevende buitenmuur, welke zich langs het aansluitend Noordelijk complex voortzette, had weder toegan-

¹⁾ En dan die met de muts zijn Çiwaltische ambtgenoot? Tot dusver zijn echter zulke functionarissen nog slechts van Oost-Java bekend.

gen recht tegenover de ingangen der wihāra's, elk geflankeerd door twee tempelwachters. Eén daarvan is voorover in den grond gezakt; de drie anderen staan nog, knielend op een der knieën; links houden zij de knots vast, waarop zij steunen, rechts een tot een strik geworden slang. Een kort zwaard zit tegen de rechterheup; het kastekoord is een gewoon snoer en geen slang; een versierde band is om het hoofd geslagen. Het zijn vrij groote en niet onfraaie beelden, al blijven ze verre beneden de kunstwaarde der Bodhisattwa's.

De Noordelijke groep van bouwwerken, grenzend aan het middencomplex en eveneens haar ingang naar het Westen hebbend, vertoont in het midden een verhoogd vierkant terras en daaromheen weder cirkelvormige voetstukken, en wel één rij aan den Noord- en Zuidkant, zijnde de lange zijden van het rechthoekig terrein, en drie aan West- en Oostzijde. Deze rijen bestonden respectievelijk uit 9 voetstukken naar het Oosten, en 8 (vanwege den doorgang in het midden) naar het Westen, daar tusschenin vormden 7 stuks de Noord- en Zuidrij. In het geheel waren er dus 65. Op het terras stonden tijdens IJzerman's opname 22 beelden van Dhyāni-Boeddha's en Bodhisattwa's aan de Oost- en een deel van Noord- en Zuidzijde, waarschijnlijk daar later neergezet; onder de Bodhisattwa's waren er twee met een boek op een lotus, dus wel Mañdjoeçrī weergevend. Ook deze beelden blijken, hoewel er nog 21 aanwezig zijn, zeer geleden te hebben in dien tusschentijd.

Het Zuidelijk complex is, gelijk gezegd, zelfs volkomen te niet gegaan. Ook hier vond men een vierkant terras in het midden. Aan de Westzijde lagen twee rijen van acht tempeltjes, telkens vier aan iederen kant van den doorgang, die van het terras naar den ingang in den ringmuur liep; deze tempeltjes, van welke de in de tweede rij naast den doorgang geplaatste grooter en fraaier dan de andere waren en ook van een voorportaal waren voorzien, waren alle naar het Westen gericht, en de eenige in dit complex aangetroffen Boeddha is dan ook Amitābha. Aan de andere zijden van het middenteras lagen weder drie rijen cirkelvormige voetstukken tot een totaal van 45. De meest Noordelijke rij, zoowel voetstukken als tempeltjes, was echter ook in 1885 reeds geheel verdwenen. Een elftal beelden

waren op het terras en tusschen de tempeltjes aanwezig, behalve de reeds genoemde Amitābha; Mañdjoeçrī was er met zijn boek vertegenwoordigd; verder vond men Awalokiteçwara met Amitābha-hoofdtooi en het dunne boek op den lotus, Wadjpgapāni met zijn attribunt op den oetpala, en eenige vrouwenbeelden, waaronder er drie een boek op een lotus voerden, boven hetwelk nog een kettinkje met ronde schalmen, misschien het bidsnoer, lag; deze figuren waren dus waarschijnlijk afbeeldingen van de Pradjñāpāramitā. Dat alles is nu weg; de onzekerheid, waar precies deze Bodhisattwa's en Tārā's stonden, maakt het onmogelijk er veel conclusies uit te trekken, doch wel dient onze aandacht te vallen op het bijzonder groote aantal van Mañdjoeçrī-beelden, hetwelk toch wel niet toevallig kan zijn.

Het heiligdom moet zich nog verder hebben uitgestrekt dan deze drie gebouwen-groepen; andere muren waren althans gedeeltelijk in veld en kampong te volgen, een veel grooter terrein van 350 bij 100 M. er bij insluitend. Men mag vermoeden, dat hier de woningen van het personeel der stichting gestaan hebben en de verdere bijgebouwen, van welke het minder duurzame materiaal een spoedig verval in de hand heeft gewerkt. De bepaaldelijk met den dienst der beelden van de wihāra's belaste monniken zullen misschien, evenals te Tjañdi Sari, gewoond hebben op de bovenverdieping dier beide gebouwen.

Welke is nu echter de beteekenis der vierkante terrassen? Op zichzelf zou het lang niet onmogelijk zijn, indien nabij deze wihāra's zich een groote stōēpa bevonden had, die het middelpunt van vereering vormde; dat dit echter te Plaosan niet het geval kan zijn geweest, moet men, dunkt ons, concludeeren uit de gladde oppervlakte der terrassen, welke er wel heel anders zou hebben uitgezien, als hier een groot bouwwerk in puin gevallen was ¹⁾. Een tweede mogelijkheid zou zijn, dat een der terrassen bestemd was voor het houden

¹⁾ Münnich spreekt in zijn beschrijving wel van de overblijfselen van een gebouw, doch geeft zelf te kennen, dat zijn aantekeningen niet heel duidelijk waren. De toestand van het terras, ook reeds tijdens IJzerman, maakt dit denkbeeld weinig aannemelijk; er zou dan (door wie en waarom?) een algeheele ontruiming en schoonmaak van het terras moeten hebben plaats gehad.

dergebruikelijke, kanoniek voorgeschreven, bijeenkomsten der monniken; men zou dan moeten aannemen, dat er met behulp van een houten bovenbouw een zaal van was gemaakt. Het geheel ontbreken van alle sporen van neuten en dergelijken maakt intusschen ook deze veronderstelling minder waarschijnlijk; de oeposathāgāra kan dan ook best elders op het terrein gelegen hebben, of wellicht was, indien het aantal monniken niet heel groot was, een bovenvertrek van een der wihāra's voor dit doel aangewezen. De aanwezigheid van die beelden op en bij elk der terrassen in aanmerking genomen, meenen wij dat hun bedoeling hoogstwaarschijnlijk zal zijn overeengekomen met die van soortgelijke terrasvormige verhoogingen in Voor-Indische sangghārāma's, waar vrome gevers zich beijverden hun wijgeschenken, beelden, kapellen, en stōēpa'tjes, te doen opstellen ¹⁾. Het is misschien wat vreemd, dat er alleen beelden overgebleven zijn, en geen enkel spoor van de te verwachten kleine bouwwerkjes, doch al te zeer behoeft dit bezwaar niet te wegen, want waar de wihāra's nog niet geheel voltooid waren, ligt het voor de hand, dat ook deze voor wijgeschenken bestemde terrassen nooit geheel aan hun doel hebben beantwoord. En wellicht ook was er op Java een bepaalde voorliefde om juist beelden te wijden. Hoe het ook zij, eenige aanwijzing, dat de terrassen ooit voor iets anders gediend hebben dan om er beelden op te zetten, is er niet; dat heeft IJzerman reeds volkomen helder ingezien (pag. 105 der Beschrijving).

Nog één aanzienlijk heiligdom onder de latere Prambanan-tempels rest ons thans ter beschrijving: de Tjaṇḍi Sadjiwan, zooals we het zullen blijven noemen, alhoewel die benaming misschien niet de meest correcte is. De oudste berichten spreken van Tjaṇḍi Kēbondalēm; Brumund geeft Tjaṇḍi Kalongan; IJzerman maakt het eerst het onderscheid tusschen de hieronder te beschrijven, op 80 M. afstands gelegen overblijfselen, welke bij Sadjiwan noemt, en den eigenlijken tempel, die ook bij hem den naam van Tjaṇḍi Ka-

¹⁾ Zie Foucher, *L'art gréco-bouddhique du Gandhāra I* (1905) p. 177. De gewoonte is algemeen Indisch, en er is niet de minste reden om op grond hiervan een bijzondere overeenkomst van Java juist met Gandhāra te veronderstellen (zie pag. 136 van Deel I).

longan draagt. Er zou dus wel iets voor zijn, die onderscheiding te blijven volgen; daar aan den anderen kant het monument in den volksmond Sadjiwan heet en op het gebied der desa van dien naam staat, geven wij er de voorkeur aan op het voetspoor van Brandes ons aan die benaming te houden. Het bestaan van den tempel is sinds lang bekend; reeds Mackenzie en Baker bezochten en beschreven hem. Het gebouw was echter in zulk een desolaten toestand, volgestort met steenen, begroeid en ten deele in aarde en puin verborgen, dat de oudere beschrijvers, en zelfs IJzerman, er nog niet veel bijzonderheden over konden mededeelen. Aan de Jogja'sche Archaeologische Vereeniging komt de eer toe het monument voor het wetenschappelijk onderzoek toegankelijk te hebben gemaakt, door eerst in 1893 de ontruiming en schoonmaak te doen plaats hebben en vervolgens in 1902 het soubasement bloot te leggen.

De op een kleine 2 K.M. ten Zuid-Oosten van Lara-Djonggrang gelegen Tjandi Sadjiwan (plaat 45) rust op een soubasement van 1.80 M. hoogte en van vierkanten vorm, met zijden van 18.80 M. In het midden van de voorzijde, die naar het Westen gekeerd is, is een voorsprong van niet minder dan 3.40 M. aangebracht ten behoeve van den ingang, en daarvóór weder bevindt zich een trap, welke op nieuw 3.50 M. naar buiten springt. Het soubasement vertoont de gebruikelijke lijsten met ojief en half rond, dan volgt onmiddellijk het geornamenteerde middenstuk, hetwelk van boven door een bovenband wordt afgesloten, en eindelijk wordt de afdekking gevormd door een kroonlijst met steunlijst, de laatste versierd met een guirlande-band, waartusschen lotussen. Het middenstuk heeft tot ornament reliefpaneelen, gevat tusschen gladde posten. Aan de zijden van den voorsprong, die geheel de profileering van het overige soubasement volgt, bevatten die paneelen een ruitvormig behangselpatroon; overal elders zijn ze gevuld met de bekende recalitrante spiralen, in het midden uitgaande niet van een vaas of schelp, maar van een kleine sprekende voorstelling. Aan elke zijde vindt men vijf dezer paneelen; aan den voorkant, waar de uitsprong het middenpaneel heeft doen vervallen, slechts vier. Het zijn in

hoofdzaak dierfabels, welke men vindt afgebeeld en die op dit, zooals wij zien zullen Boeddhistisch, monument, het karakter van djātaka's dragen. Elk paneel is aan een afzonderlijke geschiedenis gewijd, waarvan één enkele karakteristieke episode is weergegeven. Er zijn verscheidene zeer bekende bij, en in een aantal gevallen zijn dezelfde verhalen gekozen, die ook de trapvleugels en voet van den Mēndoet versieren. Zoo is daar, wanneer wij de pradakshinā volgen en op no. 1 twee mannen gepasseerd zijn, van wie de één den ander trapt, als no. 2 het djātaka van deganzen en deschildpad (I pag. 303); men ziet dit laatste dier ook hier tweemaal, eens zwevend in de lucht aan den door zijn vrienden vastgehouden stok, en eens op den grond neergestort. Om den hoek volgt (no. 3) de wedloop van Garoeda en schildpad (p. 302); de Garoeda snelt vliegend voort, zoo juist de schildpad achter zich gelaten hebbend, maar reeds ziet hij haar opnieuw vóór zich. No. 4 geeft den aap, zittend op den kaaiman, welke van plan is hem te dooden en van zijn hart te berooven, doch genoopt wordt weer naar het vaste land terug te keeren, als de aap hem vertelt, zijn hart in een boom te hebben laten hangen (pag. 306). Daarna komt op no. 5 het gevecht van de door den (niet afgebeelden) jakhals tegen elkaar opgestookte vrienden, leeuw en stier. Minder duidelijk is de beteekenis van den olifant met rond voorwerp in de slurf (het vogelnest, dat hij gaat vernielen?), op no. 6, of den gewapenden, door een leeuw aangevallen, man, van no. 7. Van no. 8 is slechts een fragment over, met een slang tegenover een rotshol, waaruit een spitse dierenkop steekt (pag. 304). We komen nu aan de achterzijde van het monument en vinden daar een vijver, waarvan aan de eene zijde een man, aan de andere een jakhals zit (no. 9) en vervolgens (no. 10) een verhaal van een zwijn, dat, de pees van een opgestelden boog doorknagend, den pijl doet toesnelen op den daar tegenover zittenden jager. No. 11 kennen wij ook weer van den Mēndoet: de geschiedenis van den brahmaan met krab, kraai en slang (zie pag. 303); op no. 12, dat wat verminkt is, schijnt de vogel met de twee koppen (pag. 306) tusschen twee mannen te staan. De Zuidzijde van den tempel heeft minder bekende voorstellingen: no. 13 een man in den schoot van een vrouw rus-

tend (pag. 303), no. 14 een stier tegenover een olifant, no. 15 een zwevende mannenfiguur met wat een leeuwenkop lijkt, de tong uit den bek, no. 16 met weder een herkenbaar verhaal, de jakhals, die den stier volgt, in de hoop dat diens scrotum zal afvallen en hemeen lekker maal bezorgen (pag. 305). De beide hoekpaneelen 17 en 18 ontbreken; op één trad een brahmaan op. Eindelijk vindt men op no. 19, weder naast den voorsprong, nog een kinnara.

Een 3.30 M. breede trap voert met tien treden omhoog. Bovenaan de vleugels bevinden zich de gewone monsterkoppen, beneden loopen ze uit in makara's van hetzelfde type als dat te Plaosan. Opmerkelijk is vooral de zijversiering der trapvleugels, die elk een tafereel in reliëf bevatten. Op beide vormt een wenschboom het middelpunt, gestyleerd naar gewoonte, met juweelenpotten om den stam en een paar kinnara's in het loof. Naast dien boom zijn drie personen aanwezig. De Zuidelijke spiegel, die het best bewaard is, vertoont rechts (met den rug naar den tempel dus) een zittenden, baardigen man, wiens gelaatsuitdrukking en haardracht op een yaksha wijst, evenals de ronde oorhangers, en die klaarblijkelijk het woord voert tot een aan de andere zijde van den boom gezeten baardelooze figuur met de woeste uitstaande krullen van rākshasa's en yaksha's, die in de rechterhand een kort zwaard, in de linker een worgstrik vasthoudt. Achter hem zit een dienaar met het bekende gevouwen bakje; daar weer achter, in den benedenhoek achter de makara, is een ichneumon-achtig dier afgebeeld. De personen van den Noordelijken spiegel vertoonen groote overeenkomst met de zoo juist beschrevene; thans zit links, met den rug naar den tempel, de baardelooze figuur met de woeste krullen te redeneeren en is de tegenover hem zittende baardige man, van wien niet meer te zien is, hoe zijn haardracht is geweest, gewapend met een zwaard in de linker- en een brilslang in de rechterhand. Ook hier volgen in den hoek nog een dienaar en een viervoetig dier, gelijkend op dat van den anderen spiegel. Van Erp heeft in een uitvoerig betoog uiteengezet, dat de hoofdpersoon (die met de krullen) Yama zou moeten voorstellen, en de andere misschien diens dienaar Tjitragoepta; hij grondt deze meening zoowel op de in Yama's hand of omgeving al-

lerminst misplaatste strik, slang en zwaard, als op de uit hoofde van diens verwantschap met Koewera zeer verklaarbare aanwezigheid van juweelenpotten en ichneumon. Een bespreking dezer kwestie in bijzonderheden zou ons te ver voeren en hier niet op haar plaats zijn; wij bepalen ons dus tot de opmerking, dat geen der figuren ook maar eenigermate als godheid is aangeduid (door een aureool of op andere wijze) en in verband met wat verder van Yama-voorstellingen op Java bekend is, het ontbreken van diens attriboot de danḍa (verg. I pag. 467) wel bevreemdend is. Wenschboomen met juweelenpotten zijn aan tempelingangen zeer geliefd (Pawon, Mendoet) en yaksha's zijn als bewakers van zulke schatten niet ongewoon (Baraboeḍoer). Wij zouden dus bij deze versiering der traspiegels den nadruk willen leggen op de wenschboomen en de yaksha's als een passende stoffeering willen opvatten. Wel geyen wij gaarne toe, dat de duidelijke attributen er op schijnen te wijzen, dat de beeldhouwer hier bepaalde (zij het ons onbekende) yaksha's heeft willen aanduiden en naar speciale, uit een of anderen tekst of traditie populaire schathoeders verwijst. De gegevens lijken ons echter niet sterk genoeg om nu juist aan den grooten doodengod te moeten denken ¹⁾.

Bovenaan de trap staat men nog niet dadelijk vóór den tempel, doch op een soort bordes, dat zich boven den grooten voorsprong van het soubasement bevindt en 3.60 M. lengte, bij 5.57 M. breedte heeft. Een open bordes was het niet, veeleer diende het als vestibule, want opzij is nog het onderstuk zichtbaar van wat een breede doorgangspoort moet zijn geweest, welke *niet* met het tempelgebouw in verband heeft gestaan; men denke zich dus een vrijstaande vestibule, evenals bij Boebrah (I pag. 276). Van een der zijkanten is de voet, met ojief en halfrond, en een stuk teerling nog over; die laatste bevat, tusschen twee gladde posten met lofwerk aan den voet, een paneel, hetwelk gevuld was met eenzelfde ruitvormig behangselpatroon, als bij het juist onder deze vestibule gelegen soubasement-paneel van den voorsprong vermeld werd.

¹⁾ De strik of slang was op Lara-Djonggrang in het bijzonder aan Waroeḡa eigen (t.a.p.)

Het tempellichaam zelf staat vrij dicht achter den buitenrand van het soubasement, zoodat er van een omgang met balustrade geen sprake is. Het verheft zich op een plint, welke den vierkanten vorm van het soubasement volgt, doch heeft zelf een ander grondplan; het vierkant met uitsprongen op elk der zijden, breed, doch weinig vooruittredend. Op een voet met het gewone ojief en halfrond volgt een benedenband en dan nog enkele steenen van het aansluitend stuk teerling, waaruit op te maken valt, dat gladde pilasters, met lofwerk aan den voet, paneelen omsloten, welke door een versierden rand omgeven, doch overigens glad waren, althans wat het beneden-deel betreft. Boven de onderste lagen is de buitenwand geheel weggevallen en verrijst de nog ruim 11 M. hooge tempel als een onttredende steenmassa.

Een tweede trap, thans van zes treden, brengt van het vestibulebordes naarden tempelingang. Deze wordt ingesloten door het hoogst merkwaardige onderstel van de poortomlijsting, van welks kâla-makara-ornament alleen de makara's nog aanwezig zijn. Die makara's zijn natuurlijk naar buiten gewend; onmiddellijk er achter hurkt en face een klein dragertje en schoort den pilaster, welke als deurpost dienst doet. Makara zoowel als drager rusten op een paneel, in hetwelk een olifant en face, met een drager op den kop, geflankeerd wordt door twee bereden leeuwen, die naar de buitenzijde gekeerd zijn en een der voorpooten opheffen boven een op den grond liggende menschenfiguur. De leeuwen zijn naar gewoonte gestyleerd en hebben horens, welke achter de ooren naar beneden krullen. Aan den buitenkant buigt het paneel met een rechten hoek om en vertoont er, aan gene zijde van den leeuw, nog een menschenfiguur. Daarachter ziet men dan een tweede paneel gedeeltelijk te voorschijn komen, hetwelk het voorste gedeelte van een liggenden olifant bevat en er zóó uitziet, alsof het achter het zoo juist beschrevene is geschoven. Men zou dan ook kunnen denken, dat het stuk met de leeuwen er later vóór geplaatst is; dit is echter niet het geval; het paneel met den olifant zet zich achter het stuk met de leeuwen niet voort en beide behooren dus tot hetzelfde oorspronkelijke bouwplan.

Een vrij lang portaal geeft van deze deur toegang tot de tempelkamer, die 6.08 bij 6.10 M. groot is. De wanden zijn glad, met een bijzonder slordige opstapeling der steenen; de weinig zorgvuldige bouw blijkt ook uit het feit, dat somtijds de voor de binnenvulling gebezigde mergelsteen ook in het schoone buitenwerk is toegepast. Op een hoogte van 5 M. begon het trapsgewijs oplopende, thans zoo goed als geheel verdwenen gewelf. In elk der zijwanden bevindt zich een eenvoudige, rond afgedekte nis van 2.17 M. hoogte en 80 c.M. breedte, en een rechthoekig, glad omlijst venster, van 1.45 bij 0.65 M. Die vensters zijn natuurlijk ook van buiten zichtbaar; hun aanwezigheid in een tempelgebouw is iets zeer ongewoons. Behalve in de wihāra's werd alleen te Pawon iets dergelijks, en dan op veel kleiner schaal, opgemerkt.

De geheele breedte van den achterwand wordt ingenomen door een 1.30 M. vooruitspringenden troon, voorzien van een eenvoudige voetlijst in ojief en half rond. In het midden is over een breedte van 2.21 M. een uitsprong aangebracht, ongetwijfeld voor den zetel van het hoofdbeeld, aan welks zijden andere beelden geplaatst zullen zijn geweest. Bij de ontruiming zat aan een der zijkanten van den troon een fraaie Boeddha met de handhouding van Amitābha, uit één steen met lotuskussen en puntig uitlopend achterstuk. Het is echter zeer twijfelachtig, of dit stuk wel op die plaats hoorde en er niet later is neergezet. Men heeft het naar Jogja gebracht, evenals de beide beelden uit de nissen, zeer geschonden Bodhisattwa's, in één waarvan halvemaaanversiering en gekruist snoer Mañdjoeçri doen vermoeden. Men vond verder fragmenten van een Boeddha uit zachten, witten steen, en in een uitgegraven put (van 2 M. in het vierkant) vóór den troon verkoolde beenderen en dunne gouden plaatjes, schildpad, nāga, enz. Later kwam uit den tempel ook nog een zilveren Bodhisattwa-beeldje voor den dag.

Van de losse op het terrein aanwezige stukken vermelden wij vooreerst antefixen van de o.a. te Tjañdi Sewoe veelvuldig toegepaste soort: een menschenhoofd binnen een kāla-makara-nisje. Dan is er een poort of nis-bekroning, welke een monsterkop tusschen bladornament, gedeeltelijk in spiralen gewonden, te zien geeft. Ook ver-

dienen vermelding een eveneens als bovenafdekking gebruikte steen, waarop de godin *Çrī* overgoten wordt met den inhoud van twee door olifanten met hun slurf boven haar omgekeerde vazen: de aloude Indische voorstelling dus, die ook op Java, zij het vrij zeldzaam, voorkomt ¹⁾. Van de vroeger aangetroffen beide tempelwachters, met slang en knots, is één in zeer verminkten staat nog over, de andere naar Klaten gebracht. Eindelijk zal men eveneens te vergeefs zoeken naar de beide fragmenten van een in drieën gebroken *Nāgarī*-inscriptie, welke Mackenzie, hier ontdekte. Wel werd later nog een steenblok met *çrī mahārāja* (Z. M. de Koning) gevonden. Het gebouw was op ± 40 M. afstands door een ringmuur omgeven, waarvan de fundamenteën nog te volgen zijn; in den Noord-Westelijken hoek schijnt nog een kleiner gebouwtje te hebben gestaan, waarvan echter niets meer over is.

Ongeveer 80 M. naar het Zuiden vond men dan een oudheden-groep, thans evenzeer verdwenen, waaromtrent wij slechts de beschrijving van IJzerman kunnen raadplegen; deze noemt die groep, zooals wij zagen, Sadjiwan. Het complex moet veel geleken hebben op het Zuidelijke van Plaošan; er werden over een oppervlakte van 80 bij 50 M. stukken van lotusvoetstukken aangetroffen, welke in hun geheel ± 3.25 M. middellijn moeten hebben gehad, en die ongetwijfeld weder tot *stōēpa*'tjes behoord hebben; het aantal was niet meer na te gaan, wel bleek dat ze juist in de richting der windstreken lagen. Ook een paar der pinakels waren nog aanwezig, overgebracht naar het terrein van den bovenbeschreven tempel. In het midden der Noord-Zuid-lijn bevonden zich de fundamenteën van twee vierkante tempeltjes, binnenwerks 2.74 M. metende en, naar hun middelpunten gerekend, 12.28 M. van elkaar liggend; bij één was nog iets van de makara's naast den, 61 c.M. breedten, ingang te bespeuren. Die ingang lag op het Westen, en in overeenstemming daarmee was het een beeld van Amitābha, dat onder de steenen tusschen de beide tempeltjes te voorschijn kwam. Ook fragmenten van een paar grootere beelden werden gevonden, één van een Bodhisattwa of

¹⁾ Een zeer fraai exemplaar is afkomstig van Nagasari (zie Deel I p. 252).

daarop gelijkende voorstelling afkomstig, de andere niet meer te determineren; zij kunnen zeer wel van het terras afkomstig zijn, dat ook hier wel in het midden van het complex zal hebben gelegen. Het geheel schijnt een Zuidelijke nevenbouw van Tjañdi Sadjawan geweest te zijn, hier dus met een tempel verbonden, gelijk hij zich te Plaosan bij wihāra-gebouwen aansloot.

Nog verder naar het Zuid-Oosten, aan den voet van den heuvel, waarop de kraton zich verhief, moet ingevolge een aldaar (te Pereng) aangetroffen, uit 863 dateerende, inscriptie, een Çiwaïtisch godshuis gelegen hebben, hetwelk op nog niet geheel verklaarde wijze met den Ziener Agastya in verband stond en dat bestaan heeft uit, of verbonden was met, een hospice. Van dit Bhadrāloka genaamde heiligdom is evenmin iets over, tenzij de steen verplaatst mocht zijn en elders thuishoort. De meest Oostelijke overblijfselen van de Prambanan-vlakte waren dan ten slotte op een 3 K.M. van Lara-Djonggrang gelegen. Bij Bedji, ten Noorden van den straatweg naar Soerakarta, bevonden zich een twaalfstal van die groote ronde steenen, van boven afgeplat met opstaanden rand en halven bol in het midden, zooals er ook bij Selagriya voorkwamen (I pag. 407); te Bedji zijn ze in een rechthoek geplaatst en hebben ze klaarblijkelijk als neuten gediend, terwijl een Nandi en andere Çiwaïtische restes in de buurt liggen. Ten Zuiden van genoemden weg staan een drietal rākshasa's op een plek, die Goepala heet. Brumund vond er vier rākshasa's, twee groote met slang en knots, en twee kleine, benevens een Doergā; hij noemt de plaats Tjañdi Samapoera en vermeldt een inlandsche traditie, dat zich hier vroeger een „stad" met tempel zou hebben bevonden, van welk laatste gebouw enkele verspreide steenen getuigenis aflegden. Meer naar het Oosten lag bij Gëdarèn de hooge en fraaie Tjañdi Dwarawati (niet nader onderzocht), die een paar Boeddha-beelden schijnt te hebben opgeleverd.

De heerschappij, welke zich zoowel op Midden- als op Oost-Java heeft doen gelden, was, zooals wij zagen, die van het rijk van Mataram; en sinds 924 vinden wij als naam van den regeeringszetel

den kraton van Měḍang vermeld. Wij zijn dan in den tijd, dat Midden-Java reeds was opgegeven en het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat juist dit laatste feit de vestiging van het centraal gezag te Měḍang in de plaats van (zooals wij veronderstelden) Prambanan heeft ten gevolge gehad. Geheel uitgesloten is het echter niet, dat ook terwijl Midden-en Oost-Java nog één bloeiend rijk vormden, Měḍang reeds de hoofdstad was, en in dat geval bestaat er aanleiding om dezen kraton te zoeken op een eenigszins centraal gelegen punt, vanwaar het geheele rijk gemakkelijk bestuurd kon worden ¹⁾. Aan die voorwaarde nu voldoet een plek, welke volgens inlandsche traditie de hoofdstad van een groot Javaansch rijk is geweest en waarvan de naam groote overeenkomst heeft met Měḍang: het in de residentie Sěmarang, daf. Grobogan, nabij de grens van Rěmbang gelegen Měḍang Kamoelan. Naam en traditie zijn echter ook het eenige, hetwelk in het daar aangetroffene een vroegere stad of kraton zou doen veronderstellen; de overblijfselen zelf doen dat stellig niet. Raffles, van wien de oudste beschrijving afkomstig is, vond in een bosch slechts hoopen natuur- en baksteen en verder de omwandring van een grooten vijver, eenige honderden voeten metend; maar ook hij kon de bouwvallen ternauwernood onderscheiden. Latere bezoekers zagen al minder en voor ieder zonder uitzondering was de tocht naar deze oudheden een teleurstelling; op het oogenblik wordt alleen nog maar een platte, ronde steen als overblijfsel van al die voorbijgaande heerlijkheid aangewezen. De restes zelf verspreiden dus geen licht; het komt er slechts op aan, in hoeverre men eenige waarde wil hechten aan dien naam en die traditie. Hechte steunpunten zijn dat niet: de inscripties doen zien, hoe dikwijls gelijklopende namen op verschillende plaatsen voorkwamen en inlandsche overleveringen, of wat daarvoor doorgaat, zijn in zake het Hindoe-tijdperk bijna altijd onbetrouwbaar gebleken. Maar desniettemin hebben we toch geen vrijmoedigheid om het denkbeeld, dat hier het Měḍang van Siṇḍok gelegen zou hebben, ten eenemale te verwerpen, en niet zonder belang is het ook, dat de tra-

¹⁾ Een plaatsnaam Měḍang is wel op een Midden-Javaansche oorkonde te vinden, maar daar blijkt niets van een kraton.

ditie, zooals Raffles die vernam, de stichting van Mëndang Kamoe-lan doet geschieden van Prambanan uit. Het zal dus wel het verstandigste zijn, de zaak onbeslist te laten; dat de streek thans zoo dor en waterarm is, behoeft geen overwegend bezwaar te zijn: wij weten niets van den vroegeren toestand en de Hindoe-Javanen waren ver in waterstaats- en irrigatie-werken.

Wij gaan dan over tot Oost-Java zelve, en treffen daar als eerste voorwerp van onderzoek een heiligdom juist uit den tijd van het Mědangsche rijk. In Hoofdstuk II wezen wij er reeds op, dat het een dwaling zou zijn te meenen, dat eerst in deze overgangsperiode de Hindoe-cultuur zich op Oost-Java verbreid zou hebben; integendeel, ruim anderhalve eeuw vroeger doen zich reeds de sporen daarvan voor, en zelfs weten wij van het bestaan van een Agastya-heiligdom, met een beeld van den Ziener, in 760 en wel, als de oorkonde, waarin het vermeld wordt, nog op haar plaats stond — er zijn geen andere verdere overblijfselen op die plek gevonden dan twee elkaar kruisende baksteenmuren en een afvoergoot — te Dinaja, in de buurt van Singasari. Aan een enkele plaatselijke nederzetting moet men daarbij niet denken, want uit 784 hebben we een steen uit Soekaboemi in Kědiri. Met dat al begint de groote bloei eerst met Siṇḍok en zijn onmiddellijke voorgangers. Wij behoeven niet te twifelen of over het geheele gebied, waar men zijn inscripties vindt, Soerabaja, Pasoeroehan, Kědiri, hebben zich ook tempels en andere heiligdommen verheven. Op enkele uitzonderingen na zijn die echter verdwenen, of, zoo er nog wat van over is, beschikken we niet over voldoende gegevens om ze met waarschijnlijkheid aan deze periode te kunnen toeschrijven. Zelfs in gevallen, waar oorkonden uit dit tijdperk in de nabijheid van nog gespaarde tempeloverblijfselen gevonden zijn, is het niet raadzaam een direct verband tusschen edict en bouwwerk te leggen. Zulke inscripties waren er bijvoorbeeld te Singasari, te Djědong, te Pěnampihan, en hoewel het dus waarschijnlijk is dat op die plaatsen ook in Siṇḍok's tijd wel heiligdommen zullen hebben gestaan, blijkt toch dat de overblijfselen, welke wij op het oogenblik daar nog aantreffen, uit een latere periode zijn: de plek, reeds vroeg bekend en vereerd, is dat klaar-

blijkelijk gebleven en men is voortgegaan er gebouwen op te richten. Dit moet ons huiverig maken, om zoolang wij niet in het gebouw zelf de kenteekenen voor de dateering kunnen aanwijzen, het aan een bepaald tijdvak toe te schrijven, alleen op grond van een in de buurt staande oorkonde uit dat tijdvak. Wat aangaat de Měḍangsche periode geldt dat bijvoorbeeld voor de nabij Běrběk in Kědiri gelegen Tjaṇḍi Lor, waarbij een stichtingsoorkonde werd gevonden uit 935, betrekking hebbend op een heiligdom Ćrī-Djay-āmrēta. Het gebouw zelf, geheel ontwricht door een grooten waringin, is op het oogenblik niets anders meer dan een hoop baksteen, en ook vroegere beschrijvers hebben geen andere gegevens kunnen verschaffen, dan dat het een tempel in twee verdiepingen moet zijn geweest, met den ingang naar het Westen; een paar Gaṇeṇa's en een Nandi wijzen op het Ćiwaītisch karakter van het heiligdom, hetgeen met de inscriptie overeenkomt. De in de nabijheid voorkomende naam Tjaṇḍi Kidoel doet vermoeden, dat er een grooter complex geweest moet zijn. Maar iets positiefs aangaande den aard dezer Tjaṇḍi Lor weten wij niet. Hetzelfde is het geval met de overblijfselen te Pradah (bij Paree), waar wel de oude naam van het vrijgebied van Paraḍah, bekend uit een edict van 947, over is, maar overigens slechts een klein baksteen miniatuurtempeltje, vervallen en ingestort, nog 1 M. hoog op een voet van 70 c.M. in het vierkant, en eenmaal met gladde banden en een ingang aan een der zijden versierd, bewijst dat er ook een bouwwerk aanwezig moet zijn geweest; fragmenten van een tijger en eenige Ćiwaītische beelden, een paar Doergā's, een vierarmige Mahādewa, een Nandi, bevinden zich nog (of weer) ter plaatse.

Ons eerste vaste punt in de Oost-Javaansche kunstgeschiedenis is op die wijze een tempel, waaromtrent juist niets uit gegevens van buiten, inscripties of dergelijke, valt op te maken, maar die zelf de aanwijzingen bevat, waarop de dateering berust. Het is de scherpe blik van Brandes geweest, welke van deze Tjaṇḍi Goenoeng-Gangsir, nabij de spoorweghalte van dien naam Westelijk van Bangil liggend, de bijzondere beteekenis heeft ingezien, en het gebouw determineerde als „misschien wel het oudste monument van

heel Oost-Java, één der gebouwen waarnaar gezocht moest worden, één der stukken, die het prototype voor den lateren stijl van Oost-Java moesten zijn, een tjandi van rooden baksteen, geheel en al in zuiveren Midden-Javaanschen stijl" ¹⁾. Men kan het zich indenken hoe, gelijk hij er aan toevoegt, het volle besef van de belangrijkheid dezer vondst niet anders dan overweldigend moest zijn. „Ginds op Midden-Java is alles wat van baksteen was, voor zoover wij thans reeds weten, tegen den grond geslagen, en zijn er slechts fundeeringen van deze soort gebouwen te vinden. Hier staat een tempel, nog gaaf genoeg, al is hij zeer vervallen, om ons te doen weten, wat de techniek bij het bouwen met baksteen, ook op Midden-Java, in dien ouden tijd, is geweest". Inderdaad, het belang van Tjandi Goe-noeng-Gangsir voor de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis is niet licht te overschatten, en het is dan ook ietwat bevreemdend, dat het monument in de bijna 20 jaar, welke sinds Brandes' ontdekking zijn verlopen, nog niet het onderwerp van een monografische behandeling is geweest, maar wij het nog altijd moeten doen met de na een kort, en uit den aard der zaak betrekkelijk vluchtig, bezoek neergeschreven aantekeningen van Brandes zelf, en van de Oudheidkundige Commissie in 1904 (Knebel) en 1910. Wel kan gelukkig ook van fotografisch materiaal gebruik gemaakt worden.

Het bestaan van den tempel was reeds eerder bekend; de vroegst gepubliceerde beschrijving is die van resident Domis, naar aanleiding van een reis in 1830, welke echter kort en zonder details is, en uitsluitend waarde heeft, omdat zij den oudsten geboekstaafden toestand weergeeft en omdat zij langen tijd de eenige is gebleven. Merkw aardigerwijze zijn er wel herhaaldelijk afbeeldingen van het monument vervaardigd, maar bestaat er in druk geen enkele andere beschrijving, tusschen Domis en Brandes, dan een uit 1868 van Hageman. Na een manuscript van den schilder Sieburgh aangehaald te hebben, wiens oordeel over de artistieke waarde van het bouwwerk is samengevat in de formule „bouwkundige stijl = slechte

¹⁾ Rapp. 1903 p. 38.

kunstsmaak", geeft Hageman eigen oppervlakkige en onvolledige opmerkingen, die echter toch niet geheel terzijde gelaten mogen worden, omdat hij meer zag, dan er op het oogenblik aanwezig is. In Brandes' tijd vrij goed schoon gehouden, was de tempel later weer geheel begroeid geraakt. In 1919 heeft de Oudheidkundige Dienst maatregelen genomen om het gebouw voor verval te beschermen; helaas heeft het daardoor veel van zijn schoonheid ingeboet.

Het monument, dat men ook wel met den naam Dërma of Kë-bontjañdi vindt aangeduid, rust op een zeer hoog soubasement en heeft dus de gedaante van een torentempel. Dit soubasement vertoont een vierkant, waarvan elke zijde 11.65 M. meet. Alleen aan de Oostzijde, waarheen de ingang was gekeerd en zich dus ook de trap bevindt, is een uitsprong aangebracht over een breedte van 4.09 M., welke 1.65 M. naar voren steekt; opnieuw zich verjongend gaat hij over in het traplichaam, welks eerste trede nog 5.65 M. verder naar voren ligt: een afstand, welke zich verklaren laat door de groote hoogte, waar de trap moest heen voeren. Deze komt overigens niet uit aan den bovenkant van het soubasement, maar leidt naar een bordesje, dat wat hooger gelegen is en vanwaar een kleiner trapje opgaat naar de tempelkamer. Dit bordes ligt 4.71 M. boven het maaiveld ¹⁾.

Van den voorsprong zijn natuurlijk slechts de stukken aan weerskanten van de trap te zien, waar ze, geplaatst tusschen de trapvleugels en de eigenlijke voorzijde van het soubasement, de rol zouden kunnen vervullen van hoektempeltjes. Dit is echter niet het geval geweest; wat er over is van deze bouwdeelen loopt gewoon door tot aan de kroonlijst van het soubasement, zonder eenig spoor van een afzonderlijke bekroning in tempelvorm, en, wat vooral de aandacht verdient, zij vertoonen ook precies dezelfde profileering als de rest van het soubasement. Het feit, dat het in de Oost-Javaansche kunst zoo geliefde valsche profiel hier niet is toegepast, hoewel de opzet van den bouw er alle aanleiding toe zou hebben kunnen geven, be-

¹⁾ Bij de hier gegeven hoogtematen moet eenig voorbehoud gemaakt worden. Ze zijn afkomstig van Knebel, die mededeelt ze slechts op zeer gebrekkige wijze te hebben verkregen; hoogstwaarschijnlijk vereischen ze dus nog herziening.

wijst temeer den hooger en ouderdom van het monument en de nauwe verwantschap met Midden-Java.

Het onderste gedeelte van dat profiel gaat eerst een eind glad omhoog, in den trant van een hooge plint, een bouwwijze, die wij aan de Oost-Javaansche baksteentempels meer zullen aantreffen en die in het bijzonder bij zulke torenvormige monumenten met hooge soubasementen zeer goed voldoet, daar zij een indruk geeft van een krachtigen en solieden onderbouw, in overeenstemming met het door zijn grooten omvang zwaar aandoende soubasement en het hooge tempellichaam, dat zich daar boven verheft. Vervolgens zijn ojief en half rond te onderscheiden, en daarna tusschen een forschen beneden- en bovenband, met bijlijstjes, een middengedeelte, van door pilasters geflankeerde paneelen voorzien. Beide banden zijn met palmetten versierd, beneden opstaand, boven afhangend geplaatst, terwijl uit het vlak der paneelen een ornamentstuk naar voren treedt, dat een slanke vaas met bloemstuk tusschen twee kleine vaasjes op drievoetjes bevat. Dit bouwdeel heeft zeer geleden, met name wat betreft de verdere voortzetting der profileering tot de kroonlijst. Duidelijk is dan echter weder de voet van den eigenlijken tempel, dien men hier, evenals bij Lara-Djonggrang, ook wel een tweede soubasement zou kunnen noemen, en die eenvoudig van bouwkundigen opzet, doch druk van ornamentatie is, een in paneelen verdeeld middenstuk, waarlangs zoowel van beneden als van boven een versierde band gelegd is, boven met guirlanden, beneden weder met opstaande palmetten. In den teerling scheiden pilasters, die van boven en beneden met een puntig neerhangend, resp. omhoogstekend, ornament versierd zijn, de langwerpige paneelen, wier versieringsmotief een dikbuikige vaas met lotusbloemen tusschen twee zittende, naakte vrouwenfiguren is.

Deze voet treedt slechts zeer weinig achter het soubasement terug, zoodat van een omgang geen sprake is. Daarboven dragen ojief en half rond het tempellichaam, welks grondplan een vierkant met zwakke uitsprongen is; in het midden van die uitsprongen aan achter- en zijkanten is een nis aangebracht, terwijl de vakken daarnaast, evenals die naast den ingang, van kleinere nissen zijn voor-

zien. Het halffrond wordt gevolgd door een uitspringende benedenlijst met opgelegd ornament van naar boven en beneden toegespitste medaillons; vervolgens leidt een nieuwe band met hartvormige versierselen het vlakke stuk teerling in. De posten, die aan de hoeken van de uitsprongen zoowel als aan de ware hoeken van het monument als afsluiting fungeeren, dragen aan den onderkant een (ook van Midden-Java bekende) driehoekige versiering, die zich op het aangrenzend, overigens glad gelaten, paneel voortzet, en waarvan het merkwaardige is, dat juist op de vouw van den hoek een holle ronde ruimte is uitgespaard, waaruit, als ware het zijn nest, een vogeltje te voorschijn komt. Deze geheele profileering wordt telkens onderbroken door de nissen, met hun afzonderlijke voetstukken, waar tusschenin, tegen het voetotief van den tempel, ook nog andere sierstukken, kinnara's onder meer, zijn aangebracht. De nisvoetstukken dragen eigen geornamenteerde lijsten, en in het midden een tusschen pilasters gevat paneel met vaasmotief; de nissen zelf, door een driehoekig fronton afgedekt, vertoonen nog naar Midden-Javaanschen trant makara's onderaan de met rozetten versierde omlijsting.

Van de versierde en gladde lijsten boven den teerling is ook nog een en ander te zien; het dak daarentegen is niet meer te volgen, behalve de eerste verdieping, welks geheel gladde teerling tusschen eveneens gladde lijsten omhoog loopt, met een geringen uitsprong in het midden der zijden. Wat er van de volgende verdieping over is, ligt een kleine 9 M. boven den drempel van de tempelkamer, en deze zelf weer 1.17 M. boven het zooeven genoemde bordes.

Van de buiten-ornamentatie is vrij veel aanwezig, gedeeltelijk ook in afgevalen stukken, die op het tempelterrein zijn geplaatst. Stucco heeft ruime toepassing gevonden. De groote ornamenten zijn uit één stuk terra-cotta gebakken, en waren met een tand aan het onderende in het metselwerk vastgezet; de sierstukken vormden daarbij één geheel, zoodat bijvoorbeeld met een nisvormig antefix het daarin behoorend beeldje uit één stuk was vervaardigd. Wat de gebezigde motieven aangaat, zijn er, zooals wij zagen, meerdere op te merken, welke juist zoo op Midden-Java voorkomen, zoo de uit

een vaas oprijzende, gestyleerde boom met zonnescerm er boven en vogeltjes opzij, de slanke, vrij gehouden, pilastertjes, de kinna-ra's en de devoten, de randen met palmet-ornament, (waarvoor o.a. Pringapoes kan worden vergeleken). Een tempeldak-motief is eveneens gebezigd: het geeft als typische dakvormen, die ten deele van Midden-Java bekend zijn, zoowel een als half rond beginnend model, telkens met gebogen lijnen uit- en inspringend, als ook een rond gewelfd type met omhoog stekende punten aan de zijkanten.

De trap treedt, zooals wij reeds zeiden, door haar groote hoogte en sterk naar buiten springen, zeer op den voorgrond, en deze indruk wordt nog versterkt, doordat zij niet rechtstreeks op den voorsprong van het soubasement aansluit, maar een smal, opgelegd paneel aan de achterzijde van den trapvleugel deze over zijn geheele hoogte afsluit. Op het bordes is ongetwijfeld het tempelportaal uitgekomen, waarbinnen de tweede, kleine trap tot in de tempelkamer voerde. Aan de nissen ter zijde van den ingang vallen de verlijnde makara's op, welke tot een geornamenteerden open bek met een bloem er in zijn geworden. De benedendrempel van den 1.24 M. breeden ingang vertoont de palgaten voor naar binnen slaande deuren; de tempelkamer zelf, die weer een paar treden lager ligt, meet 3.73 bij 3.69 M. en bevat in het midden een put van 2.12 bij 2.07 M. De wanden verheffen zich op een voetlijst, bestaande uit een recht bandje boven een kwart rond; in den voorwand is aan beide kanten van den ingang een kleine uitsparing van 30 c.M. vierkant en 15 c.M. diep, klaarblijkelijk voor een lamp bestemd, en twee soortgelijke lampnisjes vindt men in den achterwand. Boven een bandje, dat rondom loopt, begint het gewelf, hetwelk sprongsgewijze oploopt, eenigszins in den trant van Kalasan (zie I pag. 262); na vijf trappen wordt er één overgeslagen, de trappen zelf zijn telkens twee steenlagen hoog en het stuk, dat zonder trap doorloopt, dus vier.

Talrijke ornamentstukken liggen op het terrein, ook een slangekop, een leeuwfragment, een olifant, een eenvoudig voetstuk van andesiet. Een torso op een vogel als rijdier zal wel van een Wishņoe (of Brahmā) afkomstig zijn; dit stuk is op het oogenblik de eenige aanwijzing voor het niet-Boeddhistisch karakter van het heiligdom.

Brandes vond er nog meer, doch specificceert ze niet; een oude teekening vertoont nog een merkwaardigen Nandi, menschenfiguur met stierenkop, dus herinnerend aan de Diëng-sculpturen. ¹⁾ Hageman zag nog het nu verdwenen portaal en noemt onder de ten deele naar Gading overgebrachte fragmenten schildpadden en een relief met een gevecht. Tevens vermeldt hij een vierkanten waterbak van denzelfden baksteen ten Noorden van het monument; het is thans moeilijk meer na te gaan of dat werkelijk een oude badplaats, dan wel een moderne van ouden steen is geweest. Deze vijver wordt door hem op ongeveer achthonderd vierkante voeten geschat.

Het is niet onmogelijk, dat er behalve Goenoeng-Gangsir nog een tweede monument uit den overgangstijd bestaat, doch daaromtrent valt nog minder mee te deelen dan aangaande Goenoeng-Gangsir zelf. Wij bedoelen de niet ver van Sida-ardja gelegen Tjandi Pamotan, welke in 1903 door Brandes werd ontdekt — door verkeerd rijden op weg naar een ander heiligdom stond deze geleerde plotseling voor den tempel en bevond later, dat het gebouw nergens vermeld werd — doch na diens vertrek alleen in 1921 nog even bezocht, maar nooit opgenomen. Het eenige, wat wij dus over dit monument kunnen mededeelen, zijn de kort neergeschreven bevindingen der beide bezoekers. Het is een zeer vervallen baksteen-tempel, waar nog maar weinig van staat; en dit weinige is daarbij zeer begroeid en slechts voor een klein gedeelte te onderscheiden. Tweestukken wand met zeer smallen nisuitsprong zijn op het oogenblik nog aanwezig; de aangrenzende vlakken waren in posten en paneelen verdeeld, en van de profileering aan den voet constateerde men, dat deze uit een ojief, en een ietwat hoekig gehouden halfrend bestond, waarop dan de benedenband volgde. Klaarblijkelijk dus geen gewoon Oost-Javaansch profiel. De nis draagt een snorbaardafdekking, maar zonder ornament; een effen boog, uitloopende in eenvoudige voluten, zooals ook op den Diëng wordt aangetroffen. Deze nisvorm deed denken aan Goenoeng-Gangsir, en daarom kwam bij den ontdekker de vraag op, of dit niet eveneens een restant kon zijn van een overgangsvorm tusschen Midden- en Oost-Javaan-

¹⁾ Ook bij Gêdong-Sanga is er zoo een gevonden (I p. 238).

schen stijl. Zooals wij reeds opmerkten, is een afdoend antwoord op die vraag nog niet gegeven.

Eveneens op gronden aan den bouw zelf ontleend, doch thans versterkt door de gegevens der sculptuur, zal Tjañdi Soemběrnas, ten Noorden van Blitar, onder de oudste Oost-Javaansche monumenten gerekend moeten worden. Het gebouw is te voorschijn gekomen uit den heuvel, die het verborg, doordat bij de Kloet-uitbarsting van 1919 de lahar een stuk van dien heuvel afscheurde en zoo een deel van het bouwwerk blootlegde. Een algeheele ontgraving volgde, waarvan de resultaten met prijzenswaardige snelheid zijn gepubliceerd, reeds in 1920, door De Haan wat het bouwkundige en Dr. Bosch wat het iconografische deel aangaat.

Het is slechts de onderbouw, die van dit baksteenmonumentje over is, en dan nog gedeeltelijk. De voet van het soubasement, vierkant met een uitprong voor de trap aan de Westzijde, is hoogst eenvoudig geprofileerd, slechts een tweemaal in-, resp. uitspringende lijst onder en bovendien gladden, in posten en paneelen verdeelden teerling. Het daarboven gelegen lichaam is iets samengestelder, door de aanwezigheid van een (zeer zuiver) ojief, van meerdere lijsten en van ornament in de pannelsen, terwijl ook het grondplan iets anders is door uitsprongen in het midden der zijden. De uitbouw der naar verhouding zeer breede trap, sluit zonder meer bij den tempelvoet aan; de eenige versiering is een verticaal paneel, met boven elkaar gezette voluten geornamenteerd, dicht bij dien voet; overigens is alles glad. Van den bovenbouw zijn nog een aantal versierde fragmenten gevonden, o.a. van pilasters, van een nisbekroning met vlammenrand en ook van een leeuwenkop. Opmerkelijk is nog een klein, niet nader verklaard fundamentje ten Noorden van de trap. Vóór het gebouw hebben een drietal andere bouwwerkjes gelegen, vermoedelijk terrasjes, en dan zonder trap. Van het middelste was de eenvoudige profileering nog te volgen, geheel vlak, zonder paneelverdeling, doch bekroond door een band met dierfiguren. Tezamen waren de vier gebouwen omgeven door een ringmuur, waarbinnen een poort, eveneens aan de Westzijde, toegang verleende. Van die poort is ook nog iets over; hij was vierkant met

uitsprongen, en de vleugels van de buitentrap eindigden in krulvorm.

Gaven verschillende bijzonderheden aanleiding dezen bouw voor vrij oud te houden, het karakter der beelden sluit zich daar geheel bij aan. Het zijn een Goeroe, een Brahmā en een Nandiçwara, en vooral die laatste staat stylistisch in nauw verband met de opvattingen, te Lara-Djonggrang gehuldigd. De beide Çiwa-voorstellingen zullen wel uit de nissen afkomstig zijn. Nog waren er een eenvoudig voetstuk, met een slang als tuithouder, een viertal lingga-achtige zuiltjes, en een steenen urn, met een lotusbloem als bekroning van het deksel.

Een tweede oudheid nabij Soemběrnanas, bij dezelfde gelegenheid ontdekt, bleek nagenoeg geheel verwoest; slechts een massief blok van baksteen, met een ringmuur er omheen (het eerste waarschijnlijk fundeering, het tweede begrenzing van een verder verdwenen terras) kwam te voorschijn.

Terwijl nu van Goenoeng-Gangsir niet twijfelachtig is, dat dit monument uit ongeveer denzelfden tijd moet dateeren als de latere Midden-Javaansche ¹⁾, en het zelfs niet uitgesloten lijkt, dat het vroeger gebouwd is dan bijvoorbeeld Lara-Djonggrang, daar is het toch niet mogelijk den tijd der oprichting nauwkeuriger te begrenzen, laat staan er een jaartal of zelfs decennium voor aan te wijzen en datzelfde geldt voor de waarschijnlijk slechts weinig jongere Tjañdi Soemběrnanas. Een ander Oost-Javaansch overblijfsel is het, hetwelk, stellig jonger zijnde dan deze beide, de vroegste met zekerheid gedateerde oudheid van Oost-Java is, de door het jaartal 977 (Ç. 899) gewaarmerkte grafbadplaats Djalatoeñda, nabij desa Biting gelegen op de Westelijke helling van Goenoeng Běkěl, een der vier toppen van den Pěnangoengan. De ontdekker van Djalatoeñda is Wardenaar, die, waarschijnlijk in verband met de hem door Raffles gegeven opdracht (I pag. 6), in deze streken kwam, en uit deze badplaats een aschurn opgroef, waarover zoo straks; in zijn bezit bevond zich ook een „inscriptie van Djeloktoendo" ²⁾, die

¹⁾ Waarschijnlijk is hetzelfde het geval met Sanggariti, beschreven in Hoofdstuk XX.

²⁾ Hageman, Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 443.

verloren schijnt gegaan en waarvan niets naders bekend is. Wardenaar vervaardigde van deze oudheid een paar niet geheel betrouwbare teekeningen, doch gaf geen schriftelijke verduidelijking; de oudste vermelding is nu een in 1836 gedrukte van Domis, kort en onbelangrijk, spoedig gevolgd door de meer uitgebreide van Van Hoëvell in zijn „Reis over Java” (uit 1847), en Brumund in zijn „Indiana”; de laatste verreweg de nauwkeurigste. Brumund verbergt geenszins zijn teleurstelling in hetgeen hij na een bezwaarlijken tocht aantrof, en inderdaad is het monument zeer vervallen. De toestand is er sindsdien niet beter op geworden, gelijk zich gemakkelijk laat constateeren aan de hand van Verbeek's beknopt maar duidelijk overzicht in de „Oudheden van Java” en de daarop volgende opname, die van Knebel uit 1907. Er was dus alle reden voor een nader onderzoek, gepaard met de noodige voorzieningsmaatregelen. Dit heeft in 1921 door De Haan plaats gehad, en zoodoende zijn er thans wat meer gegevens aangaande deze grafbadplaats bekend. Het woord „grafbadplaats” geeft in zijn eigenaardige samenstelling de bedoeling van het monument aan: naar het uiterlijk een gewone badplaats, werd het tevens gebezigd tot de bijzetting, diep onder de plek waar de waterstralen neervielen, van de asch van een overledene.

Deze oudheid (plaat 46) wordt gevormd door een ruimte van 16.85 M. lengte en 13.52 M. breedte, met een 5.20 M. hoogen, tegen den bergwand aangestapelden achtermuur en terrasvormig afdalende zijmuren, terwijl zij aan den naar het Westen gekeerden voorkant afgesloten werd door een thans geheel verdwenen vierden muur en ook aan deze zijde het water kon worden afgetapt ¹⁾. Dat water komt op drie plaatsen uit den achterwand te voorschijn, één straal in het midden en één aan elke zijde daarnaast; als spuijer fungeert links (Noordelijk) een Garoeda-kop, rechts (Zuidelijk) een nāga-kop; in het midden is slechts een spuigat onder een breede overstekende versiering over. Elke straal kwam neer in een waterbak, van welk drietal de middelste de grootste was; bovendien werd hier het

¹⁾ Ook lager op de berghelling zijn nog sporen van een waterleiding aangetroffen, gedeeltelijk door de rotsen gehakt, gedeeltelijk van baksteen vervaardigd.

water ook nog naar spuiers boven de zijmuren van den bak geleid. De drie vakken waren namelijk door muurwerk omgeven.

Van de omgeving van den Garoeḍa-spuier, een stuk met uitslaande vleugels om een rugplaat, waar vermoedelijk nog een beeldwerk, op den vogel rustend, tegen aan heeft gestaan, is zoo goed als niets meer over. Daarentegen is de nāga nog in zijn nis geplaatst en is daarboven een (ledig) tweede nisje onder een versiering met lofwerk gespaard gebleven. Dit deel van den achterwand is nog het best bewaard; van de zijmuren is de Noordelijke bijna geheel weggevallen. Op alle vier de muren veronderstelde Brumund een bekroning met op regelmatige afstanden geplaatste vierkante torentjes, waarvan men er op den rechter zijwand nog één gedeeltelijk aantreft. Wat er van de wanden nog staat, is alles van andesiet; doch ook baksteen en zijn aangetroffen.

Voor al merkwaardig is echter het muurwerk van den middelsten bak, waar boven den voet een breede fries met bloemornament en dikke gewonden krullen (het heeft iets van opgerolde slurven) is aangebracht en dan boven een gladde lijst de door lofwerk omgeven spuitaten door sprekende reliefs worden bekroond; deze reliefs stonden langen tijd aan den Westkant van de badplaats en zijn voor de daar thuisbehoorende afsluiting gehouden, tot De Haan ze hun ware plaats aanwees. Ze zijn van romantischen aard; een op den rug van een rākshasa door de lucht gevoerde vrouw, een overvaart per boot, een gevecht, een asceet, een slang, spelen er een rol, doch de volgorde is zeer onzeker. Opmerkelijk is de losse compositie en de natuurlijke wedergave der optredende personen, in tegenstelling tot wat de kunst van een volgend tijdperk ons te zien zal geven.

Tegen den achterwand is, rechts van den middelsten bak, op een glad steenblok het jaartal aangebracht: 899 in fraaie cijfers van 37 c.M. hoogte, tusschen twee groote punten. Dicht daarbij, op wat er over is van den Zuidelijken afscheidingsmuur van het middenvak, staat onder het lijstwerk een tweede inscriptie, in letters van 9 c.M., luidende: *uḍayana*. Dat is de naam van koning Airlangga's vader, en het is wel hoogstwaarschijnlijk, dat deze Oedayana te Djalatoeṇḍa

een laatste rustplaats heeft gevonden. Alleen is het niet mogelijk dat, zooals men lang gemeend heeft, 977 het jaar der bijzetting zou zijn, immers later is gebleken, dat Airlangga eerst in 991 geboren is. Wij zouden dus kunnen vermoeden, dat, gelijk van meer vorsten bekend is, ook Oedayana reeds van te voren de plek heeft doen gereed maken, waar hij eenmaal begraven zou worden, en dat 977 het tijdstip der stichting van het monument aangeeft, niet dat, waarop het zijn bestemming is gaan vervullen.

Een tweetal vondsten bij de laatste onderzoekingen heeft de betekenis van een en ander niet duidelijker gemaakt. Men ontdekte namelijk nog twee inscripties, die aan den Noordkant thuishoorden; tegen den achterwand heeft daar, als pendant van het jaartal, het woord *gèmpèng* gestaan, en tegen den zijwand, als pendant van den vorstennaam, *mrāgayawatī*. Dat laatste, misschien juister *Mrēgayawatī* te lezen, lijkt een vrouwen naam, maar is dan niet de van elders bekende naam van Oedayana's gemalin. Het andere woord, dat waarschijnlijk de oplossing zou geven, is helaas geheel onbekend. Eenige meters onder den middelsten waterbak vond Wardenaar de vorstelijke lijkurn, die zich thans in het Museum te Batavia bevindt, waar ook de inhoud der urn langs een anderen weg grootendeels terecht is gekomen. Het is een vierkante bak op een hoog rond lotuskussen, alles van één steen; de bak is in negen vakken verdeeld, waarvan het middelste ongeveer 4 c.M. boven de andere uitsteekt. Toen hij te voorschijn kwam, was hij bedekt met een pyramidalen deksel en werden in alle vakken overblijfselen van asch en beenderen aangetroffen. In het middelste vak stond bovendien een rond gouden doosje, van 6.5 c.M. hoogte en 7 c.M. middellijn, welks inhoud uit kleine gouden muntjes bestond; in twee der andere vakken lagen zilveren plaatjes, in de zes overige gouden plaatjes; ook waren door alle vakken zilveren muntjes verspreid. Onder de gouden plaatjes zijn twee *nāga*'s, een schildpad, een sikkelvorm, allen met mystieke syllaben, en voorts twee rechthoekige met inscriptie, een huldebetuiging inhoudend onderscheidenlijk aan *Çiwa*, den heer der *bhōēta*'s (in het algemeen „wezens”, in het bijzonder een soort *rākshasa*'s), en *Agni*, den heer der *dwidja*'s (tweemaal gebore-

nen, d. i. leden der drie hoogste kasten, of speciaal brahmanen). Deze combinatie is door Brandes in verband gebracht met den door de brahmanen op Bali vereerden Çiwāgni, die, naar sedert uit een koper-oorkonde gebleken is, ook op het oude Java bekend was. Aan een hoek van het bassin werd nog een enkel los beeld, twee elkander omvattende figuren, aangetroffen. Ook vond men een drietal onafgewerkte koppen.

Juist aan de andere zijde van den Pēnangoengan, in het Bangilsche, ligt een tweede soortgelijke badplaats, die van Bēlahan, welke, zooals wij zien zullen, ook in tijdsorde wel niet ver van Djalatoēṇḍa zal afliggen. Deze oudheid heeft echter nog minder dan Djalatoēṇḍa in de algemeene belangstelling gedeeld en zoo is zij na de eerste beschrijving van Domis, die haar weder bij gelegenheid zijner reis van 1830 bezocht, eerst een kleine zestig jaar later opnieuw opgenomen door Verbeek, getuige diens mededeeling in de „Oudheden van Java”, en daarna pas weder in 1904 bij Knebel's inventarisatie-reis. Verwonderlijk is dat echter niet, want behalve dat ook dit monument hoog tegen de berghelling gelegen en niet gemakkelijk te bereiken is, is er nog heel wat minder van overgebleven dan van de badplaats aan gene zijde van het gebergte.

In het bijzonder heeft een tweede groepje ruïnes geleden, dat zich op eenigen afstand ten N.O. van desa Bēlahan bevond en hier het eerst besproken zal worden, omdat deze overblijfselen, ook al is het niet duidelijk, of zij in eenig direct verband met de eigenlijke badplaats gestaan hebben, zeker niet minder oud zijn. Het waren drie terrassen met muren en twee poorten, en op het hoogste, bij een derde poort, een tjaṇḍi van baksteen. Van dat alles zijn op het oogenblik slechts twee poorten over. De eerste, in vierzijdigen, pyramidalen vorm, is 4.50 M. hoog; de doorgang, 2 M. lang, heeft gladde muren en een 85 c.M. breeden ingang. Deze poort is van een zeer ouderwetsch type, met als aanvang van het dak een groot ojief, waar antefix-randjes omheen liggen, terwijl hoektorentjes in den dakbouw vastgegrepen zijn. Boven den ingang is een fronton met gewelfde bovenafsluiting aangebracht, evenals dat bij de tweede poort het geval was. Het dak van deze laatste vertoont uitsluitend

een zeer hoog ojief met antefix-rand daar beneden, en een breed topstuk. Deze bekroning doet weer wat Oost-Javaansch aan; overigens echter zou men het liefst geneigd zijn deze poorten (die nog niet zijn opgenomen, en waarvan wij dus geen verdere beschrijving kunnen geven) in verband te brengen met een der heiligdommen, die in deze buurt reeds ten tijde van koning Siṇḍok bestonden, en waarop wij zoo dadelijk terugkomen. Verder getuigen alleen de vele gebakken steenen, die tot op $1\frac{1}{2}$ K.M. afstands in den geheelen omtrek aan wegen, erven, graven, kali's en tēgalan's zijn gebezigd, waar de overige resten gebleven zijn.

Van de tjaṇḍi kon Verbeek nog constateeren, dat het in zijn dagen 8 M. hooge gebouw een grondvlak had van 8 M. in het vierkant met een trap op het Westen. Domis vond nog heel wat meer, en wij kunnen niet beter doen dan zijn beschrijving hier overnemen, waar het overblijfselen betreft, die na hem nooit meer aanschouwd zijn. Na in het bosch groote stukken andesiet te hebben aangetroffen — ook hier waren dus beide soorten materiaal toegepast — stond hij voor den van boven ingevallen tempel, waaruit een groote boom oprees; een ingang ontdekte hij niet. „De westelijke punt”, zoo gaat hij voort, „schijnt met een daar neven gestaan hebbend gebouw, waarvan de overblijfselen nog bestaan, vereenigd te zijn geweest, alsmede ook met twee hooge steenen hoopen, zuidelijk daarvoor gelegen, doch waarvan niets meer te onderscheiden is. Een muur, welke het van den ingang tot het vierkante plein geheel omgeeft, en waarop het gebouw zelf staat, bewijst dat de drie steenhoopen en de nog meer dan 25 voeten hooge overgeblevene muren van het gebouw, waarin nog nissen te zien zijn, alsmede een paar uitgehouwen beelden, een geheel hebben uitgemaakt en de westelijke hoek van het gebouw alleen aan dien boom te danken heeft, dat dezelve niet ten eenemale is ingestort”. Bijzonder duidelijk is de situatie niet, maar men krijgt toch wel eenigen indruk van het in 1830 nog waar te nemen complex. Een bij dit gebouw liggende Gaṇeṇa, Nandi en lingga strekken ons ten bewijze van het Ćiwaïtisch karakter.

Op ongeveer $\frac{1}{4}$ paar Westelijk van dit overblijfsel trof Domis een muur, die naar het Westen doorliep, met „hooge uitspringende

hoeken" en die hij met onderbrekingen nog $\frac{1}{4}$ paal volgen kon tot bij de badplaats. De richting kan niet juist zijn, want de badplaats ligt meer Zuidelijk dan Westelijk van het tempelcomplex, en zoo moeten wij er op verdacht zijn, dat ook de verdere bovenaangehaalde beschrijving wel onnauwkeurigheden kan bevatten.

Daar de badplaats van Bèlahan tegen de Oostelijke berghelling ligt, is zij ook juist in tegengestelde richting gekeerd als die van Djالاتوenda; de Westelijke muur, in baksteen tegen den berg gebouwd, vormt dus den achterwand. Behalve deze is één der zijmuren, de Zuidelijke, gedeeltelijk gespaard; alles is overigens natuurlijk geheel begroeid en verwaarloosd. Het bassin meet 6.40 bij 4.40 M.; de uit groote andesietblokken bestaande vloer is door Verbeek onderzocht, in de hoop er een urn onder te vinden als te Djالاتوenda; er bleek echter reeds gegraven te zijn en er kwamen dan ook slechts een koperen buisje en een koperen amulet met vierkant gat te voorschijn.

Behalve uit spuiers in de zijwanden (althans den nog gespaarden Zuidelijken) trad ook hier het water naar buiten uit den 5.10 M. hoogen achterwand, waar beelden in nissen als spuiers fungeerden. Er waren daar namelijk drie nissen aangebracht, waarvan de beide buitenste, 1 M. diep en ongeveer 3 M. hoog met ronde, eenigszins spits uitlopende afdekking en nog voorzien van de sporen van terracotta-versiering, elk een groot vierarmig vrouwenbeeld van ongeveer 1.90 M. hoogte bevatten. Eén dier beelden is nog ter plaatse, het andere staat thans een weinig beneden de badplaats. Beide zijn zeer verweerd en beschadigd, doch waren eertijds prachtige stukken, rijk versierd, met een glorie en een van bloemwerk voorzien achterstuk. Volkomen pendants zijn ze niet; het beeld, dat nu van zijn plaats verwijderd is, spuide door de borsten, het andere, dat ook afwijkt door de à jour bewerkte glorie, doet het water te voorschijn komen uit de flacon en de bloem, die onderscheidenlijk in linker- en rechter achterhand worden gehouden. Men zou dus kunnen betwijfelen, of de plaatsing in de twee buitenste nissen van deze badplaats wel voor beiden den oorspronkelijken toestand weergeeft. Is zij juist, dan volgt er tevens uit, wie deze godinnen

voorstellen. Ze flankeerden dan namelijk een eertijds in het midden opgestelden Wishnoe en zullen dus zeker wel de zoo vaak aan diens zijden aangetroffen Lakshmi en Çrī moeten weergeven. Aan den buitenkant naast de nissen der godinnen bevond zich nog eenige reliefversiering, een hemeling op een wolkgartij voorstellend.

Het Wishnoe-beeld (plaat 47) is wel het meest merkwaardige, dat deze plek heeft opgeleverd; het is reeds in Wardenaar's tijd weggenomen, heeft langen tijd in Trawas gestaan en neemt thans de eereplaats in in het Museum te Madjakërta. Behalve uit een aantekening van Wardenaar mag men ook uit de afmetingen opmaken, dat het eenmaal was opgesteld op het voetstuk, hetwelk zich onder een derde, smallere nis tusschen die der godinnen bevindt. Het in hoogrelief gehouden beeldhouwwerk vertoont den god, gedragen door den Garoeða. Deze laatste, staande in half knielende houding en met zijn voetkluwen een paar zich beneden hem kronkelende slangen in bedwang houdend, torst op zijn hoofd het lotuskussen zijns meesters en omvat met de wijd uitgespreide vleugels het achterstuk, waar deze tegenaan zit. Behalve de kluwen wijzen ook de geweldige vogelsneb en de ronde oogen op de ware natuur van den vogelkoning; overigens is hij in menschengedaante, met borstsnoer en gordel, slange-kastekoord en groote ronde oorhangers, terwijl achter den voorhoofdsband het woeste haar, gekruld op rākshasa-wijze, naar achteren golft. Wishnoe zelf zit in groot ornaat met afhangend rechterbeen op het lotuskussen; van zijn vier handen ligt het voorste paar in den schoot en voeren de achterste rechts waarschijnlijk een van vlamornament voorzienen, liggenden tjakra, en links de gevleugelde schelp. De geheele groep is tot een prachtig kunststuk geworden; de woeste, machtige Garoeða-figuur, beheerscht door den in rustige majesteit neergezeten god werkt in zijn contrast bijzonder harmonisch.

Uit Wishnoe's gelaatstrekken (in geschonden toestand bewaard en helaas wat „bijgewerkt") spreekt duidelijk de portretkop; het is geen ideaal gedacht goden-aangezicht, maar naar een levend voorbeeld gehouwen, en de bekende Javaansche gewoonte om vorsten als goden te verheerlijken, doet reeds dadelijk in dezen Wishnoe een

aardschen koning veronderstellen. Rouffaer heeft het eerst de veronderstelling geopperd, dat niemand minder dan Airlangga, de vorige Wishnoeïet, welke den Garoeđa als zegelmerk voerde en in de latere Javaansche litteratuur als rēsi Gēṇṭayoe bekend is, op dezelfde wijze aan dezen kant van den Pēnanggoengan is bijgezet als zijn vader aan de andere zijde. Deze hypothese heeft later bevestiging gevonden. In Airlangga's laatste koningsjaar is een oorkonde uitgegeven (Oud-Jav. Oorkonden no. 63) door een *aji pāduka mpungku sang pinakacatra ning bhuwana*, een eigenaardige combinatie van vorstelijke en geestelijke titels bij den uitoefenaar van het koninklijk gezag, in overeenstemming met de Javaansche traditie, dat koning Airlangga op het eind van zijn leven geestelijke zou zijn geworden. Diezelfde voor een vorst ongewone combinatie „*pāduka mpungku*” wordt in een latere inscriptie (Mus. Bat. 12) aangetroffen van een koning, van wien een stichting daar bevestigd wordt en die nader omschreven wordt als *Bhaṭāra Guru sang lumah ri Tīrtha*, hij was dus als de god Bhaṭāra Goeroe te Tīrtha bijgezet. Weer een andere oorkonde (O. J. O. 70) weet aan te geven, dat die te Tīrtha begraven koning tot zegelmerk den Garoeđa had, dus juist hetzelfde zegel als Airlangga. Er is zoodoende een hooge mate van waarschijnlijkheid, dat koning Airlangga inderdaad te Tīrtha een laatste rustplaats heeft gevonden, en een Tīrtha moet juist op de Oostelijke helling van den Pēnanggoengan gelegen hebben, gelijk een in de nabijheid gevonden inscriptie (O. J. O. 41) gecombineerd met een plaats uit den Nāgarakrētāgama (58 : 1) bewijst. Ook op grond van dien naam Tīrtha zou men dus geneigd zijn, in de buurt van Bēlahan naar Airlangga's graf te zoeken en zoo dient er ernstig rekening gehouden te worden met de mogelijkheid, dat in den Wishnoe van Bēlahan de trekken van dezen machtigen vorst vereeuwigd zijn. Zijn hoofdbeeld, de Bhaṭāra Goeroe, zou dan verondersteld kunnen worden zich in het eerst beschreven Ćiwaïtisch heiligdom te hebben bevonden. Meer dan een hypothese is dit niet, maar de zaak is toch merkwaardig genoeg om er de aandacht op te vestigen. Blijkens beide laatstgenoemde bronnen heeft ook een ander heiligdom in deze buurt tegen de berghelling gelegen, de kluizenarij van

Pawitra; deze naam zal wel over zijn in het tegenwoordige Bêtra, maar verder is er van deze kluizenarij geen spoor meer te vinden. Beide heilige plekken moeten dus reeds in Siṇḍok's tijd — de bewuste oorkonde is van 929 — hebben bestaan, al zal Tirtha wel eerst zijn voornaamste beteekenis hebben gekregen na de bijzetting van den grooten koning.

Nabij de badplaats van Bêlahan vond Domis aan den Oostkant nog een tweeden waterbak met een spuijer, toen reeds zeer vervallen. Boven de badplaats lag op een bergtopje nog een klein torentje, 2.13 M. lang en breed en zich 6.50 M. verheffend boven het omliggend terras. Een trap of kamer had het niet; alleen aan den Noord-Westkant een ledige nis. Ten slotte dient nog vermeld, dat volgens Domis al deze oudheden van Bêlahan omgeven waren door den muur, waarvan hij, naar boven reeds bleek, stukken terugvond; is dit juist, wat natuurlijk niet meer te controleeren valt, dan zouden ze dus alle tezamen één oudheden-complex gevormd hebben, in dat geval dan hoogstwaarschijnlijk de groote kluizenarij van Tirtha. Andere heiligdommen uit Airlangga's dagen zijn niet teruggevonden, ook niet het beroemde Poetjangan, welks stichting in 1041 aanleiding heeft gegeven tot een groote oorkonde, waarin de vorst een overzicht geeft van zijn regeeringsdaden; wij weten dat deze kluizenarij eveneens ergens op den Pénanggoengan gelegen moet hebben, maar meer ook niet.

Tot slot dienen wij nog even de aandacht te vestigen op een bepaald soort oudheden, dat speciaal tijdens de regeering van Airlangga en zijn onmiddellijke voorgangers wordt aangetroffen en daarbij in hoofdzaak geografisch beperkt schijnt tot Madioen. Het zijn de kleine steenen graantempeltjes, van het model der nog thans gebruikelijke loemboeng's, met zadeldak en aan weerskanten vooruitstekenden nok en in één der (of beide) opstaande wanden van het huisje daaronder een diepe nis. Het waren waarschijnlijk tempeltjes, gewijd aan Çrī als beschermster van den rijstbouw. Ze zijn dikwijls van jaartallen en verdere inscripties voorzien; die jaartallen vallen alle tusschen 986 en 1031, voor zoover bekend, en het ligt dus voor de hand, dat ook de ongedateerde stukken wel in het

bijzonder tot deze periode zullen behooren. Er is alle reden om een nauwen band te leggen tusschen het voorkomen dezer jaartallen juist in het Madioensche en het onafhankelijke rijk van Wěngkër, dat daar in het begin der elfde eeuw gevestigd was en in 1037 moest bukken voor Airlangga ¹⁾. De inscripties zijn in hoog relief gebeiteld met een gefigureerde kwadraat-letter, welke zich uiterst lastig laat ontcijferen. Hetzelfde schrift wordt ook aangetroffen bij een in een rotsblok te Poeh-Sarang, in Kědiri, gehouwen opschrift uit 1001, dus juist weer diezelfde tijd. De vraag rijst dus, of wellicht deze schriftsoort bepaaldelijk in het eind der tiende en begin der elfde eeuw in gebruik is geweest — naast de gewone op de groote steen-oorkonden gebezigde Kawi-letter — en haar aanwezigheid ook zonder jaartal voldoende grond oplevert om een oudheid juist aan dit tijdvak toe te schrijven.

Deze vraag wacht nog op beantwoording en we zullen niet trachten er hier terloops een oplossing van te geven. Zij is trouwens slechts in een enkel geval van practisch kunsthistorisch belang. Naast den ingang der grot van Selamangleng, ten Westen van de stad Kědiri, prijkt een (nog ongelezen) regel in het bewuste kwadraat-schrift, en wij zouden daarin aanleiding kunnen vinden om die grot als een oudheid uit den tijd van, of vóór, Airlangga te beschouwen. Echter is het karakter van het in die grot aangebrachte relief-werk met zulk een vroegen datum niet in overeenstemming, het klopt veeleer met een op een los voorwerp in de nabijheid aangetroffen vijftiende-eeuwsch jaartal. We zullen daarom verstandig doen deze grot eerst daar te bespreken, waar zij krachtens haar kunst thuisbehoort en willen uit den regel kwadraat-schrift slechts de waarschijnlijkheid concludeeren, dat zij reeds bekend was en gebruikt werd lang vóór er de reliefs in den rotswand werden gebeiteld. Ook een opzettelijk archaïseeren in de inscriptie is niet uitgesloten, hoewel het ons minderwaarschijnlijk lijkt.

Volledigheidshalve memoreeren wij nog dat, eveneens tijdens Airlangga, op West-Java weder iets blijkt van Hindoe-cultuur in de

¹⁾ Zie Deel I pag. 65. Het verband is gelegd door Van Stein Callenfels in Oudh. Versl. 1918, 2, p. 74—84.

oorkonde van Djayabhōpati nabij Soekaboemi (v.g.l. I pag. 65). Het blijft echter bij die enkele inscriptie; wel wordt daar ook een heiligdom, dat van den Voetprent (Sang hyang Tapak) in vermeld, maar hetzij dit, gelijk Pleyte veronderstelde, op den Pērbakti ten N.-W. van Tjitjoeroeg, hetzij het elders gelegen moge hebben, sporen van een gebouw of van beeldhouwwerk zijn in geen geval aangetroffen. Een oordeel over de intensiteit dier cultuur kunnen wij ons dus niet vormen, en in het bijzonder niet nagaan, in hoeverre zij zich ook op kunstgebied heeft doen voelen. De redactie der bedoelde oorkonde staat sterk onder Oost-Javaanschen invloed; de kunst, als zij er geweest is, zal zeker evenzeer aansluiting hebben gezocht bij het centrum der Hindoe-beschaving in het Oosten van het eiland, en zoo zullen wij ons Djayabhōpati's hof en omgeving wel dienen voor te stellen als een afspiegeling van dat van Airlangga. De hoofdsteden van Oost-Java in dit tijdperk, eerst Wwatan mās, later Kahoeripan, zijn geen van beide teruggevonden. Het eerste zal ongetwijfeld gezocht moeten worden bij een der vele desa's, die thans nog Pamotan heeten (b.v. de hierboven op pag. 33 vermelde), en ook den laatsten naam hebben meerdere plaatsen gemeen. Tot in den Madjapahitschen tijd heeft Kahoeripan voortbestaan; het is onder meer de residentie geweest van Hayam Woe-roek tijdens zijn minderjarigheid, en daarna de zetel zijner beroemde moeder.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1330, 1338, 1339.

Mackenzie, Narrative of a Journey to examine the remains of an ancient city and temples at Brambana in Java, Verhand. Bat. Gen. 7 (1814) p. 18—24; Raffles, History of Java (1817) II p. 8—11, en pl. 43 van den tweeden druk; Münnich, Eenige bijdragen tot het onderzoek der oudheden op Java, Indisch Magazijn, 2de Twaalfstal (1845) p. 180—182; Brumund, Indiana II (1854) p. 25—38; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913, p. 255 en 266—268; Kern, Het Sanskrit op eenen steen, afkomstig uit Prambanan, Tijdschr. Bat. Gen. 20 (1873) p. 219—227 (Verspr. Geschr. VI, 1917, p. 277—286); IJzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djogdjakarta (1891) p. 93—110;

Verslag der werkzaamheden aan de tempels te Prambanan en Sodjiwan gedurende de maand Mei 1893, *Not. Bat. Gen.* 1893, Bijl. V; Rouffaer in *Not. Bat. Gen.* 1893 p. 142 sq.; Von Saher, *De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië* (1900) p. 13—36; Van Erp in *Twentieth Century Impressions of Netherlands India* (1909) p. 168—171; Knebel, *Inventarisatie der Hindoe-oudheden in de vlakten van Prambanan en Sáragedoeg*, *Rapp.* 1909 p. 132—136; dezelfde, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de residentie Soerakarta*, *Rapp.* 1910 p. 97—99; Van Erp, *Oudheidkundige aantekeningen I. Yama-relief op de trapspiegels van Tjandi Kalongan in de Prambanan-vlakte*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 53 (1911) p. 597—604; Jochim, *Prambanan en omliggende tempels*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 55 (1913) p. 509—514; Van Erp, *De vermiste Maitreya-kop van Tjandi Plaosan*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 56 (1914) p. 321—325; Bosch, *De stichtingsoorkonde van Tjandi Plaosan teruggevonden?* *Oudh. Versl.* 1915, 2, p. 89—91; Moens, *De Tjandi Mendut*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 59 (1921), p. 591—599.

Oost-Java, enz.

Inventaris n°. 154, 1753; *Verbeek* n°. 625, 628.

Domis, *Bijzonderheden betreffende Sourabaya en Madura*, *De Oosterling* 2 (1835) p. 94—95; dezelfde, *De residentie Passoeroeang* (1836) p. 161—162 en 169—171; Van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, II (1851) p. 107—113; Brumund, *Indiana* II (1854) p. 217—228; Hageman, *Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java* (1861—1868), *Bijdr. Kon. Inst.* 72 (1916) p. 435—437 en 443; Groeneveldt-Brandes, *Catalogus Batavia* (1887) no. 374, 397 en 783; Brandes in *Rapp.* 1903 p. 38—39 (*Goenoeng-Gangsir*) en 56 (*Pamotan*); Knebel, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Afdeeling Bangil der Residentie Pasoeroean*, *Rapp.* 1904 p. 27—29 en 37—39; dezelfde, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Afdeeling Madjakertā der Residentie Soerabaja*, *Rapp.* 1907 p. 92—102, 110 sq.; dezelfde, *Beschrijving van de Afd. Kēdiri*, *Rapp.* 1908 p. 298—300, en Bērbēk, *ibid.* p. 313 sq.; Rouffaer in *Not. Bat. Gen.* 1909 p. 180—185 (*Pēnanggoengan*); *Rapp. Oudh. Comm.* 1910 p. 32 sq. (*Goenoeng-Gangsir*); *Tijdschr. Bat. Gen.* 55 (1913) p. 596—598; 56 (1914) p. 442—444 (*Bēlahan*); *Oudh. Versl.* 1916, 2, p. 44; Pleyte, *Mahārāja cṛī Jayabhūpatī, Śuṇḍa's oudst bekende vorst*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 57 (1916) p. 201—218 (vgl. *ibid.* p. 522—527); Bosch, *De Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinaja*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 57 (1916) p. 410—444; *Oudh. Versl.* 1916, 3, p. 84 sq. (*Tijdschr. Bat. Gen. ibid.* p. 527 sq.); *Oudh. Versl.* 1919, 2, p. 83; De Haan en Bosch, *Tjandi Soembērnas*, *Oudh. Versl.* 1920, 1, p. 25—39; *ibid.* 2, p. 49; De Haan, *Verslag over de werkzaamheden aan Djalatoenda*, *ibid.* 1921, 4, p. 146—150.

VEERTIENDE HOOFDSTUK

DE KUNST VAN KADIRI EN SINGHASARI

De rijksdeeling, die Airlangga kort voor zijn dood tot stand bracht, maakte voorloopig een einde aan het Javaansche rijk en deed in plaats daarvan twee staten ontstaan, die van Djanggala en Kaḍiri. Zooals wij reeds zagen in Hoofdstuk II, is in politiek opzicht de geschiedenis dier beide rijkshelften zeer verschillend geweest, en is Djanggala, voor zoover wij dat kunnen beoordeelen, betrekkelijk snel op den achtergrond getreden tegenover Kaḍiri. De thans volgende periode verdient dan ook die van het Kaḍirische rijk te heeten, veel meer dan die van Djanggala en Kaḍiri.

Nu behoeft op zichzelf een vermindering in politieke beteekenis nog niet dadelijk een geringer waarde op kunstgebied met zich te brengen: het voorbeeld van Kaḍiri zelf is daar, om het tegendeel te bewijzen, want talrijk en fraai zijn de heiligdommen, welke daar verzezen, lang nadat het politiek overwicht eerst op Singhasāri, later op Madjapahit, was overgegaan. Hoe dit nu geweest is in den tijd, dat Djanggala en Kaḍiri naast elkaar bestonden, valt niet goed meer na te gaan, want hier geldt weer hetzelfde, wat wij aangaande het voorafgaande tijdperk opmerkten, dat namelijk zoo goed als alle overblijfselen in deze landstreken, welke dateerbaar zijn, in een periode blijken te vallen, toen de onafhankelijke staten Kaḍiri en Djanggala reeds lang opgehouden hadden te bestaan. Zelfs wat betreft de ligging der hoofdstad van laatstgenoemd rijk bezitten wij geen zekerheid. Een overigens niet te controleeren traditie wil, dat de kraton der koningen van Djanggala zich bevonden heeft te Djédong, aan den voet van den Pēnangoengan, niet ver dus van de streek, die ook nu nog den naam Djēnggala heeft behouden. De gebouwen die er nog staan, zijn echter van lateren datum, en dus zullen we

het beste doen deze te bespreken in het tijdperk, waar ze thuishooren, het Madjapahitsche Hoewel er dus klaarblijkelijk nog in dien tijd te dezer plaatse gebouwd is, schijnt toch de plek van niet zoo heel veel belang meer te zijn geweest, althans wanneer koning Hayam Woeroek op zijn reizen hier zeer dicht in de buurt passeert, neemt hij niet demoeite deze plaats te bezoeken. Het is trouwens begrijpelijk, dat het opkomen van het in deze zelfde rijkshelft gelegen Singhasāri en het vereenigen der macht over geheel Java in de handen van de Singhasārische koningen voor den bloei van de vestiging te Djédong, wanneer die gelijkgesteld mag worden met den kraton van Djanggala ¹⁾, storend moet hebben gewerkt.

Anders is het gegaan met de hoofdstad van Kaḍiri, welke plaats doorgaans met den naam Daha wordt aangeduid; deze is nog in de dagen van Hayam Woeroek na Madjahapit de voornaamste stad des rijks en blijkt dus zelfs Singhasāri, toen dit opgehouden had de rijkshoofdstad te zijn, weder te hebben overvleugeld; later is zij in de nadagen van het Madjapahitsch gezag de zetel geworden van een nieuwe, zij het ook kortstondige, heerschappij. Het rijk van Kaḍiri wordt ook genoemd dat van Pañdjaloe of van Gèlanggèlang; alle drie de namen worden in officieele oorkonden aangetroffen. Daha en Gèlang nu heeten nog thans twee desa's, in elkanders onmiddellijke nabijheid gelegen tusschen Madioen en Panaraga, een omstandigheid, welke er toe geleid heeft in deze streken den kraton van het Kaḍirische rijk te zoeken. Een bevestiging daarvan zou, meende men, te vinden zijn op een oude kaart, in De Jonge's „Opkomst" enz. VII, welke ten Westen van den Wilis een „Egginglangh, een gewezen koninckrijck nu woest" vermeldt. Die bevestiging nu lijkt ons van niet veel waarde: de teekenaar van die kaart heeft niet anders gedaan dan een ter plaatse vernomen inlandsche traditie vast te leggen, maar aangaande de juistheid of onjuistheid van die traditie bewijst hij niets. De nog ter plaatse aanwezige overblijfselen geven verder geen uitsluitsel, want ze bestaan — of liever bestonden in Hoepermans' dagen, want thans is er niets meer van over —

¹⁾ Dat de naam van Djanggala's hoofdstad Kahoeripan is geweest, hebben wij verondersteld op pag. 290 der Nāgarakrētāgama-aanteekeningen.

slechts uit sporen van baksteenfundamenten, nooit verder onderzocht, en een yoni. Het is dus geheel onzeker, of er een stad of iets anders geweest is. Bedenkt men nu verder, dat in den Madjapahitschen tijd als synoniem voor den *stads*naam Daha de (oorspronkelijk slechts) *rijks*naam Kaḍiri gebruikt wordt, en men daar dus van een stad Kaḍiri mag spreken, en in de tweede plaats, dat blijkens Chi-neesche berichten over de verovering van Daha in het jaar 1292 ¹⁾, deze stad aan een groote rivier lag, vier dagen marcheeren van Madjapahit, hetgeen met het Madioensche Daha-Gĕlang niet klopt, dan komt men er toe om den ouden kraton van Daha veeleer te zoeken in of bij de tegenwoordige residentie-hoofdplaats Kēdiri. Een inscriptie in het Pareesche, vermeldend dat een daar uitgevoerd waterwerk ten goede kwam aan de bevolking „der vallei beoosten Daha”, bevestigt deze opvatting ten volle.

De grens tusschen de beide rijkshelften was een „bewaakte grens”, de pinggir rakṣa van den Pararaton ²⁾, welks naam nog over is in de rivier Lĕksa, ook thans de grensrivier tusschen Kēdiri en Pasoeroehan. De bevestiging bestond uit een muur waarvan, behalve langs genoemde rivier, ook nog stukken worden aangetroffen in Wlingi en Loḍaya; de richting maakt het waarschijnlijk, dat hij eens van den top van den Kawi doorliep tot het Zuiderstrand. De fragmenten die over zijn, hebben een hoogte van $\frac{1}{2}$ tot $\frac{1}{2}$ M. en zijn samengesteld uit baksteen. Systematisch gevolgd is de geheele loop van den muur nooit; ook is niet vastgesteld, in hoeverre de veronderstelling, dat de muur zich ook Noordelijk van den Kawi zou voortzetten, op iets anders dan fantasie berust.

Niet ver van deze grens staat te Karangkaṭes een merkwaardige Gaṇeṇa, reeds dadelijk ongewoon door zijn afmetingen. Een voetstuk van 1.86 bij 1.43 M. draagt het met doodskoppen versierde kussen, waarop de god zich verheft in de, voor hem zeer ongewone, staande houding; het beeld zelf is 1.91 M. hoog, en bereikt met voetstuk en kussen niet minder dan 2.71 M. In aanmerking genomen, dat een staande Gaṇeṇa als gevolg van zijn olifantsgestalte van na-

¹⁾ Zie deel I pag. 75.

²⁾ Verg. I pag. 68.

ture ietwat plomp moet zijn, is het beeld bijzonder goed geslaagd. In de uitwerking der versierselen (met doodskop-ornamenten), den opzet van den tiara enz., is er onmiskenbare verwantschap met de zoo straks te bespreken beelden van Singasari; de groote eenvoud in de belijning, gepaard met een krachtige beitelvoering maken het echter aanlokkelijk aan een wat oudere periode te denken. Niet alleen geografisch schijnt deze Gaṇeṣa op de grens tusschen Kaḍiri en Singhasāri te staan! Een eveneens vieraringe Gaṇeṣa in staande houding, van opvallende overeenkomst met dien van Karang-kates en wellicht uit dezelfde werkplaats, bevindt zich in het Museum te Leiden.

Monumenten, die met zekerheid in den Kaḍirischen tijd te stellen zijn, kennen wij niet, hoewel een enkel *mogelijk* aan dit tijdperk toegeschreven zou kunnen worden. Een bovendrempel van een tempel met het jaartal 1060 Ç. = A. D. 1138, ligt te Patikrédja in het Toeloengagoengsche, maar van het gebouw, waarbij die drempel behoort, weten wij verder niets. Een beschreven steen met een oorkonde uit 1198 is gevonden bij Tjaṇḍi Pěrtapan (Blitar) en dit heiligdom kan dus uit dien tijd dateeren, maar een tjaṇḍi-steen met het jaartal 1237 Ç. = A. D. 1315, hoogstwaarschijnlijk eveneens van hier, doet vermoeden dat het gebouw, waarvan wij thans de ruïnes nog voor ons zien, eerst in den Madjapahitschen tijd is opgericht. Zoo kan er ook twijfel bestaan omtrent Ploembangan, waar, naar een oorkonde uit 1130 ¹⁾ bewijst, reeds in den tijd der Kaḍirische koningen een vrijgebied Panoembangan bestond; een zuil met het jaartal 1282 = A. D. 1360 kan daar echter tegenover gesteld worden als aanwijzing, dat ook twee eeuwen later nog op deze plaats een wijding of iets dergelijks is geschied, en wellicht ook nog gebouwd is. Men zie dienaangaande verder in Hoofdstuk XVIII.

Een andere oudheid, die in verband staat met het Kaḍirische tijdperk, is de „tempelgrot” Goewa-tritis, Zuidelijk van Toeloengagoeng. Tempelgrot is een weinig juiste benaming voor hetgeen men

¹⁾ Het jaartal, gewoonlijk gelezen als 1062 Ç., luidt o. i. ten rechte 1052 = A. D. 1130.

hier aan den Noordkant van den steilen Boedëk vindt. Achter een klein terrasje liggen onder een overhangenden wand eenige natuurlijke grotten, welke door baksteen en muurtjes tot kamertjes zijn gemaakt. Aan die muurtjes is nog al wat veranderd, zoodat de opzet van het geheel niet volkomen duidelijk meer is. Knebel vatte het op als een badplaats, in den trant der in het vorige hoofdstuk beschrevene; de muurtjes zouden dan den achterwand hebben gevormd, doch de waterstralen zich hebben verplaatst. Genoemde onderzoeker vond steun voor zijn veronderstelling in een rechthoekigen bak vóór dien wand, 6.12 M. lang en 2.80 M. breed, omgeven door een muurtje van 52 c.M. hoogte, met twee pilasters aan de hoeken en twee kleinere pilastertjes aan weerskanten van een 63 c.M. breeden ingang, links aan den voorkant. Geornamenteerde andesiet-steenen zijn ook op het terrein aanwezig, terwijl stukken van baksteen en kroonlijsten, nog door Hoepermans aangetroffen, dezen op het denkbeeld brachten, dat op het terras een baksteentempel zou hebben gestaan. Vóór den vierkanten bak liggen nog twee bovenhelften van vrouwenbeelden, beide vierarmig en in groot ornaat. Het kleinste heeft een vliegenwaaier in een der achterhanden, terwijl de drie andere verdwenen zijn; het grootste houdt in elk der beide achterhanden een bloemstuk en dit laatste beeld heeft op de achterzijde de inscriptie 1082, dus A. D. 1160. Indien nu Knebel te recht in het geheel een badplaats heeft gezien en vergelijking met Bělahan de overtuiging mag vestigen, dat deze vrouwenbeelden een bepaald integreerend deel van den opzet uitmaakten, dan zou men uit dit jaartal mogen afleiden, dat ook de oprichting van het bouwwerk in dat jaar heeft plaats gehad en het dus een der weinige gedateerde oudheden uit het Kadirische tijdperk zou zijn. Men ziet, heel veel zekerheid is er dienaangaande niet, en ook hier zou de winst voor de Javaansche kunstgeschiedenis, als wij deze zekerheid wèl bezaten, gering zijn, want de vervallen muurtjes laten al heel weinig verdere conclusies toe.

Gelukkig kunnen wij de lacune van deze eeuwen althans eenigermate aanvullen met behulp van een Balische oudheid. Bij het rotsklooster van Tampaksiring vindt men in den rotswand een tien-

tal nissen met tempelfaçades uitgehouwen, die gediend hebben als bijzettingsplaats, en waarvan de vervaardiging blijkens de schriftsoort der opschriften, in den Kadirischen tijd te stellen is. We komen in Hoofdstuk XXIII op deze overblijfselen nader terug, doch wijzen te dezer plaatse op de aanvulling, die de daar afgebeelde dakvorm (plaat 48) geeft voor het tijdperk dat tusschen de Midden-Javaansche en de Oost-Javaansche dakbehandeling inligt. De losse daktorentjes van Midden-Java hebben op Oost-Java plaats gemaakt voor reeksen naast elkander geplaatste voetstukken, tusschen de horizontale ornamentbanden van het dak in. Te Tampaksiring zien wij de tusschenliggende faze: de torentjes, in voetstukvorm, zijn nog aanwezig, maar worden reeds in de dakformatie vastgeklemd.

Op Java is, zoo als wij zagen, uit dezen tijd niets bijzonders over, noch monumenten, noch andere kunstwerken. Dat gaat eerst veranderen bij het oudste, dat wij bezitten uit de heerschappij der koningen van Singhasāri: een fraai gebouw, beter gespaard gebleven dan welk ook der Oost-Javaansche monumenten, tevens een, waarvan het stichtingsjaar nauwkeurig bekend is; en een van het jaartal der vervaardiging voorzien los beeld, een prachtstuk hetwelk, gaaf bewaard, ons opeens stelt in het midden van die merkwaardige kunstrichting, welke men gewoon is met den naam van Singhasāri-kunst aan te duiden. Wij hebben het oog op den Gaṇeṣa van Bara in Blitar uit 1239, en de omstreeks 1248 gewijde Tjaṇḍi Kiḍal bij Malang.

Door reeds dadelijk deze beide kunstvoortbrengselen, onder eenzelfde bewind met slechts negen jaren tusschenruimte ontstaan en toch zoo verschillend van karakter, naast elkander te plaatsen, kunnen wij ons er rekenschap van geven, wat eigenlijk de kunst van Singhasāri is, en vooral wat zij niet is. Er heerscht in dit opzicht een zekere verwarring, omdat niet steeds goed in het oog gehouden is, dat als men van een „kunst van Singasari” sprak, daarmee niet alleen gemeend kon zijn de samenvatting der kunstuitingen, die gedurende de heerschappij der koningen van Singhasāri gebloeid hebben, maar ook de kunst, als wier middelpunt de stad Singasari geldt,

omdat men ze hier het best en het zuiverst vertegenwoordigd vindt, maar die allermint tot het rijk of het tijdperk van Singhasāri beperkt is gebleven, integendeel haar grootste ontplooiing schijnt te hebben gevonden in de dagen van Madjapahit. Het spreekt vanzelf, dat men door deze beide begrippen niet strikt uiteen te houden, gevaar liep geheel ongelijksoortige grootheden te gaan verwarren: een slechts chronologisch bijeenbehoorende, overigens onderling afwijkende groep van kunstvoortbrengselen, en de producten van een bepaalde „school” — om dat woord hier duidelijkheidshalve te bezigen — zonder inachtneming van den tijd hunner schepping. Welk van die beide men met den naam „kunst van Singasari” wil bestempen, is op zichzelf van geen belang, want van een bepaald gezichtspunt hebben beide op dien naam evenveel recht; maar men moet er zich voor wachten, als men den term in de eene beteekenis is gaan bezigen, dat later in de andere te doen. De verwarring wordt in de hand gewerkt door het feit, dat van de school van Singasari het ontstaan, of liever de oudste ons bekende voortbrengselen, chronologisch vallen binnen de regeering der Singhasārische koningen. Wanneer wij boven dit Hoofdstuk onzer zooveel mogelijk chronologisch tewerk gaande Inleiding als opschrift „de kunst van Kadiri en Singhasāri”, hebben gezet, dan bedoelen wij met de tweede helft daarvan natuurlijk: de kunst uit de periode van het rijk van Singhasāri, en zodoende kunnen wij dan ook zoowel Kidā als den Gaṇeṣa van Bara eronder rangschikken. Hadden wij de „school” van Singasari gemeend, dan zou Kidā er buiten moeten vallen. Het zonderlinge van het geval is verder, dat onder de overblijfselen in het tegenwoordige Singasari zelve, overblijfselen dus die, voor zoover ze kunstvoortbrengselen zijn, alleen reeds door de plaats, waar ze worden aangetroffen, met het volste recht „kunst van Singasari” zouden moeten heeten, er ook zijn, welke volgens geen van beide bovenbesproken opvattingen recht op dien naam hebben: producten van den Madjapahitschen tijd en van een andere „school”. Men ziet dus, dat het niet overbodig is ons er van te voren reken-schap van te geven, wat wij onder den term verstaan. Zoo vangen wij dus onze bespreking van de kunst uit de periode der

heerschappij van Singhasāri, het tijdperk dus onzer dertiende eeuw, aan met Tjaṇḍi Kiḍal, het grafmonument van koning Anōēshanātha. In het Çaka-jaar 1170, zegt de Nāgarakrētāgama ¹⁾ (de Pararaton geeft 1171), keerde de vorst terug naar Çiwa's hemel; hij werd afgebeeld in een luisterrijk Çiwa-beeld, dat prijkt in den graf-tempel te Kiḍal. De wijding van het monument valt dan in, of althans in de buurt van A. D. 1248; en daarmee is dan tevens ongeveer het jaar van den bouw gegeven, al blijft het natuurlijk mogelijk, dat de koning reeds tijdens zijn leven het heiligdom heeft doen oprichten, of wel dat het niet dadelijk na zijn dood is tot stand gekomen. In dit bijzondere geval zou men dat mogen vermoeden op grond van de omstandigheid, dat Anōēshanātha werd opgevolgd door zijn halfbroeder, die hem had vermoord; intusschen moest deze laatste na een regeering van nog geen jaar reeds plaats maken voor Anōēshanātha's zoon, die zich ongetwijfeld gehaast zal hebben zijn vader, als dat nog niet gebeurd was, met een grafmonument te eeren. Wat het zwaarste weegt is echter, dat het karakter van het bouwwerk zelve verbiedt er een al te laten datum aan toe te schrijven; het moet stellig niet al te lang na 's konings dood zijn verrezen. Immers stelt men het naast de in ongeveer 1268 gestichte Tjaṇḍi Djago, welke in het volgend hoofdstuk behandeld zal worden, dan ziet men, naast allerlei overeenkomst in de ornamentbehandeling, toch ook aan Kiḍal eenige onmiskenbaar ouderwetsche eigenaardigheden. Het is zeer zeker voor een juist begrip van dit monument hoogelijk te betreuren, dat er uit de voorafgaande periodes zoo bitter weinig over is; ware dit anders en konden wij ons een denkbeeld vormen van den ontwikkelingsgang der Javaansche kunst tusschen Airlangga, of liever nog Siṇḍok, en Anōēshanātha, dan zouden wij, dunkt ons, die eigenaardigheden stap voor stap hebben kunnen volgen en zou de Tjaṇḍi Kiḍal voor ons staan als schakel in een doorlopende reeks, welke zich rechtstreeks zou uitstrekken uit de Oost-Javaansche kunst van vóór de rijksdeeling tot in de periode van Singhasāri en Madjapahit. In den Ki-

¹⁾ Zang 41: 1.

dal meenen wij een soort van afsluitingspunt in die reeks te bezitten; typisch Oost-Javaansch weliswaar in de ornamentatie, maar toch nog, voor het laatst, in diezelfde ornament-behandeling directe reminiscensen vertoonend van het uit Midden-Java overgebrachte, en mede daardoor bij allen rijkdom van versiering nimmer de grens overschrijdend, die van rijkdom tot overlading voert. Tjandi Kidā is het laatste waarlijk klassieke (of als men dien term liever beperkt tot Midden-Java, het laatste classicistische) monument van Java.

Daarnaast nu heeft in deze zelfde periode de „school van Singasari” de oude principes losgelaten, waarschijnlijk niet met bewustheid of opzet, wellicht ook nauwelijks door de tijdgenooten opgemerkt, maar voor ons, die het voordeel bezitten op zulk een afstand de Hindoe-Javaansche kunst als geheel te kunnen overzien, toch onmiskenbaar. Het spreekt wel vanzelf, dat tusschen beide richtingen, welke in eenzelfde tijdperk bloeiden en prachtstukken als Kidā en Djago konden doen ontstaan, een wisselwerking heeft plaats gehad, dat men in verschillende details overeenkomst kan opmerken en dat niets onverstandiger zou zijn, dan een scherpe afscheiding te maken tusschen de classicistische en de Singasari-school. Ook chronologisch mag stellig niet gesystematiseerd worden in dien zin, dat de ouderwetsche kunst van Kidā per se vroeger gedateerd moet worden dan de nieuwerwetsche van „Singasari”. Het tegendeel is waar: beide zijn gelijktijdig toegepast en wij hebben dan ook de bewijzen in handen, dat producten van de Singasari-school — wij wijzen met name op den door een jaartal gewaarmerkten Gaṇeṣa — ouder zijn dan de „klassieke” Kidā-tempel. Ten slotte moeten wij ook niet vergeten, dat het misschien slechts toevallig is, dat wij uitsluitend in de periode van Singhasāri de beide richtingen naast elkander zien: het is zeer wel denkbaar, dat de eerste voortbrengselen der school van Singasari, die dan al zeer oneigenlijk met dien naam zou prijken, onder het Kadirische tijdvak vallen. Wij zeiden reeds, dat bedoelde school haar grootsten bloei bereikt heeft in den Madjapahitschen tijd, en, vatten wij uitsluitend deze kunstrichting in het oog, dan zou er eigenlijk geen aanleiding bestaan om de periode

van het rijk Singhasāri als iets afzonderlijks te behandelen: gelijk in politiek opzicht de vorsten van Madjapahit zich de opvolgers van die van Singhasāri achtten, heeft ook op kunsthistorisch gebied eenzelfde richting ononderbroken en zonder afscheiding in beide periodes haar invloed doen gelden. Juist het voorkomen van de laatste classicistische kunstwerken *naast* die der nieuwe school, stempelt de Singhasāri-periode tot iets bijzonders en onderscheidt haar van den Madjapahitschen tijd, waarin de nieuwe richting begint met overheerschend te zijn. Het gelijktijdig optreden en in elkander grijpen van deze twee richtingen maakt het tijdperk van Singhasāri tot een zeer merkwaardig verschijnsel, hoewel wij herhalen, dat wij mogelijk het belang er van in zooverre overschatten, als wellicht ook in den Kaḍirischen tijd hetzelfde verschijnsel zou kunnen worden opgemerkt — indien wij slechts over de noodige gegevens beschikken.

Ook vóór men eenig inzicht kon hebben in de kunsthistorische beteekenis van het monument, moest Tjaṇḍi Kiḍal (plaat 49) wel opvallen door zijn fijne en artistieke bewerking en bovenal door het feit, dat er nog zooveel van over is en met name een groot deel van het dak zich nog op het gebouw verheft. De tempel is dan ook dikwijls opgemerkt, maar bepaalde beschrijvingen zijn er slechts zeer zelden van gegeven; na het eerste bericht van Raffles is eigenlijk Brumund de eenige geweest, die, tot tweemalen toe, het door hem zeer gewaardeerde bouwwerk beschreven heeft. Brandes heeft het voornemen gehad een monografie over dit heiligdom op die aangaande Djago en Singasari te doen volgen, een voornemen, welks niet bedoeld gevolg is geweest, dat er over Kiḍal *minder* gegevens gepubliceerd zijn, dan anders het geval zou zijn geweest; onder de inventarisatie der Oudheidkundige Commissie van het Malangsche zoekt men tevergeefs naar de behandeling van dezen tempel, immers men achtte het overbodig de daaromtrent opgestelde beschrijving te doen drukken, waar zij toch binnenkort een plaats zou vinden in de te verwachten monografie. Door Brandes' dood is het plan niet tot uitvoering gekomen en door allerlei andere oorzaken (o.a. het uitbreken van de pest) zijn eerst thans alle werkzaamheden van

de opname ten einde gebracht, zoodat publicatie van de resultaten binnenkort te verwachten is. Met dat al zijn wij op het oogenblik nog genoodzaakt het monument te behandelen zonder de laatste gegevens, daarbij vooral afgaande op de, gelukkig reeds ten dienste staande, foto's en op de indrukken van eigen bezoeken aan een heiligdom, dat ook voor ons tot de voortreffelijkste scheppingen der Hindoe-Javaansche kunst behoort.

Slank en toch krachtig verrijst de van natuursteen gebouwde tempel, en doordat er zulk een groot deel van het dak gespaard is gebleven, is er meer dan elders gelegenheid de bijzonder gelukkige verhouding in de onderdeelen van den bouw op te merken. Een vrij hoog soubasement draagt het rijzige tempellichaam, hetwelk bekroond wordt door een zeer langzaam toeloopend dak. Het moet van een aanzienlijke hoogte zijn geweest, en juist een gebouw als dit, waar we ons eenigermate een denkbeeld kunnen vormen, hoe het er als geheel heeft uitgezien, doet het belang van het dak in de Hindoe-Javaansche bouwkunst ten sterkste uitkomen en verlevendigt het besef, hoeveel wij missen bij de overgroote meerderheid der monumenten, welke immers dit belangrijke bouwdeel geheel, of zoo goed als geheel, missen.

Soubasement en tempellichaam bezitten beide een basis van eenvoudigen aard, in beide gevallen geheel overeenkomstig uitgevoerd: een plint, een voetlijst, een middenstuk, een steun- en een kroonlijst. Ornament is niet aangebracht, behalve dan dat in het middenstuk telkens dieper liggende casementen zijn uitgespaard; deze casementen zijn dan echter verder geheel glad gelaten en er is duidelijk naar gestreefd de basis geheel te doen terugtreden tegenover het hoofddeel van soubasement en lichaam. Op dit hoofddeel is alle versiering samengebracht. Bij het soubasement, welks grondplan van vierkanten vorm is met een grooten uitsprong aan de voorzijde ten behoeve van de trap, is het ornament dan verder uitsluitend geconcentreerd op het middengedeelte, waarboven en waarbeneden een ojief den overgang vormt tot onderscheidenlijk de steun- en de voetlijst; eerstgenoemde draagt naar gewoonte de kroonlijst, laatstgenoemde rust ook hier op een plint, die aan het geheel een rijziger

aanzien vermag te geven. Noch de ojieven, noch een der genoemde lijsten is van het minste ornament voorzien. Boven de kroonlijst brengt een naar binnen springend ojief, evenzeer onversierd, tot op het bovenvlak van het soubasement, waar een kleine omgang rond om het tempellichaam loopt, te smal echter dan dat er van een balustrade sprake zou kunnen zijn. Antefixen zijn bovenop de kroonlijst niet te vinden.

Het versierde middenstuk is gevat tusschen een uitspringenden beneden- en bovenband, beide voorzien van een zich kronkelenden loofrand; wij merken dus op, dat hier nog geen sprake is van het typische beneden- en bovenband-ornament, hetwelk wij op de latere Oost-Javaansche monumenten, te beginnen met Djago, zullen aantreffen. Het rechtopgaand gedeelte tusschen beide banden vertoont diepliggende, langwerpige paneelen tusschen smallere pilasters; op die pilasters is telkens een dikbuikige vaas — het aloude Midden-Javaansche motief, zij het in eenigszins gewijzigden vorm — tusschen bladornament geplaatst; in het midden der paneelen is een medaillon aangebracht, hetwelk op verschillende manieren gevarieerde rankversiering bevat, soms met dierfiguren er tusschen. Het groote onderscheid met de Midden-Javaansche ornamentatie is — naar Brandes het zoo juist formuleerde — de omzetting in de distributie: de dragende deelen (pilasters) hebben het zware ornament, de paneelen het lichtere, terwijl op Midden-Java de dragende stukken vrijgehouden zijn of opgaande ornament vertoonen, doch de paneelen de tableaux dragen; de vaas vindt men op Midden-Java in de casementen, te Kidāl op de pilasters aangebracht. De medaillons der Midden-Javaansche rozet- en bloembanden staan thans op zichzelf en herinneren in hun nieuwe toepassing — het is weder Brandes, die het opmerkt — reeds aan de ingemetselde borden op Bali. Op de vier hoeken van het monument is een in hoog relief naar buiten springend, zittend leeuwtje aangebracht, rustend op een plat kussentje, dat ter hoogte van het beneden-øjief vóór tegen den hoek staat, en met kop en opgeheven voorpooten den bovenband ondersteunend. Soortgelijke leeuwtjes bevinden zich ook op de beide hoeken van den voorsprong; het kussen is daar echter vervan-

gen door een voetstukje, met geplooide linten behangen. Deze leeuwjes behoorren ongetwijfeld tot de minst geslaagde ornamentstukken van den tempel. In het midden van achter- en zijkanten zijn eveneens sierstukken in hoog relief geplaatst, reikend van het beneden- tot het boven-ojief en voorstellend een op één been knielenden Garoeḍa met uitgespreide vlerken, dragende op zijn hoofd onderscheidenlijk aan de Noord-zijde een zittende vrouwengestalte, achter welke nāga-figuren te voorschijn komen, aan de Oost-zijde een fraai bewerkte vaas met een deksel en een tuit in nāga-vorm, en aan de Zuid-zijde een drietal nāga's. De vaas zal ongetwijfeld de amrēta-vaas moeten voorstellen, eenmaal door den vogelkoning geroofd; de vrouw is misschien de evenals de amrēta uit de gekarnde melkzee te voorschijn gekomen Çrī. Twee dingen zijn aan deze Garoeḍa's bovenal merkwaardig. Vooreerst het feit van hun belangrijke plaats in de tempel-versiering; als wij verder niets van het heiligdom hadden afgeweten, zouden deze Garoeḍa's zonder eenigen twijfel voldoende reden hebben opgeleverd om Kiḍal voor een Wishṇoe-tempel uit te maken. Toevallig is ons nu op een andere wijze bekend, dat het monument aan Çiwa gewijd was; het strekt dus tot waarschuwing, hoezeer in dit soort conclusies voorzichtigheid geboden is. Het tweede punt, dat de aandacht verdient, is de groote overeenkomst in behandeling en opvatting van den Garoeḍa van Kiḍal met dien van Bēlahan; hebben wij dien laatste terecht aan Airlangga's tijd toegeschreven, dan blijkt thans temeer, dat Tjaṇḍi Kiḍal zich ook in dit opzicht aansluit bij de kunst der voorafgaande periodes.

De trap, die gelegenheid geeft het soubasement te bestijgen, telt tien treden, welke echter grootendeels vernield zijn, evenals de trapvleugels, waarvan nog te zien is, dat ze in voluten eindigden. Terwijl de voorsprong, waar de trap tegenaan staat, hetzelfde profiel als het overige soubasement heeft, verandert de profileering dadelijk bij het aangezette trapgedeelte, en wijzigt zich dan nog tot tweemaal toe in het zich telkens verjongende onderstuk van de trapvleugels. Eerst is het een vlak met rankornament boven een dubbel voetlijstje, dan een stuk in den trant van de soubasements-

basis, doch in andere verhoudingen, en gedekt door een geornamenteerd ojiefje en ten slotte, geheel vooraan ter weerszijden van den trapopgang, een gedeelte in voetstukvorm, waar dan de trapvoluten op rusten. Het middelste dezer drie stukken is eenigermate als zijtorentje behandeld, doch de echte hoektorentjes, zoo geliefd bij het latere Oost-Javaansche „valsche profiel”, zijn er niet. In zoverre draagt deze opzet dan ook een eenigszins onderwetsch karakter, hoewel het tot driemaal toe veranderen van de profileering toch ongetwijfeld als concessie aan den heerschenden kunstsmaak te beschouwen is en de oplossing van de kwestie: profielvariatie zonder hoektorentjes, hier reeds op heel wat drukker en onrustiger wijze verkregen is dan te Goenoeng-Gangsir.

Gaan wij nu over tot het tempellichaam, dan zien wij, hoe de betrekkelijk lage basis, welker versiering wij reeds bespraken, telkens in het midden der zijden van zijn vierkant grondplan wordt onderbroken. Aan de voorzijde zijn het de voluutvormige vleugels van een tweede trapje, leidend van het terras tot in den tempel, welke vooruit steken en rusten op een voetstukvormig onderstuk, van denzelfden aard als dat aan het ondereinde der benedentrap. Het eigenaardige is nu, dat precies hetzelfde ook aan de zij- en achterkanten toepassing heeft gevonden en de posten der nissen, welke daar uit den teerling naar voren treden, beide van onderen uitloopen in een voluut, die evenzoo op een zelfde soort onderstuk ligt. De overgang van de, zoowel bij den ingang als bij de nissen, met rankornament getooide, posten naar de „trapvleugels” — want ook onder de nissen zijn het in hun wezen niet anders dan dat — geschiedt zeer geleidelijk, doordat telkens een blok met ornament trapsgewijs naar voren schiet. Bij den ingang vindt men op die manier onder den post eerst twee smalle blokken met palmet-versiering en dan twee breede met een dier in rank-motieven; bij de nissen is het iets kleiner en eenvoudiger, maar in principe hetzelfde. De vleugels gaan van voren over in slangen-lijven en koppen, een eigenaardigheid, die wij nog herhaaldelijk op Oost-Java zullen aantreffen.

Doordat ingang en nissen met hun bekroning tot bijna (de ingang zelfs geheel) aan de kroonlijst raken, is de eigenlijke profileering en

ornamentatie van den tempelteerling slechts op de hoeken van het monument na te gaan. Het versierde gedeelte ligt in het midden van het profiel en wordt begrensd door een glad stuk, hetwelk aan den benedenkant uit een plint, twee voetlijsten en een ojief bestaat en geheel regelmatig aan de bovenzijde van dezelfde samenstelling is: een ojief, twee steunlijsten en de kroonlijst. Wij zien hier dus herhaald wat aan het soubasement opgemerkt werd, het ornament samengebracht op het middenstuk.

Eveneens overeenkomstig de behandeling van het soubasement vinden wij allereerst boven het beneden-ojief en onder het boven-ojief een vooruitspringenden band. Deze beneden- en bovenband zijn dan ook weder door eenzelfde kronkelenden rand met bladeren versierd. Het verschil is nu echter, dat tusschen die banden niet direct het rechte middengedeelte van den teerling volgt, maar eerst nog twee inspringende lijsten ingevoegd zijn, die onder den bovenband glad zijn gelaten, doch boven den onderband met palmetmotieven zijn geornamenteerd. Het ingesloten middenstuk van den teerling is ook verder versierd: langs boven- en benedenkant loopt een breede band met guirlande- en spiraal-ornament, en juist in het midden is om den teerling een middenband van recalcitrante spiralen geslagen. Op de hoeken van het monument is tegen dien middenband een driekantig hoekstuk aangebracht, waarin nog duidelijk de elementen te herkennen zijn van den monsterkop, waaruit het is gestyleerd, maar dat in het midden in facetvorm is gehouden. Het is voor de geschiedenis van het Oost-Javaansche ornament niet zonder belang daarop te wijzen; denkt men zich een aantal van deze facetten naast elkander geplaatst, dan krijgt men den facettenband, dien wij o.a. op Tjandi Djago toegepast zullen vinden. Ten slotte is dan nog in de open ruimte boven en beneden den middenband, aan weerskanten van ingang en nissen, een medaillon aangebracht, gevuld met rankornament of ook met een ruit tusschen loovermotieven. Er zijn dus vier zulke medaillons aan iederen hoek; alleen aan weerskanten van den ingang is het onderste weggelaten, omdat zich daar de zoo straks te beschrijven kleine zijnissen bevinden.

De groote nissen in het midden van achter- en zijkanten van den tempel springen, zooals reeds gezegd is, uit den teerling naar voren, met een eigen profiel natuurlijk, hetwelk wij niet in bijzonderheden zullen beschrijven; er is trouwens ook maar betrekkelijk weinig van te zien, aangezien over de grootste breedte van den nisuitbouw een poortomlijsting naar voren treedt, waarvan wij de posten en voluten reeds noemden. De eigenlijke nisuitbouw begint aan den voet met eenige in- en uitspringende gladde lijsten, en vervolgens twee versierde palmetlijsten ter hoogte van die vanden teerling van het heiligdom zelf; op een recht, glad gedeelte volgt dan een klein guirlande-bandje en daarna komt een complex van trapsgewijs uitspringende lijsten, die in een kroonlijst met puntige hoeken eindigen; deze kroonlijst bevindt zich juist op de hoogte van den middenband des tempels. Tegen den voorkant van genoemd lijstencomplex is een monsterkop aangebracht, rustende op den versierden bovenrand van de bovenafsluiting der vooruitspringende poortomlijsting. Boven de kroonlijst loopt het dak van de nis in gladde welving omhoog, tot het door een dubbele, dik opgelegde versierde lijst omspannen wordt; uit de bovenste lijst verrijst een breed, glad topstuk, aan de benedenzijde omgeven door een dubbelen band met de lus- of zaadhuis-motieven, die ook op Midden-Java voorkomen, en op Oost-Java vooral toepassing zullen vinden als benedenbandornamentatie; het topstuk zelf is aan den overigens geheel glad gelaten voorkant slechts voorzien van één groot, in drie sierlijke krullen uitlopend bloemstuk, mogelijk een gestyleerde drietongige vlam, aan Çiwa eigen. Aan de bovenzijde is het topstuk niet afgesloten, maar gaat het zonder meer in de ojieflijst van het lichaam van den tempel over. Alle drie de nissen zijn ledig.

De ingang van het heiligdom is op eenigszins andere wijze behandeld. De uitbouw is hier hooger en slanker en in verband daarmee bezit de eigenlijke poortomlijsting geen afzonderlijke bovenafsluiting; de met loovermedaillons gevulde bovenpost sluit direct aan op het ook hier aanwezige complex uitspringende lijsten van den nisuitbouw. Niet in de puntige kroonlijst eindigt dit echter, maar in een band met het ook voor boven- en benedenband vanden teerling

gebezigde rankmotief; en daarboven eerst (dus niet als bij de nissen vóór tegen het lijstencomplex) verheft zich de monsterkop, thans van veel grooter afmeting en de geheele verdere ruimte, tot aan de kroonlijst van het monument, innemend. Het is, in tegenstelling tot wat wij zoo straks bij Tjandi Singasari zullen waarnemen, een volledige, niet gedeeltelijk verstyleerde, kāla-kop, met geheel aanwezige onderkaak zonder bloemornament; overigens naar gewoonte met slagstanden, horens, woeste lokken in krullen, en opgestoken klauwen, waarachter nāga's opkronkelen. Fraai is ook een achter het oor gestoken bouquet.

Aan iedere zijde van den ingang is een klein nisje gezet, dat in zijn opzet beantwoordt aan de zooeven beschreven groote nissen, hoewel in de details de noodige afwisseling is betracht. Wij vinden een versierde nisomlijsting, dan een aantal steeds meer uitspringende lijsten, waarvan de onderste een rank-, de bovenste een krul-ornament draagt; tegen den voorkant van deze lijsten is ook hier de (zeer geschonden) monsterkop zichtbaar. De kroonlijst met puntige hoeken en het gewelfde dak volgen; dan als afsluiting een sterk uitspringende lijst, met langwerpige ruiten versierd, en eindelijk het topstuk, met een ornamentatie van naar boven gerichte, puntige driehoeken aan voor- en zijkanten. Breed en vierkant eindigt het topstuk, volkomen glad, juist onder den middenband van den tempelteerling. Voor een der beide nisjes staat een tweearmig beeldje, met uitpuilende oogen en slagstanden, en met één hand steunende op een knots; ongetwijfeld dus Mahākāla als poortwachter, zoodat het andere nisje voor Nandīwara bestemd zal zijn geweest.

Thans rest ons nog de bespreking van het dak. Het is in lagen opgetrokken, telkens slechts weinig terugliggend, zoodat het geheel een aanzienlijke hoogte zal hebben bereikt. Boven de kroonlijst vindt men vooreerst, na een glad voetlijstje, een laag met zeer vol blad- en rankornament; door schuin daartusschen aangebrachte zigzag-lijnen is de massa van het ornament onderbroken en lijkt, van een afstand bezien, zich als het ware een lint er doorheen te slingeren. Op de hoeken en in het midden van deze laag springen de antefixen naar voren, spits en in een punt uitlopend, en duidelijk

ontleend aan het monsterkopmotief. Boven deze laag komt een diepe inkeping als afscheiding en dan volgt, na weder een gladde lijst, juist zoo'n zelfde laag met bladornament, zigzag-lijnen en antefixen, alleen iets kleiner en iets meer terugliggend. Deze beide lagen zijn vrij plat; de derde en vierde zijn hooger en van een geheel ander-soortige versieringswijze: een rij voetstukvormige pilasters met gladde boven- en beneden-lijsten, en meer diepliggende vakken er tusschen in. Zooals wij boven opmerkten, vertegenwoordigen deze ornamenten waarschijnlijk de oorspronkelijk vrijstaande, thans in het dak getrokken, torentjes. Op deze dubbele laag volgen weer twee smallere, van dezelfde soort als no. 1 en 2, maar natuurlijk alles weer kleiner; daarna is van de zevende laag nog goed te zien, dat deze uit pilasters was samengesteld. Klaarblijkelijk hebben dus beide motieven elkander telkens om de twee lagen afgewisseld. De rest van het dak is verloren; men mag vermoeden, dat het ten slotte door een topstuk bekroond is geweest, doch de aard daarvan is niet meer vast te stellen.

Van het inwendige van het gebouw valt weinig te zeggen. Een trap van vijf treden brengt van het terras in het portaal, daarna daalt men met twee treden af in de vierkante tempelkamer. Boven- en benedendrempel van den ingang vertoonen de gewone palgaten van de ook hier aanwezige, naar binnen openslaande, dubbele deur. De tempelkamer zelf is onversierd, met gladde wanden en uit telkens overspringende steenlagen samengesteld gewelf. Zij is geheel ledig en de vloer vertoont sporen, opengebrokeu te zijn geweest. Het „luisterrijke Çiwa-beeld", dat hier eenmaal gestaan moet hebben, is verdwenen; wel bevindt zich op het terrein een zeer geschonden vierarmig beeld, uit de buurt afkomstig, doch dit is waarschijnlijk Boeddhistisch, en mogelijk zelfs een vrouwenbeeld, bidsnoer en boek in de achterhanden houdend. Onder den vloer van de tempelkamer werd roode baksteen aangetroffen, die dus klaarblijkelijk als binnenvulling gebruikt is; voor het overige is het gebouw in andersiet opgetrokken, terwijl ook eenige zandsteen is verwerkt.

Recht tegenover den ingang van den tempel ligt een rechthoekig terras van gehouwen steen; ongeveer een Meter hoog, met de lange

zijde naar het heiligdom gekeerd, en langs twee trapjes, beide aan die zijde aan weerskanten van den tempelingang gelegen, te bereiken. Brumund meende aan de overblijfselen te zien, dat er drie beelden „in nisvormen” op hebben gestaan; hij trof er ook nog een klein Goeroe-beeld. Thans bevinden zich op het terrein een vierarmig beeldfragment met werprad in een der achterhanden, waarschijnlijk dus Wishnue, een paar groote nāga-koppen, een lingga en een paar cylindervormige topstukken. Tempel en terras zijn omgeven door een hardsteen muurtje van $\frac{1}{2}$ M. hoogte, hetwelk een plein van ongeveer 21.60 M. in het vierkant omsluit; het heiligdom staat niet in het midden. Het is weder Brumund, die hier buiten omheen nog een tweeden, baksteen muur constateerde met de overblijfselen van een poort tegenover den tempelingang. Voorts liggen in de buurt de onderbouwen van drie andere monumenten, benevens een oude badplaats met drie in een steenachtigen wand ingemetselde spuiers.

Na in Tjañdi Kidā een laatste vertegenwoordiger van de klassieke Hindoe-Javaansche kunst beschreven te hebben, zouden wij daar dadelijk als uitnemend voorbeeld van de nieuwe richting Djago tegenover kunnen stellen, een des te treffender vergelijking, waar beide heiligdommen chronologisch en geografisch zoo dicht bijeen liggen. Echter is de Tjañdi Djago ook in andere opzichten zóó merkwaardig, bovenal als grootste en volledigste Boeddhistische tempel van Oost-Java, dat wij beter doen aan dit monument het geheele volgende hoofdstuk te wijden. Thans werpen wij, als we een aanvang gaan maken met de „school van Singasari”, voorzoover die met de periode van Singhasāri samentreft, allereerst een blik op de oude hoofdstad, waaraan beide hun naam ontleenen, het terrein van den kraton Singhasāri zelve.

Het heele gebied in deze omgeving is van bijzonder oudheidkundig belang. Op korten afstand ten Zuid-Westen van de hoofdstad is te Dinaja de hierboven (pag. 26) besproken wij-inscriptie van het Agastya-heiligdom uit 760 gevonden, het oudste gedenkteeken van Hindoe-beschaving op Oost-Java. In het Oosten verheffen zich de hellingen van het Tēnggēbergebergte, dat na het veldwinnen van den

Islam nieuwe vestigingen der uitgeweken vereerders van de oude goden heeft zien ontstaan. Tusschen die beide uitersten ligt de geheele Oost-Javaansche oude geschiedenis en gedurende heel het verloop daarvan is deze streek belangrijk geweest. Blijkens de inscripties bevond zich reeds in den aanvang van den overgangstijd, toen Midden-Java nog in vollen bloei stond, op het terrein van het latere Singasari een vrijgebied; wat meer Westelijk is te Ngëndat koning Widjayaloka's groote steeninscriptie uit 924, de zoogenaamde Minto-steen, aangetroffen, en te Singasari zelf liet eenige jaren later koning Siṇḍok zijn oorkonden beitelten bij den tempel van Hēmad en het heiligdom van Pangawan en dat van Siddhayoga. Bij de rijksdeeling werd het gebied toegewezen aan Djanggala, om echter na verloop van tijd de opperheerlijkheid van het overmachtige Kaḍiri te erkennen, totdat na 1182 koning Rādjasa zijn zetel vestigde, waar thans Singasari ligt en aan zijn kraton den naam van Koēṭarādja gaf. Na den val van Kaḍiri in 1222, kwam aan Koēṭarādja het oppergezag over geheel Oost-Java, en als de stad zich dan gaandeweg heeft uitgebreid en verfraaid, wordt zij, omstreeks 1254, herdoopt tot Singhasāri. Niet ver van zijn hoofdstad heeft de stichter der dynastie, koning Rādjasa, in 1227 zijn laatste rustplaats gevonden, te Kagēnēngan, dat zeker nabij het tegenwoordige Malang gezocht moet worden, hetzij dan ten Zuid-Westen daarvan of op den Goenoeng Katoe ¹⁾. Mogelijk zullen er nog wel eens fundamenten van den graftempel te voorschijn komen; het gebouw zelf is echter verdwenen. Volgens den Nāgarakrētāgama, die de schoonheid van het monument hoogelijk roemt, was er een Çiwaïtische torentempel met hoogen gapoera in den ringmuur, en daarnaast een Boeddhistische tempel, die echter reeds in Prapañtja's dagen geheel in verval was ²⁾.

Zuid-Oostelijk van de hoofdstad lagen dan Kiḍal en Djago; tusschen laatstgenoemde plaats en Singasari geven misschien de overblijfselen der badplaats Wēndit de plek aan, waar eenmaal het ook

¹⁾ Aldus onderscheidenlijk de meening van Brandes (Not. Bat. Gen. 1901 p. 79) en Van Stein Callenfels (Oudh. Versl. 1916, 4, p. 105).

²⁾ Zie Nāg. zang 37, en pag. 272 der afzonderlijke editie.

in den Nāgarakrētāgama geprezen lieflijke Boerēng lag, met zijn tempeltje in het midden van een door allerlei gebouwen omgeven vijver. Andere overblijfselen zullen wij in Hoofdstuk XX bespreken; de geheele streek is van bijzonder oudheidkundig belang.

Noch de verovering van Singhasāri in 1292, noch de verplaatsing van den rijkszetel naar Madjapahit heeft de oude hoofdstad van haar luister kunnen berooven. Nog in Hayam Woeroek's dagen, waarover wij het beste ingelicht zijn, was het een plaats van betekenis, residentie van 's konings vader, waar ook de vorst zelf geruimen tijd vertoefde en in welks nabijheid zijn voornaamste jachtpark was gelegen. Eeuwen lang heeft dus op deze plek en haar omgeving de Hindoe-Javaansche kunst kunnen bloeien, en aan den aanvang van onze beschrijving is het niet overbodig er de aandacht op te vestigen, dat theoretisch een op het Singasari-terrein aange troffen oudheid even goed uit den tijd vóór Siṇḍok als uit dien na Hayam Woeroek zou kunnen dateeren, welke beide vorsten zelve door een tusschenruimte van ruim vier eeuwen gescheiden zijn. Het springt in het oog, hoe willekeurig het zou zijn om iets, dat van Singasari komt, uitsluitend op grond van die omstandigheid een plaats te willen aanwijzen onder de kunstvoortbrengselen van het Singhasārische rijk.

Singasari zal wel van geheel Oost-Java de plaats zijn, waarover het meest in oudheidkundig opzicht is geschreven, tevens een der allereerste, die de aandacht getrokken hebben. Het eerste blijk van belangstelling kwam reeds in 1804 van de zijde van Nicolaus Engelhard, die als Gouverneur van Java's Noord-Oostkust een zestal groote beelden liet weghalen en plaatsen in zijn tuin „De Vrijheid” te Sēmarang, vanwaar ze, vooral door de bemoeienis van Reinwardt, later naar Nederland zijn gebracht ¹⁾; dit zijn de prachstukken, welke tot het schoonste bezit van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden behooren. In 1815 bracht Raffles een bezoek aan de oudheden van Singasari, en in zijn „History of Java” gaf hij de oudste beschrijving van het geheele terrein, waar toen nog zoo-

¹⁾ Met nog twee andere stukken uit Singasari; zie beneden.

veel meer te vinden was dan thans; als verduidelijking van de situatie in dien tijd kan de terreinteekening dienen, door J. Th. Bik in 1822 op verzoek van Reinwardt geteekend. Twee jaar later gaf Reuvens zijn, in haar soort voortreffelijke, beschouwingen over de eerste drie hier te lande aangekomen beelden in het licht en opende daarmee de wetenschappelijke iconografie van de Hindoe-Javaanse kunst in het algemeen en van Singasari in het bijzonder. Talrijke min of meer belangrijke beschrijvingen volgen dan; wij vermelden die van Domis uit 1829, van Jukes uit 1844, van Rigg uit 1847, welke alle een overzicht leveren van het in de geheele omgeving aangetroffene en wier combinatie daarvan wel een vrij volledig beeld geeft. Het is weder Brumund, die de uitvoerigste verhandeling over Singasari heeft gegeven in zijn „Bijdragen” van 1863, nadat hij reeds in 1855 anoniem een kortere beschrijving had doen voorafgaan. Daar tusschenin had Van Schmid de moeite genomen in 1858 een korte lijst op te stellen, van wat er nu eigenlijk precies aan beeldwerken en andere oudheden aanwezig was.

Na Brumund is het uit met de litteratuur over Singasari als oudheidkundig terrein; de ééne torentempel, die er ook nu nog staat, bleef natuurlijk bekend en werd bij voorkomende gelegenheden bezocht en vermeld, maar de verdere overblijfsels van heiligdommen waren gaandeweg verdwenen en raakten geheel vergeten. Het is vooral over de inscripties en over de losse beelden, zoowel de ter plaatse geblevene als de naar Leiden en Batavia overgebrachte, dat er verder geschreven is; ook Verbeek heeft bij zijn overigens uitnemende inventarisatie zich niet met de vroeger aanwezige ruïnes bezig gehouden. Eerst het optreden van Brandes had een degelijke oudheidkundige opname van het terrein ten gevolge, nog in hetzelfde jaar 1901, waarin de Oudheidkundige Commissie was ingesteld, begonnen en in 1903 voortgezet. De uitkomsten waren van dien aard, dat in dit laatste jaar het voornemen werd opgevat de monografie over Djago door een over Singasari te doen volgen; kort voor zijn dood in 1905 kon Brandes de laatste hand leggen aan den tekst; alleen de bijlagen waren toen nog niet gereed gekomen. In 1909 is echter eerst Brandes' laatste groote werk verschenen, als

eerste gedeelte van de aan Tjañdi Singasari en Panataran gewijde tweede monografie der Oudheidkundige Commissie; het doet niets af aan de belangrijkheid van Brandes' tekst, wanneer wij constateeren, dat de waarde van dit boek zeer verhoogd is geworden door de belangrijke toevoegingen van de hand van Dr. G. P. Rouffaer, aan wien de uitgave was toevertrouwd.

Tot recht begrip van de onderlinge situatie der oudheden van Singasari ga het volgende vooraf. Alles wat er tegenwoordig over is en waaromtrent vroegere berichten bestaan, bevindt zich ten Westen van het tegenwoordige dorp, ten Westen dus ook van den grooten weg Malang-Pasoeroehan. Slaat men van dien grooten weg den in Noord-Westelijke richting loopenden zijweg naar Goenoengsari in, dan krijgt men vooreerst, aan zijn rechterhand, den eveneens naar het Noord-Westen gerichtentorentempel en terzijde daarvan, tusschen tempel en weg, de overblijfselen van een pëndapa-terras. In de omgeving staan thans allerlei beelden en fragmenten opgesteld, die echter grootendeels van elders, van de andere heiligdommen, afkomstig zijn. Die andere heiligdommen trof men, bij den torentempel links afslaande, in een rij achter elkander; van vier waren de ruïnes een eeuw geleden nog herkenbaar. Slaat men niet af bij den torentempel, doch volgt men verder den weg naar Goenoengsari, dan bereikt men, na ruim 130 M., de zoogenaamde Aloen-aloen, een grasveld van thans onregelmatigen vorm, waarop men, behalve een aantal losse beelden, een kleinen pëndapa-vloer vindt, en twee hooge soubasementen voor reusachtige rākshasa's, die wel daarvan zijn afgestort, maar zich toch nog in de nabijheid bevinden.

Wij zullen thans allereerst den torentempel beschouwen, de zoogenaamde Tjañdi Singasari (plaat 50). Gelijk vanzelf spreekt, ligt aan die beschouwing het door Brandes in diens monografie medegedeelde ten grondslag, hoewel bij vergelijking zal kunnen blijken, dat in verschillende details onze opvatting eenigermate afwijkt.

De eigenaardige opzet van het monument als torentempel maakt het niet zoo gemakkelijk de gewone bouwdeelen, welke wij reeds bij zoovele Hindoe-Javaansche bouwwerken hebben opgemerkt, er da-

delijk aan te herkennen, teminder waar de bouw ook nog in een ander opzicht wat meer samengesteld is geworden. Aan alle vier de zijden van den toren is namelijk een aanzienlijke uitbouw geplaatst, welke aan den voorkant als vestibule dienst doet en aan de drie andere kanten als zijkapel is ingericht. Het is duidelijk, dat men om den waren aard van den bouw te begrijpen, die uitbouwsels voorloopig moet wegdenken. Doet men dit, dan is het mogelijk aan het monument, hetwelk in zijn geheel op een laag en breed terras geplaatst is, een soubasement en een tempellichaam te onderkennen, waarbij dan alleen het opvallende is, dat tengevolge van den opzet als toren, de eigenlijke tempel belangrijk naar boven is geheven, zoodat als men op het niveau van genoemd terras staat, men het soubasement voor zich heeft en als het ware binnen dat soubasement de tempelkamer is gelegen. Wat zich op het terras verheft is klaarblijkelijk, gezien het samengestelde karakter van de profileering, als het hoofddeel van het soubasement te beschouwen. Het rust evenwel niet direct op den terrasvloer, maar gaat aan den benedenkant over in een uitspringende, gladde steenmassa, welke het als een beugel omvat houdt. Ware deze beugel niet geheel ongeprofileerd, dan zou men geneigd zijn er den voet van het soubasement in te zoeken; nu echter is het duidelijk, dat dit bouwdeel als behorende bij het onmiddellijk aansluitende hoofdlichaam van het soubasement beschouwd moet worden, gelijk eveneens het geval is bij Tjanđi Djago. Als voet van het soubasement dient het zoo straks genoemde terras, welks strenge, eenvoudige profileering geheel met die rol in overeenstemming is; het heeft alleen een wat grootere oppervlakte moeten krijgen, om voldoende plaats te winnen voor de uitbouwen en voor den noodzakelijken omloop. Boven het soubasement vindt men verder geheel regelmatig het tempellichaam, met eigen, weder zeer eenvoudige basis, en meer samengesteld geprofileerd hoofddeel, waarna boven een kroonlijst het dak begint. Het spreekt vanzelf, dat deze indeeling uitsluitend slaat op het uiterlijk aanzien van het monument; van binnen is de ordonnantie niet daarmee in overeenstemming, daar, gelijk gezegd, de tempelkamer zich eigenlijk in het soubasement bevindt, en dan met haar

gewelf oploopt tot een hoogte, die ongeveer even ver reikt als aan de buitenzijde de voet van het tempellichaam.

Wij zullen deze bouwdeelen thans afzonderlijk bespreken, doch vestigen van te voren nog de aandacht op de omstandigheid, dat het gebouw voor het grootste deel nog ongeornamenteerd is, dat wil zeggen het constructief ornament is natuurlijk aanwezig, maar met de decoratie was nog slechts een begin gemaakt. Het blijkt, dat men bezig is geweest die aan te brengen van boven naar beneden; het dak was geheel gereed, gelijk zoowel wat daarvan nog ter plaatse is, als wat is afgestort, duidelijk uitwijst; aan het hoofd-deel van den eigenlijken tempel werd echter nog gewerkt. De bovenband was af; op de monsterkoppen boven de zich hier bevindende nissen was de versiering slechts in enkele lijnen aangegeven, bij één ervan was men juist daarmee begonnen; van de omljstingen der nispoorten was één nagenoeg gereed, de tweede aangevangen, doch de beide andere zijn onversierd gebleven. Datzelfde is het geval met alles aan het heele gebouw, wat lager gelegen is. De decoratie is dus plotseling gestaakt, toen zij nog maar voor het kleinste deel haar beslag had gekregen.

Het onderste terras lag vóór de opname door de Oudheidkundige Commissie volkomen onder den grond en was aan de buitenzijden geheel ontzet; het moest na de ontgraving weer opnieuw worden opgezet en aangestapeld, voor zoover dat ging, want het voorste deel, met de bijbehorende trappen, was niet meer aanwezig. Ook hoogerop heeft de tempel zeer geleden; van de vier uitbouwen waren twee neergeslagen en verkeerde de derde in een toestand, die het levensgevaarlijk maakte er in door te dringen; alle toppen, zoowel die van de uitbouwen als de hoofdtop, waren afgefallen; en ten slotte was de bovenbouw op bepaalde plaatsen van boven naar beneden verticaal gescheurd.

De hachelijke toestand van het bouwwerk heeft ook eenigszins belemmerend gewerkt op het fundeerings-onderzoek, hetwelk alleen aan de buitenzijde kon geschieden. Onder het terras bestaat de fundeering — aangenomen dat het inwendige met de buitenkantten overeenkomt — uit ruw-bekapte andesiet-tuf van slecht ge-

halte; de zoogenaamde bouwkoker, de ruimte onder de tempelkamer, is gevuld met rooden baksteen, dus juist zooals bij Kiḍal werd opgemerkt; ook in den doorloop tusschen kamer en portaal werd deze aangetroffen. Het massieve fundeerings-blok van tuf en baksteen, dat tot 2 M. den grond inschiet, is aan den buitenkant bekleed met goed bekapt tjaṇḍi-steen, en ditzelfde principe, ruw binnenmateriaal met fijnere bekleeding, is ook verder aan het bouwwerk toegepast, in overeenstemming dus met hetgeen ook aan verschillende Midden-Javaansche monumenten gevonden wordt. De buitenbekleeding van het fundament is dubbel: tusschen het op een laag rijststeen rustende buitenkleed van gladden tjaṇḍi-steen en de eigenlijke fundeeringskolom ligt nog een onderbekleeding van waḍas.

Wat het fundeerings-onderzoek verder heeft uitgewezen, is de juiste vorm van een bordes, dat zich aan de voorzijde van het terras heeft bevonden, doch thans verdwenen is. Het kon betreden worden door twee trappen, aangebracht aan de zijkanen, onmiddellijk naast den voorwand van het eigenlijke terras. Het heiligdom werd dus niet genaderd door een trap recht tegenover den ingang, doch door middel van deze twee kleine zijtrappen, naar schatting van acht treden. De fundeering is onder het bordes natuurlijk minder zwaar; zij bestaat ook hier uit ruwe andesiet-tuf. Een rand van kali-rolsteen in roode klei strekt zich aan de drie vrije zijden verder naar buiten uit, en leverde den ondergrond voor een hier omlopenden vloer. De aard der trappen zal wel ongeveer dezelfde geweest zijn als die aan het zoogenaamde derde terras van Djago, waaromtrent wij naar het volgend hoofdstuk verwijzen.

Het terras verheft zich 2 M. boven het maaiveld; het meet 13.84 M. in het vierkant. Het bordes had een breedte van 4.44 M. en stak in het geheel (de ruimte voor de trappen meegerekend) 5.13 M. naar voren uit. De profileering is, gelijk gezegd, zeer eenvoudig en bestaat uit plint, voetlijst, beneden-ojief, teerling, boven-ojief en kroonlijst. Het voor den teerling bedoelde ornament moet het tegendeel geweest zijn van de zoo dikwijls aangetroffen pilasters met tusschenliggende diepe casementen; immers men ziet hier juist

zware, vierkante, uitspringende paneelen tusschen smalle en diepe verticale gleuven; alles natuurlijk geheel glad. Het boven het terras zich verheffende gebouw heeft een vierkanten plattegrond met uitsprongen, de laatste gevormd door de uitbouwingen. Het vierkant meet aan elke zijde 8.62 M.; de voorsprong treedt over een breedte van 3.44 M. in het midden van iedere zijde 1.32 M. naar voren, behalve aan den voorkant, waar laatstgenoemde afmeting slechts 1.12 M. bedraagt.

Het tweede bouwdeel van den tempel, dat wat wij boven als het eigenlijke soubasement beschouwden, is met zijn beugel 3.29 M. hoog, en vertoont een samengesteld profiel: behalve dat twee overgangslijsten de ojieven scheiden van voet- en kroonlijst, springt tusschen die ojieven en het middenstuk nog een tusschen twee kleinere lijsten gevatte boven- en benedenband naar voren. Voor de wijze, waarop de hier aanwezige lijsten en banden versierd zouden kunnen worden, zie men het volgend hoofdstuk. Op het middenstuk zijn flauw inspringende casementen tusschen nog gladde posten uitgespaard. Boven de kroonlijst wordt het profiel afgesloten door nog een naar binnen gericht ojief; verder valt nog op te merken, dat zich aan den voet van het hier behandelde bouwdeel, juist boven den beugel, uitspringende steenen bevinden, vooreerst op de hoeken, maar ook elders op dezelfde hoogte, welke steenen klaarblijkelijk bestemd waren om tot een ornamentstuk te worden uitgebeiteld.

Het soubasement draagt, op een kleiner grondvlak, het derde bouwdeel, den voet van den eigenlijken tempel, slechts 1.55 M. hoog. Het profiel is even eenvoudig als dat van het terras; de teerling is nu echter geheel glad en niet van verticale gleuven voorzien. De dan volgende hoofdbouw, welke 4.92 M. meet, heeft weder een soortgelijke, samengestelde profileering als het soubasement, met de overgangslijsten, en de uitspringende boven- en benedenbanden. Maar behalve deze vindt men dan nog bovendien aan den eigenlijken teerling een vlakken breeden band langs boven- en onderzijde gelegd, en een derden band om het midden geslagen. Deze middenband, 55 c.M. breed, bestaat uit een verhoogd middenge-

deelte, en een lager stuk daar boven en beneden; hij was dus bestemd een midden-ornament met afzonderlijke boven- en beneden-versiering te dragen. Op de hoeken is een grooter steenvolume aanwezig; daar moesten de ook bij Kidāal aangetroffen leeuwenkopstukken uit gehouwen worden. Midden- en onderband zijn nog geheel onversierd; de bovenband heeft echter zijn ornament reeds gekregen, een guirlande-band, waarin vis-à-vis stijf geteekende vogels, telkens één in elke lus. Het typische bovenband-ornament, dat wij bij Djago zullen vinden, is hier dus niet toegepast.

Aan alle vier de zijden staat tegen het hier beschreven tempellichaam een nis aan, met eigen profileering aan weerskanten van de nis-omlijsting, een profileering met uitspringenden boven- en benedenband, doch overigens uitsluitend van rechte lijsten, dus zonder ojieven. De nis-omlijsting is, zooals wij reeds opmerkten, slechts aan de Zuidelijke nis ongeveer gereed gekomen; de versiering bestaat daar uit een bloemrank-ornament, hetwelk, opschietend uit den voet der posten, een lijnbeloop van recalcitrante spiralen heeft; over het horizontale afdekkingsstuk loopen ze tegen elkander uit, terwijl daar in de beide laatste krullen inplaats van bloemen vogeltjes zijn aangebracht. Onder de posten is een nog onversierde eigenaardige steenmassa aanwezig, uit welks vorm Brandes opmaakte, dat hier slangen-voorlijven moesten komen, met kop en borst en profil. Wij herinneren ons de nissen van Kidāal; later zullen we dergelijke slangen nog meermalen aantreffen, doorgaans echter en face.

Boven de nispoorten verheffen zich tot aan de kroonlijst de gebruikelijke monsterkoppen (plaat 52, beneden). Die aan de Oostzijde is nog ternauwernood begonnen; de andere zijn echter gereed, en wel in een vlak soort van behandeling, een „stempel-stijl” zooals Brandes het zeer gelukkig noemt. Verder is het opmerkelijk, in hoe sterke mate de verschillende onderdeelen van den monsterkop, die wij bijv. op Kidāal nog geheel in natuurlijken vorm aantreffen, tot rank- en bloemornament zijn gestyleerd, maar niettemin ook in die gewijzigde gedaante nog duidelijk herkenbaar zijn gebleven. Dat is bijv. het geval met de bladeren en ranken, die mondhoecken,

boventanden en tong vertegenwoordigen — de onderkaak is verdwenen — en de driehoekige figuren, die in de plaats der klauwen zijn getreden. In de wijze, waarop het van de ooren naar beneden ombuigende haartresornament zich bij die driehoeken aansluit, kan men voorts inwerking van het bekende motief der naar binnen gekeerde makara's onderstellen. De kam, in het midden boven het voorhoofd, is een vooruitspringend bloemstuk geworden; de binnenkant van de horens vormt een ornamentalen cirkel daar om heen. De eveneens tot sierlijnen verwerkte ooren zijn opgegaan in de wang-slagtanden en krommen zich van boven, over de horens heen, naar elkander toe. Het zijn, als geheel, zeer leerzame stukken, geen van drieën aan elkander volkomen gelijk, maar in hun variaties waardige producten der Hindoe-Javaansche kunst.

Dadelijk op de gladde kroonlijst rust een versierde band, iets terug liggend, waarvan het ornament bestaat uit naast elkaar geplaatste leeuwenkoppen en face, wel eenigszins gestyleerd, maar met volle onderkaak; hoek-antefixen, waaraan de leeuwenkop eveneens ten grondslag ligt, doch dan volkomen verlijnd, en midden-sierstukken van puntigen vorm, springen uit dien band naar voren op zoodanige manier, dat telkens drie leeuwenkoppen naast elkander tusschen hoek-antefix en middenstuk liggen. Boven dezen band, dien wij liever als begin van het dak beschouwen, dan als deel uitmakend van de kroonlijst, springen eenige gladde lijsten naar binnen en dan volgt boven een weder uitspringende lijst, waarin zich als het ware de kroonlijst herhaalt, een nieuwe versierde band als de vorige, echter met een ander motief; wij vinden hier namelijk tusschen de hoek- en midden-sierpunten een groep, bestaande uit twee rug aan rug zittende leeuwtjes, elk tegenover een makara. In het midden-sierpunt is een vogeltje aangebracht. Dadelijk boven dezen band begint, evenals te Kidā, een ander soort versiering; het zijn nu aan elke zijde vijf naast elkaar gezette kleine voetstukjes als tempelmodelletjes, waarvan de uiterste en middelste grooter zijn dan de beide tusschengelegene en tevens, in tegenstelling tot die laatste, van kleine nispoortjes voorzien zijn; ze lijken dus nog iets meer op de vroegere daktorentjes. Tusschen de tempeltjes hangen

driehoekige slippen naar beneden, welker verlijnd ornament ook weder teruggaat op het leeuwenkopmotief. Boven deze tempeltjes is het dak verder afgestort, doch uit fragmenten heeft Brandes het vermoedelijke verdere beloop kunnen vaststellen. Zijn opvatting is, dat de onderste sierband (de leeuwenkoppen) tot de kroonlijst behoort, en de band met de leeuwen en makara's als draagband voor de tempelmodelletjes moet gelden, die dan bekroond worden door weder een kleineren band, ditmaal met tegenover elkaar geplaatste, geheel verstyleerde, viervoetige dieren. Dit zelfde samenstel, tempelmodellen tusschen twee zulke banden, zou zich nog tweemaal herhalen, steeds op kleiner schaal; bij de tweede verdieping zouden de banden onderscheidenlijk tegenover elkaar gestelde ganzen en een gestyleerden boschhaan tusschen krullen geven, en bij de derde etage beide zijn samengesteld uit een ornament van staande huisjes-modellen, oorspronkelijk zaadhuisjes, hetwelk wij reeds even bij Kidāla aantreffen en, als typisch Oost-Javaansch onderband-motief, bij Tjandi Djago nader zullen behandelen. Boven dit alles verhief zich dan de bekroning van den tempel, waarvan de voet eenigszins twijfelachtig moest blijven, doch die in elk geval moet zijn geëindigd in een op een lotuskussen rustend topstuk van breeden vaasvorm, van boven afgeplat. In hoofdzaak zal deze reconstructie (plaat 51) zeker wel goed zijn; met name staat wel vast, dat de versierde banden en de tempelmodelletjes, naarmate ze kleiner zijn, hooger geplaatst zijn geweest en dit geeft een zekeren leiddraad voor de aanwijzing van die plaats. Ook als enkele details niet geheel juist mochten zijn, krijgt men toch een goeden indruk, hoe in het algemeen het monument er moet hebben uitgezien.

Tot dusver hebben wij de uitbouwen nog geheel buiten rekening gelaten, welke, zooals wij zeiden, aan de vier zijden van den tempel vooruitspringen en aan den plattegrond den vorm van een Grieksch kruis geven. Het zijn, als het ware, volledige afzonderlijke tempelgebouwtjes, met eigen basis van 1.16 M. en lichaam van 2.82 M., waarbij echter toch een harmonisch geheel verkregen is, doordat de basis juist zoo hoog reikt als de beugel van het soubasement

van het hoofdgebouw zelf, en doordat de kop van den bijbouw hooger komt dan de bovenrand van dat soubasement, en er dus, voor het oog, mede door gedragen wordt. Het profiel van den voet is, gelijk te verwachten is, eenvoudig, met uitsluitend rechte lijsten (zonder ojief dus), dat van het lichaam samengesteld, op dezelfde wijze als dat van den torentempel zelf, met uitspringenden beneden- en bovenband, en een middenband met voor sierpunten bestemde steenen op de hoeken. Elk der uitbouwen had een afzonderlijken top, welke in kleiner afmeting ongeveer met den hoofdtop moet zijn overeengekomen; wij zeggen ongeveer, want het lijkt ons waarschijnlijker, dat hier eenige afwisseling betracht is, dan dat in alle onderdeelen slaafs de hoofdtop zou zijn gevolgd, gelijk de reconstructie-teekening in de monografie aangeeft. Vóór tegen den uitbouw springt een afzonderlijke poort uit, welke door den voet heenloopt en die boven zijn kroonlijst een slechts in grove omtrekken aangegeven, overigens volkomen onafgewerkt gebleven, monsterkop draagt. In tegenstelling tot de zooeven besprokene is zoowel op een volle onderkaak als op natuurlijk klauwen gerekend.

Aan de voorzijde van het monument is, aan weerskanten van den uitbouw, tegen den tempelwand nog een kleinere nis aangebracht, in haar buitenprofileering eveneens een basis tot op de hoogte van den beugel, en een hoofddeel vertoonend, welk laatste een soortgelijke opeenvolging van lijsten bezit als de bovennissen tegen het lichaam van het gebouw. Deze zijnissen hebben smaller en lager toegangen dan de andere poorten; ook haar afdekking is lager en loopt slechts door tot de kroonlijst van het soubasement. De voorkant van beide nissen is weggestort, haar gewelf wordt gevormd door drie lagen overspringende steenen en een sluitsteen. Ze zijn 96 c.M. breed en 90 c.M. diep (ongerekend de diepte van den ingang) en bevatten elk nog een lotuskussen.

De zijkapellen betrad men door een laag poortje, van boven afgerond met een dubbelen boog, een kleineren, gehouwen in een iets grooteren. De ingang is slechts 68 c.M. breed; daarachter vindt men in boven- en benedendrempel de tapgaten voor de openslaan-

de deuren. De kapel zelf meet 1.66 M. bij 1.70 M. en heeft een gewelf van zeven overspringende treden; op eenigen afstand onder den aanvang van het gewelf ziet men een gladden band uit den wand naar voren springen, zooals wij ook herhaaldelijk bij Midden-Javaansche heiligdommen aantreffen. In elk der kapellen lag een lotuskussen tegen den achterwand; in twee van de drie zijn echter de beelden verdwenen.

Bij den hoofdingang is de poort iets breeder, 88 c.M., en is het vertrek iets minder diep, 1.50 M., terwijl het gewelf ook slechts 6 treden bevat. Zooals gezegd, dient het vertrek hier als vestibule van de eigenlijke tempelkamer, die van hieruit direct betreden kon worden, zonder dat men opnieuw een deur behoefde door te gaan, en zonder eenige niveauverandering; er is slechts een 1.10 M. breede opening, waarboven van het gewelf nog een viertal treden omhoog loopen; aan de andere zijde gaat het gewelf van de tempelkamer desgelijks in treden, hier veertien in getal, zich vernauwen. De kamer is 3.42 M. in het vierkant; de richel onder het gewelf is ook hier aanwezig, terwijl zij in de vestibule ontbreekt. Een beeld is in de tempelkamer niet gevonden, wel staat er een zeer geschonden yoni van geringe afmeting, 1 M. in het vierkant.

De afdekkingssteen van het gewelf vertoont de eigenaardigheid, dat hij voorzien is van een trechtervormige opening, welke correspondeert met een open ruimte boven de tempelkamer, smaller, maar ongeveer even hoog, met een trapsgewijs oplopend gewelf van 7 treden, en opnieuw een gat in de twee steenen, die de afdekking vormen; dit gat ligt juist in de as van het geheele gebouw, echter niet in die van de groote tempelkamer, welke iets naar voren geplaatst is. Daarboven is nog even, binnen den afgestorten tempeltop, het onderste gedeelte van een derde vierkant vertrek zichtbaar gebleven. Het doel van deze twee bovenkamers kan, zooals Brandes terecht inzag, niet anders geweest zijn dan lichter maken van het gewelf; voor de gaten geeft hij als verklaring zorg voor de luchtversching. Een zelfde holle bouw mag verondersteld worden bij de toppen der zijkapellen.

Van de godenbeelden, die ten getale van zes in het heiligdom aan-

wezig kunnen zijn geweest — in de hoofdkamer, de drie zijkapellen en de twee buitennissen — is er slechts één ter plaatse gebleven, dat zwaar geschonden in de Zuidelijke zijkapel ligt. Gemakshalve spreken wij van Zuidelijk, en rekenen den ingang Westelijk te liggen, hoewel er feitelijk een groote afwijking is van niet minder dan 33°. Het beeld in kwestie moet een Bhaṭāra Goeroe geweest zijn, zwaarlijvig en met kinbaard; de rechterarm werd voor de borst gehouden, de linker hing neer. Hij droeg een fraai geplooid kleed, met buikband en sjerp; links tegen het achterstuk is een vliegenwaaier gebeiteld; rechts staat een altaartje naast hem, waaruit een zuiltje oprijst. Onder den vliegenwaaier is tegen het achterstuk een prachtige lotus-vegetatie uitgehouwen. Met het, eerst ontbrekende, hoofd is later nog een kruik gevonden, klaarblijkelijk uit de linkerhand afkomstig; het is door een en ander volkomen duidelijk, dat een Goeroe bedoeld is, die dan in de rechterhand wel een bidsnoer gevoerd zal hebben, terwijl het „zuiltje” zeer wel het onderstuk van een drietand zou kunnen zijn. De aanwezigheid van dit beeld maakt vooreerst uit, dat Singasari Ćiwaïtisch is en geeft voorts een aanwijzing voor de andere beelden; vergelijking met Lara-Djonggrang, Selagriya, en Gěḍong Sanga doet in de andere zijkapellen Gaṇeṣa en Doergā, in de buitennissen de poortwachters Nandiṣwara en Mahākāla veronderstellen. Waar tevens de nog aanwezige lotuskussens aangaande de afmetingen der beelden voldoende zekerheid verschaffen, is het gelukt alle vier deze beelden terug te vinden, en wel onder de door Engelhard geroofde en later naar Leiden gezondene. Alleen met de hoofdkamer is het anders gesteld. Men kon er een Mahādewa als te Lara-Djonggrang of anders een lingga verwachten, en de geringe grootte van het nog aanwezige voetstuk maakt het zeer waarschijnlijk, dat inderdaad het laatste het geval was en hier geen groot godenbeeld stond. Totdat het tegendeel mocht blijken, nemen wij dus aan, dat hier een lingga werd vereerd; het stuk is echter weg. Gezien de fraaie bewerking der andere beelden zal ook de lingga wel dienovereenkomstig versierd zijn geweest en met name voorzien zijn geweest van een „koṣa” ¹⁾.

¹⁾ Het op pag. 93 van Deel I bedoelde foudraal.

Van de vier Leidsche beelden zijn Doergā en Gaṇeṣa 1.57 M. en 1.54 M. hoog, de beide andere 1.74 en 1.70 M. Ze munten alle uit door de zorgvuldige en fijne bewerking der details, de kleedpatronen bijvoorbeeld, de sieradiën van goudsmidswerk, de tiara's; opvallend is ook overal de lotusbloei, die aan een of beide zijden omhoog rijst, uit den eigen wortelknol, niet uit een pot. De achtarmige Doergā (plaat 53), voert tweemaal den doodskop en halve maan in den hoofdtooi; zij draagt dikke, rijk geornamenteerde haartressen, een borstkleed in lotus-patroon, zwaar halssnoer en breeden gordel, om het benedenlichaam een onderkleed met ruiten en een bovenkleed met lotusrozetten, verder slangebannen om middel en enkels. Zij staat in bewogen houding wijdbeens op den buffel, die eveneens rijk getooid is met diadeem, ringen om horens en staart, band om het heele lichaam en ringen rondom rug en buik; de wond is in den hals zichtbaar, doch overigens staat de asoera geheel los boven het dier. De godin legt één linkerhand op diens krullende lokken, en houdt in een tweede een ovaal schild, van een geornamenteerden rand en bovendien van twee elkaar kruisende banden voorzien; in de eerste rechterhand heeft zij naar gewoonte den staart. De andere handen zijn afgebroken; men zou met een oude teekening uit 1808 kunnen te rade gaan wat betreft de waarschijnlijk aanvulling, doch het komt ons voor, dat die teekening haar volledigheid slechts aan de fantasie van den vervaardiger te danken heeft, waar immers ook Raffles het beeld niet anders gekend heeft, dan wij het thans bezitten.

De Gaṇeṣa zit met eenigszins opgetrokken rechterbeen op een kring van schedels, en ook verder speelt dit motief een groote rol in den hoofdtooi, de oorhangers, de arm- en polsbanden, het patroon der kleedingstof. Een slang vormt het kastekoord. Beide voorhanden houden een eveneens uit een schedel bestaand etensnapje; in het linker wordt de slurf gestoken. De achterhanden voeren rechts de bijl, links het bidsnoer. Boven beide is tegen het achterstuk een groote ronde schijf gebeiteld, waarbij men aan de niet ongebruikelijke voorstellingen van zon en maan zou kunnen denken, als niet beide volkomen gelijk waren. Schijf met embleem zijn om-

geven door een versiering van in elkander geschoven sterren, een ornament, waarop in het bijzonder de aandacht dient te vallen, omdat uit dit bescheiden begin later de zoogenaamde Madjapahitsche stralenkrans is ontstaan, waarop wij in Hoofdstuk XXI zullen terugkomen.

In overeenstemming met het op Midden-Java opgemerkte moet Doergā in de Noordelijke, Gaṇeça in de Oostelijke kapel geplaatst zijn geweest; zoo zullen ook van de beide poortwachters Nandīçwara in de Noordelijke, Mahākāla in de Zuidelijke nis gestaan hebben. Eerstgenoemde staat in groot ornaat tusschen twee lotusplanten. Zijn beide handen heeft hij verloren; aan de rechterzijde echter is tegen het achterstuk de triçōēla bewaard gebleven, oprijzend uit juist zulk een altaarvormig voetstuk als de Çiwa-Goe-roe bezat. De punt van den drietand, in convergeerenden vorm, rust tegen een stralenkrans als zooeven genoemd. De Mahākāla, een baardige figuur met de bekende woeste, in krullen uitlopende rākshasa-lokken en forschen lichaamsbouw, draagt een borst- en een opgeschort lendenkleed; de linkerhand steunt op een knots, de rechter houdt een zwaard vast. Beide wachters hebben geen kasteoord, doch inplaats daarvan een sjerpvormigen band, waarvan een slip over den linkerschouder afhangt.

Het viertal beelden geeft, zooals ze thans naast elkander te Leiden staan, een uitnemend denkbeeld van de beeldhouwkunst van Singasari, d. w. z. van de op het terrein der oude hoofdstad aangetroffen kunstvoortbrengselen, die chronologisch tot de periode, kunsthistorisch tot de „school” van Singasari behooren. Bijzondere zorg voor de details en rijkdom in kleeding en versiering mag daarvan een kenmerk heeten, maar altijd nog zoo, dat de vorm ondergeschikt blijft aan den inhoud, dat wil zeggen, dat het geestelijke element in deze kunst den boventoon blijft voeren. Als uiterlijk kenteeken dient voorts de lotus-vegetatie.

Niet onmogelijk is het, dat nog een zesde beeld bij den torentempel behoort; Brandes wees er reeds op, dat het bordes vóór het tempel-terras zulk een geschikte plaats zou zijn geweest voor een Nandi. Een tweetal zeer groote Nandi-figuren zijn inderdaad van het Sin-

gasari-terrein afkomstig, thans te Leiden en te Batavia, beide ongeveer 2 M. lang en 1.30 M. hoog. In beide gevallen ligt het dier op een lotuskussen, met een versierd zadelkleed achter de bult, op hetwelk een lotusbloem ligt, een band achter om het lichaam en een singel onder den buik, voorhoofds- en oorsieraden en een snoer om den hals, met ballen (bellen?) en een dierklok; het exemplaar te Batavia heeft zelfs meerdere snoeren. Het is natuurlijk zeer wel mogelijk dat een van beide op het bordes gestaan heeft; van het Leidsche exemplaar is de vindplaats niet bekend, die van het Bataviasche zullen wij zoo straks beschrijven. Ook is het echter onzes inziens niet uitgesloten, dat waar Lara-Djonggrang een afzonderlijken Nandi-tempel had, eveneens te Singasari iets dergelijks gezocht moet worden en wij wellicht hierin een aanwijzing hebben voor de bestemming van het baksteen terras, dat Zuidelijk van den tempel, eveneens met den ingang naar het Westen lag. Het heet gewoonlijk pëndapa-terras, maar kan zeer goed een tempeltje gedragen hebben. Er is namelijk bijna niets van over; slechts kon worden vastgesteld, dat het 6.40 M. breed en 6.36 M. lang was, of, met zijn voorsprong mede, 8.81 M. In het midden van de Westzijde was namelijk een voorsprong aanwezig, zich nogmaals verjongende en in den daarbij gevormden hoek gelegenheid gevend voor de bekende stukken met valsch profiel. Eén trap in het midden heeft dus tot dit terras toegang gegeven. Raffles vond er twee kleine tempelwachters, waarvan nu nog één aanwezig is.

Waar wij tot dusverre bij de behandeling van den torentempel in de hoofdzaken ons bij de leiding van Brandes hebben kunnen aansluiten, zijn er een paar punten, waarin wij van diens opvatting moeten afwijken en die wij niet met stilzwijgen kunnen voorbij gaan, daar zij voor de beoordeeling van het kunstkarakter van veel belang zijn. Het is vooreerst, waar deze geleerde directen invloed aanneemt van Voor-Indië op de kunst van Singasari. Hij grondt deze meening in de eerste plaats op de dierenbanden aan het dak, in het bijzonder de leeuwenkop- en makara-motieven, voor welke hij parallellen in Voor-Indische monumenten aanhaalt, en in de tweede plaats op een strofe van den Nāgarakrētāgama (zang

93), waaruit blijkt dat er ten tijde van dat gedicht contact met Zuid-Indië, met name Kāñtjī (Conjeveram), heeft plaats gehad. Het is hier natuurlijk niet de goede gelegenheid voor een polemieek, en wij volstaan dus met zeer kort onze eigen meening hiertegenover te stellen. Dat het contact, hetwelk later met Voor-Indië bestond, er ook een eeuw vroeger geweest is, is inderdaad waarschijnlijk, maar dat het eenigen directen invloed op de Javaansche kunst zou hebben gehad, mag niet zonder meer aangenomen worden, waar opmerkelijkerwijze de juist in dezen tijd te Kāñtjī gebouwde of reeds bestaande tempels en de daarbij behorende beelden geen enkel punt van overeenkomst hebben met de Javaansche, behalve dan voor zoover beiden loten van eenzelfde ouden Indischen stam zijn. Zoo kunnen ook de bovenbedoelde parallellen allerm minst ontkend worden, maar de monumenten in kwestie, Amarāwatī, Adjañtā, Mahābodhi, zijn door een tusschenruimte van eeuwen van Singhasāri gescheiden; van deze zijde in dan ook de *directe* invloed uitgesloten en voor de overeenkomsten achten wij het een veel gereedelijker verklaring, waar zij uitsluitend de gebezigde motieven in het algemeen, nergens de details van het ornament betreffen, dat wij hier eenvoudig iets van het oude erfdeel voor ons hebben, eeuwen geleden door de Hindoe-kolonisten mede naar Java gebracht. Hun ontbreken op Midden-Java (waar we overigens te weinig daken over hebben om met gezag te kunnen spreken) mag er hoogstens toe leiden om aan te nemen, dat deze versieringswijzen in het bijzonder geliefd waren bij degenen, die Oost-Java bevolkten; dat wij ze min of meer plotseling te Singasari voor ons zien, is, meenen wij, slechts een gevolg van het feit, dat er uit voorafgaande periodes van Oost-Java geen enkel dak gespaard gebleven is.

Het tweede punt betreft de identificatie en de daarmee verband houdende dateering van het bouwwerk. Brandes redeneert aldus: de tempel hangt in zijn project nauw samen met de onder Wishnoewardhana gestichte Tjañdi Djago, welke laatste uithoofde van haar terrassenbouw de oudere van de twee zijn moet. Daar nu in den eersten Madjapahitschen tijd wel alle krachten aan de

nieuwe hoofdstad gewijd zullen zijn, dient de torentempel van Singasari onder de regeering van Krĕtanagara tot stand gekomen te zijn; het niet afwerken van het ornament kan zeer goed een gevolg zijn van de catastrofhe van 1292, den val van den kraton Singhasāri. We weten voorts uit den Pararaton, dat koning Krĕtanagara is bijgezet te Singhasāri, in een heiligdom Pōērwapatapan, hetwelk is opgericht 17 jaar vóór den in dat geschiedwerk in 1295 gestelden opstand van Ranga Lawe, in het jaar 1278 dus. Dit alles in aanmerking genomen, „komt men vanzelf tot het besluit”, dat de torentempel hetzelfde is als Pōērwapatapan, en dus in 1278 is gesticht, om echter tengevolge van de catastrofhe van 1292 nimmer voltooid te worden. Tot zoover het betoog van Brandes. Voor de identificatie achten wij niet voldoende grond aanwezig; niet omdat het jaartal sedert gebleken is onjuist te zijn — de opstand van Ranga Lawe viel in 1309 en de stichting van Pōērwapatapan, indien het getal 17 goed is, dus in 1292, 's vorsten doodsjaar — maar wel omdat zonder eenigen twijfel gedurende de regeering van Krĕtanagara, welke er een van grooten uiterlijken glans was en waarbij uitdrukkelijk van de verfraaiing der hoofdstad melding wordt gemaakt, wel meer tempelgebouwen opgericht zullen zijn dan juist dat ééne Pōērwapatapan; het feit, dat de litteratuur nu juist dien éénen naam bewaard heeft, en dat op het terrein juist die ééne tempel over is, vormt geen voldoende grond om beide te vereenzelvigen. Voorts achten wij het onbewezen, dat Singasari jonger dan Djago moet zijn; ook al zou het type terrassentempel meer ouderwetsch zijn (een bewering, waarvoor wij geen argumenten vonden), dan nog behoeft geenszins te volgen, dat iedere terrassentempel ouder is dan een gebouw van een meer nieuwerwetschen opzet; waarom zouden niet beide bouwwijzen gelijktijdig in gebruik kunnen zijn geweest gedurende een zekere periode? Kortom, van Brandes' betoog vermogen wij alleen te onderschrijven het verband, dat er in bouw en decoratie tusschen beide heiligdommen bestaat, en op grond daarvan kan het geacht worden vrijwel vast te staan, dat ook de torentempel gebouwd moet zijn in of nabij het tijdperk der koningen van Singhasāri. Na-

der preciseeren lijkt ons te gewaagd; het niet afwerken is een te gewoon verschijnsel bij de Javaansche tempels, dan dat dadelijk ter verklaring aan een bepaalde catastrofe gedacht mag worden. Bij de beschrijving hadden wij gelegenheid behalve naar Djago ook naar het nog oudere Kiḍal te verwijzen; eigenaardige motieven als de nog aan Midden-Java herinnerende papegaaien-band zijn eveneens geschikt om de mogelijkheid in het oog te doen vatten, dat de torentempel tot de oudere bouwwerken van de Singhasāri-periode behoort. Zekere gegevens zijn daar echter niet voor, evenmin als voor het toeschrijven speciaal aan de regeering van Krētanagara. Het zal het verstandigste zijn ons tevreden te stellen met de waarschijnlijkheid, dat de tempel een schepping van het rijk van Singhasāri is geweest.

Voor we de overblijfselen der andere gebouwen bespreken, brengen wij even in herinnering, dat wij uit de litteratuur nog twee heiligdommen te Singhasāri kennen. Het zijn het Çiwaboeddhālaya, de plaats waar koning Krētanagara den dood vond — daar gelaten dan of de vorst zich toen in een heiligdom bevond, dan wel of eerst later op die plek een heiligdom is gewijd — en een graftempel, die blijkens een inscriptie van 1351 door den rijksbestierder Gadjamada op bevel van het koningshuis is opgericht voor de geestelijken der verschillende gezindten alsmede den rijksbestierder, die tezamen met hun vorst in 1292 omkwamen. Ook dit tweede monument zal dus een gemengd, op zijn minst een Çiwaboeddhistisch, karakter hebben gedragen.

Van de reeds even genoemde gebouwen ten Zuiden van den torentempel, onder desa Pagētan, is zoo goed als niets meer over; bij twee van de vier waren nog eenige sporen te vinden gedurende de opname, doch voor hun uiterlijk aanzien zijn we geheel aangewezen op vroegere beschrijvingen en de teekeningen van Bik. De geheel verdwenen Noordelijkste mat 93 bij 35 Rijnl. voet (dus ongeveer 29 bij 11 M.), met de lange zijde van N. W. naar Z. O., en bestond uit drie deelen, een middenruimte, waar men het gebouw betrad, en twee zijvertrekken; het lijstwerk was nog goed te zien, en bij de versiering bleek de lingga veel toepassing te hebben gevon-

den, zoowel ter ondersteuning van een bovenrand, als in een relief op den muur. Rigg merkte op, dat de Noordelijke helft met lijsten en bouwkundige ornamenten „gedeeltelijk versierd” was, doch de Zuidelijke glad en onversierd was gebleven. Behalve een viertal voetstukken en een zeer geschonden, vierarmig, hoofdeloos vrouwenbeeld werd op deze ruïne, en wel in het Noord-Westelijk vertrek, een groot godinnenbeeld aangetroffen, hetwelk op grond van den onafgewerkten, gladden tiara den naam van „het beeld met de bisschopsmuts” heeft gekregen. Het karakter van dubbel-tempel, maar vooral het voorkomen van dit „onloochebaars Mahāyānistische” beeld op een tempel met overigens Çiwaïtische kenmerken is voor Dr. Rouffaer (in de derde Bijlage der monografie) aanleiding geweest in dit gebouw een Çiwaboeddhistisch heiligdom te veronderstellen, bij voorkeur het Çiwaboeddhālaya. De drieledige indeeling van het gebouw zou op zichzelf niet als argument kunnen gelden, men denke aan Sari en Plaosan; maar afdoend ware het Mahāyānistisch beeld in een Çiwaïtisch geornamenteerd heiligdom.... indien de godin werkelijk een Mahāyānistische figuur was. Waarom zij als zoodanig te boek staat, is ons een raadsel. Wij kunnen er niets anders in zien dan een Pārwaṭi.

Het zeer groote beeld, 2.15 M. hoog, met een bijbehorend voetstuk van 1.80 bij 0.65 M., geeft een geschonden en onafgewerkte vrouwenfiguur weer, tusschen twee kleinere, welke de handen in sēmbah voor het lichaam houden. De godin zelf was vierarmig, maar zoowel de vóór den buik in een moedrā samengebrachte voorhanden als de emblemen der achterhanden zijn weggeslagen; zij droeg in elk geval het groot ornaat. Wat echter wel duidelijk is, zijn vier kleine godengestalten, die aan beide zijden op de typische lotusplanten tegen het achterstuk omhoog rijzen, en die onzes inziens weergeven links boven Kārtikeya op zijn pauw, daaronder Bhairawa op den leeuw, rechts boven Goeroe met zijn kruik, en daar beneden Gaṇeṣa. Dat is dus alles zuiver Çiwaïtisch, en er is geen reden, waarom de godin dat ook niet zou zijn; ze stelt dan hoogstwaarschijnlijk Pārwaṭi voor en had in de voorhanden wellicht een lotusknop, in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier

of boek, hetgeen met den in de breuk nog zichtbaren vorm der verdwenen attributen lang niet slecht overeenkomt. Het tweede in de oude beschrijvingen vermelde beeld is ook weer teruggevonden, zeer verminkt, maar met geen enkele Boeddhistische eigenaardigheid. Alles tezamen genomen lijkt het ons zeer waarschijnlijk, dat de Noordelijkste tempel zuiver Çiwaïtisch was.

Van het tweede gebouw, Tjaṇḍi Papak, is nog een enkel spoor over; reeds de eerste bezoekers zagen hier echter een geheel vervallen puinhoop ¹⁾. Door een rond fundament daarvan gescheiden vond men den, nu geheel verdwenen, derden tempel, langwerpig van vorm en 72 bij 40 voet metend, voorts van nissen voorzien en met koepelvormig dak en hoog soubasement; in de buurt lagen drie voetstukken en een verminkte Nandi en Sōērya. Uitgaande van het denkbeeld, dat de langwerpige eerste tempel Çiwaboeddhistisch zijn zou, maakt Dr. Rouffaer uit den overeenkomstigen vorm van dezen derden op, dat hij van denzelfden aard zou zijn, en dus de grafkapel van 1351 zou kunnen voorstellen, en voortbouwend op die veronderstelling acht hij de bij die grafkapel behorende oorkonde en rēshi-beelden, waarover zoo straks, van hier afkomstig. Met het verdwijnen van het Çiwaboeddhistische karakter van de eerste ruïnen vervalt ook deze heele redeneering; veeleer doen Nandi en Sōērya ook in dit derde gebouw een Çiwaïtischen tempel veronderstellen.

Daarentegen kan Tjaṇḍi Papak zeer wel Boeddhistisch zijn geweest. De drie gebouwen tezamen toch hebben eenmaal in den volksmond Tjaṇḍi Poetri geheeten en deze naam herinnert duidelijk aan de Poetri Dēdēs, de inlandsche benaming van het naar Leiden gevoerde Pradjñāpāramitā-beeld. Wij kunnen dan ook met Rouffaer aannemen, dat het van hier is, en voegen daaraan toe, dat als de eerste en derde ruïne Çiwaïtisch zijn, alleen de tweede als de eigenlijke Tjaṇḍi Poetri kan gelden.

De Leidsche Pradjñāpāramitā (plaat 54) geldt in veler oogen als het beste kunstvoortbrengsel van Java, en zeker van Oost-Java.

¹⁾ Het lijkt ons niet uitgesloten, dat er een verwarring in de namen bestaat, en wat *thans* Tjaṇḍi Papak heet, de overblijfselen zijn van het derde gebouw.

Wij kunnen die bewondering niet geheel deelen, daar het beeld voor ons, bij alle voortreffelijkheid van uitvoering, innigheid schijnt te missen; de schoonheid blijft voor ons gevoel te veel aan den buitenkant. Niettemin is het een mooi stuk, van een technisch buitengewoon vaardige hand. Het beeldje is niet groot, 1.26 M. hoog met voetstuk en lotuskussen mee. De godin zit op Indische wijze tegen een versierd achterstuk, de beide handen in dharmatjakra-moedrā, terwijl zich om den linkerarm een lotusstengel slingert die, oprijzend uit een plant aan haar zijde, op de bloem het met de godin gelijknamige boek, de Pradjñāpāramitā, draagt. Bijzondere zorg is aan alle details der versiering gewijd, de ornamenten van den tiara, bedoeld als gedreven goud, de armringen, het over beide schouders hangend snoer met zijn kunstige gesp, de met rozetten bezette afhangende gordelslippen, het bloempatroon van het gewaad. Men neemt aan, om de uitdrukking van het gelaat, dat hier de trekken van een levende vorstin vereeuwigd zijn; zou het niet mogelijk zijn, dat de traditioneele benaming Poetri Dēdēs den werkelijken naam bewaard heeft van de vorstin Dēdēs, Rādjasā's gemalin en eerste koningin van Singhasāri?

De Zuidelijkste en laatste der vier tempels is Tjaṇḍi Wayang of Ringgit, gebouwd (van buiten althans) van een zachteren, witte- ren, kleineren steen dan de overige. Hoewel in 1822 reeds verval- len, stond hij er in 1854 nog; negen jaar later was het een vormloo- ze massa, thans liggen er nog maar zeer luttele restes. Het merk- waardige van het monument waren de basreliefs, die in de rondte waren aangebracht en waaraan het gebouw zijn naam ontleent; Rigg vergelijkt het voorgestelde met Panataran en wel, gezien de vermelding van een brahmaan, die een prinses iets verzoekt, open wagens door paarden getrokken, gebouwen en galerijen, met de Krēṣṇāyaṇa-reliefs van het tweede terras (zie Hoofdstuk XIX). De vergelijking slaat alleen op den inhoud, niet op den vorm der reliefs; aangaande dien laatsten bezitten wij slechts Brumund's me- dedeeling, dat zij met „de hoekige en karikatuur-achtige poppen der tegenwoordige Javaansche wajang” overeenkomen. Dit laat- ste bericht, gevoegd bij het materiaal, voor het gebouw gebezigd,

laat geen twijfel of het is van veel jongeren datum dan de andere overblijfselen.

Behalve de reeds genoemde beelden verdienen nog een paar uit deze omgeving vermelding, en wel een geschonden en hoofdeloos, vierarmig vrouwenbeeld, met in de benedenhanden rechts een rozenkrans, links een kruik, staande tusschen twee kleine naakte vrouwenfiguren, hetwelk ten Zuiden van Tjañdi Papak is gevonden; en twee fragmenten, ten Westen van die ruïne voor den dag gekomen, het onderstuk van een staand beeld, met tegen het achterstuk aan weerskanten een naar buiten gekeerden olifant, en dat van een zittend beeld, welks lotuskussen gedragen wordt door een schildpad. Onder meerdere stukken, die in 1904 werden opgegraven, zijn deze drie de iconografisch belangrijkste. Wellicht is uit deze zelfde buurt het Akshobhya-beeld afkomstig, dat thans te Malang staat en waarvan de gelijkenis met den Djaka-Dolok, het groote beeld te Soerabaja in het Kroesen-park, opvalt. Dit laatste stelt blijkens de in 1289 gedateerde inscriptie koning Krētanagara als Akshobhya voor, en datzelfde zou dus van het Malangsche exemplaar kunnen gelden. Het zou zeer wel in 's konings Singhasārischen graftempel opgesteld kunnen zijn geweest; reden temeer om te betreuren, dat de juiste vindplaats niet bekend is. In elk geval blijft het merkwaardig als vermoedelijk portretbeeld (en dan ongeschonden, in tegenstelling tot den Djaka-Dolok) van dezen vorst.

Eveneens van belang zijn de vier beelden, die eenmaal in elkanders buurt stonden op een plek tusschen de Noordelijkste der vier ruïnes en de reeds even genoemde, aan den rijweg Noord-Westelijk van den torentempel gelegen aloen-aloen. Het zijn vooreerst de reeds beschreven Nandi van Batavia en de Sōērya; vervolgens een prachtige Brahmā, thans te Leiden, in zijn rijken tooi en bewerking zich geheel aansluitend bij de beelden van den torentempel; hij is vierhoofdig en vierarmig, met den lotuskop in de voorhanden vóór het lichaam en den vliegenwaaier in een der achterhanden, terwijl de andere (evenals de voeten) verdwenen is, doch tegen het achterstuk, behalve de lotus-vegetatie, nog het rijdier, de Hamsa, en twee in de lucht zwevende kruiken zichtbaar zijn. Het vierde stuk is wel

het merkwaardigste; het stelt, ter hoogte van 1.53 M., een baardige en dikbuikige Goeroe-figuur voor, met het bidsnoer in de voor den buik gehouden rechter-, de waterkruik in de afhangende linkerhand, en verder een vliegenwaaier over den linkerschouder en een drietand rechts tegen het achterstuk; de lotusplant ontbreekt evenmin, doch deze komt hier uit een potje te voorschijn, waardoor, zooals in een volgend hoofdstuk zal blijken, het beeld zich bij de Madjapahitsche periode der Singasari-kunst aansluit. Op grond van de geheele voorstelling zou men kunnen meenen Bhaṭāra Goeroe zelf voor zich te hebben, ware het niet, dat een Nāgari-inscriptie tegen het achterstuk deze figuur identificeert als *bhagawān Trinawingdu maharshih* (de heilige Trēṇawindoe, de groote Ziener). Daaronder staat het Kawi-cijfer 2.

Buiten twijfel staat dit beeld in direct verband met een fragment van een soortgelijke figuur die, van de inscriptie *bhagawān Marīci maharshih* en het cijfer 1 voorzien, tezamen met de wij-inscriptie van de grafkapel uit 1351 is opgehaald uit een vijver ten Noorden van den torentempel. De gecombineerde onderzoekingen van Rouffaer en Bosch hebben kunnen vaststellen, dat deze beelden ter eere van de gesneuvelde brahmanen in bedoelde grafkapel gestaan hebben — wij constateeren daarbij, dat de lotus uit den pot zeer goed met het jaar 1351 overeenkomt — en dat Trēṇawindoe en Marīti hoogstwaarschijnlijk behoorden tot de stamvaders der geslachten, uit welke die brahmanen afstamden. Zooals wij zagen, is er geen voldoende aanleiding de grafkapel, en dus de plaats van herkomst van beelden en oorkonde, in de derde der Zuidelijke ruïnes te zoeken, en wij laten dus de situatie van die kapel liever in het onzekere. De merkwaardigheid van deze thans te Batavia bewaarde rēshi-beelden, unica voor zoover bekend, is er niet minder om, ook als bewijs van een nog in den Madjapahitschen tijd plaats vindende hulding der geslachts-stamvaders, zes eeuwen nadat het Agastya-heiligdom van 760 in de sporen van een rēshi-vereeniging tevens van den samenhang met Midden-Java en Zuidelijk Voor-Indië had getuigd.

Wij bespreken vervolgens de nog op de aloen-aloen aanwezige beeld-

werken. In de eerste plaats de beide groote rākshasa's, de eenige stukken, waarvan wij zeker weten, dat zij hier thuis hooren; hun voetstukken immers, groote soubasementen van 4.85 M. in het vierkant en 3.50 M. hoogte, staan hier opgebouwd, 23.85 M. van elkaar verwijderd, en wel in zoodanige richting, dat de lijn, die hun middelpunten verbindt, ongeveer gelijke richting vertoont met den voorgevel van den torentempel (de afwijking is hier 28° in plaats van 33°). Ongetwijfeld liep eenmaal de groote weg (naar den kraton?) tusschen die voetstukken door. De wachters zelf staan dicht in de buurt, gedeeltelijk aangeaard. Niettegenstaande uitpuilende oogen en slag tanden zien deze 3.70 M. hooge gevaarten er niet bijster schrikwekkend uit; zij knielen op één been en steunen met de eene hand op de knots, terwijl de andere of op de knie ligt, of met twee vingers waarschuwend opgeheven is. Slangen zijn als kasteoord, halssnoer, pols-, arm- en enkelringen aangebracht, doodskoppen in hoofdtooï, oorhangers en gordel. Op eenigen afstand van de rākshasa's, in de richting van den torentempel, bevindt zich nog een pēṇḍapa(?)-terras, in welks buurt een fraaie Gaṇeṣa stond, die in 1896 aan den koning van Siam is meegegeven; het beeld lijkt zeer op dat van den torentempel. Van de andere hier aanwezige fragmenten noemen wij een geschonden Pradjñāpāramitā, een klok-vormigen steen met benedenrand, waarboven driehoekige blad-ornamenten oprijzen, en een plat voetstuk van 1.62 in het vierkant bij 26 c.M. hoogte, hetwelk gelegenheid gaf één grooteren lingga in het midden en zestien kleinere in een vierkant daaromheen te plaatsen; een eigenaardige opstelling die, in Achter-Indië zeer gewoon, op Java verder niet was aangetroffen ¹⁾.

Bij de naar Batavia gebrachte beelden, eenige Gaṇeṣa's en Nandi's, Sōērya, olifant, monsterkop, is vermeldenswaardig een Doergā-voorstelling, waarbij de asoera in het geheel niet is afgebeeld. Te Leiden staat behalve de reeds besproken stukken nog een zeer

¹⁾ Een sedert verdwenen Singasarische merkwaardigheid is de door Rigg vermelde „bull sitting on his rump and holding folded human hands in front of his belly", iets in den trant van de Nandi's van Diēng en Gēḍong-Sanga, en van het exemplaar van Goenoeng-Gangsir (II p. 33). Ook te Watēs in Kēdiri staat er een (Oudh. Versl. 1916, 2, p. 46).

bijzondere Bhairawa-achtige figuur welke, blijkens een Nāgarī-op-schrift tegen het achterstuk, den overigens onbekenden naam Tja-kratjakra voert (of een naam, die met deze lettergrepen begint) en op I pag. 91 sq. reeds beschreven is. Het stuk is 1.67 M. hoog; de voorstelling is op Java niet bekend, doch sluit zich als geheel volkomen aan bij Bhairawa-afbeeldingen van Voor-Indië. In kunst-karakter komt het beeld met die van den toren-tempel overeen.

Tot slot rest ons dan nog de beschouwing van een prachtstuk dat, ver van Singasari zelf staande, een schitterend product der kunst van Singhasari is, de reeds genoemde Gaṇeṣa van het in den Nāgarakrētāgama vermelde Djimbe bij Blitar, thans overgebracht naar de overzijde van den Brantas, te Bara. De voorstelling op zich zelf (plaat 55) is de gewone, met etensbakje en tandbrok, bijl en bid-snoer in de handen, groot ornaat met door parels afgewisselde haartressen boven den diadeem, rijke verdere versiering, breede, fraai bewerkte gordelslippen; opvallend is alleen een kastekoord van kleine doodskopjes. Toch geeft het geheel een zeer bijzonderen indruk; de kunstenaar voert ons inderdaad een god van Wijsheid voor de oogen. De groote verrassing komt vooral, als wij het beeld aan de achterzijde (plaat 56) in oogenschouw nemen: boven het fijne patroon van het om den gordel getrokken kleed, en boven den om het middel geslagen facetband, grijnst een geweldige monsterkop ons tegen, in krachtige lijnen gehouden en nog niet door styleering van zijn onmiddellijke werking beroofd, maar vooral in het middenstuk met de vreeswekkende oogen, breeden neus, sterke tanden der bovenkaak en afhangende tong van een bijzonder effect. Dat effect gaat dan echter uit van deze partij op zichzelf, wanneer men den samenhang met den Gaṇeṣa wegdenkt, juist zooals de kunstenaar dat klaarblijkelijk ook heeft gedaan. In die laatste eigenaardigheid, het loslaten van de eenheid van het kunstwerk, mogen wij misschien iets van Indonesischen invloed veronderstellen. Het kussen, waarop de god zit, is gedeeltelijk met doodshoofden versierd en bevat langs zij- en achterkant de inscriptie, welke het jaartal 1239 aangeeft. Dat juist dit stuk gedateerd is, is van niet licht te onderschatten gewicht. We zouden anders dit beeld

met zijn aan de geheel ontwikkelde Singasari-kunst herinnerende bewerking misschien aan later jaren hebben willen toeschrijven; nu echter hebben wij het bewijs, dat reeds lang vóór Koetarādja Singhasāri werd en ver van het centrum des rijks de zoogenaamde „school van Singasari” kunstwerken schiep als dit, een feit, hetwelk bovendien een aanwijzing bevat, dat deze kunst van het Singhasārische rijk wellicht niet anders is, dan de directe voortzetting van de ons niet meer bekende kunst uit het bloeiende rijk van Kadiri.

Litteratuur.

Over Singasari is een tot op 1909 volledige litteratuur-opgave, door Rouffaer, te vinden in Bijlage II der Monografie.

Inventaris n°. 1953, 2081; Verbeek n°. 608, 609, **615, 620**.

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 41—44; Bik, Toelichting bij de plattegrond van 1822 (p. 2 sq. der monografie, en pl. A²); Reuvens, *Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden*, *Gedenkschr.* 3de kl. Kon. Ned. Inst. v. Wet. enz. 3 (1826) p. 1—209; Jukes, *Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly*, II (1847) p. 94—96 en 103—107; Rigg, *Tour from Sourabaya*, enz., *Journ. Ind. Archip. and East. Asia* 3 (1849) p. 537—544; (Brumund), *Eenige dagen in de residentie Pasoeroean*, *Biang-Lala* 4, II (1855) p. 45—57 en 61—64; Van Schmid in *Tijdschr. Bat. Gen.* 9 (1860) p. 6—7; Brumund, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, *Verh. Bat. Gen.* 33 (1868) p. 191—207, 209 en 217—220; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 292, 329—330, 333—334, 355; Hageman, *Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java* (1861—1868), *Bijdr. Kon. Inst.* 72 (1916) p. 444—446; Brandes in *Rapp. Oudh. Comm.* 1901 p. 6—7, 13 en in *Rapp.* 1904 p. 1—6; dezelfde, *Een puzzle opgehelderd*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 47 (1904) p. 461—467; Knebel, *Beschrijving van de Hindoeoudheden in de Afdeeling Toeloeng-agoeng*, *Rapp.* 1908 p. 189, 196—198; Brandes, *Beschrijving van Tjandi Singasari* (1909), met aanteekeningen en bijlagen van Rouffaer; *Rapp.* 1910 p. 40; *Oudh. Versl.* 1915, 2, p. 69—70; Bosch, *De Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinaja*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 57 (1916) p. 432—436; dezelfde in *Oudh. Versl.* 1918, 1, p. 21—29; *De Singasari-inscriptie van 1273*, *Bijdr. Kon. Inst.* 75 (1919), p. 19—24; Engelhard over de Javaansche oudheden, *ibid.* 76 (1920), p. 435—448.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK

TJANDI DJAGO

Onder de heiligdommen van het Singhasārische tijdvak is er één, hetwelk een bespreking in een afzonderlijk hoofdstuk vereischt, niet alleen omdat het op zich zelf een hoogst merkwaardig bouwwerk is, maar ook omdat het een der weinige is, waarover een voortreffelijke monografie in het licht gegeven is, zoodat ons hier meer dan elders de noodige gegevens voor een uitvoerige behandeling ten dienste staan. Dit heiligdom is de Tjaṇḍi Toempang, zoo genoemd naar de tegenwoordige districtshoofdplaats, op welker gebied het gelegen is, of Tjaṇḍi Djago, naar het gehucht, waarin het wordt aangetroffen.

Dien tweeden naam zullen wij bij voorkeur bezigen, aangezien daarin de oude benaming van den tempel bewaard is gebleven. De Nāgarakrētāgama vermeldt (zang 41 : 4), dat koning Wishņowarddhana na zijn overlijden in 1268 werd bijgezet als een Ćiwa-beeld te Waleri en als een Boeddhistisch beeld te Djadjaghoe. Ongeveer honderd jaar later, in het jaar 1359, ging dan ook koning Hayam Woeroek zijn vereering betuigen aan het heilig Djina-beeld van Djadjaghoe (zang 37 : 7). Eveneens staat in den Pararaton te lezen (18 : 12), dat Wishņowarddhana te Djadjagoe is bijgezet. Hoogstwaarschijnlijk zal dus met den bouw van dezen graftempel wellicht eenigen tijd vóór 1268, doch op zijn laatst in genoemd jaar begonnen zijn; wij hebben dan de consecratie hetzij in datzelfde jaar, hetzij in dat van 's vorsten doodenoffer, 12 jaar later, dus in 1280, te stellen.

Een beschrijving van het heiligdom wordt in het gedicht niet gegeven. De eerste beschrijving, welke wij bezitten, is dus die van Raffles, die den tempel in 1815 bezocht en twee jaar later er eenige bij-

zonderheden over vermeldde in zijn „History of Java”. De oudste Europeesche bezoeker, van wiens verblijf ter plaatse de sporen zijn achtergebleven, is hij intusschen niet geweest; reeds eenigen tijd vroeger was een niet nader aangeduide Hollander te Toempang geweest en had den kop van het hoofdbeeld meegenomen naar Malang. Het zoo gemakkelijk bereikbare monument werd in den loop der negentiende eeuw door talrijke bezoekers bezichtigd en wordt dan ook herhaaldelijk vermeld. Uit zijn geschiedenis teekenen wij nog aan, dat het in 1842 noodig was een grooten boom te vellen, welke zich op de ruïne verhief; verdere maatregelen tot behoud van den tempel zijn, behalve nu en dan eenige schoonmaak, nooit genomen. In 1854 ontcijferde Friederich de inscripties op de beelden, welke sindsdien grootendeels in het Museum te Batavia terecht zijn gekomen; in 1855 gaf Brumund de eerste nauwkeurige beschrijving, welke hij in 1863, in zijn bekende „Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme”, door een nog betere verving; deze laatste is echter onvoltooid gebleven.

De latere beschrijvingen van Fergusson (1876) en Veth (1878) gaan in hoofdzaak op die van Brumund terug; overigens hebben in de laatste decennien der vorige eeuw de beelden met hun inscripties meer de aandacht getrokken dan de tempel zelf. Eerst Brandes heeft de uitnemende beteekenis van dit bouwwerk voor de geschiedenis der Hindoe-Javaansche kunst begrepen en toen dan ook de Oudheidkundige Commissie werd ingesteld, deed hij aan deze als eerste taak de opname van Tjandi Djago aanwijzen. Resultaat van die opname is de in 1904 verschenen, voortreffelijke monografie „Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago”. Het bouwkundig onderzoek, daaronder gerekend de studie van het ornament, kon door Brandes geheel worden afgesloten; aangaande de verklaring der relieffreeksen moest echter nog heel wat in het onzekere gelaten worden. In de laatste jaren heeft Van Stein Callenfels die leemte grootendeels weten aan te vullen. In zijn opzet onderscheidt deze tempel (plaat 57) zich al dadelijk van alle tot dusver behandelde. Het eigenlijke heiligdom verheft zich hoog op drie terrassen, welke van boven naar beneden zich

verbreeden, doch daarbij tevens naar de voorzijde belangrijk vooruitschieten; het is alsof de achterste helft van het bouwwerk een torentempel is, waar van voren een trapsgewijs oplopende, kolossale vóórbouw tegenaan geplaatst is. De omstandigheid, dat de toegang tot de terrassen niet verkregen wordt door één trap in het midden, maar door twee trappen aan weerszijden van een bordes, verhoogt den indruk van het naar voren springen dezer terrassen. Bij nadere beschouwing blijkt intusschen het monument toch niet zóó van het gewone schema af te wijken, als men bij den eersten aanblik zou meenen. De beide onderste terrassen zijn tezamen te beschouwen als een zeer groot soubasement, het derde vertegenwoordigt den voet van den eigenlijken tempel. De juistheid dezer opvatting vindt steun in de profileering ¹⁾ der verschillende terrassen: het eerste en het derde, de voet van het soubasement en van het tempellichaam dus, zijn eenvoudig geprofileerd, zooals van een voet te verwachten is; daarentegen vertoont het tweede terras, het lichaam dus van het soubasement, evenzeer een samengesteld profiel als, boven het derde terras, het lichaam van den hoofdbouw.

Bezien wij het gebouw nu meer in bijzonderheden, dan blijkt vooreerst de fundeering, bestaande uit rijststeen en, vooral inwendig, wadasblokken, in diepte toe te nemen naar achteren, waar immers de meeste draagkracht werd vereischt. Aan die achterzijde is de diepte 1.57 M., aan den voorkant slechts 1.02 M. Opmerkelijk is, dat vóór het eerste terras de fundeering nog 1.50 M. doorloopt en zoo een soort geplaveid pleintje wordt gevormd. Het is mogelijk, dat men plan gehad heeft, dit terras nog verder naar voren door te trekken, doch waarschijnlijker, dat de maatregel slechts ten doel had om verschuiving naar voren te voorkomen. Dat hier inderdaad eenige voorziening niet misplaatst was, blijkt uit de verzakking, die rechts en links kan worden geconstateerd.

Het monument zelf is opgetrokken van donker gekleurde andesiet-tuf, van een lichte kwaliteit. Het heiligdom is gericht naar het

¹⁾ Plaat 59 geeft een vergelijking der Oost-Javaansche profielen van Djago met de Midden-Javaansche van den Mendoet.

Noord-Westen, met een afwijking van 15° ten Westen van de Noordlijn.

Het zoogenaamde eerste terras is 1.98 M. hoog. Het achterste gedeelte wordt gevormd door een vierkant van 13.95 M. naar alle zijden; daartegenaan is de voorsprong geplaatst, welke aanvankelijk 11.79 M. breed is en na 4.35 M. zich versmalt tot 9.59 M. Tegen de voorzijde van deze 2.70 M. lange verjonging zijn de trappen geplaatst, en tusschen deze beide springt het bordes over een breedte van 7.67 M. nogmaals 2.50 M. vooruit. De geheele lengte van het zich op deze wijze driemaal versmallende terras is dus 23.40 M. In de hoeken van de tweede versmalling wordt op de gewone Oost-Javaansche wijze het valsche profiel toegepast in een daar aangebracht hoekstuk van 1.10 M. lengte bij 44 c.M. breedte. Het behoudt zijn afzonderlijke profileering, met in- en uitspringende lijst boven en onder een teerlingband, tot aan de kroonlijst, welke met haar zelfde versiering om het geheele terras heenloopt. Langs de rest van het terras treft men, gelijk gezegd, een betrekkelijk eenvoudige ornamentatie aan. Boven een glad oplopend stuk, hetwelk ongeveer de helft der totale hoogte inneemt, vindt men een gladde lijst, een naar binnen loopend ojief, een band met sprekend relief, en dan een naar buiten gericht ojief, opnieuw een gladde lijst, en eindelijk de kroonlijst. De band met relief springt naar buiten uit en maakt dus den indruk van opgelegd te zijn, in tegenstelling tot die der hoogere terrassen, welke juist het diepst inliggende gedeelte van het profiel uitmaken en tusschen een uitspringenden boven- en onderband gevat zijn. Behalve deze reliefband zijn ook de ojieven en de kroonlijst van ornament voorzien; de ojieven met breede verstyleerde lotusbladen, die bij het beneden-ojief neerhangen, bij het boven-ojief opstaan; de kroonlijst met een doorlopenden bloemband. Het is een aaneenschakeling van ranken, van welke de een uit de ander ontspringt en in een zigzaglijn beurtelings naar beneden en naar boven zich inkrult; uit den rug van de krul neemt dan telkens de nieuwe rank haar oorsprong. Op verschillende plaatsen, doch niet op de inspringende gedeelten der kroonlijst, bevinden zich te midden der ranken dierfiguren, zoowel viervoet-

ters als vogels. In het algemeen schijnen deze dieren een zuiver decoratieve rol te spelen; intusschen komt onder de kroonlijst-fragmenten op het tempelterrein er één voor, waarop een slang en een kikvorsch tegenover elkaar geplaatst zijn en dus klaarblijkelijk een dierfabel wordt weergegeven. Ook elders kan dus datzelfde het geval geweest zijn, zoodat hoogstwaarschijnlijk, evenals bijv. aan den voet van den Mendoet, zoowel fabels als uitsluitend ter versiering dienende dieren zijn aangebracht.

Boven de kroonlijst is nog een afdekking aanwezig, die weer glad is gelaten en uit een opstaanden band met voetlijstje bestaat. Opmerking verdient nog, dat bij de rechte, platte, horizontale banden, waar ze een hoek vormen een deel van het profiel verbeiteld is, bij het inspringende gedeelte tot een oplopende punt, bij het uitspringende tot een neerhangende. Deze opmerking geldt ook voor soortgelijke banden bij de volgende terrassen, en is in het algemeen op dezen stijl toepasselijk.

Behalve door de reeds genoemde hoekstukken werd de profileering van het geheel onderbroken door de beide trappen. Deze zijn echter volkomen beschadigd, zoodat ook van de trapvleugels niets meer over is. Wellicht zijn trouwens deze laatste er nooit geweest; men schijnt oorspronkelijk het bordes minder breedte te hebben willen geven en de bouw er van in zijn tegenwoordige afmeting heeft de ruimte tusschen traptreden en muur te smal gemaakt, om er de gebruikelijke trapvleugels te bouwen (aldus de opvatting van Perquin).

Het eigenlijke lichaam van het soubasement, het zoogenaamde tweede terras, is 3.47 M. hoog en van een meer samengesteld grondplan (vgl. plaat 58). Aan het achterstuk, ook hier een vierkant, en wel van 9.15 M. naar alle zijden, zijn op het midden van achter- en zijkanten flauwe voorsprongen van 5.49 M. lengte aangebracht; aan de voorzijde is die voorsprong vervallen, omdat ook hier dadelijk een voorbouw uitspringt. Ten bewijze dat die voorbouw inderdaad als iets afzonderlijks gevoeld is, bevindt zich daar, waar hij zich bij het achterstuk aansluit, een vrij diepe insprong. Overigens heeft, dezen insprong niet medegerekend, de voorbouw aanvan-

kelijk dezelfde breedte van 9.15 M. als het achterstuk. Na 4.71 M. versmalt hij zich; tegen de voorkanten der aan beide zijden 3.04 M. breede, inspringendestukken zijn de in zware vleugels gevatte trappen geplaatst en tusschen deze treedt de voorbouw dan als een bordes nogmaals naar voren, over een breedte van 3.08 en een lengte van 1.74 M. Daar, waar de trapvleugels tegen den voorbouw aansluiten, zijn telkens, in het geheel dus vier maal, weder hoekstukken gezet met valsche profielen.

Als gevolg van de omstandigheid, dat het tweede terras in grondplan aanmerkelijk verschilt van het eerste, waar het op rust, is tusschen beide bouwdeelen een overgang gevormd. Men heeft namelijk beneden om de rechtopgaande plint, waarmede ook van het tweede terras het profiel aanvangt, een breeden, met sprekend relief versierden band gelegd, welke het als een beugel (deze gelukkige uitdrukking is van Brandes) omvat houdt. Dezen beugel nu heeft men, in tegenstelling tot het opgaand muurwerk, een eenvoudig beloop laten behouden, zoodat hij zich, aanliggend tegen het tweede terras, in vorm aansluit bij het eerste. Aan de achterzijde 10.48 M. breed, loopt de beugel in rechte lijn 14.84 M. voort langs de zijkanen en versmalt zich dan éénmaal, tot een breedte van 8.74 M.; in dien vorm schiet hij dan nog 1.32 M. naar voren, zoowel de trappen als het bordes van het tweede terras omvattend. De beugel bestaat uitsluitend uit een reliefband op een voetlijst.

Gelijk wij reeds zeiden, vertoont de profileering van het tweede terras, tegenover die van het eerste, een meer samengesteld karakter. Na het glad opgaand gedeelte volgt eerst op de gewone wijze het naar binnen loopend ojief. Dan echter vindt men een dubbel samenstel van uitspringende en weder inspringende gladde lijsten, en dat zelfde herhaalt zich weder boven den reliefband, welke hier als ingezonken paneel is aangebracht en gevat wordt tusschen een versierden onder- en bovenband. Naar boven volgt op de dubbele banden het ojief en dan, wederom na twee uitspringende gladde lijsten, de kroonlijst. Ook de afdekking daarvan is samengestelder dan bij het eerste terras, en bestaat vooreerst uit een naar binnen loopend ojief en vervolgens uit een versierden band op een voetlijstje. De

zware uit- en inspringende lijsten boven en beneden den reliefband maken (gelijk Brandes het uitdrukt) den indruk alsof twee profielen, één met een grooter en één met een smaller teerling, als het ware in elkander geschoven zijn.

De kroonlijst en de drie ojieven zijn versierd overeenkomstig die van het eerste terras; alleen is het bloemblad-ornament in de kroonlijst thans veel zwaarder.

Ons rest dus de beschrijving van den onder- en bovenband langs het sprekend relief en van den band der kroonlijst-afdekking. Deze laatste nu blijkt volkomen overeen te stemmen met den relief-onderband. Het motief der onderband-versiering is waarschijnlijk ontleend aan de zaadhuisjes van een lotuskussen, doch bij een toepassing als aan Tjandi Djago zal van den oorsprong van het motief wel niets meer gevoeld zijn. Het is hier geworden tot een rij van halve vierkantjes, aan den onderkant open en op dien onderkant staande, terwijl op den bovenrand een kleiner vierkantje, eveneens van onderen open, geplaatst is. De overschietende ruimte naast en boven de kleine vierkantjes is met een krullend bij-ornament gevuld. Waar dit ornament is aangebracht in de kroonlijst-afdekking, draagt het een eenvoudiger karakter.

De bovenband is van geheel anderen aard. Hier is het versieringsmotief een golflijn als van een in kronkels opgelegd touw, met sterk in- en uitloopende bochten. In het midden van de bovenbocht wordt de lijn echter telkens onderbroken, en daar nu steeds in het midden der bochten, zoowel boven als beneden, een verticaal spits nevenornament is aangebracht, lijkt het geheel wel iets op een aaneenschakeling van triçōēla's. Intusschen blijft de hoofzaak toch het golflijn-motief. Volgens Brandes' opvatting is het niet onmogelijk, dat van deze de sprekende reliefs begrenzend banden de bovenste aan de wolken, de benedenste aan den grond beantwoordt. Het spreekt vanzelf, dat deze opvatting uitsluitend op den oorsprong van het ornament betrekking heeft en de sierkunstenaars dezer latere tempels zelf zich daar zeker niet bewust van waren.

Aan dit terras zijn de trappen met haar vleugels gespaard gebleven.

Over de hoekstukken met hun valsch profiel naast die vleugels spraken wij reeds; opmerkelijk is nog, dat ook de achterwand zelf van den insprong, waartegen de trappen staan, tusschen den binnentrapvleugel en het bordes, een van de gewone afwijkende profileering vertoont. Evenals het algemeene profiel van dit terras, is ook dat van deze tusschenstukken van een samengestelden, om zoo te zeggen verdubbelden, aard.

De trappen, dertien treden hoog en 76 c.M. breed, zijn tusschen zware vleugels (plaat 60) gevat, elk van niet minder dan 54 c.M. breedte. Die vleugels schieten vierkant uit den wand te voorschijn en gaan dan met een afgeronden hoek scherp naar beneden tot op de in opwaartsche richting ellipsvormige voluut. De voluut rust op een voet van in- en uitspringende, gladde lijsten, zoodanig dat het boven- en onderstuk breed en het midden naar verhouding zeer smal is. Van boven zijn de trapvleugels afgedekt met een ornament, dat bestaat uit een voet, een naar binnen loopend ojief en een onderband met de gewone versiering, in den trant dus van de afdekking der kroonlijst. Onder dit ornament hangt langs de voorzijde van den vleugel een met rank- en bloemversiering gevulde, langwerpige driehoek af met de punt naar beneden. Vervolgens vindt men bovenop de voluutkrul wederom een afdekking van voet, ojief-onderband, en nog een klein opgaand stuk; en ook van deze afdekking uit hangt over de voorzijde van de voluut een driehoekige versiering naar beneden. Aan dit ornament ligt waarschijnlijk in eerste instantie een monsterkop ten grondslag.

Op de buitenvlakken der trapvleugels staat vooreerst, naar den tempelwand gekeerd, een leeuw, die den kop omwendt. Achter dit dier vangt een groot bloemstuk aan, dat de rest van het vlak vult; de hoofdlijn loopt neer in de richting van de voluut en vertakt zich op zoodanige wijze, dat vooreerst ronde uitspruitsels naar den bovenhoek uitkrullen en vervolgens, iets lager, zware bijstukken naar beide zijden loopen, terwijl ten slotte naast den naar beneden buigenden en in de voluut weer oprijzenden hoofdsteel, aan weerskanten een bijsnoer met bloemknoppen afhangt. Aan den achterkant van het vierkante deel der buitenvleugels, waar dit aansluit op het

tempelgebouw, naast den leeuw dus, is een hurkende wijfjesaap aangebracht, uitgedost in wajang-vorm.

Het 1.68 M. hooge derde terras, hetwelk te beschouwen is als de voet van den tempel zelf, heeft in zijn hoofddeel hetzelfde grondplan als dat van het tweede: een vierkant, hier van 6.96 M. naar alle zijden, met flauwe voorsprongen aan de zij- en achterwanden, welke voorsprongen 4.34 M. breed zijn en 31 c.M. vooruittreden. Ook aan den voorkant is zulk een voorsprong aanwezig, waar tegenaan dan echter dadelijk de ook aan dit terras niet ontbrekende voorbouw geplaatst is. Van dien voorbouw wordt het achterste gedeelte ingenomen door de beide trappen, welke hier rechthoekig op de lengte-as van het gebouw staan, zoodat telkens een der trapvleugels met den buitenkant tegen den flauwen voorsprong van het hoofddeel van het terras aanligt. Slechts de tweede, met de buitenzijde naar voren gekeerde trapvleugel staat vrij, en in den hoek, waar deze aansluit op het verder naar voren uitschietend deel van den voorbouw, bevindt zich weder een hoekstuk met valsch profiel. Bedoeld bordes springt over een breedte van 1.44 M. tot een lengte van 2 M. naar voren.

De voorbouw, gelijk wij dien hier beschreven, is die van het oorspronkelijke project, doch niet die, welke ten slotte door de bouwmeesters is afgeleverd. Er blijkt namelijk een verandering in den bouw te hebben plaats gehad, daarin bestaande, dat er tegen den voorkant bijgebouwd is, klaarblijkelijk een verder vooruitspringend en veel breeder bordes, dat niet slechts het oude bordes, maar ook de hoekstukken en den vrijstaanden buitenkant der trapvleugels aan het oog heeft onttrokken. Dit aangezette gedeelte nu is, misschien juist omdat het later bijgevoegd werd en geen geheel met de rest uitmaakte, weer weggevallen en daardoor kwam de oorspronkelijke vorm opnieuw te voorschijn. De bovenste helft van het voorste gedeelte van dat oude bordes is intusschen eveneens verdwenen; men mag veronderstellen, dat die reeds weggenomen is door de bouwmeesters, die de verbouwing uitvoerden, want bij het verkrijgen van een aansluiting moet dit vooruitspringend bovengedeelte met de kroonlijst natuurlijk danig in den weg hebben

gezet. Van den nieuwen aanbouw is zooveel weg, dat niet meer is uit te maken, hoe het terras er ten slotte aan de voorzijde kan hebben uitgezien.

De vergrooting van het bordes moet reeds tijdens den bouw van het monument hebben plaats gehad, immers de versiering van de buitenvlakken der trapvleugels was nog niet voltooid, toen men ze door den bijbouw is gaan bedekken. De lijnen staan er reeds op, maar het fijne ornament is nog niet aangebracht. De afdekking en de driehoekige versiering op den voorkant van de voluut is in overeenstemming met het bij het tweede terras opgemerkte; de trappen zelf tellen zeven treden en zijn 65 c.M. breed.

De profileering van het derde terras is, zooals wij reeds zeiden, van hetzelfde enkelvoudige type, als wij bij het eerste aantreffen. Het onderscheid is slechts, dat bij het eerste terras de paneelen met het sprekend beeldwerk opgelegd zijn en hier de reliefband als gezonken paneel behandeld is en dus ook begrensd wordt door den bij het tweede terras beschreven onder- en bovenband. Desgelijks sluit zich de afdekking van de kroonlijst aan bij die van het tweede terras: ook thans treffen wij een ojief en een onderband met voetlijstje aan. Echter is de kroonlijst zóó vervallen, dat zelfs niet meer met zekerheid te zeggen is, of zich ook hier in het rank-ornament dierfiguren bevonden hebben.

Gelijk wij zeiden, fungeert dit derde terras als voet van het eigenlijke tempellichaam. Dat laatste vertoont eveneens een vierkant grondplan met flauwe uitsprongen; de geheele breedte van elke zijde is 5.62 M., terwijl de uitsprongen 3.46 M. breed zijn en 36 c.M. vooruitschieten. Een voorbouw is hier niet aanwezig. In de uitsprongen zijn nissen aangebracht, 70 c.M. breed en 1.01 M. diep; aan den voorkant van den tempel treedt in de plaats van de nis een poort, welke den ingang tot de tempelkamer vormt, en eenigszins anders behandeld is.

Daar van dit tempelgebouw het grootste deel verloren is gegaan, is de profileering niet meer in haar geheel te volgen. Het was een samengesteld profiel, in den trant van het tweede terras. Na een glad opgaande plint en twee inspringende voetlijstjes volgt het ojief

en daarop de zware, dubbele uit- en inspringende band, die ook aan het tweede terras werd aangetroffen; vervolgens vormt weer een onderband den overgang tot het sprekend relief, waarmede de teerling is versierd. Gelijk men dat op Oost-Java gaarne deed, werd ook hier de teerling ter halver hoogte onderbroken door een middenband, welke in dit geval versierd is met een aaneenschakeling van in parelrandjes gevatte langwerpige facetten, gevormd door een dubbelen cirkel. Daar de binnenste cirkel telkens midden in de zijanten puntig ingedeukt is, krijgt het facet de gedaante van een 8. Beneden en boven den middenband springen drie smalle bandjes terug, waarvan twee eveneens geornamenteerd zijn. Op de hoeken zijn naar onder en boven puntig uitlopende sierstukken aangebracht, waarin eveneens facet-motieven voorkomen, doch die tevens in hun verdere lijnen de sporen vertoonen van het oorspronkelijke leeuwenkop-ornament, waaruit ze zijn ontstaan.

Boven den middenband is nergens iets gespaard gebleven. Het verdere beloop tot aan de kroonlijst is dank zij de overal geldende eischen van symmetrie in het boven- en ondergedeelte daarvan, te reconstrueeren: na de bovenhelft van de met sprekende reliefs gevulde teerlingpaneelen moet een bovenband de afsluiting gevormd hebben, en daarna zich hetzelfde samenstel van lijsten en ojief als beneden, doch in omgekeerde volgorde, herhaald hebben. Hoe de kroonlijst geweest is, valt echter niet meer uit te maken en nog veel minder de vorm van het dak, hoewel volgens Brandes misschien de bedekking van Tjandi Djaboeng (zie Hoofdstuk XVII) wel eenige aanwijzing zou kunnen geven. Opmerking verdient nog, dat de paneelen van de benedenhelft van den teerling complete relief-voorstellingen inhouden, zoodat de boven den middenband gelegene niet noodzakelijk de aanvullingen of bovenhelften van de onderste paneelen moeten hebben bevat, doch ook beschikbaar kunnen zijn geweest voor geheel andere versiering.

Ook halverwege de lijsten, welke nissen en poort omvatten, zijn stukken van een middenband geplaatst. De posten van de nissen zoowel als van ingang (plaat 61) zijn versierd met een klimmend bloem- en loover-ornament, afstammeling van de recalcitrante spi-

raal-arabesk, hetwelk in hoofdlijn overeenkomt met dat op de kroonlijsten, doch uit hoofde van de grootere ruimte breeder is opgezet, en dan ook het meest gelijkt op de kroonlijst van het tweede terras. Onder aan deze banden vindt men een staand leeuw-tje, met den kop naar zijn pendant aan de andere zijde van de opening gericht. Verder zijn onder deze posten nog vierkante vakken, één aan elke zijde, aangebracht, gevuld met bloemranken, die eenigermate een makara-belijning weergeven. In den naar de opening van de nis of poort gewenden benedenhoek is wederom een leeuw-tje gezeten, eveneens in de richting van de opening ziende. De nis- en poort-uitbouwen zijn tegen de tempelwanden geplaatst, als waren het kleine afzonderlijke gebouwtjes, met een eigen profiel van het gewone model, doch van kleiner afmeting.

Tusschen de bovengenoemde vierkanten stijgt bij de poort de trap omhoog, en is bij de nissen een breed, langwerpig, eenigszins naar voren uitschietend stuk geplaatst, hetwelk aan de voorzijde geornamenteerd is met arabesken, teruggaande op een geheel versty-leerden en opgelosten monsterkop. Het bovendeel der nissen is niet meer aanwezig; bij de poort daarentegen wordt nog de bovenafdek-king aangetroffen en deze blijkt hetzelfde bloem- en loover-orna-ment als de posten te bevatten. Ongetwijfeld zijn ook de nissen op soortgelijke wijze afgedekt geweest; het onderscheid is slechts, dat in het stuk boven de poort een glad gelaten langwerpig vierkant is uitgespaard, dat bestemd was om het jaarcijfer van stichting of consecratie van het heiligdom te bevatten; zulk een uitsparing is natuurlijk boven de nissen niet noodig geweest. Verder moet in het oog gehouden worden, dat de wijze, waarop het afdekkingsstuk thans op de posten ligt, hoogstwaarschijnlijk niet de oorspronkelij-ke is, niet slechts omdat een dier posten met een paar losse steenen is aangevuld, maar ook, omdat het ornament niet goed aansluit. Gewoonlijk wijkt bij de gebouwen van dezen aard de overdekking van het voorportaal, d. w. z. van het voorvlak der poort tot het vlak, waar zich de houten deur bevond, geleidelijk terug tot op laatstgenoemd vlak.

De tempelpoort is 84 c.M. breed. Vier treden ging men omhoog in

het portaal om den drempel te bereiken, aan welks andere zijde men weer één trede moest afdalen naar de tempelkamer. De drempel vertoont naast de deurposten in twee kleine, netjes afgewerkte verhoogingen, de gaten voor de deurpallen; elk dier gaten is voorzien van drie uitgleuvingen, straalsgewijze tegenover elkander geplaatst, in welke gleuven de tongen moesten grijpen, die een deze gaten vullende koperen bus op haar plaats moesten houden. In die bus draaide dan een tweede, welke over den houten deurpal geschoten was. Van den bovendrempel is ook een stuk teruggevonden, waarin twee corresponderende gaten en een afhangende rand aan de voorzijde werden opgemerkt. Uit dit laatste blijkt, dat de dubbele deuren, die den tempel afsloten, naar binnen open draaiden. Datzelfde kan men opmaken uit de langwerpige vierkante uitkapping, die achter de deuropening op 92 c.M. hoogte in den linker portaalwand is aangebracht en die wel gediend zal hebben om een grendel of handvat van de deur in zich op te nemen, wanneer deze was opengezet.

De tempelkamer meet 3.02 M. in het vierkant. De vloer is voor het grootste deel weggebroken, de wanden zijn eveneens op enkele stukken na verdwenen, zoodat van hun verder beloop en van het gewelf, waarin ze overgingen, niets meer te zeggen valt. De ruimte onder den vloer doet zich voor als bouwkoker en is te groot om als urnput beschouwd te worden. Verder bemerkt men aan weerszijden van de hoofdas van den tempel in de fundeering van den vloer een rond gat van 9 c.M. diameter, niet ver van den zijwand (aan den éénen kant 35 c.M., aan den anderen 42 c.M. er van verwijderd), en iets over de helft, van den voorwand af gerekend (1.68 M. en 1.66 M. daar vandaan); deze gaten behooren bij afvoerkokers, welke nog tot op bijna 3 M. gesondeerd konden worden en zeker wel dieper doorgelopen zullen hebben. De bevolking weet nog te verhalen, dat deze kokers een gemeenschappelijke uitmonding hebben gehad aan den achterkant van het eerste terras, juist in het midden, en dat zich daar ter plaatse een spuier heeft bevonden.

De plaats van deze afvoerkokers in den vloer der tempelkamer is van belang in verband met die van het hoofdbeeld, herwelk in diezelfde kamer het middelpunt van vereering moet zijn geweest. Het

bij dat beeld behoorend voetstuk, 1.23 M. hoog en 1.68 M. breed, bestaat uit een groot vierkant blok, waarvan het een weinig verzonken bovenvlak een zwaar dubbel lotuskussen draagt. Aan weerszijden van het kussen bevindt zich, eenigszins naar voren, in den bovenrand van het voetstuk een spuigat, hetwelk aan den buitenkant in een rozet uitmondt. Hoewel dit voetstuk niet meer in situ werd aangetroffen, doch op het tempelterrein is weergevonden, mag men aannemen, dat het uit de tempelkamer afkomstig is; en denkt men zich dit voetstuk geplaatst in het midden van het vertrek, dan zouden de beide rozetten juist correspondeeren met de openingen der afvoerkokers. De bedoeling dezer laatste is dan duidelijk; het van het beeld afstroomende water kwam uit de rozetten te voorschijn en vond vervolgens zijn weg door de afvoerkokers.

Mag men dus aannemen, dat het de oorspronkelijke bedoeling geweest is het hoofdbeeld in het midden van de tempelkamer te zetten en dat het daar wellicht ook werkelijk eenigen tijd gestaan heeft, aan den anderen kant schijnt het toch eveneens aannemelijk, dat het ten slotte een plaats gevonden heeft tegen den achterwand van den tempel. Men mag dit opmaken uit het feit, dat onderaan den achterkant van het voetstuk een groot eind is weggekapt, zóó, dat het bovengedeelte der afkapping naar voren eenigszins schuin afloopt. Het kennelijke doel van zulk een afkapping is om, in overeenstemming met wat in andere tempels kon worden geconstateerd, het voetstuk te laten schuiven over en rusten op een steenen bank achter in de tempelkamer. Op de plaatsing der verdere beelden komen wij hieronder nader terug; hier vestigen wij nog de aandacht op Brandes' meening, dat indien het hoofdbeeld inderdaad tegen den achterwand stond, dit een aannemelijke verklaring zou geven van de eigenaardige wijze, waarop de tempelkamer is ingestort, met de grootste breuk juist naar de achterzijde: de muurdikte was daar het geringst (72 c.M. tegen 80 c.M. van voren en 76 c.M. aan de zijwanden) en het omstorten van het zware beeld tegen den wand, gevoegd bij het kolossale gewicht van voetstuk en bank, zou ten gevolge hebben gehad, dat juist deze wand het eerst meegaf en de tempel bij de instorting van voren naar achteren als het ware schuin is afgesneden.

Onder de sierstukken van het verdwenen bovengedeelte van den tempel dienen in de eerste plaats de vier groote monsterkoppen (plaat 52, boven) genoemd te worden, welke zich naar gewoonte boven poort en nissen bevonden hebben. Ze waren ook hier niet gecombineerd met het makara-motief, tenzij men dit in verlijnden staat in de ranken der beneden-paneelen (p. 106) mag herkennen. De trekken van den, tusschen twee in handvorm gehouden klauwen gezetten, kop zijn geheel menschelijk, en hebben niets meer van den leeuw bewaard. Het schrikwekkend karakter komt het meest uit in de uitpuilende, met spiralen bebeitelde oogen en den mond met zijn slag tanden en kwaadaardig opgeslagen bovenlip. Boven de zware wenkbrauwen verheffen zich de eerst zeer breede, doch spoedig spits toeloopende horens met geornamenteerde randen en voorzijden; tusschen deze horens in is een doodskop aangebracht, terwijl bovendien juist boven den neus een vervaarlijke knobbel zit, die echter tot een sierstuk is uitgebeiteld en daardoor met de ornamentlijnen der wenkbrauwen veel van het vreeswekkende uit het geheele gelaat wegneemt. Aan beide kanten van het hoofd bevindt zich de verstyleerde oorschelp met veeren- of bladrand en vliegervormigen oorhanger. Die oorhangers rusten weer tegen de klauwen, aan welker buitenzijde een gekroonde slang naar boven schuift.

Het geheele stuk ligt tegen een arabesk-bloemstuk aan, welks ranken tevens de rol van haardos vervullen. Merkwaardig zijn ten slotte nog de spitse punten, die als horens uitschieten van de bolle wangen van het monster; een eigenaardigheid, welke ontleend schijnt aan de horens der makara-motieven, doch bij een monsterkop op zichzelf misplaatst is. Kunsthistorisch is een dergelijke wisselwerking tusschen deze beide veel gebruikte ornamenten natuurlijk van groot belang.

Van deze monsterkoppen is de plaats, die zij aan het monument moeten hebben ingenomen, duidelijk; een ander los aangetroffen stuk, hetwelk afzonderlijke vermelding verdient, zal tot de horizontale banden van het dak behoord hebben. Wij bedoelen een leeuwenkop en face, aan welken van weerskanten een leeuwenlichaam en profil aansluit, een zeer onnatuurlijk, maar tevens leerrijk sier-

stuk. Het heeft zijn ontstaan zeker te danken aan de omstandigheid, dat van de fraaie lijnen, waartoe de leeuw aanleiding geeft, die van den kop het best tot haar recht komen, als men ze van voren ziet, doch die van het lichaam juist bij beschouwing van ter zijde, decoratief het mooiste werken. Het merkwaardige van het geheel is nu, dat het den kunstenaars in zóó groote mate slechts om fraaie lijncombinaties te doen was, dat daartegenover de onvermijdelijke onnatuurlijkheid volkomen op den achtergrond trad.

De ornamentatie van de Tjandi Djago, in haar geheel genomen, doet ten duidelijkste de groote verandering aan het licht treden, die sinds de scheppingen der Midden-Javaansche kunst geleidelijk haar beslag heeft gekregen, te duidelijker, omdat wij nog zooveel van de oude motieven terugvinden. Fraai en kunstig is het nog steeds, de vituositeit is er niet minder op geworden, maar de voorname, vergeestelijkte Hindoe-kunst is in het Indonesische getransponeerd en de ornamentatie wordt daarbij thans klaarblijkelijk om haar zelfs wil beoefend, en gaat een eigen bestaan voeren in zeer los verband met den bouwkundigen opzet. Dat geldt in het algemeen evengoed als van de afzonderlijke motieven; men legge slechts de werkelijk bewonderenswaardige, breed gewonden krullen van de deuromlijsting naar de tempelkamer naast de recalcitrante spiralen van den Mendoet, en men zal zien, wat er gebeurd is en welken weg de ontwikkeling van dit ornament genomen heeft. Gelijk gezegd, hooge kunst is het zeer zeker gebleven, en evenzeer is dat aan een monument als Panataran het geval, maar niettemin is in dit loslaten der Hindoe-traditie toch reeds de kiem gelegen van wat eenmaal tot verarming der kunst zal gaan leiden.

Bij onze beschouwing der verschillende terrassen hebben wij de sprekende reliefs nog niet behandeld, daar het de voorkeur verdiende aan een afzonderlijke bespreking der verschillende reeksen eenige opmerkingen van algemeenen aard vooraf te doen gaan. Wij troffen vijf banden met zulke reliefs aan, achtereenvolgens op het eerste terras, den beugel, het tweede terras, het derde en den tempelteerling.

De meest in het oog springende eigenaardigheid der sprekende re-

liefs (plaat 62 geeft een voorbeeld) is ook al weder hun bepaaldelijk gejavaaniseerd karakter. Dit komt allereerst uit in den geheelen stijl met zijn reeds naar het wajang-type zweemende personen en ontwijfelbaar Javaansche wijze van compositie. Bijzonder duidelijk laat zich dat aan enkele speciale punten constateeren. Vooreerst noemen wij het feit, dat op dezen tempel reeds in overeenstemming met de latere Javaansche illustraties en verhalen de held en heldin vergezeld worden door hun panakawan's (pages) en inja's (zoogsters). Het voorkomen van deze onderling homogene categorie van volgelingen is op zichzelf reeds typisch-Javaansch, en bovendien zijn ze alreede voorgesteld in hun modernen wajang-figuur-vorm. „Het gedrongene en dikke", aldus Brandes „het mismaakte, koddig-lolliig-goedige, het trouwe, ondeugende, lompe en slimme type van deze steeds barsch optredende gezellen — maar tevens weergaden van hun patroon en patrones, den held en de heldin —, kenmerkt reeds hier deze wezens". Ongeveer een eeuw vóór den bouw van het heiligdom zien wij de panakawan's voor het eerst in de litteratuur optreden in het Ghaṭotkatjāçraya; en gelijk de Javaansche bewerkingen van oorspronkelijk zuivere Hindoe-verhalen deze in episoden uit elkander leggen en aaneenrijgen en daarbij tevens aan de panakawan's en inja's hun rol toebedeelen, deden het eveneens de beeldhouwers van Tjañdi Djago.

Een tweede Javaansche eigenaardigheid in deze reliefs is het gebruik van driehoekige arabesk-stukken, overeenkomende met den kajan of goenoengan van de wajang-voorstelling. Laatstgenoemde waaivormige driehoek dient om een pauze of tooneelverandering aan te geven en evenzoo kan de bewuste figuur in de reliefreeksen gebezigd worden voor een rust- of eindpunt, hoewel het twijfelachtig is, of dit *altijd* de bedoeling is, waar wij het stuk vinden toegepast. Een van boven naar beneden schuin door het beeldhouwwerk heenlopende balk schijnt een dergelijke beteekenis van afsluiting te hebben; deze balk wordt echter alleen op het eerste terras en den beugel aangetroffen, de beide reeksen dus, die niet in een versierden onder- en bovenband gevat zijn, doch slechts door platte banden begrensd worden. Naar Brandes meent, zou de balk

op te vatten zijn als een deel van zulk een band, dóór het relief geplaatst om een verhaal van het volgende af te scheiden: men heeft hem schuin gezet om hem minder in het oog te doen vallen, daar anders door rechte afsluitingen de lange vakken dezer reliefs op onregelmatige en onaesthetische wijze verdeeld zouden worden.

Ook in de bijversieringen der reliefs is veel eigenaardig-Javaansch op te merken. Wij noemen bijvoorbeeld het geboomte, vooral aan het eerste terras, waar de kunstenaars onder meer op de hun zoo dierbare wijze gespeeld hebben met olifant-en-face-motieven. De vullende krullen dezer reliefs, die aan de bovenzijde gevonden worden, bedoelen zeker grootendeels wolken; is dit inderdaad het geval, dan dient geconstateerd, dat de zwakke en verlopen wolkenlijnen van Tjandi Djago verre achterstaan bij de prachtige wolk-tafereelen op Panataran, die wij in Hoofdstuk XIX nader zullen bespreken. Doch de neiging tot deze typische behandeling van de vulling der reliefs, het verlijnen van wolken en boomen, het daarin leggen van motieven, die er op zichzelf niet het minste mede te maken hebben, is bij Tjandi Djago zeker reeds aanwezig.

Ten slotte vermelden wij nog een fijne opmerking van Brandes met betrekking tot de in verhouding tot hun lengte zoo geringe hoogte der reliefs. Hij stelt namelijk de vraag, of op de lange en smalle gedaante der relieflakken niet van inwerking kan zijn geweest het schrijf- en teekenmateriaal dier dagen; of, met andere woorden, de decoratie dezer in verband met den bouwstijl nu eenmaal gedrukte paneelen niet is medegegaan met de teeken-methode der palmblandhandschriften. Een vraag, welke, al is het ook niet mogelijk haar te beantwoorden, zeker de overweging waard is, niet het minst om hare consequenties voor de methode van het aanbrengen van sprekend relief in het algemeen.

Wat nu aangaat het op deze reliefs voorgestelde vinden wij vooreerst tegen den voorbouw van het eerste terras een aantal dierverhalen, die nog slechts gedeeltelijk verklaard zijn. Waar in het algemeen de richting der verhalen tegengesteld is aan de pradakshinā, zullen wij ook bij deze Tantri-geschiedenissen het monument aan onze linkerhand laten. Ons aanvangspunt is daarbij niet, zooals

men zou verwachten, de Noord-Westhoek van het eigenlijke monument (zonder den voorbouw), maar, meer naar voren, de door den uitbouw gevormde, eerste uitspringende hoek, naast de valsche-profiel-stukken; bouwkundig was die plaats wellicht niet de meest aangewezen, doch de beeldhouwer heeft klaarblijkelijk slechts rekening gehouden met de plek, die uit een oogmerk van decoratie het eerst in aanmerking kwam en voor het oog van den bezoeker, die op het monument toetrad, vormde dat valsch-profiel-stuk het rustpunt, waar de voorzijde van het gebouw een aanvang nam. Iets dergelijks zullen wij in Hoofdstuk XIX bij den hoofdtempel van Panataran opmerken. Het feit dat, zooals Van Stein Callenfels heeft aangetoond, de tekst, die op den Noordwand van dit terras gevolgd is, juist bij genoemden hoek onderbroken wordt om zich op den beugel van het volgende terras voort te zetten, bewijst in elk geval onwedersprekelijk, dat op dat punt de omlopende reliëfversiering eindigde, en dus waarschijnlijk ook een aanvang had genomen.

Het eerste Tantri-verhaal is niet herkend; we zien er op tafereel no. 22 ¹⁾ een slang tegenover een kikker zitten, en vervolgens komen we, voorbij het hoekstuk, op beter bekend terrein met de geschiedenis van de dankbare dieren en den ondankbaren mensch: een brahmaan staat bij een put, in gezelschap van een tijger, een slang en een aap, welke dieren hem afraden den in dien put gevallen goudsmid te redden (21); het vervolg van de fabel, hoe de goudsmid zijn weldoener aanklaagt, doch de drie dieren hem helpen in den nood, is dan niet voorgesteld. Een berg met een vogel op den top en een kikker, welke tegen de helling opkruipt, is het volgend tafereel (ook 21); daarna weer een bekende geschiedenis, de kaaïman, die eerst op den rug van een buffel gered wordt, doch daarna, als hij zijn redder heeft belaagd, aan zijn lot wordt overgelaten en door de landlieden wordt afgemaakt (74—72). Eenige moeilijkheid levert de dan volgende geschiedenis van den ondankbaren jager en den aap. De redactie, waarin wij die kennen,

¹⁾ Geciteerd wordt volgens de platen der monografie.

is deze: door een tijger achtervolgd, vlucht een jager in een boom, waarin een aap zit; de aap weigert op verzoek van den tijger den man naar beneden te gooien, de jager doet het den aap wel, doch deze weet zich de redden; de man doodt en verslindt vervolgens het aan zijn zorg toevertrouwde apenjong, welks vader voedsel voor hem is gaan zoeken, en slaat ten slotte ook den aap zelf neer, nadat deze hem veilig uit de wildernis geleid heeft. Op het relief nu zien wij achtereenvolgens, dat de aap wordt doodgeslagen, dat hij den jager op zijn rug door het bosch draagt, dat hij dezen het jong toevertrouwt, dat hij met den jager op een boom zit, waaronder de tijger loert, en dat hij met vruchten thuiskomt, terwijl de gast bezig is het jong op te eten (72—71). Aan deze volgorde is geen aannemelijke gang van het verhaal vast te knopen, ook niet als wij het relief in omgekeerde richting nemen; wellicht is echter ook slordigheid of vergissing van den steenhouwer in het spel. We zijn nu genaderd tot de voorzijde van het bordes, waar wij links den strijd van leeuw en stier vinden, die door het stoken van twee jakhalzen in vijandschap gebracht zijn (verg. II p. 18); ook hier is de volgorde niet de gewone, want links zitten de twee jakhalzen met den leeuw te spreken, rechts vermoedelijk met den (weggevallen) stier, en in het midden heeft het gevecht plaats (70—69). Van de volgende fabel is nog slechts een vogel met een visch in den bek over (68), ongetwijfeld de schijnheilige reiger, ons van den Mendoet bekend (I p. 306). Het rechterdeel van den voorkant van het bordes wordt ingenomen door de eveneens geschonden geschiedenis van de twee palmboomtappers, die recht moesten spreken tusschen een vetten en een mageren aap en den vetten in het ongelijk stelden om hem te kunnen dooden en opeten; men ziet de twee mannen links, den doodslag in het midden, en het magere aapje rechts (67). Het volgens tafereel (66—65) moet weer in omgekeerde volgorde gelezen worden; rechts houden zich twee schildpadden met den bek vast aan een door een vliegende gans gedragen stok, terwijl op den grond twee honden of jakhalzen er naar kijken; links zijn de schildpadden op den grond gevallen en worden ze door de honden verslonden. Dit is natuurlijk de geschiedenis van de praat-

grage schildpad (v.g.l. I p. 303; II p. 18); dat het hier twee schildpadden geworden zijn en in de Oost-Javaansche traditie, zooals we zien zullen, zijn gebleven, zal wel zijn oorzaak vinden in tafereelen als op den Měndoet, waar op één relief twee opeenvolgende fazes van de geschiedenis voorkomen en dus de schildpad dubbel is voorgesteld. De hierbij aansluitende fabel (65—64), welke wij eveneens van den Měndoet kennen, die van den vreesachtigen tijger, den aap en de geit (zie I p. 305 sq.) is hier ook in eenigszins afwijkende redactie afgebeeld, de links staande geit heeft namelijk nog een jong bij zich. Rechts bevinden zich aan elkaar gebonden de aap en de tijger. Aan de andere zijde van de trap zien wij vervolgens een kaaiman op den rug van een buffel (63), wat herinnert aan de zooeven beschreven fabel van die twee dieren; het slot wijkt echter af of er volgt iets anders, want er komt nu een tooneel met een huis en menschen (62), dan het hoekstuk, en daarna tot tweemaal toe een viervoetig dier bij eenige eetwaren (61—60).

Als laatste dezer fabels vinden wij het bekende djātaka, dat in de nieuwere Javaansche litteratuur is blijven leven als de geschiedenis van Angling Darma. Op de jacht treft deze koning een nāgī aan, die zich misdraagt met een andere slang, hetgeen wij zien als eerste tooneel (60); daarop vertoont het tweede, hoe hij den nāga doodt en de nāgī doet wegvluchten (59). In het derde beklaagt deze zich bij den nāga-vorst Basoeki, die vervolgens in brahmanengedaante bij Angling Darma komt, en na onderzoek dezen beloont met de kennis van de taal der dieren (58—57). Daarna zien wij, hoe de koningin haar echtgenoot zijn geheim tracht te ontlokken (56); als hij, gedachtig aan Basoeki's verbod, blijft weigeren, maakt zij zich gereed op den brandstapel te springen. De vorst is eerst geneigd haar te volgen, maar ziet van zijn voornemen af, als hij een ram en een schaap hoort bespreken, hoe dom dat zou zijn, daar er immers nog wijfjes genoeg te krijgen zouden zijn. Op het laatste tooneel zien wij dan ook het paviljoen met Angling Darma, de brandende vuurmassa, met er naast de stellage, welke reeds door de vorstin beklommen wordt om zich vandaar naar beneden te storten, en de beide pratende dieren (55). Met dit slottafereel

hebben wij reeds den voorbouw van het monument verlaten, en zijn aangekomen op de Zuidzijde van het hoofddeel van den bouw. De volgende reliefs om dit hoofddeel van het eerste terras hebben nog geen verklaring gevonden. Met 54 schijnt een verhaal te beginnen, waarin een meisje door haar vader wordt weggejaagd en bescherming zoekt bij een godheid, welke haar toevertrouwt aan de zorgen van een bhōēta-achtige figuur. Zij vertrekt met haar beschermer, doch wordt geschaakt door een minnaar. De bhōēta achtervolgt het paar, doch met behulp van een kluizenaar, bij wien zij terecht komen, wordt alles weer geschikt. Zoo ongeveer schijnt de loop van de geschiedenis te zijn. Aan den Noord-Oosthoek eerst staan wij met no. 36 op vasten grond, met de van daar af door Van Stein Callenfels herkende legende van Koeṇḍjarakarna, het door Kern's uitgave ¹⁾ bekende Boeddhistische helle-verhaal.

De yaksha Koeṇḍjarakarna, hier (36) zonder de gewone onderscheidingsteekenen dier wezens voorgesteld, begeeft zich tot Wairotjana met het verzoek hem de Leer te openbaren; deze echter, als Opperwezen in groot ornaat en niet als Dhyāni-Boeddha afgebeeld, beveelt hem (35) allereerst een bezoek aan de hel te brengen. Na op den viersprong, waar zich de wegen naar hemelen en hel kruisen, den weg gevraagd te hebben (34), bereikt hij inderdaad de hel en is getuige van de foltering en aldaar; opvallend is, in tegenstelling tot de overeenkomstige Baraboedoe-tafereelen, het voorkomen van hellewezens met dierenkoppen en van de befaamde tāmragomoekha, den ketel in rundergedaante, waarin de slachtoffers gekookt worden (33—31). Eén ketel wordt juist in gereedheid gebracht (31), bestemd, zooals Koeṇḍjarakarna met schrik hoort, voor zijn vriend den widyādhara Pōēṇawidjaya. Teruggekeerd haast hij zich dus naar diens huis om hem te waarschuwen; hij treft hem slapende aan (30) en beiden maken zich op om bij Wairotjana redding te zoeken. Nadat hij eerst van zijn helletocht verslag heeft gedaan en op grond van het daar geleerde de wijding mag ontvangen (29), valt ook Pōēṇawidjaya den Heere te voet

¹⁾ Verhand. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, III, 3 (1901).

(28) en verkrijgt van hem verzachting van de straf, als hij zijn berouw heeft getoond. Na zijn terugkeer (27) doet Pōēṇawidjaya door zijn vrouw het huis bewaken (26), waar hij zich neerlegt voor een slaap van elf dagen (25). Zijn ziel wordt door de Doeshkrēti, de verpersoonlijking van haar vroeger slecht gedrag, naar de hel gesleept (24—23). We zijn thans op het eindpunt van de reeks aangeland, en gaan met het vervolg der geschiedenis over tot den beugel van het tweede terras; wij vangen ook daar weer aan op den Noord-Westhoek, naast de profiel-stukken.

Na eenigszins geschonden helle-tafereelen (76—75 en 125—118) zien wij Pōēṇawidjaya op den elfden dag, tengevolge zijner voortdurende meditatie, ongedeed oprijzen uit den ketel (117—116), welke tot verbazing der helleknechts in een vijver met wenschboom verandert; dit wonder legt hij aan den op het bericht toegesnelden hellevorst Yama uit (115). Teruggekeerd naar huis en daar uit den slaap ontwaakt (114—111), roept hij zijn vrouw en de widyādharma's op (110—109) om tezamen hulde te betuigen aan Wairotjana (108—105). Vervolgens neemt Pōēṇawidjaya afscheid van zijn vrouw (104) en gaat heen (103—102). Een lacune in de reliefs doet ons het slot der geschiedenis missen, die waarschijnlijk tot den Zuid-Oosthoek heeft doorgelopen. Volgens den tekst moet zij verder hebben doen zien, hoe Koeṇḍjarakarna en Pōēṇawidjaya tezamen zelfkastijding beoefenden op den Meroe, om ten slotte tezamen tot den Siddha-hemel in te gaan.

Aan de andere zijde van de lacune is de legende van Koeṇḍjarakarna klaarblijkelijk afgelopen, zoodat aan de Oost- en Noordzijde van den beugel (vanaf 101) een andere geschiedenis is weergegeven. Een bhōēta-achtige figuur speelt er een hoofdrol; een tocht van hem en een ander door de lucht, iemand die in een bootje een water oversteekt, een dame in een paviljoen, een worsteling, en later nog een ander gevecht schijnen de hoofdmomenten.

Tegen het tweede terras zelve is één aaneengeschakelde tekst gevolgd, het Pārthayadjña; aan de hand van genoemd gedicht heeft Van Stein Callenfels de tafereelen tot in bijzonderheden kunnen verklaren. De beeldhouwer is hier aangevangen bij den Zuid-

Westelijken hoek van het eigenlijke monument, d. w. z. ongerekend den voorbouw, en gaat als steeds tegengesteld aan de pradakṣiṇā. Het stuk, dat zijn stof aan den strijd van Pāṇḍawa's en Kaurawa's ontleent, opent met de beruchte dobbelpartij, waarbij Yoedishṭhira tegenover de Kaurawa's door hun valsch spel alles verliest; op 162—161 zitten in een pēṇḍapa de Kaurawa-koning Doeryodhana en Çakoeni, de laatste het speeltafeltje omwerpend, tegenover Yoedishṭhira en Ardjoena, terwijl achter hen de overige Kaurawa's en Pāṇḍawa's staan, en op den voorgrond de panakawan's eveneens aan het dobbelen zijn. Dan heeft de beleediging plaats (159), dat Çakoeni aan Draupadī, de echtgenootte der Pāṇḍawa's, de sarong afrukt en haar bij de haren grijpt, waarop zij zweert die niet te zullen opbinden, dan na ze in Doeryodhana's bloed gewasschen te hebben. Ze verschijnt dan ook verder met losse vlecht. De Pāṇḍawa's verlaten den kraton om in ballingschap te gaan (158—157); ze ontvangen bezoek van hun vriend Widoera en den rēshi Dhaumya en overleggen, wat hun te doen staat (157—156). Resultaat is, dat Ardjoena boete moet gaan doen op den Indrakīla en onderricht ontvangen van den heiligen Dwaipāyana. Na van Dhaumya zijn instructies te hebben ontvangen (156) neemt Ardjoena afscheid van zijn moeder (155) en van vrouw en broeders (154—153). Hij trekt met zijn panakawan's door het woud (152—150) en komt bij een kluizenarij, waar hij een aantal meisjes aantreft (149—148); een harer vertelt hem, dat dit de kluizenarij van Mahāyaṇi is; een tweede, die op den gast verliefd geworden is, staat achter een pilaar het gesprek te volgen (147). Door Mahāyaṇi vriendelijk onthaald, krijgt Ardjoena een paviljoen als slaappleats (146); 's nachts komt het verliefde meisje tot hem, doch bij brengt haar tot inkeer en na zijn vergeving bekomen te hebben, verwijdert zij zich (145—143). Ardjoena zelf vervult bij zonsopgang zijn godsdienstplichten (143) en trekt weer verder door het woud (142—140). Er breekt een onweer los; eerst beschut de held zich met een sinté-blad, dan schuilt hij, in den deken gewikkeld, dien zijn moeder hem heeft meegegeven, onder een waringin (139—138). Een nachtelijke tocht door het bosch volgt nu (137—136),

waarbij tegen het maanlicht de boomen zich afteekenen als wajang-figuren (ze zijn in een soort menschelijke gedaante voorgesteld), een waringin vol vleermuizen zit, en een randoe-boom op een dansenden reus lijkt (136). Eindelijk bemerkt Ardjoena een lichtzuil (afgebeeld als rustend op een monsterkop), terwijl bliksems de lucht doorklieven; het is de glans van Dewī Çrī, die hem bemoedigt (134—133) en dan ten hemel stijgt (132—130). Bij zonsopgang komt hij aan een groot meer, waaruit een rots in olifantsgedaante ¹⁾ te voorschijn steekt (129—128), en aan welks overzijde de liefdegod Kāma zich met zijn gemalin Rati vermeit, in gezelschap van schoone hemelnymfen (127 en 172). Kāma en Rati vleien zich neer op een steen; de nymfen loopen om het hardst ten einde bloemen te plukken, met woengoe-takken als zonnescerm; anderen tooien zich de loshangende lokken met bloemen; intusschen bespiedt Ardjoena dit tooneel (171—170). Eén nymf, in indecente houding en met panakawan-achtige gelaatstrekken is, naar Callenfels zeer juist opmerkt, waarschijnlijk de voorloopster van de Nini Towong in de wajang; ook op Tjandi Soerawana zullen wij haar aantreffen. Ardjoena maakt zijn opwachting en Kāma deelt hem de verdere route mede (169). Dan verdwijnt de god met de zijnen; het meer raakt in beroering en de reus Nalamala rijst omhoog, die Ardjoena voor Indra aanziet en met hem den strijd begint (168—167). De reus is driekoppig; hij heeft een Garoeda-kop, een Gaṇeça-kop, en in het midden een reuzenkop als die van een brullenden leeuw. Door meditatie neemt de held de gedaante van Mahādewa aan (met hertekop-boog boven zijn hoofd) en de reus vlucht weg door de lucht (165). Dan komt Ardjoena bij Dwaipāyana, die hem onderricht; tenslotte bestijgt hij den Indrakīla (164—163).

Het Pārthayadjña deelt nog in het kort de resultaten van zijn boetedoening mede; op het monument echter is voor dit deel der geschiedenis de veel uitgebreidere Ardjoenawiwāha gevolgd, die zich, wat de stof aangaat, uitnemend aansluit, en waaraan de reliefs van het derde terras gewijd zijn. Men vangt aan bij den Noord-West-

¹⁾ Achter den olifant schijnt een opengeslagen boek eenige Kawi-letters te bevatten, *ki pakat* volgens Brandes, die er den naam van den beeldhouwer in veronderstelde.

hoek van het eigenlijke terras en gaat dan eerst den uitbouw langs. Indra wil de kracht van Ardjoena's boete op de proef stellen en beveelt zijn nymfen om den asceet te gaan verleiden; als eerste tooneel vinden wij, juist als in het gedicht van dienzelfden naam, het zich opschikken der nymfen (177—175). Behalve een geschonden relief met godenfiguren (196), waarschijnlijk de schepping der nymfen door Brahmā en Indra voorstellend, is dan aan de voorzijde van het terras zeer veel weg, en daarbij ook de negatieve uitslag van de pogingen der nymfen; deze uitslag geeft Indra aanleiding om van Ardjoena's hulp gebruik te maken bij het ten onder brengen van den reuzenvorst Niwātakawatja. Voorbij de lacune geeft de reus aan een zijner volgelingen bevel om in de gedaante van een wild zwijn Ardjoena te dooden (192); deze laatste treft het dier met zijn pijl, doch tegelijkertijd heeft Ćiwa in jagersgedaante (op het relief, 191—190, in godengestalte) datzelfde gedaan. Na een twist, wie van beiden het zwijn gedood heeft (189), doet de god zich kennen en schenkt den nederknielenden Ardjoena het wapen Paçoepati, waarmee hij de Kaurawa's zal verdelgen (188). Na ontvangst van een uitnoodiging naar Indra's hemel (188) begeeft Ardjoena zich daarheen (187). Een tafereel met hemelnymfen (186—183) wordt gevolgd door de opdracht van den god (fragment 182), waarvan de uitvoering in een groote lacune verloren is gegaan: Ardjoena gaat met een der nymfen naar Niwātakawatja; de nymf verlokt dezen om haar zijn kwetsbare plaats aan te wijzen en Ardjoena, die het heeft afgeluisterd, maakt van die wetenschap gebruik om de demonen te verdelgen (fragmenten 181 en 180). Het slot is een huldiging van Ardjoena door de goden (179—178); de held zit in een paviljoen en daar omheen staan zijn vereerders, waaronder de godenbode Narada opvalt door de brahmanengedaante, welk hij in de wajang behouden heeft.

Het weinige, dat van de reliefs op den teerling van den tempel zelf over is, geeft tafereelen weer uit Krēṣṇa's geschiedenis, en wel de episode van diens strijd met Kālayawana. Genoemde vorst trok met zijn barbarenheir tegen Krēṣṇa op en deze wist zich door een list van dien gevaarlijken vijand te ontdoen. Hij vluchtte namelijk

in de spelonk, waar koning Moetjoekoenda te slapen lag, Moetjoekoenda, die, na in den strijd tusschen goden en demonen den eersten de overwinning te hebben bezorgd, als belooning een lange rust ontvangen had en de belofte, dat hij, als iemand hem stoorde, van zijn bliken vuur kon doen uitgaan om den indringer te verteeren. Krēshṇa sluipt binnen en verschuilt zich achter de legerstede van Moetjoekoenda; Kālayawana, eveneens de duistere spelonk binnensnellend, houdt den slaper voor Krēshṇa en geeft hem een schop om hem tot den strijd op te wekken. Moetjoekoenda ontwaakt en doet door één blik den indringer met al de zijnen in vlammen opgaan. Dan komt Krēshṇa te voorschijn, begroet Moetjoekoenda en neemt na een gesprek afscheid.

De tafereelen van den teerling loopen telkens door over de hoeken en strekken zich uit van de eene nis of poort tot de volgende; er zijn er in het geheel vier geweest, elk bestaande uit zes vlakken, die in harmonica-vorm gevouwen zijn: halve voorkant van een voorsprong, zijkant daarvan, twee vakken op den eigenlijken hoek van het gebouw, en weer een zijkant en halve voorkant van den volgende voorsprong. Alleen de tafereelen links en rechts van den ingang zijn gedeeltelijk gespaard; het linksche is het eerste en de volgorde was dus ook hier tegengesteld aan de pradakṣiṇā. Op het linkertafereel (199—197) ligt Moetjoekoenda te slapen op zijn legerstede; van links komt Kālayawana en geeft hem een trap. Van laatstgenoemde zijn alleen de onderbeenen en voeten over, juist genoeg gelukkig om te zien, wat hij uitvoert. Achter de legerstede knielt Krēshṇa, die door twee panakawan's wordt vergezeld. Op het andere tafereel, rechts van den ingang (204—201) is Moetjoekoenda ontwaakt; hij zit op zijn rustbed en strekt dreigend de hand uit naar den reeds neergestorten Kālayawana, van wiens lichaam men de vlammen ziet uitslaan. Een volgeling deelt in hetzelfde lot, twee anderen hebben zich afgewend, maar ook boven hen zijn de vlammentongen zichtbaar. Kālayawana en zijn gevolg zijn uitgebeeld als bhōṛta's of rākṣaṣa's met woest, schrikwekkend uiterlijk. Het ontbrekend stuk van dit tafereel zal wel weder Krēshṇa en de panakawan's bevat hebben. Dezelfde geschiedenis

zullen wij eveneens te Panataran aantreffen, daar als begintafereel van het Krēṣṇāyāṇa. We zullen er dan nader op terug komen; het verschil tusschen de voorstelling op deze beide heiligdommen is niet gelegen in de afgebeelde feiten zelve, daar beide klaarblijkelijk een overeenkomstige redactie van het verhaal volgen; kenmerkend is echter de *wijze* van uitbeelding en de stijl, bij Panataran veel natuurlijker, en voor ons gevoel ook veel fraaiër en evenwichtiger van compositie, terwijl het eigenaardige van Tjandi Djago het typisch Javaansche karakter van de voorstelling is, zoowel door de panakawan's als door de geheele kleeding, inrichting en opzet.

We hebben dus gezien, dat de reliefs van dit heiligdom aan het voorste deel van het eerste terras djātaka's en dierfabels voorstellen, op een deel van de rest van dat terras en van den beugel de geschiedenis van Koeṇḍjarakarna geven, op het tweede terras het Pārthayadjña, op het derde den Ardjoenawiwāha en eindelijk aan den tempelteerling een Krēṣṇa-episode. Van al deze verhalen is alleen de Koeṇḍjarakarna bepaaldelijk Boeddhistisch, doch zelfs deze geschiedenis is op zoodanige wijze afgebeeld, dat men het verhaal moet kennen om van het Boeddhistisch karakter iets in de reliefs terug te vinden. In het algemeen beschouwd zijn de voorstellingen der relieffreeksen volkomen neutraal.

Ontwifelbaar Boeddhistisch zijn eigenlijk slechts de losse beelden; ontbraken deze, dan zou het heiligdom, gelijk het daar voor ons staat, evengoed Ćiwaïtisch hebben kunnen zijn. De beelden echter geven niet slechts zuiver Boeddhistische godheden weer, maar zijn bovendien door korte opschriften als zoodanig gewaarmerkt.

Het 2.15 M. hooge hoofdbeeld is zeer geschonden; het hoofd was, zooals wij zagen, reeds bij Raffles' bezoek verdwenen en dit is dubbel te betreuren, omdat het ons de trekken vertoond zou hebben van koning Wiṣṇoewardhana zelf. Deze is voorgesteld als Amoghapāça, een verschijningsvorm van den Bodhisattwa Awalokiteçwara, met name in de Tibetaansche Kerk in dezen vorm zeer in eere. De god staat tegen een breed achterstuk, hetwelk de inscriptie draagt: *Bharāla Aryyāmoghapāça Lokeçwara*, zoo iets als: „Zij-

ne Goddelijkheid de Verheven Amoghapāça, de Heer der Wereld". Op den door een vlammenrand omgeven glorie, waartegen het hoofd rustte, staat een tweede opschrift, „*Bharāla Amitābha*", ongetwijfeld slaande op het kleine beeldje van zijn geestelijken vader, hetwelk de Bodhisattwa naar gewoonte in den hoofdtooi moet hebben gevoerd. Krulvlechten liepen af over de schouders; de kleding was verder natuurlijk het groot ornaat met over den linker-schouder zoowel een breeden, platten band als het uit een kralensnoer bestaande kastekoord, en verder een rijke versiering met hals-, borst- en buiksnoeren, armbanden en gordel, waarvan twee linten met kralenkwesten op de knieën neervallen. Op het kleed is een tijgerhuid gewerkt, waarvan de kop duidelijk zichtbaar is tegen het rechterbeen. Aan weerszijden van den god rijzen de voor deze kunst typische lotusplanten omhoog, op dezelfde wijze als we ze bij Singasari aantreffen, niet uit potten, maar uit den knol der plant zelve. Amoghapāça is achtarmig, en hoewel vier van de handen (de beide onderste rechts, de eerste en derde links) geheel of gedeeltelijk ontbreken, kunnen wij met behulp van de hieronder te bespreken replieken in brons, die naar dit beeld vervaardigd zijn, gelukkig nog vaststellen, hoe de houdingen en attributen geweest zijn. Rechts krijgen wij achtereenvolgens de wara-moedrā, de abhaya-moedrā, een worgkoord en een bidsnoer; links een kruik, een der stengels van de lotusplant, een niet nader te determineeren bundeltje, en een boek.

De plaatsing van dit beeld in de tempelkamer bespraken wij reeds; wij zagen, dat het voetstuk waarschijnlijk eerst bestemd was voor het midden der kamer, doch ten slotte wel tegen een bank aan den achterwand zal hebben gestaan. In nauw verband met de plaats van het hoofdbeeld staat die van de vier volgelingen, die in de Boeddhistische kunst Amoghapāça vergezellen, en die wij zoowel in Tibet aantreffen als beschreven vinden in de Voor-Indische sādhana's (bezweringsformulieren). Alle vier zijn ook bij Tjandi Djago teruggevonden, twee van iets grooter, twee van iets kleiner afmeting, de laatsten nog vastzittend aan het bijbehorend lotuskussen. Opvallend is, in hoe sterke mate de voorstellingen dezer beelden

overeenkomen met het sādhana. De vier godheden zijn allen staande voorgesteld, tusschen aan weerskanten oprijzende lotussen.

Vooreerst is er „*Bharāla Sudhanakumāra*”, (plaat 63), die beide handen voor het lichaam houdt, bijeengebracht tot een sēmbah, en bovendien een boek onder den linkerarm klemt. Opmerkelijk is nog het zeer fraaie makara-versiersel onder de oorknoppen. Het tweede beeld, dat met een deel van het achterstuk ook het opschrift verloren heeft, stelt de Groene Tārā voor, eveneens in rijken tooi. Haar linkerhand heeft ze naar boven geopend voor het lichaam, de duim en wijsvinger met de toppen bijeengevoegd, terwijl de rechterhand naar voren geopend en met den rug naar achteren wordt gehouden en de ook hier samengevoegde toppen van duim en wijsvinger die van de linker aanraken. In de handen zijn lotusbloempjes zichtbaar. Deze beide beelden missen hun voetstuk en zijn onderscheidenlijk 1.14 en 1.12 M. hoog.

Vervolgens vinden wij, met haar voetstuk 1.38 M. bereikend, „*Bharālī Bhrkūlī*”. Deze godin is vierarmig; in de afhangende voorste linkerhand houdt zij een kruik, welker tuit door een slang gevormd wordt; in de rechter heft zij een bidsnoer voor de borst. De rechter achterhand wordt geopend met den rug naar achteren omhoog gehouden, hetgeen een eerbiedige begroeting aangeeft, en de linker voert een korten drietand, welks punt van een knop is voorzien. Haar pendant, hoewel iets hooger, 1.53 M., is „*Bharāla Hayagrīwa*”, die een meer vreeswekkend uiterlijk heeft dan de drie anderen. Een tiara draagt hij niet, doch het haar is hoog opgebonden; een diadeem met doodskopversiering omgeeft het en een slang kronkelt er zich boven overheen. Twee borstkoorden bestaan evenzoo uit slangen, welke dieren bovendien om armen, polsen en enkels zijn aangebracht. Om het overigens onversierde kleed is een tijgerhuid heengeslagen. De groote, ronde oogen pulen uit, snoren baardharen zijn aanwezig, de bovenlip is omhooggetrokken en doet de tanden, vooral de slag tandachtige hoektanden, zien. De rechterhand heft de god in begroeting omhoog; met de linker omvat hij de naast hem op den grond steunende knots.

Indien het nu waar is, dat de twee eerst beschrevene zich nauw bij

elkander aansluiten en afwijken van de beide laatsten, dan brengt dat een groote moeielijkheid mede inzake de opstelling. Immers niet slechts het sādhanā en de voorstellingen in de Tibetaansche kunst, maar ook de bronsreplieken van Tjaṇḍi Djago zelf, vereischen een plaatsing van Ćyāmatārā en Soedhanakoemāra ter rechterzijde, en van Hayagrīwa en Bhrēkoetī ter linkerzijde van Amoghapāṣa. Het zou dus wel zeer zonderling zijn, als de rechts behorende volgelingen niet symmetrisch waren met de linksche, daargelaten nu of ze juist allen terzijde van het hoofdbeeld een plaats gevonden hebben. Onzes inziens moet men dan ook dat verschil in afmetingen niet te zwaar laten wegen; bijzonder nauwkeurig zijn de Javaansche kunstenaars in dat opzicht over het algemeen niet geweest en de groote overeenkomst der vier beelden in opzet en uitvoering bewijst, dat ze als met zijn vieren bijeenbehoorend zijn gedacht, en het onderscheid in twee paren wellicht hoofdzakelijk op het toevallig verloren gaan van twee der lotuskussens berust. Evenzeer wijst, dunkt ons, die geheel overeenkomstige uitbeelding, gevoegd bij hetgeen de sādhanā's, de Tibetaansche kunst en de replieken in brons leeren, op de waarschijnlijkheid, dat het vijftal bijeengeplaatst is geweest in de tempelkamer, waarbij dan twee tegen den achterwand, en de beide anderen elk tegen een der zijwanden gesteld konden zijn. Brandes opperde de mogelijkheid, dat twee er van in de nissen buiten het tempellichaam gestaan zouden hebben, met nog een derde, waarvan fragmenten op het tempelterrein gevonden zijn ¹⁾. Deze veronderstelling lijkt ons niet gelukkig, niet slechts omdat het voetstuk, zooals hij zelf opmerkt, daarvoor wel wat groot zou zijn, maar vooral omdat deze volgelingen van Amoghapāṣa een blijkens de replieken vaststaand viertal vormen en een vijfde persoon daarbij misplaatst zou zijn. Hoe dus de opstelling geweest is, durven wij niet beslissen; zeer goed denkbaar is het, dat het door Brandes aangewezen fragmentarische beeld inderdaad uit een nis komt, doch de vier volgelingen

¹⁾ Nog een andere combinatie wordt door Moens (Tijdschr. Bat. Gen. 59, 1921, p. 559—561) aangegeven: Hayagrīwa en de vijfde (Ekadjaṭī) binnen, de drie anderen in de buitenissen.

hooren zonder vijfde bij hun Heer en moeten met hem, hoe ook geplaatst, de bekende groep hebben gevormd.

Behalve deze vier beelden, die zich alle in het Museum te Batavia bevinden, terwijl Amoghapāṣa ter plaatse gebleven is, zijn er nog eenige van kleiner soort bekend, alle zittend en van ongeveer 40 c.M. hoogte ¹⁾. Vier zijn eveneens te Batavia, een vijfde in het Britsch Museum te Londen. Het zijn vooreerst twee der Dhyāni-Boeddha's, „*Bharāla Akshobhya*” en „*Bharāla Ratnasambhawa*” met hun gewone handhoudingen. De drie overige zijn Tārā's, in groot ornaat, doch veel minder fijn uitgewerkt dan de zoo straks beschrevene. Alle drie houden de rechterhand in wara-moedrā en voeren in de linker een kenmerkend attriboot. Zoo vinden wij „*Bharālī Māmakī*” met een blauwen lotus, „*Bharālī Pāndurawā-sinī*” met een rooden lotus en „*Bharālī Locanā*” met diezelfde bloem, waarop een door vlammen omgeven rad.

Daar nu deze laatste drie namen toebehooren aan de ons uit het Nepaleesche Boeddhisme bekende çakti's der Dhyāni-Boeddha's, wordt het duidelijk, dat op Tjandi Djago de Dhyāni-Boeddha's, of eenigen daarvan, met hun wederhelften waren afgebeeld. Men zou kunnen meenen, dat het geheele tiental aanwezig moet zijn geweest, en dus drie Boeddha's en twee Tārā's weggeraakt zijn. De bronsreplieken wijzen hier echter weer den weg en we zullen zien, hoe haar aanwijzing ook op andere manier bevestiging vindt. Op die bronsjes zijn namelijk slechts vier Boeddha's en vier Tārā's voorgesteld en bij nader inzien ligt dat ook eigenlijk voor de hand, want de Çyāmatārā had immers reeds een plaats gevonden bij de volgelingen van den Bodhisattwa, en diens geestelijke vader Amī-tābha zetelde reeds in zijn hoofdtooi. Aan het volledige stel ontbreken dan nog slechts twee Dhyāni-Boeddha's, Wairotjana en Amoghasiddha, en één Tārā, Wadjradhātwiçwarī. Nu doet zich echter het eigenaardige geval voor dat, terwijl in het systeem telkens één der Boeddha's met één der çakti's een paar vormt, juist die beide reeds op andere wijze voorgestelde leden van het tiental,

¹⁾ Van één wordt 29 c.M. opgegeven (Māmakī).

Amitābha en Çyāmatārā, *niet* bijeen behooren. Van de acht overblijvenden kon dus niet ieder met de hem oorspronkelijk passende wederhelft gepaard worden en mogelijk is daarvan het gevolg geweest, dat er een verschuiving in het systeem heeft plaats gevonden en een andere paring is aangenomen, waarbij onder meer Wairotjana Lotjanā tot çakti verkreeg ¹⁾.

Waar precies deze acht Boeddha's en Tārā's op het monument geplaatst zijn geweest, is niet meer uit te maken; vermoedelijk was het wel aan het dak, aangezien men ze op een oude teekening daar nog aantreft, en ook een der vroegere berichten de beeldjes vermeldt „geheel boven op de poort”. In hoeverre daarbij elk der Dhyāni-Boeddha's met de hem toekomende windstreek in verband is gebracht, moet eveneens onbeslist blijven; wel keerde zich in elk geval de in Amoghapāça's hoofdtooi zetelende Amitābha naar het Westen. Er is niets tegen om te veronderstellen, dat ook Amoghasiddha, Akshobhya en Ratnasambhawa in hun goede richting gewend waren, en dat Wairotjana, misschien wat hooger geplaatst dan de anderen, de overschietende zijde van den tempel, dus weder den voorkant, bezette.

De inscripties zijn alle uitgevoerd in Nāgarī-schrift, hetwelk in die dagen op Java niet gebruikelijk, zelfs weinig bekend, geweest is. Dit, gevoegd bij het eigenaardig karakter van de kunst dezer beelden, heeft Brandes aanleiding gegeven, hun een on-Javaanschen oorsprong toe te schrijven: „al zijn er op Oost-Java”, zoo zegt hij ²⁾ „ook nog andere beelden gevonden van eenzelfde kracht en kunst-karakter, tegenover het gros der beelden aldaar, tegenover de kunst, zooals deze zich uit in en aan de gebouwen van Oost-Javaanschen stijl, zelfs in haar beste vormen, staan deze beelden zóózeer op zichzelf, zijn ook zóó voelbaar superieur, dat zij niet het maaksel kunnen zijn van dezelfde kunstenaars, of van dezelfde kunstuiting.” Hij meent dus, dat deze beelden hetzij uit Voor-

¹⁾ Op grond van de in den Sang hyang Kamahāyānikan geformuleerde gelijkstelling van Lotjanā met Wajradhātūçwari heeft Dr. Bosch de oplossing voorgesteld, dat het Lotjanā-beeld *beide* godinnen representeert. (Zie Oudh. Versl. 1918, I, p. 29—31).

²⁾ Voor het betoog verwijzen wij naar p. 83 sq. van de monografie.

Indië zijn ingevoerd, hetzij door van daar afkomstige kunstenaars op Java zijn vervaardigd, en acht het eerste het waarschijnlijkste, daar men anders de opschriften wel in Oud-Javaansch schrift gesteld zou hebben.

Deze opvatting kunnen wij niet deelen. Wanneer men over Oost-Javaansche stijl en kunst spreekt, moet men niet uit het oog verliezen, dat de Oost-Javaansche periode niet minder dan zes eeuwen omvat en er in dat tijdsverloop ruimte te over is voor verschillende opvattingen en kunstuitingen. Van vele beelden en gebouwen staan deze godengestalten van Tjandi Djago inderdaad zeer ver af, doch bij andere sluiten zij zich toch wel zeer bepaaldelijk aan; in het bijzonder de in het vorig hoofdstuk behandelde van Singasari, die in allerlei details van den geheelen opzet (bijv. de beide lotusplanten aan weerskanten) en van versiering, groote overeenkomst vertoonen. Van het denkbeeld van invoer uit Voor-Indië moeten wij trouwens toch reeds afzien, zoowel om de steensoort als om de eigenaardigheid, dat bij beelden als de Trëṇawindoe en Marīti van Singasari de Nāgarī-inscriptie vergezeld gaat van een Oud-Javaansch cijfer, klaarblijkelijk door dezelfde hand gebeiteld. Daar nu een aantal beelden van Singasari, van welke de tijd is vast te stellen, van lateren datum blijken te zijn dan die van Djago, zou men kunnen vermoeden, dat laatstgenoemde, door buitenlandsche kunstenaars vervaardigd, tot voorbeeld gestrekt hebben van wat men de school van Singasari zou kunnen noemen. Tegen die opvatting verzet zich echter het feit, dat een prachtstuk van deze school, met alle kenmerken der Singasari-beelden in volle ontwikkeling, de Gaṇeṣa van Bara, eenige jaren vóór de beelden van Tjandi Djago vervaardigd is. Tenzij men zoover zou willen gaan aan de Hindoe-Javanen eigenlijk allen invloed op de ontwikkeling hunner beeldhouwkunst te ontzeggen en ongeveer *alle* mooie beeldwerken aan Voor-Indiërs toe te schrijven, moet men onzes inziens deze groepen van kunstwerken van Djago, Singasari en den vroeg-Madjapahitschen tijd, welke wij in het volgend hoofdstuk zullen bespreken, in nauw verband met elkander beschouwen en er verschillende vertakkingen van dezelfde Hindoe-

Javaansche kunst in zien. Nauwkeurige vergelijking toont te veel overeenkomstigs tusschen de drie groepen, dan dat men de beelden van Djago van de overige zou mogen scheiden; superieur zijn ze zeker, maar dat zijn de Gaṇeṣa van Bara of de Harihara van Simping evenzeer. Bovendien vertoonen de stukken van Tjaṇḍi Djago in hun versieringsdetails zooveel op andere Javaansche stukken aangetroffen eigenaardigheden, welke ons van Voor-Indische beelden *niet* bekend zijn, dat er onzes inziens niet aan getwijfeld behoeft te worden, of de beelden van Tjaṇḍi Djago zijn wel degelijk voortbrengselen, zeer hoog staande voortbrengselen, van de Hindoe-Javaansche kunst. Een groote afstand in kunstwaarde tusschen beelden en reliëfs van eenzelfde heiligdom is ook elders, b.v. aan Tjaṇḍi Rimbi, waar te nemen. Het gebruik van Nāgarī schrijven wij toe aan de behoefte een ouderwetsche, van oudsher min of meer geheiligde schriftsoort te gebruiken, zoo iets in den trant van de Gothische letters op onze moderne kerken. Dat, gelijk wij zagen, op Midden-Java het Nāgarī in nauw verband stond met het daar beleden Mahāyāna kan wel eenigen invloed gehad hebben, maar is toch niet de voornaamste oorzaak, getuige de Nāgarī-opschriften op de Ćiwaïtische beelden van Singasari.

Het thans overgebleven monument heeft niet alleen gestaan. Aan weerskanten zijn overblijfselen van kleinere gebouwen in dezelfde steensoort aangetroffen, en op eenigen afstand van de voorzijde bevond zich een fundament van gebakken steen. Dat alles is nu verdwenen. Van een dadelijk achter den tempel, iets Zuid-Oostelijk, gelegen gebouw, bewijzen de kāla-koppen, dat het nog niet geornamenteerd was, doch in onvoltooiden toestand gelaten is. Onder de op het terrein aanwezige beelden en fragmenten vermelden wij vooreerst drie van de (reeds beschreven) monsterkoppen van den tempel; de vierde is versleept naar Banjoebiroe bij Pasoeroehan. Dan is er onder meer een kleine rākshasa en eenige waarschijnlijk uit de buurt afkomstige Ćiwaïtische stukken, o.a. een kleine lingga met een jaartal, dat volgens Brandes 1273(?) is. Bijzondere bespreking verdient een slechts fragmentarisch bewaard gebleven Dharma-pāla, waarvan torso en kop terruggevonden zijn. Het hoofd her-

innert aan dat van Hayagrīwa, met hoog opgemaakt kapsel, doodskoppendiadeem en slangensnoer; vóór in den hoofdtooi is echter een klein Akshobhya-beeldje aangebracht, en het hoofd is omgeven geweest door een gevlamde glorie. Een slang vormt het kasteoord, slangen slingeren zich om pols en arm, de gordel wordt samengehouden door een bhōēta-kopje. In de rechterhand houdt de god een zwaar dolkmes, in de linker een komvormig voorwerp, hoogstwaarschijnlijk een schedelnapje. Die attributen zijn merkwaardig voor het dooreenloopen van Boeddhistische en Ćiwaïtische opvattingen en voorstellingen; immers juist dezelfde troffen wij aan in de voorhanden van de als Tjakratjakra aangeduide Bhairawa-figuur van Singasari. Op een verdere aanwijzing, die deze Dharmapāla in een andere richting verschaft, komen wij hieronder terug.

Allereerst vestigen wij intusschen de aandacht op de groote belangrijkheid, welke voor het latere Javaansche Boeddhisme aan het heiligdom van Djadjaghoe blijkt te moeten worden toegekend. Voor ons is het de grootste bewaard gebleven Boeddhistische tempel van Oost-Java en tevens de oudste met zekerheid dateerbare, daarbij een monument, hetwelk door de uitgebreide relieffreeksen en de beelden van Amoghapāça en omgeving en van de Dhyāni-Boeddha's en hun çakti's ons meer dan eenig ander bouwwerk een indruk geeft van het Boeddhisme dier dagen. Ook ten tijde van het Singhasārische rijk echter schijnt reeds aan het heilige beeld van Djadjaghoe een buitengewoon gewicht te zijn gehecht.

Daarvan getuigen in de eerste plaats de reeds eenige malen genoemde bronsreplieken van de groep van Amoghapāça. Tegen een ovaal achterstuk bevindt zich deze groep op een als lotuskussen behandeld onderstuk. Amoghapāça zelf staat op een afzonderlijk lotuskussen in het midden, en reikt bijna tot aan den bovenrand van het achterstuk; met zijn gevlamde glorie, zijn Amitābha-beeldje in den hoofdtooi, zijn acht armen, waarin de boven opgesomde attributen, komt hij geheel met het hoofdbeeld van den tempel overeen. De vier volgelingen staan aan beide zijden, zeer klein en slechts tot even boven zijn knieën reikend; ook dit viertal lijkt volkomen op

dat van het heiligdom en vertoont dezelfde handhoudingen en attributen. Aan zijn rechterhand staat het dichtst bij hem Soedhana-koemāra en vervolgens, iets kleiner, Ćyāmatārā; aan de andere zijde vinden wij op dezelfde wijze Hayagrīwa en Bhrēkoeṭī. Boven deze volgelingen verrijzen de lotusplanten, en de takken daarvan heffen aan elken kant vier lotuskussentjes omhoog, op welke beneden twee Tārā's, boven twee Boeddha's gezeten zijn. De Boeddha's hebben hun gewone handhoudingen aangenomen, voor zoover te zien is; de Tārā's echter schijnen alle vier een sēmbah te maken. Op deze wijze heeft men dus het geheele gezelschap van den tempel bijeen. Boven de Boeddha's zijn nog aan de ééne zijde een zon, aan de andere een maan aangebracht, hetzij, zooals wel meer voorkomt, om de bekende Oud-Javaansche formule in beeld te brengen dat „zoolang zon en maan de aarde verlichten” Amoghapāṇa genadig moge zijn, of de wereld beschermen of iets dergelijks, hetzij om hem als Heer over deze hemellichamen, over dag en nacht, te kenmerken. Tegen den afgeplatten achterkant van het bronsje staat een inscriptie, alweder in Nāgarī, bevattend vooreerst de Boeddhistische geloofsbelijdenis en vervolgens een Sanskrit wij-opschrift van koning Krētanagara, naar wij zagen Wishṇoewarddhana's zoon en opvolger. Het is dus Krētanagara, die deze replieken van het hoofdbeeld in zijns vaders graftempel heeft doen vervaardigen, dat beeld, hetwelk tevens diens trekken moet hebben gedragen. De bronsjes zijn ongeveer 22 c.M. hoog; er zijn een vijftal exemplaren van bekend, die in enkele kleinigheden onderling afwijken.

Maar Krētanagara heeft nog meer gedaan. Een in het hartje van Sumatra, te Soengai Lansat aan den boven-Batanghari aangetroffen voetstuk behelst de mededeeling dat in het jaar 1286 daar ter plaatse een beeld van Amoghapāṇa is opgericht, hetwelk was overgebracht uit Java op Krētanagara's bevel, tot vreugde van zijn onderdanen op Sumatra. Het belang van die inscriptie voor de verhouding tusschen Java en Sumatra hier ter zijde latend, vestigen wij er de aandacht op, dat de god in het opschrift „Bharāla Āryyā-moghapāṇa Lokeṣwara” genoemd wordt, juist dezelfde naam dus, die aan het hoofdbeeld van Tjandi Djago wordt gevonden. Verder

wordt het beeld gezegd *caturdaçātmika* te zijn, „zelf de veertiende”, d.w.z. van dertien volgelingen vergezeld. Dertien volgelingen nu zijn juist die, welke op de bronsjes gevonden worden en ook in den tempel aanwezig zullen zijn geweest. Daar nu ten slotte op die inscriptie ook staat, dat Amoghapāça de zeven kleinoodiën bij zich had, waarmede bedoeld zijn de een wereldheerscher toekomende kleinoodiën, paard, olifant, werprad, generaal, minister, koningin en wenschvervullend juweel, en er inderdaad eveneens in de Batanghari-districten een Amoghapāça-beeld ligt, dat aan alle vereischten voldoet en zoowel door de dertien volgelingen omgeven is als voorzien van de genoemde kleinoodiën, aangebracht langs den onderrand, is er alle reden om te veronderstellen, dat deze Amoghapāça van Rambahan het door Krētanagara uit Java gezonden beeld is. Ook de afmetingen van beeld en voetstuk zijn met elkander in overeenstemming.

De groep is dan ook volkomen dezelfde als die van de bronsjes, met den god in het midden, de vier gezellen aan weerskanten, de Dhyāni-Boeddha's en Tārā's op hun lotuskussentjes, en zelfs zon en maan. Voorts hebben wij bij onze beschouwing het voordeel, dat dit groote steenen beeld zich beter dan de kleine bronsjes met het hoofdbeeld van Tjandi Djago laat vergelijken, en legt men de afbeeldingen naast elkaar, dan is de overeenkomst waarlijk verrassend en laat zij zich tot in allerlei details vervolgen. Het verwondert ons dan ook niet meer, dat dit in het hart van Sumatra zich bevindende beeld alle kenmerken vertoont van de Hindoe-Javaansche kunst uit den Singhasārischen tijd; het is eenvoudig op Java zelf naar het model te Tjandi Djago vervaardigd. In dit verband is nog een andere overeenkomst uiterst merkwaardig. Onder de beelden op het tempelterrein beschreven wij een Dharmapāla, en nu ligt een soortgelijke figuur eveneens aan den Batanghari nabij het zoo juist besproken voetstuk. Copieeren in den zin, zooals wij dat opvatten, doet de Hindoe-kunst niet, en het is dan ook niet geheel hetzelfde beeld, dat we hier voor ons hebben, maar dat de bedoeling toch zeer zeker wèl dezelfde is, behoeft niet betwijfeld te worden; men vindt ook hier die vlammen-glorie en hoog opgewerk-

ten haardos met Akshobhya-beeldje, slangen om arm en pols, monsterkop in de gordel-afsluiting, dolkmes in de rechterhand, en schedelnap in de linker. Het Sumatraansche beeld bezit nog zijn voetstuk, dat door doodskoppen is omgeven; onder de voeten vertrapt het een menschenfiguur, hetgeen dus wellicht ook het geval is geweest met het beeld te Djago. Wat nu het juiste verband is tusschen Amoghapāṣa en dezen Dharmapāla, ontgaat ons vooralsnog; dat ze in eenigerlei betrekking tot elkander staan, is voldoende duidelijk uit hun aanwezigheid in elkanders nabijheid, zoowel op Sumatra als bij Tjañḍi Djago. Tevens is die overeenkomst een nieuwe aanwijzing voor de Javaansche afkomst van den Sumatraanschen Amoghapāṣa en, mogen wij er wel bijvoegen, misschien evenzeer van het Sumatraansche Boeddhisme der laatste eeuwen ¹⁾.

Beeld en voetstuk zijn niet bij elkaar gebleven. De Amoghapāṣa is weggenomen en werd, naar een inscriptie op den achterkant mededeelt, in het jaar 1347 op bevel van den regeerenden koning Adityawarman opgesteld in een Djinālaya, een Boeddhistisch heiligdom, dat dus wel in de buurt van Rambahan, waar het beeld zich nu bevindt, zal hebben gelegen. Dat jaartal, koning Adityawarman en het Djinālaya voeren onze gedachten wederom terug naar Tjañḍi Djago. Slechts een paar jaar vroeger immers, in 1343, deed diezelfde Sumatraansche vorst als onderdaan der opperkoningin van Java een beeld van Mañdjoeçrī in een Djinālaya op Javaanschen bodem opstellen en tevens een tempel bouwen in een Djinālayapoera. Dat staat te lezen op dien Mañdjoeçrī zelven, en naar Rouffaer heeft aangetoond, kan de plek van dit Boeddhistisch heiligdom niet wel een andere zijn geweest, dan die van Tjañḍi Djago. Het beeld is waarschijnlijk door Engelhard weggehaald, is door hem naar Nederland medegenomen, werd later verkocht en bevindt zich thans, daar het Museum van Oudheden te Leiden van de gelegenheid tot aankoop geen gebruik heeft willen maken, sinds 1862 in het Museum für Völkerkunde te Berlijn.

¹⁾ Zooals wij zagen, is Java vermoedelijk van Sumatra uit gemahāyāniseerd (I p. 56 met noot 1). Omgekeerd kan het sinds den Singhasārischen tijd dan weer invloed geoefend hebben op de godsdienstige voorstellingen van de Sumatraansche onderhoorigheden.

Daar de inscripties op den Mañdjoeçrī Sumatraansche eigenaardigheden in de lettervormen vertoonen en dus wel door een Sumatraan gebeiteld zullen zijn, kan men de vraag opwerpen, of wellicht het geheele beeld van Sumatraansch maaksel is. Uit hoofde van de niet zeer fraaie reproducties, op welke wij moeten afgaan, is het niet mogelijk, die vraag met volkomen zekerheid te beantwoorden. De compositie als geheel sluit zich zeer zeker aan bij de in die dagen op Java heerschende kunstopvatting en in dat opzicht neemt het beeld met het volste recht een plaats in temidden van de producten der Hindoe-Javaansche kunst, doch daarnaast meenen wij toch in enkele kleinigheden, in het bijzonder de versiering betreffende, eigenaardigheden te zien, die op Java niet gebruikelijk waren, althans er nog niet zijn aangetroffen. Op zichzelf is het natuurlijk zeer wel denkbaar, dat ook onder het reeds lang gehindoeiseerde volk van Adityawarman, hetwelk bovendien in de laatste halve eeuw door een rechtstreekschen band met Java was verbonden, zich beeldhouwers zullen hebben bevonden, en in dat geval spreekt het wel vanzelf, dat deze zich in hun kunstuitingen in hoofdzaak zullen hebben gericht naar den smaak en de opvattingen van het Javaansche rijk, dat niet slechts staatkundig, maar ook in geestelijk opzicht de leiding gaf.

De Bodhisattwa is op Indische wijze boven een lotuskussen gezeten; het hoofd tegen een glorie met stralenrand, en verder in groot ornaat, met over den linkerschouder zoowel een breed, platten band, als het uit een kralensnoer bestaande kastekoord. Het kleed, hetwelk het onderlijf bedekt, vertoont als patroon medaillons met verschillende motieven, waaronder uit krullende verlijningen te voorschijn komende olifanten; misschien zijn met die lijnen golven bedoeld en is het dier een makara, doch ook is het mogelijk, dat wij den Sumatraanschen olifant voor ons hebben. In de voor de borst gehouden linkerhand omklemmt Mañdjoeçrī het boek der Wijsheid; in de opgeheven rechter voert hij een breed, plat zwaard. Van zijn hoofdtooi hangen tegen de glorie de vijf linten af, die aanleiding hebben gegeven tot, of een gevolg zijn van, des Bodhisattwa's epi-

theton Pañtjatjira („met vijf hoofdlinten”)¹⁾. Lotusplanten verrijzen aan zijn beide zijden; daartegenaan en daarboven is, telkens eenmaal beneden op het lotuskussen en eenmaal boven naast de glorie, in het klein dezelfde voorstelling van Mañdjoeçri met boek en zwaard herhaald, zoodat de Bodhisattwa te midden van vier repleken van zijn eigen beeltenis is gezeten. Boven de glorie en op den achterkant staan de beide opschriften, in Sanskrit met Kawi-letters, welke, gelijk gezegd, Sumatraansche kenmerken vertoonen. Behalve de historische en epigrafische merkwaardigheid is Aditya-warman's wij-geschenk een bijzonder mooi kunstwerk, waarvan het zeer te betreuren valt, dat het niet voor ons land behouden is gebleven.

Uit het in den aanhef van dit hoofdstuk aangehaalde vers van den Nāgarakrētāgama leeren wij, dat Wishņoewarddhana behalve te Djadjaghoe eveneens is bijgezet te Waleri, en wel als Çiwaïtisch beeld. Deze naam Waleri is waarschijnlijk nog over in die van het gehucht Mēleri in het Blitarsche, vooral omdat een niet ver van daar gevonden oorkonde eveneens den plaatsnaam Wleri vermeldt. Verschillende geornamenteerde steenblokken, eenige antefixen en een paar topstukken zijn nog over; als versieringsmotief zijn vooral symmetrische bladkrullen aan weerszijden van een verticalen middenlijn gebezigd, als geheel waarschijnlijk een afstammeling van den op I p. 420 bedoelden, verstyleerden leeuwenkop. Ook vindt men een aantal reliefs met sprekende tafereelen, b.v. een man met een vogel, enz. Meenden wij indertijd, dat de kunst dier reliefs te jong leek om aan de dagen van Wishņoewarddhana te worden toegeschreven, thans gelooven wij na voortgezet onderzoek van de kunst der Singhasārische periode, dat bezwaar te kunnen laten vallen en lijkt het ons niet onwaarschijnlijk, dat wij hier inderdaad de overblijfselen van den graftempel van Waleri voor ons hebben.

¹⁾ V.g.l. Foucher, *Etude sur l'iconographie bouddhique de l'Inde* II (1905) p. 42.

Litteratuur.

Inventaris n° 2073; Verbeek n°. 614.

Een volledige literatuuropgave aangaande Tjandi Djago door Rouffaer, tot 1904, is te vinden in Bijlage III van de Monografie.

Raffles, *History of Java* (1817), II p. 44 sq.; Friederich, *Overinscriptiën van Java en Sumatra, voor het eerst ontcijferd*, *Verhand. Bat. Gen.* 26 (1854) p. 12—17; Brumund, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, *Verhand. Bat. Gen.* 33 (1868) p. 222—232; Friederich, *Ueber zwei Inschriften auf einem Bilde des Mañjuçrī, jetzt im Neuen Museum zu Berlin*, *Zeitschr. D. Morgenl. Gesellsch.* 18 (1864) p. 494—508, verbeterd door Kern in *Not. Bat. Gen.* 1880 p. 106—109; Veth, *Java*, I, 2^e druk (1896) p. 190—192; Brandes, *Nog eens over de beelden van Tjandi Tumpang*, *Not. Bat. Gen.* 1901, Bijl. III; Brandes, *Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago* (1904); Speyer, *Eene Buddhistische inscriptie afkomstig van Java*, *Versl. Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk.* 4de Reeks, 6 (1904) p. 138—144 en 253—262, met aanvullingen in *Not. Bat. Gen.* 1905 p. XCVIII sq. (Brandes), *Tjandi Singasari* (1909) p. 100 (Brandes) en *Oudh. Versl.* 1913, 2, p. 45—51; Pleyte, *Over een paar Hindoebeelden van Padang Tjandi*, en Kern, *De wij-inscriptie op het Amoghapāça-beeld van Padang Tjandi*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 49 (1907) p. 159—177; Rouffaer, *De herkomst van het Mandjoeçrī-beeld*, in Brandes' *Tjandi Singasari* (1909) p. 99—116; Perquin in *Oudh. Versl.* 1914, 4, p. 199; *Een Sumatraansche inscriptie van koning Krtanagara*, *Versl. Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk.* 5de Reeks, 2 (1916) p. 323—339; Van Stein Callenfels, *De Kuñjara-karṇa-Legende aan Tjandi Toempang (Djago)*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 57 (1916) p. 445—454; dezelfde, *Verklaring van Basrelief-series, B. De Basreliefs aan het tweede terras van Tjandi Toempang*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 58 (1918) p. 361—379; Bosch in *Oudh. Versl.* 1918, 1, p. 30; dezelfde, *De inscriptie op het Mañjuçrī-beeld van 1265 Çaka*, *Bijdr. Kon. Inst.* 77 (1921) p. 194—201. Waleri: Knebel in *Rapp. Oudh. Comm.* 1908 p. 144—147; *Oudh. Versl.* 1915, 2, p. 60 sq.; Van Stein Callenfels in *Oudh. Versl.* 1917, 2, p. 61—64.

ZESTIENDE HOOFDSTUK

DE VROEG-MADJAPAHITSCHES KUNST

Wij hadden in Hoofdstuk XIV reeds gelegenheid op te merken, dat de kunst der Singhasāri-periode geleidelijk en ongemerkt overgaat in die van het Madjapahitsche rijk. Van een afscheiding, van eenig kenmerkend verschil is geen sprake. Integendeel, het is buiten twijfel steeds dezelfde kunstrichting, die welbewust wordt volgehouden, en die slechts de veranderingen en wijzigingen ondergaat, welke bij een levende en zich ontwikkelende kunst onvermijdelijk en natuurlijk zijn. In dit geval bestond er zelfs nog een bijzondere reden, om met voorbedachten rade de aansluiting van de kunstvoortbrengselen uit het tijdvak van Madjapahit bij dat van Singhasāri zoo nauw mogelijk te maken. De Madjapahitsche dynastie beschouwde zichzelf en haar rijk als de directe voortzetting van het Singhasārische gezag. Als schoonzoon en bloedverwant van den laatsten koning van Singhasāri, den in 1292 vermoorden Krētanagara, had prins Widjaya zich met de wapens in de hand tegen den Kaḍirischen usurpator verzet; als zijn schoonvaders rechtmatige opvolger had hij aan het Chineesche expeditie-corps zijn onderwerping aangeboden en zich van de hulp dier vreemdelingen verzekerd in zijn strijd met Kaḍiri ¹⁾. Wanneer hij dan, als koning Krētarādjasa, vanuit den nieuwen kraton te Madjapahit het Javaansche rijk beheerscht, draagt hij in zijn inscripties zorg, nadrukkelijk zijn verhouding tot den overleden vorst van Singhasāri te doen uitkomen, en een halve eeuw later doen zijn afstammelingen dat evenzoo. De „oude geschiedenis”, welke in den Nāgarakrētāgama verhaald wordt, vermeldt als één ononderbroken reeks de

¹⁾ Zie over een en ander Hoofdstuk II.

heerschers van Java, van den eersten koning van Singhasāri af tot op den regeerenden vorst van Madjapahit. Kortom, er is een duidelijk waarneembaar streven om de Madjapahitsche dynastie te legitimeeren als tredende in de rechten van die van Singhasāri, en ditzelfde verschijnsel spreekt eveneens uit de groote beteekenis die de Rādjapatni (zie I p. 77) bijna zestig jaar lang te Madjapahit gehad heeft, zóó zelfs dat zij uit eige gezagsvolkomenheid de troonopvolging en het bestuur des rijks kon regelen. Geen wonder: deze vorstin was de dochter van Krētanagara van Singhasāri, de levende band tusschen het nieuwe rijk en het oude.

De inscripties zijn er om te bewijzen, dat de staatsinrichting van Madjapahit eveneens volkomen die van Singhasāri navolgde, en het spreekt wel vanzelf, dat de overal merkbare neiging tot nauwe aansluiting aan het verleden, ook op kunstgebied welbewust is doorgevoerd. Het oudste ons bekende monument, dat onder de Madjapahitsche heerschappij kan zijn opgericht, mag kunsthistorisch zonder eenigen twijfel tot de school van Singasari worden gerekend, gelijk het ook chronologisch op zijn hoogst een enkel jaar van wat wij het tijdperk van Singhasāri noemden, verwijderd kan zijn.

Wij bedoelen dat merkwaardige heiligdom, de Tjaṇḍi Djawi, aan den voet van den Wēlirang gelegen, Zuid-Westelijk van het eveneens reeds oude, in de oorkonden vermelde Pāṇḍakan. Merkwaardig in tweeërlei opzicht, vooreerst omdat het het eenige nog bestaande bouwwerk is, waarvan wij een authentieke beschrijving uit den Oud-Javaanschen tijd over hebben, en in de tweede plaats omdat deze bouwval in de godsdienstgeschiedenis van Java het meest sprekende voorbeeld vertegenwoordigt van het bekende syncretisme: het is niets meer of minder dan een Çiwa-boeddha-tempel, welke de innerlijke eenheid der beide groote staatsgodsdiensten ook naar buiten duidelijk maakte.

Dat inderdaad de Tjaṇḍi Djawi niet anders is dan het beroemde heiligdom van Djadjawa, graftempel van koning Krētanagara, waar zich de „uitnemend schoone beelden van Çiwa en Boeddha" bevonden, volgt onzes inziens uit de met groote nauwkeurigheid te

reconstrueeren reisroute van koning Hayam Woeroek, toen deze in 1361 op zijn reis van Singhasāri naar Madjapahit den tempel bezocht; en de naam, welke in oude berichten nog Djédjawi luidt, geeft daarvan een welkome bevestiging. Het jaar van de stichting is niet bekend; wij weten, dat Krētanagara zelf den bouw heeft doen aanvangen, maar het ligt voor de hand dat, toen de vorst in 1292 overleden was, de bijzetting niet onmiddellijk gevolgd zal zijn: het initiatief daartoe was van den Kaḍirischen machthebber, die Krētanagara van troon en leven had beroofd, niet te verwachten. Niets is daarentegen natuurlijker, dan dat de eerste koning van Madjapahit, toen hij zich van de alleenheerschappij had meester gemaakt, zich heeft gehaast om ook door de wijding (en eventuele voltooiing) van dezen graftempel den volke te doen blijken, welke band hem hechtte aan zijn schoonvader, van wien hij de politieke erfenis aanvaard had. Hoewel het ook niet onmogelijk is, dat het monument nog onder Krētanagara's regeering, dus in de periode van Singhasāri, voltooid was, sluit het zich zóó nauw aan bij de in tijdsorde volgende bouwwerken, dat het onzes inziens met recht als vroegste bouwwerk van de Madjapahitsche kunst mag gelden.

Wij kunnen niet beter doen, dan onze beschouwing van dezen graftempel aan te vangen met hetgeen Prapañtja er van zegt in zang 56 en volgende van den Nāgarakrētāgama ¹⁾. Wij leeren er tevens iets uit aangaande de inrichting van het heiligdom.

„Het voorkomen van den graftempel is van oudsher vermaard. Het is een stichting van Z. M. koning Krētanagara, den overgrootvader des Konings (nl. van den regeerenden vorst Hayam Woeroek), en deze is het ook, wiens overblijfselen ²⁾ er, gelijk bekend is, zijn bijgezet. Daarom was het dat tweeledig, Ćiwaïtisch en Boeddhistisch, de vereerders indertijd steeds hulde brachten.

Ten teeken daarvan is de tempel beneden een Ćiwaïtisch heilig-

¹⁾ In hoofdzaak sluit zich onze vertaling bij die van Prof. Kern aan. Een afwijkende is door Poerbatjaraka gegeven in Oudh. Versl. 1917, 4, p. 145—151.

²⁾ Tegenover deze nitdrukkelijke vermelding van *ṣarīra* (lichamelijke relieken) achten wij het in Oudh. Versl. 1918, 4, p. 156—163 (verg. 1921, 1, p. 32) geleverde betoog, dat Tjaṇḍi Djawi geen graftempel zou zijn, onaannemelijk. Voor de kunsthistorische betekenis van het monument is deze kwestie echter van geen belang.

dom en heeft hij van boven een Boeddhistisch heiligdom als top. Voorts is er binnen een prachtig Çiwa-beeld van grenzelooze schoonheid, en boven was er een beeld van Akshobhya met een kroon, het welk zijns gelijke niet heeft. Door zijn toovermacht echter verdween deze, welke in waarheid het Hoogste Niet is."

Er volgt nu een relaas van die verdwijning, welke volgens getuigenis in 1331 zou hebben plaats gehad. Het opmerkelijkste van dat verhaal is wel de wijze, waarop die verdwijning werd ontdekt. Een Boeddhistisch leeraar van hoogen rang, de Goeroe der koningin, bracht eens een bezoek aan den tempel en vereerde nederig het Çiwa-beeld. De tempel-opzichter verwonderde zich over deze devotie van den Boeddhist voor Çiwa en informeerde naar de reden; daarop lichtte de geestelijke hem in, dat er zich boven in den tempel een Akshobhya-beeld bevond (hetwelk natuurlijk terecht op zijn vereering aanspraak kon maken). Bij een volgend bezoek echter ontwaarde hij met ontroering en verbazing, dat het heilige beeld er niet meer was.

Wij kunnen nu die wonderbaarlijke verdwijning, waarvan nog gezegd wordt, dat zij gepaard was gegaan met een bliksemslag in het heiligdom, in het midden laten en vestigen er vooral onze aandacht op, dat de tempel-opzichter niets afwist van de aanwezigheid van een beeld boven in het gebouw en klaarblijkelijk ook niet degene was, die ontdekte, dat het was verdwenen: het stond dus onzichtbaar opgesteld en het bovenvertrek van het heiligdom was niet toegankelijk. Dat de geleerde Boeddhist van het bestaan van den Akshobhya op de hoogte was, kan zijn, omdat hij dat van vroeger wist — de stichting van den tempel dateerde van nog geen veertig jaar geleden — maar moet met meer waarschijnlijkheid op rekening gesteld worden van zijn bovennatuurlijke eigenschappen, die hem ook bij het tweede bezoek de afwezigheid van het beeld deden constateeren.

De belangrijke gevolgtrekking, die we uit een en ander kunnen maken, is deze, dat de tempel klaarblijkelijk niet voorzien was van een trap of toegang naar de bovenverdieping; het is eenvoudig een zoogenaamde torentempel geweest, waarvan slechts het onderste

gedeelte door de geloovigen betreden kon worden, om hun vereering te brengen aan het Çiwa-beeld, terwijl daarboven een tweede, onbereikbaar vertrek was uitgespaard, van welks inhoud de gewone bezoeker geen vermoeden had. Wij herinneren ons, dat een dergelijk vertrek (zelfs twee) ook bij Tjañdi Singasari aanwezig was, waar deze bouwwijze op architectonische gronden verklaard werd, om den bovenbouw te ontlasten. Het voorbeeld van Tjañdi Djawi leert ons, dat er toch nog een andere bedoeling bijgekomen kan zijn en men zulke bovenkamers ook kan hebben benut, door er nog een godenbeeld in te plaatsen.

De beschrijving gaat verder:

„Onvergelijkelijk van schoonheid is het voorkomen er van, als een hemel, op aarde nedergedaald. De hoofdboort buiten, de gordel (daarmede zal wel de ringmuur bedoeld zijn) en het paviljoen zijn alle voortreffelijk. Van binnen is het versierd met veel en bloeiende nāgapoespha's. Het geheel wordt verlevendigd door een zij-versiering uit figuren van harem-vrouwen.”

De eigenlijke beschrijving is daarmede ten einde. Uit het vervolg blijkt dan nog, dat Oostwaarts van den tempel, het dal volgende, de plaats Pakalwangan gelegen was, ongetwijfeld het hedendaagsche dorpje Pēkalongan. Voorts wordt de liefelijkheid der omgeving van Djadjawa geroemd, waar de koning zich met wandelingen vermaakte.

Daar de bouwval zich in de onmiddellijke nabijheid van den grooten weg bevindt (de verbinding met Prigèn), wordt hij in reisverhalen uit de eerste helft der vorige eeuw herhaaldelijk vermeld, maar veel notitie is er niet van genomen. Slechts Brumund geeft, in het tweede deel zijner Indiana, een bepaalde beschrijving, maar dan duurt het ook veertig jaar, vóór we opnieuw eenige bijzonderheden vernemen uit Verbeek's inventaris, uit den aard der zaak slechts zeer sober. Eerst Brandes kreeg in 1903 aanleiding tot meer uitgebreide, en zeer leerrijke, beschouwingen, het volgend jaar gevolgd door de opname van Knebel. Eindelijk deed in 1914 de Oudheidkundige Dienst een voorloopige reeks foto's vervaardigen; een verder onderzoek heeft echter nog niet plaats gehad.

Men kan zich over die betrekkelijk geringe belangstelling niet verwonderen, want de merkwaardigheid van de Tjañdi Djawi berust grootendeels op haar identificatie met het Çiwaboeddha-heiligdom van Djadjawa, welke gelijkstelling vóór het bekend worden van den Nāgarakrētāgama niet mogelijk was; voor het overige ligt de beteekenis van den bouwval op zichzelf niet zeer voor de hand en behoefde hij den scherpsten blik van een Brandes, om op zijn juiste waarde geschat te worden. Immers men meene niet, dat er nog iets te vinden zou zijn van den toren met de Boeddhistische bovenverdieping, noch ook van het benedenvertrek, waar de prachtige Çiwa prijkte: het is uitsluitend een soubasement, dat gespaard is gebleven, en daarboven zijn ternauwernood de sporen zichtbaar van de muren, die den eigenlijken tempel hebben gevormd.

Het soubasement, opgetrokken in andesiet en met den ingang naar het Oosten, staat op een heuvel van 4 à 5 M. hoogte, waarvan wel vermoed wordt, dat zij nog een tweetal, thans geheel onder de aarde geraakte, terrassen bevat. Op korten afstand van dien heuvel, naar het Westen (dus achter den tempel), is een stuk baksteen ringmuur met poort blijven staan, en nog weer wat verder de overblijfselen van een eveneens uit baksteen gebouwde estrade, opgetrokken boven een riviértje en wellicht gediend hebbende om een paviljoen te dragen. Men is daarbij natuurlijk geneigd om aan het paviljoen te denken, hetwelk Prapañtja vermeldt ¹⁾. Op beide bouwwerken komen wij zoo straks terug.

Thans beschouwen wij allereerst het soubasement van Tjañdi Djawi zelve. Het is bijna vierkant, met een grooten uitsprong aan de voorzijde; deze neemt bijna 5 M. in van den 8.81 M. breedten voorkant en strekt zich ruim 5 M. naar voren uit, terwijl de zijkant van het soubasement zelve 8.13 M. meet. Naar gewoonte is de profileering van den uitsprong van geheel anderen aard, en het onderscheid springt hier al bijzonder in het oog, doordat de teerling van het

¹⁾ Het is intusschen niet geheel zeker, of de woorden *bale nyāsa* van den Oud-Javaanschen tekst inderdaad met „paviljoen” vertaald mogen worden. Voor Kern's opvatting van de geheele beschrijving, in tegenstelling tot die van Poerbatjaraka, verwijzen wij naar de hierachter geciteerde Nāgarakrētāgama-aanteekeningen.

eigenlijke soubasement met reliefs versierd is en die van den voorsprong is voorzien van een midden-, boven- en benedenband; zonder den minsten overgang sluiten die beide tegen elkander aan, zoodat het lijkt, of de voorsprong als een geheel afzonderlijk iets tegen het lichaam van het soubasement aangeschoven is. De voorsprong verjongt zich nog eens op 2.37 M., en daar, waar het nieuwe, 4.25 M. breede stuk naar voren treedt, is er opnieuw gelegenheid tot een wijziging in de profileering. Tegen dezen tweeden voorsprong is de trap aangezet, aan weerszijden waarvan nog een tweetal bouwwerkjes in hoektorenvorm gedeeltelijk zichtbaar zijn. Hun bekroning en het verband met de trapvleugels is niet meer na te gaan; ook de trap is in hoofdzaak moderne aanstapeling. Wellicht zal onderzoek van het terrein nog de gewenschte fragmenten opleveren, welke meer licht ter zake zouden kunnen verspreiden.

Het onderzoek van den belangrijk opgehoogden bodem heeft namelijk nog niet plaats gevonden en van deze omstandigheid is tevens het gevolg, dat men, den opzet van het soubasement beschouwend, daarvan een niet geheel juist indruk ontvangt. Nu de tempelvoet nog grootendeels onder den grond zit, maken de zware en sterk naar voren springende lijsten en banden tusschen den teerling en de kroonlijst, dat het geheel iets gedruks krijgt, en men geeft er zich daarbij niet dadelijk rekenschap van, dat wanneer onder dien teerling een even zwaar samenstel van voetlijsten zichtbaar was en men daardoor ook zelf zooveel lager zou komen te staan, men een hoog en fors, maar allermint gedrukt, eerder door zijn groote afmetingen rijzig, soubasement voor zich zou zien.

Van het vierkante hoofddeel van het bouwwerk wordt, zooals wij reeds zeiden, de teerling ingenomen door relief-versiering: het is één doorlopende reeks, juist zooals bij Tjandi Djago, d. w. z. zonder afscheiding in paneelen. Aan boven- en benedenzijde worden de reliefs tusschen smalle banden gevat, welke glad zijn gelaten; daar de ornamentatie van het gebouw nog niet afgewerkt blijkt te zijn geweest, is het intusschen niet onmogelijk dat, wederom gelijk bij Djago, ook deze banden bestemd waren om eenige versiering te dragen. Vervolgens vinden wij, zoowel naar boven als naar bene-

den, twee uitspringende overgangslijstjes en een zeer zware boven- en benedenlijst, waarvan de werking nog wordt geaccentueerd door de op de hoeken aangebrachte antefix-ornamenten. Aan de andere zijde van deze lijst treedt het profiel dan weer terug door middel van een ojief. Dit terugloopen gaat dieper, en de insnijding, die er door gevormd wordt is dan ook sterker, dan het geval is bij het zogenaamde dubbele profiel (zie pag. 100sq.); de terugsprong bedraagt in zijn geheel juist zooveel, als de uitsprong is geweest en voert dus weder naar hetzelfde vlak, als waarin de relief-teerling ligt: vandaar dan ook dat het beter de bedoeling weergeeft niet van een samengesteld profiel te spreken, doch het geheele samenstel van overgangslijnen, hoofdlijst en ojief te beschouwen als zeer zware, op den teerling gelegde, boven- en benedenlijsten.

Hoe nu verder het tot dusver beschreven middenstuk op den voet rustte, is op het oogenblik niet zichtbaar; gelukkig kan een eenvoudige ontgraving tot op het niveau van het tempelplein alles, wat nu nog onder den grond zit, aan het licht brengen. We zien nog slechts, dat een ojief met overgangslijst het eerste was, en datzelfde merken wij ook op de corresponderende plaats *boven* den teerling op. Daar kunnen wij het verdere beloop echter tot de kroonlijst vervolgen; het is zeer eenvoudig van opzet en bestaat uit drie over elkander naar voren springende, gladde lijsten, waarvan de derde de eigenlijke kroonlijst draagt. Aantal en afmetingen dier lijsten verleenen aan dit deel van den bouw een groote zwaarwichtigheid, waarvan wij thans niet kunnen zien, of zij geneutraliseerd wordt door een overeenkomstige behandeling van den voet. De kroonlijst zal zich in elk geval meer dan 3 M. boven het tempelplein hebben bevonden.

Deze zelfde bovenlijsten zetten zich voort over den voorsprong, te beginnen met het steunlijstje van het ojief; aan den voet zal het wel hetzelfde geweest zijn, daar is alleen het ojief, geheel bewerkt in lotusblad-ornament, zichtbaar gebleven. In het tusschenliggend stuk is de profileering gewijzigd en wel is de teerling verbreed, door verschuiving van de boven- en onderlijst. Deze beiden komen daardoor veel dichter bij het boven- en beneden-ojief en hebben in ver-

band daarmede haar eigen ojief verloren; haar plaatsing herinnert hier weer meer aan het „samengesteld profiel” van Djago. De breede teerling zelf is in het midden versierd met een geornamenteerden, breeden band en desgelijks zijn breede, platte banden langs boven- en onderkant gelegd. Aan den tweeden voorsprong is de teerling-ruimte nog weer uitgebreid; de overgangslijsten naar de boven- en onderlijst zijn verdwenen en in haar plaats zijn de versierde boven- en onderband geschoven, terwijl de middenband dezelfde is gebleven.

Het motief van den middenband is een doorlopend kronkelend lint. Op bepaalde plaatsen is een groot sierstuk boven op dien band gelegd, op de hoeken van den eersten voorsprong een leeuwenkop tusschen ranken bevattend, op het midden van den eersten voorsprong en op de hoeken van den tweeden, in onderscheidenlijk zes-kantigen en vierkanten vorm, een geheel gestyleerd rank-ornament, welks afkomst van den leeuwenkop nog nauwelijks te herkennen is. Onderband en bovenband doen weer zeer aan Djago denken. De eerste vertoont het typische onderband-motief van de vierkante huisjes, telkens drie naast elkander, met loovertjes er boven en gescheiden van de volgende drie door pilastertjes. Bij den bovenband is eveneens het gewone motief van de onderbroken guirlande gebruikt, thans met deze variatie, dat de onderbreking telkens in het neergaande deel geschiedt, zoodat er staande bogen in lintvorm overblijven, met afhangende ranken daar tusschen in.

Van de hoekgebouwtjes naast de trap is alleen de bovenhelft te zien: een stuk teerling, een ojief en een paar gladde lijstjes, een kroonlijst met antefix-ornament, daarboven een inspringend ojief met lotusbladversiering en, na nog een paar inspringende lijstjes, een uitspringende tweede kroonlijst met opgaande, afwisselend naar links en rechts omkrullende, ranken. De bekroning is verloren gegaan, evenals de verhouding tot de trapvleugels.

De reliefs op het hoofdlichaam van dit soubasement vielen reeds Brumund op door een zekere technische onbeholpenheid naast groote losheid en levendigheid van compositie. Wat dat eerste aangaat, zijn inderdaad zonderlinge ongerechtigheden op te merken,

bijvoorbeeld bij omkijkende personen, waar het hoofd juist in omgekeerde richting als de voeten gedraaid is, zonder dat het lichaam die zwenking voldoende mee maakt. Bijzonder eigenaardig voor de reliefs van Tjañdi Djawi is voorts de groote zorg, welke aan de mise-en-scène besteed is en die ons een menigte interessante bijzonderheden laat zien, vooral op het gebied van gebouwen; woonhuizen en kiosken, tempels en badplaatsen, alles wordt met groote uitvoerigheid behandeld en daar tusschenin is alle ruimte, welke de handelende personen overlieten, aangevuld met een levendigen plantengroei, die geen plekje onbezet doet blijven en bedenkelijk veel op horror vacui gaat lijken. Bijzonder frappante gebeurtenissen vinden wij niet; vooral gesprekken en tochten, hetgeen, in combinatie met al die gebouwen en planten, aan het geheel een aanzien geeft, dat Brandes als „huiselijk” karakteriseerde. Toch zouden wij dien geleerde niet willen volgen in de veronderstelling, dat hier geen pōerwa-verhaal ¹⁾ is voorgesteld, doch veeleer een illustratie van een pleziertocht naar een lustoord of verschillende lustverblijven, gelijk men in de Pañdji-verhalen beschreven vindt. Wij voor ons zouden het eigenaardig karakter der reliefs liever aan de opvatting van den beeldhouwer dan aan den aard van het verhaal willen toeschrijven, hetwelk ons toeschijnt toch een aantal episodes te bevatten van te sprekenden en romantischen aard, dan dat er eenvoudig een tocht mede bedoeld zou zijn. Het betrekkelijk groot aantal fraaie vrouwenfiguren, dat wij aantreffen, doet vermoeden, dat deze reliefs behooren tot de door Prapañtja geroemde „zijversiering” van het monument, waarin hij immers juist de schoone harem-vrouwen prees; is dit juist, dan is het wel opmerkelijk, dat de dichter op een dergelijke bijkomstige eigenaardigheid in het voorgestelde de aandacht vestigt en niet op den inhoud van het geheel. Het zou volkomen in overeenstemming zijn met de Oost-Javaansche opvatting van de rol der op de heiligdommen uitgebeelde verhalen, zooals wij die zoo duidelijk op Tjañdi Djago aan het licht zagen treden: het is de decoratieve waarde, waar het op aankomt,

¹⁾ D.w.z. van denzelfden epischen inhoud, die ook de stof der „wajang poerwa” uitmaakt.

maar de tekst zelf is eigenlijk bijzaak. Die tekst zelve is nog niet teruggevonden, en het onderzoek wordt bemoeielijkt door het weinig sprekende karakter der meeste episodes en door den afgesleten toestand van een groot deel der reliefs.

Enkele bijzonderheden zullen wij niettemin (de pradakshinā volgend) vermelden. Na een gesprek van vrouwen in een tuin krijgen wij al dadelijk een episode van het vinden van een voorwerp, hetwelk gelijkt op een opengeslagen brief; de persoon, die het gevonden heeft, loopt er mee verder, in de richting van een bergstroom, waarover een brug is gebouwd. Aan de overzijde daarvan worden een gezadeld paard zonder berijder en twee olifanten met ledige tentjes voortgeleid. Dan volgt een groep van eenige staande personen, waarvan twee elkaar een hand geven, vervolgens een aanzienlijke vrouw met gevolg, waaronder panakawan en inja doen zien, dat wij in Oost-Java zijn. Het is niet altijd heel duidelijk, in hoever zulke groepen al dan niet bij elkander behooren, daar de reliefs, gelijk gezegd, van hoek tot hoek doorloopen. Een paar bazuinblazers scheiden het laatst beschrevene van een nieuwe episode, waar de aanzienlijke vrouw iets neemt uit een haar voorgehouden bakje. Daarnaast vinden wij andere voortschrijdende en van zonneschermdraagsters vergezelde vrouwen, en gaat voorts een man een rol spelen, die een zeer groote, tulband-achtige hoofdversiering draagt, juist zooals elders gebruikt wordt om een rēshi aan te duiden. Een rivier, aan welker oever eenige vrouwen staan, terwijl een paar andere, één met een schenkan in de hand, er doorheen waden, vormt het slot van de Zuid-zijde van den tempel.

De volgende episode geeft vooreerst een zittende figuur met het op een brief gelijkend voorwerp in den schoot en dan een langen stoet, waarbij geschenken en eetwaren, aan draagjukken en in schalen, worden meegevoerd. Dan een groot aantal zittende personen, zich wendend naar een aanzienlijke figuur op een verhoogden zetel; vervolgens een badplaats, waar vrouwen zich onder de waterstralen verfrissen. Wat dan volgt, is zeer afgesleten; er zijn zittende en staande figuren, onder welke laatste één op het water geplaatst is, terwijl daarnaast iemand door de lucht schijnt te zweven. Iets

dergelijks herhaalt zich dan nog eens; eerst ziet men den rēshi te midden van eenige vrouwen op een wolkepartij zitten, dan heeft een nederdaling plaats, en ten slotte staat een vrouw op het water tegenover een hurkenden man, met baard en zeer eenvoudig gekleed. Men zou neiging gevoelen deze laatste episodes te verklaren als het in Indische verhalen zoo bekende geval van een door Indra uitgezonden hemelnymf, die een asceet moet gaan bekoren. Daarmede is de achterzijde van het gebouw omgewandeld.

De Noord-kant vertoont in groote hoeveelheid de reeds vermelde gebouwen, onder andere een door een muur omgeven groot tempelcomplex, waarbij iemand devotie komt verrichten en, door een onduidelijk tooneel met een gesprek daarvan gescheiden, een paviljoen, hetwelk midden in een vijver staat. Buitentaafereelen volgen dan met slechts een enkele staande of zittende persoon, en dan nog een paar tooneelen, die zich klaarblijkelijk op het erf van een aanzienlijke woning afspelen. Wat er echter precies gebeurt, ontgaat ons, aan welk feit zoowel onze onbekendheid met het verhaal als de toestand der reliefs schuld heeft. Wij hebben dit korte overzicht trouwens ook slechts gegeven, opdat men zich eenigen indruk kan vormen van den aard van het voorgestelde. Waar van de reliefs van Tjandi Djawi nooit een afbeelding gepubliceerd is, kon dat van eenig belang geacht worden, ook al moest een interpretatie der geschiedenis achterwege blijven.

Boven op het soubasement is nog juist te constateeren, dat zich daar het verdere gebouw op een grondvlak van 7 M. bij 7.60 M. verheven heeft. Van dat gebouw liggen nog enkele fragmenten op het terrein, en, naar wij hopen, heel wat meer in den grond. Wij noemen vooreerst een monsterkop van boven den ingang of van een der zijnissen, voor een Oost-Javaansch stuk sober behandeld; de hoofdtrekken zijn door krachtige lijnen aangegeven, onder de sterk omhooggetrokken bovenlip steken de puntige slagstanden omhoog; van verlijning is nergens sprake en het eenige ornament is te vinden op den driehoek boven den neuswortel en in bescheiden mate boven wenkbrauwen en bovenlip. Dan is er een eigenaardige, juist heel rijk versierde makara, met sterk naar achteren geslagen, zeer

korte slurf, waarboven de ruimte, die door een normale slurf ingenomen zou zijn, is gevuld met lotusrozetten tusschen krul-ornament, terwijl desgelijks krul-ranken de kiezen representeren. In den muil een groot opgericht half leeuwenlichaam, boven hetwelk een dikke kwast het zaadsnoer vervangt; opzij ronde, verstyleerde oogen en wenkbrauwen. Leeuwenkop-ornamenten zijn er verschillende, meer of minder uitgewerkt, ook met driehoekig topstuk vol blad-motieven; een voetstuk met slang als tuitdrager, en veel versierde steenen van guirlande-banden en geornamenteerde lijsten. Een mooie Arddhanārī is van hier naar Bangil vervoerd.

Het stuk baksteen ringmuur met poort, dat op eenigen afstand achter den tempel is gespaard gebleven, wijst er op, dat het tempelterrein verschillende ingangen moet hebben gehad, want het ligt toch voor de hand, dat de hoofdingang aan de voorzijde van het heiligdom heeft gelegen. Wat er van muur en poort te zien is, vormt slechts een treurig overblijfsel, maar genoeg om te constateeren, dat de poort betreden werd met een hoog oplopende trap, terwijl men dan aan de andere zijde langs een soortgelijke trap weder moest afdalen. Naar gewoonte was het poortgebouw behandeld in den trant van een tempeltje, d. w. z. met zich verjongende uitsprongen, die gelegenheid gaven het valsche profiel aan te brengen, en hoektoren-uitbouwttjes aan weerszijden van den ingang. Verder is de aard der ornamentatie echter niet meer na te gaan. Ook de muur vertoont aan weerskanten van de poort nog sporen van versiering; bovendien treft men op zekeren afstand aan de binnenzijde een rechten beer aan, die vermoedelijk gediend heeft om grootere stevigheid aan den muur te geven, ter plaatse, waar een torengewoontje zich daarboven verhief. Dergelijke gebouwtjes mogen bepaaldelijk op de hoeken van den ringmuur verondersteld worden; wij zullen gelegenheid hebben een bijzonder belangrijk exemplaar te beschrijven, als wij in een later hoofdstuk de Tjandi Djaboeng bespreken.

Een halven paal verder ligt over een riviértje de reeds genoemde estrade. Het water stroomt door twee naast elkander liggende tunnels met trapsgewijs toeloopende gewelven, die aan de buitenzijde

door hardsteen en zerken waren afgedekt. Die tunnels waren ongeveer 5 M. lang, 1 M. hoog en 57 c.M. breed. Op zichzelf zou men geneigd zijn aan een brug te denken, ware het niet, dat aan de naar den tempel toegekeerde zijde van het bouwwerk een reliëfversiering is aangebracht, die de aanwezigheid van een trap of toegang, gelijk voor een brug daar ter plaatse noodzakelijk zou zijn, ten eenenmale uitsluit. Wij hebben er dus veeleer den onderbouw, groot ongeveer 5 bij 5.85 M., van een paviljoen in te zien, hetwelk daar boven het water is opgericht om het tot een verfrisschende plek van verpoozing te maken; ook kan het zeer wel gecombineerd zijn geweest met een badplaats. De versiering aan den voorkant bestaat vooreerst uit een groote, dragende rākshasa-figuur op een uitspringend paneel in het midden, met krulornament aan weerszijden van het lichaam, boven een paar kleine nevenfiguren. Wat van den verderen bouw naast den rākshasa te zien is, wijst er op, dat deze estrade opgetrokken was in den trant van een soubasement, welks teerling van uitgediepte paneelen voorzien was. In die paneelen sprong dan binnen een langwerpige omlijsting weder een reliëf-voorstelling naar buiten. Links staan stier en kaaïman tegenover elkaar en hebben wij dus een afbeelding van de bekende dierfabel, waarin die beide beesten een rol spelen (zie p. 113); rechts komen een vijftal menschenfiguren voor, waarvan één een ingevouwen hoofddoek draagt, doch waarvan verder niet duidelijk is, wat zij uitvoeren. In de verdere profileering is nog iets van lijsten en olijf te onderscheiden, maar het geheel is toch veel te verweerd en afgebrokkeld om nadere conclusies aangaande den opzet toe te laten. De badplaats, welke men nog weer een halven paal verder vindt, is modern maaksel. Eenige beelden staan er bij, waaronder een oorspronkelijk fraai gebeitelde, thans verminkte Koewera.

Kan van Tjañdi Djawi op grond van de boven gegeven beschouwing aangenomen worden, dat haar wijding ongeveer in de eerste jaren van het Madjapahitsche rijk valt, een paar andere tempels behooren uit hoofde van de daarbij aangetroffen jaartallen in diezelfde periode thuis. Allereerst vermelden wij de Tjañdi Pērtapan, op den middelsten top van den Pēgat, Noord-Westelijk van

Blitar. Wij zagen reeds (p. 51), dat te dier plaatse ook gegevens naar een vroeger tijdperk, dat van Kaḍiri, wijzen; er bestaat een inlandsche traditie, welke hier de kluizenarij zoekt der koningin Tjandrakiraṇā, de Kaḍirische vorstin, die als echtgenoot van Kāmeṣwara I in het begin der twaalfde eeuw geleefd moet hebben; en verder is hier een oorkonde uit 1198 gevonden, waaruit op te maken valt, dat het heiligdom den naam van Soebhāshitā moet hebben gedragen. Dat wij het gebouw, welks overblijfselen thans nog voor ons liggen, niettemin aan de vroeg-Madjapahitsche periode toeschrijven, geschiedt naar aanleiding van een tempelzerk, die van hier afkomstig zou zijn — geheel zeker is het niet — en die het jaartal 1237, dus A. D. 1315, draagt. Deze onzekerheid is minder betreuenswaardig, dan men allicht zou meenen, want er is zoo weinig van den tempel over, dat het van gering belang is, of die overblijfselen uit een wat vroeger of wat later tijdperk dateeren. Hoepermans, de eerste beschrijver, vond in 1866 op een klein plateau een gebouw van trachietsteen, tot en met het voetstuk geheel uit elkander liggend. Grootte of plattegrond achtte hij niet meer aanwijsbaar, hoewel een vrij groote omvang kon worden afgeleid uit een voorgebouw aan den Westkant; naar het voetstuk te oordeelen, moest alles zeer eenvoudig geweest zijn en ook op het terrein waren er slechts weinig versierde steenen. Wel lag er een bijzonder groote monsterkop en een met uit- en inspringende lijsten geprofileerde yoni.

Het onderzoek van den Oudheidkundigen Dienst in 1914 wees uit, dat de Westelijke voorbouw de trap bevatte, en dat hier op de steile berghelling een zware muur was gebouwd, teneinde een voldoende breed terrein vóór den tempel te verkrijgen; vier of vijf treden lagen nog op haar plaats. De tempelvoet werd blootgelegd, waarbij de Zuid-West-hoek vervallen bleek, maar overigens de plattegrond nog was na te gaan. Het lijstwerk was zorgvuldig behakt, maar droeg geen reliefs of ornament en vertoonde slechts gladde lijsten. Het merkwaardige van dezen voet is, dat waar elders doorgaans valsche profileering is aangebracht bij den trapvoorsprong, hier het normaal-profiel van den voet behouden bleef.

Van deze zelfde plek zou nog een vierarmige, zeer verweerde Pār-watī afkomstig zijn, met het jaartal 1365 (= A. D. 1443) op het voetstuk, en thans staande te Blitar. Is het bericht aangaande de herkomst juist, dan volgt daaruit, dat het heiligdom ook in dien tijd nog in eere was, en dat het Çiwaïtisch moet zijn geweest.

Een tweede blijkens de jaartallen tijdens de opkomst van Madjapahit ontstaan bouwwerk is de Tjaṇḍi Papoh of Kotes (plaat 64), op het terrein der suikerfabriek van dien eersten naam, gelegen ten Oosten van Blitar. De oudheid bestaat uit twee soubasementen, gedateerd in 1300 en 1301. Raffles vermeldt haar als Tjaṇḍi Sēmanding, doch bepaalt zich tot de enkele vermelding, en zoo is dus weer Hoepermans in 1866 de eerste beschrijver, pas in 1908 door Knebel voor de Oudheidkundige Commissie gevolgd, nadat in dien tusschentijd slechts door een paar opnamen van Van Kinsbergen en eenige korte mededeelingen van Verbeek wat meer over het complex bekend was geworden. Inderdaad schijnt van een complex te mogen worden gesproken, want Hoepermans vond in de onmiddellijke nabijheid nog drie heuveltjes met tempelsteen, die hem deden besluiten, dat ook daar oudheden moeten hebben gestaan; onderzocht zijn deze echter niet. Tjaṇḍi Papoh zelve werd in 1921 door den Oudheidkundigen Dienst in voorloopige behandeling genomen.

De beide soubasementen zijn klaarblijkelijk in verband met elkan-der ontworpen. Dit blijkt ten duidelijkste uit de omstandigheid, dat men de trap naar het grootste, tevens oudste der gebouwen, een zóódanige van de gewone wijze afwijkende plaatsing heeft gegeven, dat het andere monument niet in den toegangsweg zou komen te liggen. Beide zijn naar het Westen gekeerd; het kleinste ligt schuin vóór het andere, aan de Noord-zijde, en op grond daarvan is dan de trap van het grootere soubasement niet in het midden van den voorwand, maar meer naar het Zuiden gebouwd. Het monument heeft een hoogte van slechts 95 c.M. en een bovenoppervlak van 6 bij 7.20 M. ¹⁾ De profileering is zeer eenvoudig; een

¹⁾ De maten zijn die van den Oudh. Dienst. Er is een zonderlinge tegenstrijdigheid in de verschillende opgaven; Verbeek geeft 5.36 bij 7.35 M. en 1.20 M. hoogte; Knebel met deze laatste zelfs als 1.50 à 2 M.

smalle teerling tusschen twee ojieven, welke door middel van een enkel lijstje overgaan in voet- en kroonlijst; alles glad en zonder verder ornament. De 64 c.M. breede trap loopt tusschen twee eveneens gladde vleugels van het korte Oost-Javaansche model, eindigend in voluten, met als eenige versiering lijstwerk boven op de voluut en boven op den vleugel zelf. Vóór op den Zuidelijken vleugel staat het jaartal 1222, dus A. D. 1300. De gebruikelijke uitbouw-tjes in de hoeken tusschen de trapvleugels en het lichaam van het soubasement reiken slechts tot de halve hoogte van dit laatste en missen elke bekroning.

Boven op het soubasement vindt men vooreerst tusschen een tweede stel voluten een benedendrempel, die zoowel van ronde gaten voor deurpallen als van vierkante voor de houten posten is voorzien, en voorts een laag muurtje langs den omtrek van het terras. Dit muurtje is niet te beschouwen als het overblijfsel van een verdwenen tempelwand; het is slechts 20 c.M. dik en werd op de hoeken en in het midden der zijkanten gesteund door steenen van 25 bij 25 c.M. dikte. Eén daarvan, 95 c.M. hoog, is overeind gebleven en heeft op het bovenvlak een pen, waarop moet zijn doorgebouwd, hetzij in steen hetzij in hout. Dat dit laatste het waarschijnlijkste geacht moet worden, kan blijken uit de aanwezigheid van acht steenen neuten in de binnenruimte, regelmatig geplaatst op 1.20 M. van het ringmuurtje. Ook van een overgang tusschen deurstijlen en muurtje zijn nog sporen aanwezig. Het zonderlinge van het geval is nu echter, dat het steenen muurtje niet langs den geheelen omtrek doorgelopen schijnt te hebben, doch alleen aan de Westzijde en de aansluitende helften van Noord- en Zuidzijde; de rest was open, of werd door ander materiaal afgegrensd. In elk geval echter is er een afgesloten ruimte geweest, naar drempel en muur uitwijzen, waarbij verder houtbouw moet zijn toegepast, juist zooals men dat ook op Bali zoo vaak aantreft. In verband met dat laatste feit, is het zeer gelukkig, dat wij dit verschijnsel op een gedateerd monument vinden; men zou anders licht geneigd zijn dezen bouw voor iets van later tijd te houden, toegepast in de nadagen van Madjapahit en van daar overgebracht naar Bali. Thans

blijkt, dat die eigenaardige bouwwijze reeds in het begin der veertiende eeuw, lang voor de groote krachtsontplooiing van het machtigste Hindoe-Javaansche rijk, in gebruik was.

Naar Bali worden wij ook verwezen door het tweede monument, hetwelk 2.74 M. vóór het andere ligt, en wel zóó, dat zijn Zuidkant in één lijn is gelegen met de Noordzijde van het zooeven beschrevene. Het is kleiner en hooger, en was evenmin bestemd om een tempel te dragen. De profileering is veel samengestelder; niet alleen liggen er twee overgangslijstjes tusschen het ojief en de kroon-, respect. voetlijst, maar daarenboven zijn onder en boven den ook hier zeer smallen teerling nog lijsten aangebracht, welke, gelijk dikwijls het geval is, bestaan uit een uitspringende hoofdljst tusschen twee kleinere overgangsljsten; het opmerkelijke bij dit gebouwtje is echter, dat de beide hoofdljsten als beulingen gehakt zijn. De trapvleugels met voluten, die aan weerszijden van de 57 c.M. breede trap gebouwd zijn, vertoonen hetzelfde model als die van het andere gebouw; de hoekgebouwtjes bestaan uit twee gedeelten; het onderste, tot halverwege het soubasement reikend, doet dienst als voetstuk van het bovenste, dat van veel kleiner afmeting is en op zijn beurt een bekroning met ojief en uit- en inspringende lijstjes draagt. Beide deelen zijn opgezet volgens het schema van een teerling in het midden, die zich met lijsten en ojieven tot voet- en kroonlijst verbreedt.

Aan het soubasement zelf is geen ander ornament aangebracht dan vierzijdige antefixen op de hoeken van de kroonlijst. De hoogte bedraagt 1.67 M., het bovenvlak 3.67 bij 2.27 M. ¹⁾. Aan de achterzijde staan naast elkander drie kleine monumentjes opgericht, waarvan vooral het meest rechtsche, het Zuidelijkste dus, bijzonder opmerkelijk is, en wel omdat het precies een tjandi in het klein is; om die reden staat het dan ook te boek als „tempelmodel” of „votief-tempeltje”. Het grondvlak is 87 c.M. in het vierkant, bij een hoogte van ongeveer 2.50 M.; het groote belang van het gebouwtje is vooral gelegen in de aanwezigheid van dak en bekro-

¹⁾ Maten van Verbeek. De Ondh. Dienst vermeldt 2.27 M. in het vierkant, bij een hoogte van 1.55 M.

ning, welke reeds belangrijke diensten hebben kunnen bewijzen bij het nagaan van het vermoedelijke uiterlijk dier bouwdeelen bij andere Oost-Javaansche monumenten. Het tempellichaam zelf is vierkant met uitsprongen voor deur en nissen; van de plint daar beneden voeren niet minder dan vier inspringende lijsten naar den teerling, welke op zijn beurt weer met drie inspringende lijsten als benedenlijst aanvangt, om volkomen overeenkomstig aan de bovenzijde tot de kroonlijst over te gaan. De rechtstand is op die wijze slechts klein; hij draagt nog een middenband met hoek-ornament. Van de uitspringende nissen is die aan de voorzijde blijkens het daar aangebrachte trapje als deur behandeld; het is, evenals die aan de achterzijde, een gladde nis, met twee boven- en twee benedenlijstjes, en boven de kroonlijst een monstertop met twee klauwen, tusschen rankornament; dit sierstuk reikt tot aan de kroonlijst van het tempellichaam. Eenigszins anders zijn de nissen aan de beide zijanten opgezet; zij missen den monstertop, hebben een afzonderlijke profileering van in- en uitspringende lijstjes, en tusschen haar eigen kroonlijst en die van het tempeltje, op de plaats waar de k \bar{a} la-kop had kunnen zitten, eveneens een samenstel van lijsten.

Het dak verheft zich in verdiepingen, door een diepe insnijding van elkander gescheiden. Op de kroonlijst rust allereerst een breede band met krul-ornament, van zware antefixen voorzien in het midden der zijden en op de hoeken; de eerste aan den leeuwenkop ontleend, de laatste met een oog als hoofdmotief. Drie gladde, inspringende lijsten liggen boven op dezen band. De tweede verdieping begint met een steunlijstje en herhaalt dan hetzelfde: kroonlijst, breeden band met ornament en twee inspringende lijsten daarboven, alles echter op kleiner schaal; en bij de derde verdieping vindt men datzelfde nogmaals terug. Een dubbele insnijding duidt vervolgens aan, dat een nieuw deel van den bouw een aanvang neemt. Vooreerst wederom een breede band met versiering, nu opgelegde langwerpige vierkanten, in het midden en op de hoeken; dan opnieuw een dubbele insnijding en ten slotte de bekroning, gedragen door een driedubbele lijst, beneden één van op-

staande lotusbladeren en daarboven twee met het zoogenaamde benedenband-ornament. Het topstuk zelf is een breed, bijna vierkant stuk, naar boven ietwat toeloopend met zachte welving, en geheel glad, behoudens een enkele lijst langs den bovenrand. Het wordt thans gedekt door een sluitsteen in den vorm van een omgekeerde schaal, welke er los op ligt.

Wij zijn met deze beschrijving wat uitvoerig geweest uit hoofde van de merkwaardigheid, dat wij hier een Oud-Javaansch tempeldak tot en met de bekroning voor ons hebben. De beide andere monumentjes zijn van anderen aard en hebben den altaarvorm. Het middelste is langwerpig vierkant, van 1.18 M. bij 75 c.M., met de lange zijde naar den voorkant, en een hoogte van 1.50 M.; het linksche is vierkant, 80 c.M., bij een hoogte van 1.55 M. Beider profileering is die van een tempellichaam: voetlijst, drie inspringende lijsten, ojief, teerling met drievoudige benedenlijst (van welk drietal de onderste de meest uitspringende is), en dat alles boven den teerling in omgekeerde volgorde herhaald tot de kroonlijst. Voorts loopt bij beide om den teerling een versierde middenband, bij het middelste met slangvormige windingen tusschen rank-ornament, en is bij het linksche aan de voorzijde een uitbouwte aangebracht als een nisje met eigen profiel, gedekt door een kroonlijst met arabesken er boven, terwijl ter plaatse, waar de nisopening te verwachten zou zijn, een paneel met klimmend spiraal-ornament is uitgebeiteld. De bovenzijden dezer monumentjes zijn glad. Het meest linksche is met den voet verbonden aan den vloer van het soubasement; en er is dus geen twijfel aan, of het heele gebouw is bepaaldelijk opgericht ten behoeve van deze kleine bouwwerkjes. Het is ook aan de zijde van dit laatste, meest Noordelijke „altaar", dat zich het jaartal 1223, dus A. D. 1301, in de kroonlijst bevindt. De beteekenis van het geheel heeft tot verschillende gissingen aanleiding gegeven; in het bijzonder het rechtsche monumentje. Men verklaarde dit als het model, de in steen gebrachte werkteekening, van den grooten tempel, die op het andere soubasement gestaan zou hebben. Nu gebleken is, dat daar nooit een groote tempel geweest is, vervalt deze gissing vanzelf. Ook heeft men het voor een

votief-tempeltje gehouden, wij-geschenk van een vroom vereerder, een veronderstelling, die evenmin houdbaar is, waar het kleine soubasement bepaaldelijk en uitsluitend voor deze drie monumentjes bestemd was en, naar de plaatsing van de trap van het groote soubasement uitwijst, daarbij behoorde in opzet. Sindsdien is er de aandacht op gevallen, dat juist zulke terrasjes met drie overeenkomstige monumentjes in Balineesche heiligdommen voorkomen, en men mag redelijkerwijze thans wel aannemen, dat hun bestemming in het oude Java juist dezelfde is geweest, die zich tot den huidigen dag op Bali heeft gehandhaafd.

Een aantal fragmenten en losse beelden zijn op het terrein opgesteld en bewijzen, dat de stichting Çiwaïtisch was. Er zijn vooreerst fragmenten van nog andere miniatuurtempeltjes ¹⁾ en altaren, bekroningen en geprofileerde steenen, een paar voetstukken, een viertal neuten, door nāga's gedragen, eenige spuiers; dan enkele rākshasa's en Gaṇeṣa's, een Mahādewa, een Goeroe, een paar geschonden Doergā's, een Nandi. Onder de beelden zijn er, die tot het latere Madjapahit-type behooren, zelfs één met zoogenaamde wajang-coiffure; ze zouden kunnen bewijzen, dat het heiligdom tot in de laatste dagen van het Hindoeïsme in eere was, ware het niet, dat allerm minst vaststaat, of deze stukken wel alle hier thuis hooren en niet ten deele van andere plaatsen in de omgeving zijn aangebracht. Hoepermans vond er in elk geval twee rākshasa's tegenover elkander op een langen, vierkanten steen tusschen de beide soubasementen, en hij vermeldt eveneens den Mahādewa, een fraai beeldje, naar hoofdtooi en verdere bewerking te oordeelen ongetwijfeld van lateren datum dan het heiligdom zelf; de vierarmige god houdt de voorhanden in elkander gevouwen en voert in beide achterhanden een bidsnoer, en bovendien rechts den drietand, links den vliegenwaaier.

Behoeven we nu omtrent den ouderdom der bouwwerken zelve te Papoh evenmin in twijfel te verkeer en als bij Tjaṇḍi Djawi,

¹⁾ Ook ± 300 M. Oostelijk van het heiligdom werd nog zulk een tempeltje opgegraven.

geheel anders staat de zaak bij de oudheden, welke wij thans moeten noemen, die van Djëdong, tegen de Noordelijke helling van den Pënanngoengan, boven het tegenwoordige Ngara. Het staat vast, dat gedurende bijna de geheele Oost-Javaansche geschiedenis deze plek er een van belang is geweest; een beschreven steen van 926 (om van een losse koperplaat uit 910 geen gebruik te maken) geeft daarvan het eerste getuigenis, en dan vindt men er verder jaartallen van de twaalfde tot de veertiende eeuw, en in de nabijheid nog uit later tijd, tot in de jaren, welke aan den val der Hindoeheerschappij onmiddellijk voorafgingen. Een plaats van beteekenis dus in elk geval, en misschien kunnen wij nog wel iets nauwkeuriger bepalen, welken historischen bodem wij hier betreden. De inlandsche traditie (zie p. 48) localiseert te dezer plaatse den kraton der vorsten van Djanggala en inderdaad komen de hier aanwezige overblijfselen, voor zoover is na te gaan, niet slecht met een kraton-aanleg overeen, terwijl het voor de hand ligt de hoofdstad van Djanggala in dezelfde buurt te zoeken, waar de naam Djënggala als die van een district bewaard gebleven is. Daar komt nog bij, dat in deze buurt ook de benaming Kahoeripan voorkomt — een desa heet nog zoo — hetwelk, zooals wij ons herinneren, de welbekende laatste kraton van Airlangga was; het is zeer waarschijnlijk, dat bij de rijksdeeling, door dien koning bij zijn aftreden tot stand gebracht, een der beide zoons, onder wie Java verdeeld werd, is blijven zetelen in zijns vaders hoofdstad, en in casu zou dat dan de koning van Djanggala te Kahoeripan zijn geweest. Een bewijs voor dat alles is er zeer zeker niet, maar met dat al zijn er geen bepaalde redenen, welke het noodzakelijk zouden maken deze opvatting zonder meer te verwerpen.

Dat wij nu van de ruïnes te Djëdong juist gedurende het tijdvak van Madjapahits opkomst voor het eerst melding maken, geschiedt omdat, wat er ook verder aanwezig moge zijn geweest, in elk geval van de overblijfselen, waarvan thans nog resten over zijn, de oudste in deze periode tot stand schijnen te zijn gekomen. Weliswaar heeft Holle in zijn „Tabel van Alphetten” het jaartal 1189, dus A. D. 1267, als afkomstig van „Ruïne Djëdoeng”, maar waar hij

het heeft aangetroffen blijkt niet, en zoo stond het wellicht slechts op een lossen steen, gelijk eveneens met een ander opschrift, het jaartal 1041 (A. D. 1119) het geval was. Wij kunnen op grond daarvan aannemen, dat er in die jaren bouwwerken opgericht zijn, maar weten in het minst niet, welke dat waren. Daarentegen stond het jaar 1248, A. D. 1326, naar wij zeker weten, op een baksteen poort, en moet dus in elk geval genoemd monument in de thans behandelde periode zijn gebouwd.

Helaas moeten wij in zake die poort in den verleden tijd spreken, want op het oogenblik zijn eenige steenen alles, wat er van over is. Brumund, de eerste beschrijver van Djédong, nadat de bouwval len van te voren reeds kort gememoreerd, doch niet nader besproken waren in verschillende berichten (het oudste dat van Domis in „De Oosterling” van 1836) vond zelfs nog twee van deze baksteen-poorten, zij het ook in vervallen toestand, aan de Westzijde van het plateau, dat de voornaamste overblijfselen bevatte; Verbeek trof er bij zijn opname nog slechts één, maar constateerde boven die poort, aan de Zuidzijde, de aanwezigheid van bovengenoemd jaartal; Knebel schreef in 1907: nagenoeg vernield. Van het uiterlijk van dit bouwwerk is echter door niemand aantekening gehouden, behoudens Knebel's sobere mededeeling, dat het gebouw gladde wanden en geen ornament had, en de doorloop van de 3.40—3.98 M. hooge poort van Noord naar Zuid 1 M. lang, 2.60 M. hoog en 85 c.M. breed was; wij zijn dus genoodzaakt dit oudste en nog in het laatst der vorige eeuw voor het onderzoek beschikbare monument van Djédong als onherroepelijk verloren ter zijde te laten. De poorten van andesiet, die er nog wèl staan en in betrekkelijk zeer goeden toestand, zijn van later datum; naar haar bouwstijl te oordeelen, behooren zij bij elkander, en van de ééne staat vast, dat zij in de laatste jaren van Hayam Woeroek's regeering moet zijn opgericht. In Hoofdstuk XVIII komen wij dus nader op de nog bestaande overblijfselen van Djédong terug.

Thans wenden wij ons tot een niet minder merkwaardige plaats, aan welke ook een vooralsnog onoplosbaar raadsel verbonden is. Het is weder een Këdirisch heiligdom, de Tjañdi Soembërdjati,

aan den voet van het Zuider-gebergte, Zuidelijk van den Brantas, ten Zuid-Oosten van Blitar. Waarschijnlijk wordt het het eerst genoemd in 1856 door Teysmann onder den naam Soengkoep; in 1867 gaf in elk geval Hoepermans een beschrijving, daarbij klagende over den ellendigen toestand als gevolg van een opgraving door Raden Saleh, den Javaanschen schilder, het jaar van te voren, en een spoedig verval voorspellende. Dienovereenkomstig rapporteerde Knebel dan ook in 1908, slechts een zandhoop aangetroffen te hebben met een menigte versierde en onversierde tempelsteen, o. a. de vier *kāla*-koppen. Zou men uit dit bericht opmaken, dat er niets meer van den tempel over was, dan zou die opvatting toch wat al te pessimistisch zijn; het terreinonderzoek, door den Heer Perquin voor den Oudheidkundigen Dienst in 1915 ondernomen, heeft nog een groot aantal belangrijke gegevens aangaande het gebouw, dat hier eenmaal stond, aan het licht gebracht.

Dit heiligdom nu, de Tjañdi Soembërdjati, is, naar Dr. Bosch aannemelijk heeft gemaakt, niets minder dan de graftempel van Simping, bijzetplaats van den eersten koning van Madjapahit, Krëtarādja Djayawarddhana. Men heeft uit den *Nāgarakrētāgama* opgemaakt, dat het monument reeds gedurende de regeering van dien in 1309 overleden vorst gebouwd is, op zijn laatst moet het kort na zijn dood tot stand zijn gekomen en men zou zich dan ook licht gerechtigd kunnen achten om alles, wat men hier vindt, voor het tijdperk van de vroegste Madjapahit-kunst in rekening te brengen. En toch is er alle kans, dat men het dan mis zou hebben. Zodoende is Soembërdjati een zeer leerrijk voorbeeld, hoe voorzichtig men zijn moet met zijn gevolgtrekkingen in kunsthistorisch opzicht, zelfs bij een op het oog onomstootelijk vaststaande dateering. Was de *Nāgarakrētāgama* iets minder volledig geweest in zijn mededeelingen, dan zouden wij in alle onschuld afgaan op de bovenbedoelde redeneering; thans echter weten wij heel toevallig, dat een zeer omvangrijke restauratie, ten deele een geheele nieuwe bouw, heeft plaats gehad in 1361 onder Hayam Woeroek. Het is zeker zaak om er even de aandacht op te vestigen, dat wat

ons hier uit het lofdicht bekend is, bij andere gebouwen even-
goed kan zijn gebeurd, zonder dat wij het weten. Wij kunnen na-
tuurlijk niet ons geheele onderzoek op losse schroeven stellen, door
ons bij elk monument te beangstigen met de vraag, of de ons ten
dienste staande historische data mogelijk ook betrekking hebben
op een ouder gebouw, waarvan hetgeen wij voor ons zien een latere
restauratie is; maar wel behoort een geval als dat van Soembër-
djati ons er van terug te houden al te groote waarde te hechten aan
conclusies van dezen aard, en ons er bewust van te doen blijven,
dat zij toch altijd maar van betrekkelijk gewicht zijn.

Wat nu die restauratie van 1361 aangaat, is vooreerst opmerkelijk,
dat toen ter tijd, ruim vijftig jaar na de oprichting, het grafmo-
nument van den stichter der Madjapahitsche heerschappij, groot-
vader van den regeerenden koning, een gebouw, waarbij men alle
reden zou hebben een zeer zorgvuldig onderhoud te veronderstel-
len, reeds gelegenheid tot vervallen had gekregen. Toch zegt de
dichter dat met zooveel woorden, en hij bericht met name, dat de
prāsāda was ingestort. Met dit woord wordt onzes inziens (ook op
grond van de inscripties) het torenvormige hoofdgebouw aange-
duid. Bovendien bleek deze *prāsāda* wat te veel naar het Westen
te staan; hij werd dus meer Oostelijk opgericht, nadat alles op-
nieuw in overeenstemming met de stichtingsoorkonde was opge-
meten; zelfs werd tegen een behoorlijke schadeloosstelling grond
van een naburig klooster afgenomen, om nauwkeurig den graf-
tempel te kunnen zetten, waar hij behoorde, dat wil dan zeggen,
waar indertijd de consecratie van den grond had plaats gehad. Als
de koning twee jaar later terugkeert, kan het heiligdom weer dienst
doen en woont de vorst een godsdienstoefening bij. Is Poerbatja-
raka's interpretatie van de desbetreffende Nāgarakrētāgama-
strofen juist, dan zou bij die gelegenheid de wijding hebben plaats
gehad, terwijl nog aan toren, poort en ringmuur gebouwd werd.
Volgens de opvatting van Kern daarentegen slaat die laatste mede-
deeling op de dagen van koning Krētarādjasa zelf, en dan zou er
dus uit blijken, dat de eerste koning van Madjapahit reeds gedu-
rende zijn leven het heiligdom heeft doen verrijzen, dat hem een-

maal tot laatste rustplaats zou strekken. Van deze gewoonte treffen wij hier en daar de voorbeelden aan.

Alles bij elkaar genomen mag verondersteld worden, dat wij te Soembërdjati de restes voor ons zien van den tempel uit 1361, welke immers zelfs de plaats niet meer met het oorspronkelijke monument ²⁾ gemeen had en wij dus hier een heiligdom hebben uit den lateren Madjapahitschen tijd, al bestaat er een geringe mogelijkheid, dat de versierde steenen en ornamenten van den ouden tempel daarbij gebruikt zijn. De aard der stukken maakt dit echter niet zeer waarschijnlijk. Dat wij niettemin den bouwval thans bespreken, vindt zijn reden daarin, dat er van het gebouw slechts zeer weinig over is, en wel in hoofdzaak juist deze versierde fragmenten, terwijl daarentegen het voornaamste wat Simping heeft opgeleverd, het prachtige beeld van den overleden vorst, er ongetwijfeld op de gewone wijze dadelijk met de bijzetting is geplaatst en dus in 1309 of daaromtrent tot stand moet zijn gekomen; dat een nieuw beeld in 1363 gewijd zou zijn, blijkt bij Prapañtja niet, doch vermoedelijk heeft men toen bij de consecratie 's konings ziel opnieuw in het oude beeld doen afdalen.

Het soubasement en een stuk van den tempelvoet, beide in natuursteen, is hetgeen de Heer Perquin van de Tjañdi Soembërdjati aan het licht heeft gebracht. Dat soubasement, 8.37 M. in het vierkant, met uitsprong aan de Westzijde, waar de ingang was, wijkt van de tot dusver besprokene geheel af in zooverre, dat er geen lijstwerk of pilasters, noch paneelen of overgangsprofielen aan te bekennen vallen; het is volkomen vlak. Echter zijn aan de bovenzijde, zoowel op de hoeken als op drie plaatsen aan de achter- en zijkanten, rechthoekige, geornamenteerde stukken naar voren gebracht, welke eenerzijds den overgang tot den meer gedetailleerden bovenbouw aangeven, anderzijds het belang der hoeken op gelukkige wijze doen spreken. De hoekstukken zijn leeuwenkoppen tusschen arabesken, de middenstukken zijn tot rank- en krulornament ver-

¹⁾ Een zeer zware muur aan de Noordzijde van den tempel kan, volgens Oudh. Versl. 1917, 2, p. 46, tot het oude bouwwerk behoord hebben.

lijnd, doch doen niettemin de oorspronkelijke motieven nog onderkennen. Aan de voorzijde met zijn zich tweemaal verjongenden voorsprong is deze zelfde ornamentatie, waarin thans ook viervoetige dieren een plaats hebben gevonden, op de uit- en inspringende hoeken voortgezet. Het voormuurvlak, ter breedte van 2.90 M., bevat dergelijke sierstukken niet alleen op de hoeken, maar ook aan de voorzijde, ter hoogte van één steenlaag, op 30 c.M. uit de as. Daar nu tegen dit vlak de trap moet hebben opgelopen, is het duidelijk, dat deze zich tusschen de beide laatstgenoemde reliefs moet hebben bevonden, met treden van ten hoogste 60 c.M. breedte, en in elk geval zonder trapvleugels. Het weglaten van deze, elders altijd min of meer versierde en geprofileerde, vleugels is geheel in overeenstemming met den eenvoud in opzet van dit sou-basement.

De voet van den eigenlijken tempel springt boven den onderbouw \pm 50 c.M. terug; wat er van over is, is geprofileerd met een plint en twee inspringende vlakke lijstjes en vertoont in zijn grondvlak de eigenaardigheid, dat op de hoeken en in het midden der zijden een 50 c.M. breede uitsprong 20 c.M. naar buiten treedt. Het profiel blijft er hetzelfde, maar op de hoeken dezer uitsprongen zijn schuin oplopende geornamenteerde hoeksteen en geplaatst, welke door hun onderbreking van het profiel het karakter van deze hoekuitsprongen, als onderscheiden van de rest van het tempellichaam, duidelijk doen uitkomen, en aan dit deel van den bouw een dragend karakter verzekeren. Het motief der hoeksteen is dat van den makara met omhooggeheven slurf. In het midden van de vlakken tusschen de hoek- en midden-uitsprongen is weder een ander ornament geplaatst, hetwelk in zijn driehoekigen vorm aan den goenoengan herinnert.

Van den verderen bouw kunnen wij ons een vaag denkbeeld vormen, door hetgeen Hoepermans er nog van zag: op de achter- en zijmuren en aan weerskanten van den ingang fraai versierde, kleine, overdekte nissen, met leeuwen aan weerskanten, evenals zulke dieren den ingang flankeerden; verder een geornamenteerden band in het midden van den teerling. Eén van die leeuwjes is weer

teruggevonden; hurkend op de achterpooten boven een lotuskussen, met omhooggeheven voorpooten, open muil en, juist als de monsterkop-leeuwen, een driehoekige punt op den neuswortel, uitpuilende oogen en krul-ornament als manen; verder een breed (onafgewerkt) halssnoer en een gordel met kronkellint, kortom een echt sierstuk. De vier monsterkoppen van ingang en nissen zijn ook nog aanwezig; voor zoover dat bij deze voorstelling mogelijk is, zou men ze van realistische opvatting kunnen noemen: de muil met dubbele slagstanden en volledige onderkaak, de natuurgetroouw weergegeven neus, de sobere verlijning boven de zware afscheiding, welke als een brl op oogen en neuswortel rust, geven aan het grijnzende monster een soort van soliede natuurlijkheid, waaraan zelfs de tot bloemstukken verworpen klauwen niets meer veranderen kunnen. Onder de los gevonden steenen zijn verscheiden fragmenten van versierde banden, in allerlei soorten, het gewone onderband-motief, maar ook ranken en bladeren, kronkelende linten, rozetten en recalcitrante spiralen; opvallend talrijk en afwisselend zijn echter de antefixen; vooral de leeuwenkop in verschillende toepassing en graad van verlijning is ruim vertegenwoordigd en zelfs met den makara in één stuk gecombineerd, maar daarnaast spelen oog- en facet-motieven hun rol. Bij allen rijkdom blijven deze stukken een zeer eigen karakter behouden, dat het tegendeel van vulgair is. Men kan ervan op aan, dat deze tempel met zijn sobere bouwvormen ook in zijn voortreffelijke ornamentatie een waarlijk voornaam monument moet zijn geweest.

De tempelkamer heeft 3.15 M. in het vierkant gemeten; zij bevatte onder den vloer een onderbouw van baksteen. In het midden lag een eigenaardige steen, vierkant met een uitstekende pen, en om die laatste heen waren in basrelief een schildpad en twee ineengestrengelde slangen gebeiteld. Een tweede soortgelijke steen lag buiten; bij een derde was in plaats van de pen een vierkante indieping met negen cirkelvormige gaten aangebracht. Bij dezen laatsten zou men op grond van die negen bewaarplaatsen aan de berging van het zoogenaamde tempeldepôt willen denken; de twee andere zouden als neuten gediend kunnen hebben, ware het niet,

dat een derde, dergelijke steen juist boven op de pen nog een ornament draagt. Bedoelde steen, waar de schildpad voor een cirkel met blad-versiering heeft plaats gemaakt, is bovenal merkwaardig, doordat aan vier kanten (althans zeker aan drie) het jaartal 1283 (A. D. 1361) is aangebracht, juist het jaar dus, waarop tot de restauratie werd besloten. Ongewoon is ook een cirkelvormige steen van 60 c.M. diameter; van een kleinen cirkel in het midden gaan acht punten uit, en van een iets grooteren, daaromheen liggenden, wederom acht, juist in het midden tusschen de eerstbedoelde wijzende, terwijl de ruimten tusschen deze laatste punten, welke het geheel op een ster doen lijken, met kleine godenfiguren, natuurlijk dus ook acht, zijn aangevuld. Wij vermoeden, dat die figuren de hoeders der windstreken zijn en de steen zóó werd geplaatst, dat de 8 + 8 punten nauwkeurig de richting der hemelstreken aangeven, ten behoeve van de afbakening en de consecratie van den grond voor het heiligdom. Van de verdere op het terrein gevonden stukken verdienen nog de fragmenten van een miniatuur-tjandi als te Papoh, doch onafgewerkt blijkens het ornament, eenige yoni's met lingga, en een Nandi vermelding.

Doch nu het middelpunt van vereering in het heiligdom te Simping, het machtige, 2 Meter hooge beeld van Çiwa, dat in de ge-laatsrekken den hoogzaligen koning Krëtarādjasa wedergaf (plaat 65). Thans kan men het bewonderen in het Museum te Batavia. Een Çiwa noemden wij het, alhoewel het, niet ten onrechte, gedetermineerd is als Harihara: inderdaad combineert het de attributen van Çiwa met die van Wishnoe en voert het in rechter voorhand en linker achterhand het aan eerstgenoemden god eigen bid-snoer en drieledig, aan den drietand herinnerend, vlamattribuut, doch in de linker voorhand en rechter achterhand de knots en de schelp van Wishnoe, dit laatste attribuut *met* de slak, en zoodoende volgens Moens het verlossingssymbool vormende, dat juist voor deze portretbeelden van verlorene stervelingen karakteristiek is. Tot zoover wegen dus het Çiwaitisch en Wishnoeitisch element tegen elkander op, maar daartegenover bewijst de hoofdtooi met de bepaaldelijk Çiwa toekomende halve maan en doodskop, dat deze

god toch de voornaamste plaats in de combinatie blijft behouden en wij dus wellicht het beste doen met deze voorstelling te noemen Çiwa als Harihara; dat ook de tijdgenoot er een vorm van Çiwa in zag, blijkt wel uit Prapañtja's mededeeling, dat het een Çiwaïtisch beeld was, hetwelk te Simping werd gewijd. De god staat tegen een met lotusplanten bebeiteld achterstuk, tusschen twee kleine vrouwenfiguren.

Dit Çiwa-beeld nu is een der voortreffelijkste vertegenwoordigers van een kunstrichting, die, zich nauw aansluitend bij die van Singhasāri, in de periode van het jonge Madjapahitsche rijk tot bloei is gekomen en welke men in min of meer gedegeneerde vormen tot in de vijftiende eeuw kan volgen. De reeds genoemde lotusplanten herinneren dadelijk aan de bij Djago en Singasari beschrevene; thans echter laat men ze bij voorkeur niet uit den wortel, maar uit hoge potten omhoog rijzen. Van kleeding en sieradiën wordt bijzonder veel werk gemaakt; een kegel- of emmer-vormige hoofdbedekking met opgaande linten tegen de glorie; langwerpige oorsieraden, haartressen met makara's of overeenkomstig ornament; halssnoer, borstsieraad en borstgordel, alles zeer rijk bewerkt; onderkleed met overslag, buikgordel met afhange slippen, breede, dubbele steunband, kleedslippen terzijde van het lichaam en een z.g.n. zwaluwstaartplooi naast en tusschen de voeten; dubbele en driedubbele bovenarm- en polsringen. Dat is zoo ongeveer het uiterlijk van alle stukken dezer kunst, waarbij de behoefte aan detailvariatie, welke den Javaanschen beeldhouwers zoo in het bloed zat, alle gelegenheid had zich te ontplooiën. Zóó is ook het Çiwa-beeld van koning Krētarādja, waarvan ook het aangezicht bijna ongeschonden bewaard gebleven is, zoodat wij ons een denkbeeld kunnen vormen, hoe deze merkwaardige man, de sluwe Raden Widjaya zijner jongelingsjaren, de krachtige stichter van Madjapahit, er uit heeft gezien.

Indertijd hebben wij, zonder nog iets te weten van het verband tusschen dit beeld en genoemden vorst, het op stijl-analytische gronden, vooral door vergelijking met de gedateerde beeldengroep der wachters van Panataran (waarover nader in Hoofdstuk XIX)

een plaats aangewezen juist „in de periode van opkomst van het rijk van Madjapahit”, en nu die conclusie bevestigd wordt door het bekend worden van den hier voorgestelden koning, kan zij met eenig vertrouwen gebruikt worden, ook waar het andere beelden met dezelfde kenmerken geldt, bijvoorbeeld de fraaie, groote Ardhanārī uit het Bataviaasch Museum, waarbij het wellicht niet te onpas is op te merken, dat blijkens den Nāgarakrētāgama koning Krētanagara (de man van Tjaṇḍi Djawi) in een zijner graftempels juist als Arddhanārī vereeuwigd was ¹⁾. Bijzonder groot is echter de overeenkomst van onzen Harihara van Simping met een Pārwatī uit Tjaṇḍi Rimbi; behalve hun opvallend gelijk kunstkarakter zijn ze precies even hoog, en zoo hebben ze langen tijd als pendanten gegolden en waren wij, voor het tegendeel bleek, geneigd ook den Harihara uit Rimbi afkomstig te achten. Wij weten thans, dat beide beelden in verschillende heiligdommen waren opgesteld, maar daaruit volgt nog niet, dat ze in het geheel niets met elkander te maken hadden. Ongetwijfeld zijn deze beelden niet slechts van één hand, maar ook bepaald in verband met elkander geconcipieerd, en wanneer nu de Ćiwa koning Krētarādja voorstelt, ligt het voor de hand, dat de Pārwatī een van diens gemalinnen, dochters van zijn voorganger Krētanagara, weergeeft. De vierarmige godin, die de beide thans weggeslagen voorhanden vóór het lichaam samenbracht en in de achterhanden rechts een bid-snoer, links een vliegenwaaier tegen de lotusvegetatie doet rusten, zou bijvoorbeeld zeer wel 's vorsten oudste gemalin, de Parameṣwarī Tribhoewanā kunnen voorstellen, en in dat geval ware de Tjaṇḍi Rimbi voor haar graftempel te houden.

Het te voorschijn komen van nog een beeld in dezen zelfden stijl nabij genoemden tempel, hetwelk in een der nissen gestaan moet hebben, geeft ons in elk geval het recht in de Tjaṇḍi Rimbi een schepping van de thans behandelde periode te zien. Bijster veel gegevens staan ons overigens inzake dit monument niet ten dienste; eigenlijk de eenige beschrijving is die van Knebel uit 1907, nadat

¹⁾ Althans volgens de opvatting van Prof. Kern; Brandes verklaarde de verzen op andere wijze.

Veth in zijn „Java” enkele ten deele onjuiste bijzonderheden had ontleend aan een manuscript van Wiselius. Voorts bestaan er eenige voorloopige fotografische opnamen van de Oudheidkundige Commissie uit 1912.

Van het gebouw, dat ook den naam Tjoengkoeb Poela draagt en Zuid-Oostelijk van Madjawarna gelegen is in de afdeeling Djombang, is alleen aan de Noordzijde zooveel over, dat men zich een denkbeeld kan vormen, hoe het was opgezet. Aan dien kant staat zelfs van het eigenlijke tempellichaam nog een wand overeind, terwijl voor het overige slechts het soubasement over is, en ook dat nog in gehavenden toestand, vooral door toedoen van een grooten boom, die met name den Zuid-Ooſthoek zeer heeft doen lijden. Op regelmatige wijze verheft zich het monument, met vierkant grondplan en voorsprong naar het Westen, in vier telkens terugspringende bouwdeelen, waarvan de beide eerste het soubasement, de beide hoogste het tempellichaam vormen; ook geheel regelmatig is telkenmale het onderste der twee, hetwelk als voet fungeert, lager en eenvoudiger geprofileerd in vergelijking tot den hooger en meer samengestelden bovenbouw van soubasement en tempel. Opmerkelijk en afwijkend is daarbij echter, dat waar wij zoo vaak de ornamentatie der Hindoe-Javaansche monumenten van boven zagen beginnen, hier aan het bovenste bouwdeel slechts een enkele geornamenteerde band te bekennen valt, doch het overigens geheel glad gelaten is; datzelfde blijkt ook het geval te zijn met de paneelen der beide volgende deelen ¹⁾ en slechts de voet van het soubasement heeft geheel het geprojecteerde decoratieve ornament gekregen. Die voet is hoogst eenvoudig geprofileerd; boven een voetlijstje en een kort rechtopgaand gedeelte, voeren slechts een paar inspringende lijsten naar den teerling en springen daarboven even zoo weder uit naar de kroonlijst. Nog in een ander opzicht is de opzet veel minder ingewikkeld dan anders, en wel dit, dat bedoelde profileering ook over den zich tweemaal verjongenden voorsprong doorloopt en eerst bij de trap eindigt. Deze is niet tusschen vleugels gevat, maar wordt

¹⁾ Rechts van de trap was men juist aan de versiering van het lichaam van het soubasement begonnen.

slechts geflankeerd door twee met recalcitrante spiralen bewerkte posten, waar het gewone profiel zonder overgang tegenaan stuit, slechts aan den teerling afgesloten door een smal verticaal bandje met een geometrisch en een bloempatroon. Deze voet van het sou-basement meet 8.80 M. in het vierkant, de voorsprong en zijn verjongingen treden achtereenvolgens 1.80 M., 1.85 M., 95 c.M. en 1 M. naar voren. Het voorvlak is 2.85 M. breed, de trap treden 71 c.M. Met die trap bereikt men een bordes, vanwaar een tweede trap naar de tempelkamer een aanvang neemt.

De reliefs van den teerling zijn in dier voege opgesteld, dat telkens een naar voren springend stuk, tusschen twee vlakke posten gevat en gevuld met sprekend relief, wordt afgewisseld door een terugliggend casement, binnen hetwelk een langwerpige pannel met een viervoetig dier tusschen rank-ornament naar voren treedt; alleen aan de voorzijde is de afwisseling in verband met de vele hoeken niet volkomen regelmatig. Het is nog niet gelukt, in de sprekende reliefs een verhaal terug te vinden; wij zullen ze echter in het kort beschrijven, ten einde te doen zien, van welken aard het voorgestelde is. Wij vinden dan: twee uilen in een boom; een man, die de trommel zit te slaan naast iemand met vogelbek; een man, die de hand legt op een door een vrouw gedragen kind; een bhōēta, die op eenige puntige staken trapt; twee personen in het water, de een de hand uitstreckende naar den ander; een staande figuur; een hardlopende man met pajong, gevolgd door viervoetig dier; een olifant onder een afdak; iemand die, op de knie van een ander steunend, met zijn stok naar iets in de hoogte reikt; een man op den grond en een tweede op de wolken; twee personen in een door stralen en bloemen omgeven medaillon; een bhōēta gevolgd door iemand met twee korven; een kikker tegenover een man met een grooten knuppel; een voorovergebogen man in onduidelijke omgeving; een man met een groot kabeltouw achter iemand met zonnescerm; een groote pot, waaruit twee menschenhoofden steken; een hurkende man in een kleed gewikkeld; twee hurkende lieden met onduidelijke voorwerpen; een man met tulband-achtige hoofdbedekking tegenover een Garoēda met soortgelijken hoofdtooi; een man, diede

hand op den rug van een groot, viervoetig dier legt; iemand met grooten stok; iemand in het water; een vrouw met een doek op de wolken; een man met een door een stralenkrans omgeven voorwerp in de hand; iemand, die een vogel bij den nek pakt; een lotusvijver; een groote kropak op de zich neergebogen hebbende planten van dien vijver; een koe met een stier; een dikke zittende figuur met een kind er tegenover; een vrouw, omkijkend naar een kind in een pēṇḍapa; drie vrouwen, één wat hooger geplaatst en de derde met zonnesherm; tot tweemaal toe een wanstaltige menschenfiguur. Dan komt een groote lacune, waarin, volgens afteekeningen vanden toestand in de dagen van Wiselius, zich o. a. een nāga tegenover een visch, en voorts een op het water zwemmende vogel moeten hebben bevonden. De slottaferieelen zijn: staande figuur met buidel; hardlopende man met kruik; nog een hardlopende man met uitgestreken arm; iemand met een pot en een bord voor zich; staande figuur; staande man en in het water liggende vrouw; man, die van een vrouw een doek aanneemt; twee springende mannen, tezamen een onduidelijk voorwerp om hoog houdend; zittende vrouw bij een wegvliegende vogel; staande vrouw met doek in de hand. Men ziet, het maakt den indruk van een doorlopend verhaal, niet van afzonderlijke tooneelen, die op zichzelf zouden staan, en er zijn genoeg romantische episodes om te zijner tijd de herkenning te vergemakkelijken. De volgorde gaven wij volgens de pradakṣhiṇā; wel zoo waarschijnlijk was zij echter juist tegengesteld, want doorgaans gaan de loopende personen juist van links naar rechts. Bijzondere zorg is er aan de versiering niet besteed; de voorstellingen zijn vrij grof, in den stijl van Djago, maar daarmee vergeleken bepaald inferieur.

Het lichaam van het soubasement is, zooals wij zeiden, van meer ingewikkelden aard dan de voet, daar het profiel tusschen de ook hier voorkomende gladde lijstjes en den teerling vooreerst een ojief vertoont en vervolgens nog eens extra in een nieuwe lijst met twee overgangslijstjes naar buiten springt en zodoende een zoogenaamd samengesteld profiel vormt; men was juist begonnen den onderband met ornament te bebeitelen, en het beneden-ojief van lotus-

bladeren te voorzien. Het derde bouwdeel, de voet van het tempellichaam, is dan weer vrij eenvoudig; hij heeft wel een samengesteld profiel als het vorige, maar mist de ojieven. De teerling is in beide gevallen in paneelen verdeeld, die aan het soubasement afwisselend naar voren en terugtreden, aan den tempelvoet op gelijke hoogte liggen, doch overal glad zijn gelaten. Aan het tempellichaam is een geornamenteerde middenband te onderscheiden, en verder de Noordelijke buitennis, met gladde posten, rustend op voetstukvormige onderstukken en omgeven door een afzonderlijk samengestelde profileering in gladde lijsten. Wat in die nis stond, is uit den bodem daar beneden te voorschijn gekomen — voor het overige is het terrein nog niet onderzocht, men ziet er nog een paar monsterkoppen en een aan de voorzijde versierde trapvoluut, waarschijnlijk van de tweede trap — en deze vondst is van meer dan gewoon belang, omdat zij niet slechts het Ćiwaïtisch karakter van het monument ontwijfelbaar vaststelt, maar het ook in verband brengt met de hierboven besproken kunstrichting van het opkomend Madjapahit. Het is een Ćiwa-Goeroe met den bekenden puntbaard, een kruik in de linkerhand (de rechter is verdwenen) en den drietand naast zich; in bewerking sluit het zich volkomen aan bij kunstwerken als de Harihara en de Pārwaṭī, welke wij zoo straks behandelden. Juist van zulke nisbeelden, die in zekeren zin tot de decoratie van den tempel behooren, mag men als regel aannemen, dat zij gelijktijdig met het gebouw, waarvoor ze bestemd waren, tot stand zijn gebracht, en daarom bezitten ze grooter bewijskracht dan de hoofdbeelden in de tempelkamers, van welke verondersteld kan worden, dat ze bij latere restauraties hun heiligheid en hun plaats behouden hebben. De Goeroe van Tjaṇḍi Rimbi bevestigt vooreerst het bericht, dat uit dit heiligdom de groote Pārwaṭī afkomstig is en geeft ons vervolgens het recht om het monument te beschouwen als een product van den vroeg-Madjapahitschen tijd.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1794, 2073, 2082, 2123; Verbeek n°. 624.

Brumund, Indiana II (1854) p. 206—209; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 342 sq., 345—348; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 35—38; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Bangil, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 42—46; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Djombang, Rapp. 1907 p. 115—120; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 137—139, 147 en 153—158; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 36 sq. en 42—44; De beelden van Tjandi Rimbi, Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1912) p. 470—486; De Çiwabuddhatempel, Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 237—242; Perquin in Oudh. Versl. 1914, 4, p. 204; 1915, 2, p. 64—67; Van Stein Callenfels, De beelden van Tjandi Ngrimbi, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 529—532; Bosch, Het heiligdom te Simping, Oudh. Versl. 1916, 2, p. 51—55; Perquin in Oudh. Versl. 1916, 4, p. 134—140; Poerbatjaraka, Het beeld van Tjandi Djawi, Oudh. Versl. 1917, 4, p. 143—151; Aanteekeningen bij de Nāgarakṛtāgama-editie (1919) p. 282—285; Moens, Hindu-Javaansche portretbeelden, Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918) p. 493 sq. en 503—519; Poerbatjaraka, De eerste twee strophen van Zang 70 van de Nāgarakṛtāgama, Oudh. Versl. 1921, 1, p. 28—34; Oudh. Versl. 1922, 1, p. 5.

Over Djëdong zie men bij Hoofdstuk XVIII.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK

DE BLOEITIJD VAN MADJAPAHIT

In een beschrijving van de kunst van Madjapahit tijdens het bloeitijdperk onder Hayam Woeroek en diens moeder, heeft het centrum des rijks, de hoofdstad M a d j a p a h i t zelve, zeker aanspraak het allereerst behandeld te worden. Helaas is dat niet, omdat de hier nog voorhanden bouwwerken dien bloei eenigermate zouden weerspiegelen: het zijn slechts zeer schamele restes, die meer een indruk geven van het verval, waartoe de machtige hoofdstad in korten tijd gekomen moet zijn, dan van den luister, die eenmaal van haar uitging. Maar het is dan toch altijd nog de klassieke bodem, waar zich in praal en macht nog ruim vier eeuwen geleden de kraton verhief van het groote, den geheelen Archipel omspannende Javaansche rijk, de plek, waarvan de naam nog steeds in de herinnering van het nageslacht is blijven leven om er te gelden als synoniem met de grootheid dier tijden.

Dat wij nu de bespreking van de oude hoofdstad juist ter hand nemen in verband met de monumenten van Hayam Woeroek's regeering, is vooral, omdat wij uit dezen tijd zulk een merkwaardige beschrijving van Madjapahit bezitten in den Nāgarakrētāgama, en wij dus mogen hopen, dat wij van de situatie der hoofdstad onder dien vorst ons eenig denkbeeld kunnen vormen, ook al geven de weinige overgebleven restes niet veel vaste punten, om er die beschrijving mede te localiseeren. Een groot bezwaar is ook, dat van die weinige overblijfselen nog allerm minst vaststaat, dat zij er ook werkelijk al gestaan hebben, toen Prapañtja zijn gedicht schreef; juist bij de hoofdstad van een groot en bloeiend rijk is het zeer aannemelijk, dat men steeds is doorgegaan met bijbouwen

en verbouwen, en er dus a priori alle kans is, dat de aangetroffen monumenten van later datum zijn.

Zooals wij in Hoofdstuk II zagen, is de tijd der stichting van Madjapahit bekend; in 1292 vestigde zich Raden Widjaya hier op de woeste gronden van Tarik, om van den nieuwen kraton uit sinds 1294 als koning Krētarādjasa zijn rijk te besturen. Overigens zijn er aanwijzingen, dat men die „woestheid” eenigermate cum grano salis moet nemen. In dit deel der Brantas-vlakte lag reeds van ouds, nog vóór Siṇḍok's regeering, een vrijgebied, welks stichtings-oorkonde slechts weinig ten Noorden van het stadsterrein was opgesteld; en, wat meer bewijst, daar dat oude vrijgebied in vergetelheid kan zijn geraakt, in de onmiddellijke nabijheid der hoofdstad, te Tralaja, is een tempelsteen met het jaartal 1204, dus A. D. 1282, gevonden; te Trawoelan, op het terrein van Madjapahit zelf, een andere steen, melding makend van het planten van een bodhiboom in 1281. Dat zijn dus jaren kort vóór de stichting der stad; en hoewel natuurlijk de mogelijkheid bestaat, dat die steenen zich niet op hun oude plaats bevonden, daar is er aan den anderen kant toch weinig reden voor te geven, waarom men ze zou zijn gaan verslepen. Anders staat het met een merkwaardig steenen beeld uit 1289, hetwelk eveneens in het hart der hoofdstad is aangetroffen, de op pag. 90 genoemde Djaka-Dolok, welke thans te Soerabaja tegenover de residentswoning is opgesteld. Het is een meer dan levensgrootte Akshobhya, en blijkens de om het kussen gebeitelde inscriptie draagt deze Boeddha de trekken van niemand minder dan koning Krētanagara. Het aangezicht is thans te zeer geschonden, dan dat dit portret nog duidelijk tot ons zou kunnen spreken, maar vroeger was dat natuurlijk anders, en het is zeer aannemelijk, dat dit beeld van den laatsten koning van Singhasāri in vergoddelijken vorm door diens opvolger van zijn oorspronkelijke plaats naar de nieuwe hoofdstad is overgebracht, als een sanctie van het nieuwe bewind en een onmiskenbaar bewijs van de continuïteit der beide vorstenhuizen en heerschappijen. Wij zouden dus aan de aanwezigheid van dezen Akshobhya geen bewijskracht willen geven, maar de beide andere epigrafische gegevens doen onzes

inziens toch wel vermoeden, dat al was de plek, waar Widjaya den grondslag legde voor wat zijn kraton worden zou, onontgonnen terrein, de omgeving toch niet zóó algeheel wildernis was, als de verhalen omtrent de stichting het zouden willen doen voorkomen. Heilighdommen en vrijgebieden kunnen zoomin in dit deel der Brantasvlakte als elders geheel ontbroken hebben.

Bijna twee eeuwen lang is Java van den kraton te Madjapahit uit geregeerd. Hoe het einde der machtige hoofdstad is geweest, ligt, gelijk in hetzelfde Hoofdstuk II werd uiteengezet, in het duister. Voor zoover de beschikbare gegevens ons tot oordeelen in staat stellen, duiden zij niet op een roemrijken val voor den veldwinnenden Islam, doch schijnt de door de inlandsche traditie in het jaar 1478 gestelde verovering van Madjapahit op rekening gesteld te moeten worden van een andere Hindoe-Javaansche dynastie, terwijl zij niet door een bepaalde verwoesting te vuur en te zwaard is gevolgd. De van zijn luister beroofde kraton was voortaan zonder beteekenis; de stad, niet langer centrum des rijks, verviel door den natuurlijke gang der omstandigheden en was binnen een eeuw na haar val roemloos te gronde gegaan.

Dat is echter niet geschied zonder dat ook ter plaatse iets bleef hangen van de voorbijgegane grootheid; de bevolking der omgeving bleef zich bewust, dat hier en nergens anders eenmaal Madjapahit gelegen had. Verder ging de belangstelling niet; totdat ook hier het ingrijpen van Raffles verandering bracht. Dat de landvoogd zijn aandacht in het bijzonder op deze oude hoofdstad vestigde, spreekt vanzelf, en zoo gelastte hij dan in 1815 een speciaal onderzoek naar de overblijfselen. Het was Wardenaar, bekend door zijn werkzaamheden onder Cornelius te Prambanan, die daartoe de opdracht ontving, zich in October van dat jaar er van kweet en de resultaten zijner opname ter beschikking van zijn lastgever stelde. Raffles heeft ze in zijn boek verwerkt, zonder dat echter blijkt, waaraan deze gegevens ontleend zijn. Het is de verdienste van Verbeek in een tijdschrift-artikel van 1889 duidelijk in het licht te hebben gesteld, waarin de opname van Wardenaar precies had bestaan en wat er op grond daarvan geacht kan worden in 1815

nog aanwezig te zijn geweest; vergelijking met hetgeen de auteur in 1886—87 had aangetroffen, wees uit, dat er sindsdien betrekkelijk weinig was verloren gegaan. Bezocht zijn de oudheden van Madjapahit in dien tusschentijd herhaaldelijk, kort vermeld ook wel, beschreven echter zelden. Als degenen, die van enkele er van de eerste betrouwbare overzichten gaven, noemen wij Van Hoëvell in zijn bekende „Reis over Java” van 1847, en Rigg twee jaar later, terwijl met name ook Veth in zijn „Java” een en ander bij elkaar bracht. In 1907 had een nieuwe opname door Knebel voor de Oudheidkundige Commissie plaats. De eenige jaren na Verbeek's bezoek opgetreden regent van Madjakërta, R. A. Aria Krama Djaja Adinëgara, wiens belangstelling in de oudheden zijner afdeeling reeds vroeger door de vondst van nog onbekende overblijfselen beloond was geworden, is vooral in de laatste jaren van zijn bestuur, sinds 1910, door allerlei nieuwe onderzoekingen in staat geweest onze kennis van het oude Madjapahit belangrijk te doen toenemen. Voor zoover die nieuwe gegevens uit losse voorwerpen bestonden, zijn ze grootendeels terecht gekomen in het door hem opgerichte Museum, op welke instelling wij nog terugkomen.

Vóór we nu de beschrijving van Madjapahit door Prapañtja opslaan, brengen wij even een Chineesch bericht van wat later datum (aanvang 15de eeuw) in herinnering, waaruit wij den indruk van de hoofdstad op den buitenstaander kunnen opmaken¹⁾. „Der residentie des konings heeft een baksteenmuur, meer dan dertig voet hoog en meer dan honderd voet lang, zij heeft een dubbele poort en is schoon en wel onderhouden. De huizen daarbinnen staan hoog boven den grond en zijn dertig tot veertig voet hoog; ze hebben een planken vloer, bedekt met fijne rotan-matten of riet-matten in patronen, waar de menschen met gekruiste beenen op zitten; voor de daken hebben zij planken van hard hout genomen, dat gespleten is en gebruikt wordt als dakpannen. De woningen van het volk zijn bedekt met stroo en in ieder huis maakt men een gemetselde voorraedskamer, drie of vier voet hoog, om zijn goederen in weg te

¹⁾ Groeneveldt, Notes, p. 46 en 48. De maten van den muur zijn natuurlijk onjuist.

bergen; zij zitten altijd hier bovenop''. Uit een en ander blijkt duidelijk, dat de huizen als regel van hout waren, hetgeen voldoende verklaart, waarom van een zoo groote stad zoo weinig is overgebleven. Steenbouw moet beperkt gebleven zijn tot de paleizen en de heiligdommen. Dit wordt bevestigd door den Nāgarakrētāgama, welke bijvoorbeeld van de gebouwen nabij 's konings audientie-hal de „planken en ribben'' roemt.

Het is in Zang 8 en volgende van genoemd gedicht, dat Prapañtja de hoofdstad beschrijft ¹⁾. Ook hij vermeldt allereerst den prachtige ringmuur van rooden baksteen en begint dan bij den Westelijken stadsingang. Daarvóór ligt een groot plein met in het midden een vijver, en rijen van bodhi-terrassen, elk van een boom voorzien; politie-beambten zijn daar geposteerd. Noordelijk staat de fraaie hoofdboort, welker ijzeren deuren met figuren versierd zijn; Oostelijk een hooge koepel en van Noord naar Zuid strekt zich langgerekt het marktplein uit, dicht omgeven door gebouwen. Aan de Zuidzijde daarvan is een viersprong. De ruime Mangoentoer draagt een koepel in het midden en een toernooiveld naar alle kanten daar omheen; Noordelijk is een vergaderzaal voor de geleerden en vorstelijke raadslieden, ten Oosten daarvan de plaats, waar Ćiwaītische en Boeddhistische geestelijken disputeeren, en de benoodigdheden voor het maansverduisterings-offer bewaard worden. Aan de Oostzijde bevinden zich verder drie aan drie in rijen de vuurofferplaatsen en in het midden een Ćiwaītisch heiligdom; Zuidelijk de verblijven der brahmanen, hoog van verdieping, en ten Zuid-Westen het terras voor hun offerplechtigheden. De woningen der Boeddhistische geestelijkheid zijn in het Noorden, in drie verdiepingen en met gebeeldhouwde spitsen. Zuidelijk van de Mangoentoer op eenigen afstand ligt een galerij, waar audiënties plaats vinden; een weg loopt naar het Westen, met fraaie gebouwen en bloeiende mimusops omzoomd. In diezelfde richting, iets meer Zui-

¹⁾ Voor Kern's belangrijke opmerkingen dienaangaande verwijzen wij naar *Verspr. Geschr.* VII (1917) p. 267—277, of de afzonderlijke uitgave p. 39—49, met p. 253—257 van de Aanteekeningen, waar men ook een (niet zeer bevredigende) poging tot schematische voorstelling van den plattegrond van den kraton zal vinden.

delijk, staat weder een koepel, waar omheen zich krijgsvolk beweegt. Een ruim paviljoen, in het midden van het voorplein, is vol vogels.

Daarbinnen (in de richting van het paleis gaande) is wederom een audiëntie-hal, doorlopend tot de tweede paleispoort. Er staan mooie stevige gebouwen, aaneengesloten, doch met telkens een galerij er tusschen in. Daar wachten de audiëntie-gangers hun beurt af. Het zijn vooreerst officieren en legeraanvoerders; de lijfwacht is aan de Noordzijde van deze tweede paleispoort opgesteld, de kshatriya's en geleerden hebben aan de Zuidzijde hun plaats. Verder vindt men in een kring, van het Noord-Westen langs het Westen rondgaande tot het Zuiden, de gebouwen voor de mantri's van dienst en andere functionarissen; op eenigen afstand ten Zuiden zijn pēṇḍapa's en huizen, voor het gevolg van den vorst van Pagoehan ('s konings zwager, en vader van diens schoonzoon en vermoedelijken opvolger) bestemd. Gaat men de tweede poort binnen, dan vindt men weder een ruim plein met gebouwen en overdekte zitplaatsen, waar zich degenen verzamelen, wien hier binnen gehoor wordt verleend. Aan de Oostzijde staat de prachtige, hooge, rijk versierde witāna, het overdekte paviljoen, waar Zijne Majesteit audiëntie geeft.

Er volgt nu eerst een opsomming van de hoogwaardigheidsbekleeders, die aan deze plechtigheid deelnemen. Dan gaat de beschrijving verder met te vermelden, dat Oostelijk van den eersten paleisingang het verboden is, verder het hof binnen te gaan. Hier bevinden zich verder aan den Zuidkant het paleis van den vorst van Pagoehan en diens familie, aan den Noordkant dat van 's konings vader en moeder. Tezamen met het paleis van den koning zelf lijken het drie hemelwoningen; de verschillende gebouwen hebben zuilen met beeldhouwwerk, zijn sierlijk beschilderd en dragen topstukken van terracotta; allerlei bloemen zijn overal verspreid.

Nu wordt er nog een en ander verteld van de rest van de stad, om den kraton heen. Oostelijk wonen de Ćiwaītische brahmanen, Zuidelijk de Boeddhisten, Westelijk kshatriya's, mantri's, verwanten des konings. Ten Oosten is voorts, met een plein er tusschen (d. w. z. door een plein van den kraton gescheiden) het paleis van 's vor-

sten oom en tante, en daaraan grenzend, Zuidelijk, dat van den tweeden zwager des konings. In het Noorden, Noordelijk van de groote markt, ligt de verblijfplaats van den patih van Daha, Noord-Oostelijk die van Gadjamada, den patih van Madjapahit. Ten Zuiden van het paleis wonen de superintendents der beide staatsgodsdiensten, tusschen een Oostelijk gelegen Çiwaïtisch en een Westelijk Boeddhistisch heiligdom. Verdere woningen van mantri's en kshatriya's zullen niet beschreven worden; de groote verscheidenheid der verschillende verblijven is een sieraad der stad. Aldus besluit Prapañja zijn relaas van de onvergelykelijke hoofdstad, die schittert als Zon en Maan.

Hoe interessant nu ook deze beschrijving is, en hoezeer wij ons ook kunnen voorstellen, dat de tijdgenooten en vooral de hofkringen, waarvoor het gedicht in de eerste plaats bestemd was, haar op den voet hebben kunnen volgen, zoo is zij in haar plaatsaanduidingen te vaag, om er een plattegrond van de hoofdstad, zij het ook in nog zoo groote trekken, mede samen te stellen. Van rechtstreeksch archaeologisch nut kan zij slechts worden als, uitsluitend uitgaande van de overblijfselen ter plaatse, eenige teekening in de onderlinge ligging van de nog aanwezige monumenten en andere resten is onderkend; dan zal zij waarschijnlijk wel kunnen medewerken om enkele dier gebouwen te determineeren en de richting aan te geven, waarin naar andere gezocht moet worden. Voorloopig echter zijn wij nog niet zoo ver, en ontbreekt ons nog alle begrip van het verband tusschen de op zich zelf staande ruïnes van Madjapahit.

Zeer terecht heeft dan ook de zoo straks genoemde regent ingezien, dat het allereerst zaak was, den omvang en de juiste plaats van de hoofdstad vast te leggen, en hij is dus begonnen met een onderzoek in te stellen naar wat er van den ringmuur terug te vinden zou zijn. Dat onderzoek heeft ten gevolge gehad, dat er inderdaad fragmenten en fundamenteen te voorschijn zijn gekomen, welke met eenige waarschijnlijkheid aan dien muur konden worden toegeschreven; de uitgestrektheid van het terrein en het feit, dat dit grootendeels door de bevolking is in beslag genomen, maakten het echter on-

mogelijk dien muur over groote afstanden te volgen, en bij een ontgraving op een ander punt stuitte men dan dikwijls weer op ander soort muren, die klaarblijkelijk *niet* tot de stadsomwalling, maar tot de omheining van afzonderlijke monumenten behoord hebben. Kortom, het onderzoek heeft wel een menigte gegevens van waarde opgeleverd, maar stelt ons allerm minst in staat, het be-loop van den ringmuur ook maar te benaderen.

Beschouwen wij nu een overzichtskaart van de oudheidkundige restes in deze streken (plaat 66), dan blijken die zich over groote afstanden uit te strekken. Westelijk liggen reeds vóór Madja-agoeng, in een gehucht Kêraton bij Mañtjilan, uitgestrekte fundamente van baksteen, welke vroeger nog veel omvangrijker zijn geweest; ook waren er overblijfselen van muren, die een groot vierkant vormden, met zijden van ± 3 K.M. en torens op de hoeken. Oostelijk bevond zich bij Bangsal, langs den grooten weg van Madjakërta naar Madjasari, eveneens een hooge, dikke muur van $1\frac{1}{2}$ K.M. lengte, met sporen van een gracht er naast en bastions aan de uiteinden. Men dient zich de vraag voor te leggen, in hoeverre dat alles nog bij de hoofdstad kan hebben behoord.

Aangaande de uitbreiding naar het Oosten en Zuiden hebben wij misschien een enkel vast punt in een mededeeling van den Nāgarakrētāgama (17 : 4), dat de koning, buiten de stad wandelend, gaarne naar Sīma, ten Oosten van de residentie, en Caṇḍi-Lima ging. Dat dorp Sīma is wellicht hetzelfde, dat thans als desa Bêloh bekend staat, doch ook nog wel Sīma genoemd wordt; het ligt niet ver van Badjang-ratoe. Men zou intusschen kunnen twijfelen, waar Sīma een niet ongewone naam is, en datzelfde geldt van het wat verder gelegen Sēmangka, waarin men al of niet het Soemangka der oude bronnen kan wedervinden. Doch anders staat het geval met het eveneens nog steeds zoo heetende Tjaṇḍi Lima, waarvan de plaats aangewezen wordt nabij de suikerfabriek Dinaja. Verbeek vond er nog een stuk baksteen ringmuur en een paar monsterkoppen van andesiet in den grond; thans is alles verdwenen en staan de eenige overblijfselen van het Çiwaïtisch vrijgebied der Vijf Tempels bij genoemde fabriek, in den vorm van vijf mooie monsterkop-

pen, van denzelfden aard als de twee reeds vermelde; deze stukken vertoonen sterker dan elders het geval is, het leeuwenkopkarakter; opmerkelijk zijn ook de doodskoppen boven de opgestoken wijsvingers der klauwen.

Tjandi Lima is in elk geval een vaste grens voor de hoofdstad naar het Zuiden en Oosten; en het is daardoor duidelijk, dat in geen geval de muur bij Bangsal tot Madjapahit behoord kan hebben. Desgelijks weten wij, dat in Noordelijke richting de plek bij desa Pangloengan (Westelijk van Brangkal), waar een groot voetstuk met het Çaka-jaartal 1294 staat, niet meer deel uitmaakte van de stad; wij zullen deze plek in het volgend hoofdstuk nader bespreken. Van de begrenzing naar het Westen laat zich echter vooralsnog niets vaststellen, vooral niet, omdat Prapañtja klaarblijkelijk in zijn beschrijving van de Westelijke hoofdpoort naar den in het Oosten der stad gelegen kraton gaat, en er eenige kans is, dat Madjapahit juist zulk een langgerekten vorm van poort tot vorstenverblijf gehad heeft, met slechts zeer geringe breedte, als Van Goens dat bij de Mataramsche hoofdstad beschrijft. Zou inderdaad hetgeen thans nog Kēḍaton heet op het gebied van Trawoelan het emplacement van den ouden kraton aangeven, dan is het niet uitgesloten, dat wij den hoofdingang der stad op geruimen afstand Westelijk, dat is dus juist in de richting van Madja-agoeng, hebben te zoeken. Eenige zekerheid bestaat dienaangaande echter allerminst.

Onder verwijzing naar het situatie-kaartje willen wij nu nagaan, wat er thans op het terrein van Madjapahit nog te vinden is. Plaatst men zich op het kruispunt der groote wegen in desa Trawoelan, dan staat men ongeveer in het midden, en heeft in het Noord-Oosten de poort Wringin-lawang, in het Noord-Westen de Tjandi Brahoe met omliggende restes; in het Zuiden en Zuid-Oosten ziet men in zijn onmiddellijke nabijheid de plek van den Djaka-Dolok en de overblijfselen van een vijver, waarbij het zoogenaamde graf der Poetri Tjampa en een steenstapeling, welke het beeld van den „Menak Djingga” droeg. Op eenigen afstand liggen dan nog in het Zuiden de „Kēḍaton”, en de begraafplaats Tralaja; in het Zuid-Oosten de poort Badjang-ratoe, en nog weer wat verder, de Tjandi

Tikoës. Of, en hoe, er tusschen dat alles samenhang bestond, blijkt uit niets.

De poort Wringin-lawang, ook genoemd Gapoera Djati-pasar en Gapoera Gapi(t), is niettegenstaande haar groote afmeting toch stellig niet een der stadspoorten geweest. Niet slechts zou haar richting, van Oost naar West, in verband met haar Noordelijke ligging op het terrein zich kwalijk met den eventueelen loop der muren laten rijmen, maar haar model is er al evenmin mee in overeenstemming; het is een tjandi-béntar, een gespleten poort, gelijk die op Bali zoo veelvuldig voorkomt, zich niet leenend tot afsluiting en dan ook bepaaldelijk in gebruik bij de voorpleinen der heiligdommen en paleizen. Nauwkeurig opgenomen is dit bouwwerk nog niet, en dus zijn wij niet in staat met onze opmerkingen in bijzonderheden te treden; maatregelen tegen verder verval zijn in 1917 genomen.

Van de beide vleugels is de Zuidelijke bijna geheel blijven staan, tot een hoogte van 15 M.; de Noordelijke meet nog slechts de helft. De geheel gladde binnenmuren laten een doorgang van 3.47 M. breedte en 9.10 M. lengte, waarbij men eerst een trap besteeg om die aan de andere zijde weer af te dalen; beide trappen lagen niet buiten, doch binnen de poortvleugels. Het aantal der treden is niet meer na te gaan, daar de baksteen, waarvan het gebouw is opgetrokken, zeer aan afslijting onderhevig is geweest en daardoor ook de ornamentatie aan de buitenzijde niet heel duidelijk is gebleven. Zooals gewoonlijk het geval is, werd de poort opgezet in den trant van een tempelgebouw; men kan dan ook duidelijk in de profileering eerst een soubasement met voet en lichaam, dan een hoofddeel, eveneens met voet en lichaam, en ten slotte een dak onderscheiden. Uitspringende paneelen versierden den teerling zoowel van het soubasement als van den voet van het hoofdlichaam; in het eerste geval gecombineerd met sterk uitspringende boven- en benedenlijsten, terwijl eveneens de gebruikelijke ojieven aanwezig zijn. Aan het eigenlijke lichaam van het bouwwerk valt een middenband op te merken, terwijl aan de Zuidzijde op een hoogte van bijna 7.50 M., overeenkomstig hetgeen bij een tempel te verwachten zou zijn, een

nis is aangebracht met eigen profileering en breede bekroning, die blijkens den vorm tot een monsterkop had moeten worden gehakt. Aan de Noordzijde is dit deel van den vleugel weg, doch opmerkenswaardig is vooral, wat aan voor- en achterzijde is geschied: een soortgelijk geprofileerde nisvoorsprong is voor de helft aan elk der vleugels geplaatst, zoodat het den indruk maakt, of een oorspronkelijk massief gebouw met nis en al door midden gesneden en in twee helften uit elkander geschoven is. Van de dakbehandeling valt aan den Zuidervleugel te constateeren, dat dit zeer geleidelijk omhoog liep met een opeenvolging van door uitspringende lijstjes gescheiden horizontale banden, afwisselend met lagen van zoogenaamde voetstukornamentjes; de gewone dak-opzet der tempels dus. Een nauwkeurig onderzoek zal hier ongetwijfeld nog veel details aan het licht kunnen brengen.

Van den aansluitenden, 2.75 M. hoogen, muur is slechts zeer weinig over; de profileering zet zich over dit gedeelte voort, maar het is niet gezegd, dat dit bij den geheelen muur ook het geval is geweest. Uit dien muur treedt het poortgebouw met een dubbele verjonging naar voren en naar achteren; in de binnenhoeken der tweede verjonging zijn de gewone hoekgebouwtjes aangebracht, die voor de valsche profileering zorgen. Het betrekkelijk zeer smalle voorvlak der poortvleugels draagt een afzonderlijk, uitspringend ornament, in den vorm van een op een onderstuk geplaatsten, uitgerekten vijfhoek, die op het eerste gezicht iets van een wapenschild heeft. Al het ornament wacht echter nog opname.

In Westelijke richting van Wringin-lawang lagen op geringen afstand van elkander eenige monumenten, van welke thans alleen de Tjañdi Brahoe nog gedeeltelijk terug te vinden is. Van Tjañdi Těngah, reeds tijdens Wardenaar geheel ingestort, en Tjañdi Gědong, waarvan hij een (verloren) teekening maakte, is niets meer over; zelfs de plaats weet men niet, doch het is waarschijnlijk, dat zij tusschen Wringin-lawang en Brahoe lagen. Ook Tjañdi Gěntong, 300 M. ten Zuiden van laatstgenoemd heiligdom is weg, en desgelijks de Tjañdi Moetěran, die bij de desa van dien naam, 500 M. ten Noorden van Brahoe, geweest moet zijn; de teekening van Warde-

naar geeft een ronden vorm en een, waarschijnlijk onjuist, afgerond dak. Verbeek oppert de veronderstelling, dat deze gebouwen geen afzonderlijke monumenten zijn geweest, doch slechts bastiontorentjes in den gewonen tempelvorm. Moetëran heeft nog een groote collectie voorwerpen van metaal opgeleverd, tezamen gevonden in een bronzen pot, o.a. een gouden Wairotjana, een Koewera en zijn gemalin, ringen en snoeren, nog geheel onbekende hoofdtooi-versierselen, haarsieraden, en een schaal, gewijd aan den Heere van Abhaya. Wellicht heeft hier dus een heiligdom van dien naam (op een andere schaal voluit Abhayamoekha) gelegen. Een paar spuiers zijn in het Museum te Madjakërta opgenomen. Tjanđi Brahoe zelf heeft ook zeer geleden. De voorzijde is geheel weggefallen; de rest verheft zich, ter hoogte van ongeveer 12 M., op een heuvel van ruim 8 M. Daar Wardenaar's teekening het gebouw op den beganen grond plaatst, mogen wij vermoeden, dat, als de teekening in dit opzicht betrouwbaar is (in andere is zij dat stellig niet), in dat heuveltje nog een gedeelte van den benedenbouw verborgen is; de architectuur van het monument zelf doet dat eveneens vermoeden. De tempelkamer heeft dan hoog boven het tempelplein gelegen, juist als bijvoorbeeld bij de Tjanđi Djaboeng, welke wij zoo straks zullen beschrijven. Afbrokkeling en instorting had aan het geheel ook in Van Hœevell's dagen reeds het aanzien van een „ruwe ongevormde steen-massa" gegeven; toch onderscheidde hij nog duidelijk kroonlijsten en andere versierselen. Wat ook opvalt, is de aanwezigheid van een ronde bekroning boven een gespaard daktorentje; overigens is slechts vaag eenig lijstwerk zichtbaar, onder een kalklaag, en kan men voorts constateeren, dat het grondplan weder een vierkant met uitsprongen vormde. De kamer heeft 4.02 M. in het vierkant gemeten; boven den gladden muur verrijst ter hoogte van 4.05 M. het zeer langzaam trapsgewijs oplopend gewelf, dat eerst ruim 10 M. boven den vloer wordt afgesloten. Gelijk gezegd, is de voorzijde, op het Westen, geheel verdwenen; de zwaardere onderlaag langs de drie andere wanden kan er op wijzen, dat zich daar een driezijdige bank of altaar voor de godenbeelden bevonden heeft. Een gat in den Oostwand is misschien het overblijfsel van een nis. Op

eenigen afstand van het gebouw zijn stukken ringmuur ontgraven. Volgt men nu verder den grooten weg, die in de nabijheid van Brahoe in Zuidelijke richting loopt, dan bereikt men, na het kruispunt in desa Trawoelan gepasseerd te zijn, vooreerst de overblijfselen van een grooten vijver, Sëgaran, welke geen water meer bevat, doch waarvan de baksteenbekleding aan bodem en wanden nog hier en daar terug te vinden is. Het ligt voor de hand, hierin den vijver van Prapañtja's stadsbeschrijving te zoeken, toch dient daar tegen te worden opgemerkt, dat deze laatste geheel aan de Westkant der stad lag en dit met de ligging van Sëgaran volstrekt niet zou uitkomen, tenzij men moet aannemen, dat zoo goed als alles, wat voor overblijfselen van Madjapahit doorgaat, eigenlijk niet tot de hoofdstad heeft behoord.

Een begraafplaats ten Noorden van den vijver, welke zooals zij daar ligt, duidelijk van later tijd is, bezit op een der graven een steen met het jaartal 1370, dus A. D. 1448, en dit is, zegt men, de laatste rustplaats der ratoe poetri Tjampā, de vorstin uit Tjampā, die in de geschiedenis van den godsdienstovergang zulk een groote rol heeft gespeeld. Dit deel der Javaansche geschiedenis, en vooral de chronologie er van, is zóó verward, dat het niet mogelijk is deze traditie met zekerheid te aanvaarden of te verwerpen; op zichzelf is het volstrekt niet onwaarschijnlijk, dat hier een prinses van Tjampā zou zijn bijgezet, al dan niet de beroemde, want een verzwagering tusschen beide vorstenhuizen was reeds een eeuw vroeger voorgekomen, en ook onder Hayam Woeroek is duidelijk Tjamsche invloed merkbaar in de architectuur der Tjañdi Pari.

Oostelijk van den vijver ligt de Sanggar Pamalangan, een op-eenstapeling van losse tempelsteen en van andesiet; in hoeverre daarvan nog iets op oude fundamenten rust, is nooit onderzocht, maar in elk geval moet daar of daaromtrent zich een natuursteen tempel hebben bevonden. Bijzonder fraaie fragmenten hebben hun weg gevonden naar het Museum te Madjakërta, vooral hoekstukken in onderscheiden motieven, omgeven door rank-ornament; wij herkennen den monsterekop, waarbij het midden van wat het aanzicht had moeten zijn, wordt ingenomen door één groot oog als

hoofd-motief, verder den makara met opgeheven en naar voren gekrulde slurf, dan een gevleugelde schelp, ook een pauw met wijd uitgespreide vlerken. Dan zijn er nog dierpaneelen en andere versierde fragmenten, die een hoog denkbeeld geven van de kunst van dit monument. Naar hetzelfde museum zijn de twee groote beelden overgebracht, die eenmaal op deze steenmassa stonden, en die, gelijk blijkt uit den vorm en de behakking aan de achterzijde, niet als losse stukken bij het monument geprikt hebben, maar deel hebben uitgemaakt van den bouw, waar zij uit de wanden naar voren traden. Het grootste, 1.41 M. hoog (de voeten ontbreken), hetwelk in den volksmond bekend is als Menak Djingga, de populaire Roode Roofridder, stelt een gevleugelden rākshasa voor. Het gelaat is geheel monsterkop, met uitpuilende oogen en grijnzenden bek met slag tanden; het haar golft in krullen achter den diadeem. De kleeding is het vorstelijk ornaat met alle gebruikelijke versierselen; een slang doet dienst als kastekoord en de rechterhand omvat een dolk, terwijl de linker een kleedslip vasthoudt. Breed staan de vleugels naar buiten uit, geornamenteerd met in spiralen gewonden ranken tusschen sierlijke randen, terwijl verder naar boven, naar beneden en naar opzij, de uitstekende veeren den geheelen achtergrond vullen. Daar de aangrenzende steenen, waarop zich de vleugels en veeren hebben voortgezet, verloren zijn, gaat van het beeld slechts ten deele de indruk uit, dien de beeldhouwer gewild heeft; toch is het ook zoo een ware koning der verschriking. Het andere beeld, iets kleiner, is dat eener kinnarī, met het bovenlichaam eener vrouw. Ook zij is rijk versierd; het hoofd wendt zij op bevallige wijze zijwaarts. Hoewel deze figuur niet rechtstreeks in verband staat met den Menak Djingga, als welks pendant zij geldt, bewijst haar bewerking, dat beide beelden ongetwijfeld van het zelfde monument deel hebben uitgemaakt, een monument, dat zeer zeker ook de plaats van herkomst is der bovenbesproken hoekstukken. Alles is van een geheel overeenkomstige kunstopvatting, waar wij zoo straks wat meer van zullen zeggen.

Eveneens van Trawoelan afkomstig (al staat de juiste plaats niet vast) is een merkwaardige reeks reliefs (bv. plaat 67), oorspron-

kelijk lange, aan één stuk doorlopende, teerlingversiering van een tempel-soubasement uit andesiet, thans in de samenstellende steenblokken uiteengevallen en gedeeltelijk in het museum te Batavia, gedeeltelijk in dat te Madjakërta terecht gekomen. Dat is wel jammer, want hoewel de reeks allerm minst compleet is — hetgeen men reeds daaruit ziet, dat er slechts twee steenen met afsluiting door een vlakken post rechts en twee met afsluiting links bij zijn, terwijl wij bij een monument met een versiering als bv. Tjañdi Djawi minstens drie versierde wanden, en dus zes afsluitingen te verwachten hebben — zijn er toch bijeenbehoorende gedeelten te vinden, en die zijn dan soms juist over beide musea verdeeld ¹⁾. Het is niet meer mogelijk de geheele reeks te reconstrueeren, nog daargelaten, dat bij de stukken, welke wij met behulp der foto's als bijeen behorend opvatten, toch nog nameting en onderzoek van de origineelen noodig zou zijn om tot definitieve resultaten te komen. Doch wel valt er iets te zeggen over het typische karakter van het hier weergegevene. Voor een groot deel is er een tocht van enkele personen voorgesteld door een zeer gevarieerd landschap; men ziet den weg zich kronkelen door bergen en bosschen, rivieren zijn overbrugd, ook bewerkte velden en dorpen worden gepasseerd, en desgelijks zijn er steden afgebeeld.

Het is begrijpelijk van welk een belang dat alles is: men krijgt hier Java voor zich, zooals het er toen ter tijde uitzag. Een tjañdi-bëntar, juist opgezet als Wringin-lawang, geeft toegang tot het terrein van een heiligdom, welks muren bastion-monumentjes dragen en waarop allerlei bouwwerken staan; een waterdoorlaat tusschen twee torentjes regelt den loop der rivier; ompaggërde velden dragen hun gewas, de landbouwer is met zijn ossen aan het werk, sawah's en tégalan's zijn te onderscheiden, evenals de woningen der landelijke bevolking en de paleizen der groote stad, met hun complexen van pēṇḍapa's, paviljoenen en andere gebouwen, door muren en poorten van elkander gescheiden. Ook de bergtafereelen zijn leerrijk, en wel vooral omdat men hier, zij het nog slechts in

¹⁾ Bv. Madj. 173 en Bat. 436; M. 175 en B. 429.

bescheiden mate, de neiging ziet om aan de berggevaarten de gedaanten van reuzen te geven ¹⁾, een neiging, waarvan wij de sporen reeds bij Djago aantreffen (p. 112), en die wij in de kunst van Panataran ten volle ontwikkeld zullen wedervinden.

Van Sġgaran Zuidwaarts gaande, bereikt men de plek Panggoeng (hetzelfde woord, dat herhaaldelijk in Prapañtja's beschrijving voorkomt en met „koepel" werd vertaald), een verhoogd terrein, waar Wardenaar nog een baksteen-beschoeiing aantrof en op een der hoeken een pilaar van datzelfde materiaal, denkelijk bestemd om een houtbouw te ondersteunen; langs den weg lagen nog een aantal zeshoekige neuten. Nog een 400 M. Zuidelijk lag opnieuw een verhooging, met wederom neuten, thans achtkantige, op korten afstand; deze verhooging is gedeeltelijk ontgraven en heeft opgeleverd wat men Kġđaton noemt, naar het gehucht, dat dien naam heeft bewaard. Zuidelijk constateerde Wardenaar nog een „kaale plek vlakke grond", door hem als „passeerbaan" (paseban) gedetermineerd.

Behoorlijk beschreven is Kġđaton nooit, en een foto bestaat er ook nog niet van. Aan Knebel's opname kunnen wij een paar cijfers ontleenen: de op het Westen liggende voorzijde is 12.51 M. lang, bij een breedte van 7.80 M.; het muurwerk steekt nog 1.62 M. boven den grond. De versieringswijze herinnert in zeker opzicht aan Soembġrdjati, in zooverre als zich op de hoeken uitsprongen bevinden en in het midden tusschen die hoeken en den trapvoorsprong, evenals aan de zijwanden, de uit gladde lijstwerken bestaande profileering wordt onderbroken door een naar voren tredend stuk; ginds waren dat sierstukken, hier zijn ze echter geheel glad. Aan de hoekvoorsprongen is telkens, zoowel op den waren hoek als op de hoeken van dien voorsprong met het tempellichaam, boven den voet een afzonderlijke versiering uitgespaard, welker profiel met dat van het gebouw overeenstemt; de stukken daar tusschenin zijn dan weer glad en steken naar voren, even ver als de voet daar beneden. Juist eenzelfde hoekversiering tusschen gladde

¹⁾ Zie b.v. Bat. 436b.

stukken is gezet aan den trapvoorsprong, waar deze zich voor de eerste maal gaat verjongen; waar zij dan echter opnieuw naar voren springt, vindt men een bepaald hoektorentje, hetwelk de profileering geheel doet veranderen en dus juist hetzelfde beteekent als de bij het valsche profiel behoorende, overeenkomstige torentjes aan andere monumenten.

Iets ten Zuiden van dit gebouw ligt nog op veel lager niveau een steenen gang, die zich vernauwt en vervolgens in een rechten hoek naar rechts buigt. Daar hij zich tevens weer wat verbreedt, ontstaat er een klein kamertje, dat verder geen uitgang heeft; men heeft het zoowel voor een afzonderingsplaats als voor een grafkelder en een badplaats gehouden. Eerst nader onderzoek van de omgeving zal de bestemming duidelijk kunnen maken. In de buurt zijn nog een drempel met palgaten en een verminkte rākshasa gevonden, niet van de gewone andesiet, doch van kalksteen, die een zeer fijne bewerking toeliet, maar veel minder duurzaam is. De geheele buurt is hier verder nog vol baksteen en fragmenten van muren en fundamenteen, te midden van een plantengroei, o. a. van de madja's, waaraan de plaats haar naam ontleent. De bevolking weet te verhalen, dat dicht bij Kēdaton een poort lag, en in het geheel drie poorten zich in rechte lijn in de richting van den zoo dadelijk te noemen vischkop bevonden.

Volgt men den weg nog een 700 M. in Zuidelijke richting, dan vindt men te Tralaja een uitgebreide begraafplaats, waar een aantal steenen met jaartallen uit de veertiende en vijftiende eeuw gebruikt zijn; men heeft enkele daarvan in later dagen nog van een Arabische inscriptie voorzien. Op zichzelf is de begraafplaats niet van oudheidkundig belang; van de steenen is, voor zoover ze niet oorspronkelijk als grafsteen bedoeld zijn, toch niet uit te maken, tot welk soort van monument ze behoord hebben. Enkele van de later gedateerde zijn waarschijnlijk dadelijk gemaakt voor de taak, die ze thans vervullen en geven dus eenige aanwijzing voor de wijze van bijzetting in de jaren, die er op vermeld staan; klaarblijkelijk dienden ze ten behoeve van aanhangers van den nieuwen godsdienst, die zich in de vijftiende eeuw meer en meer verbreidde.

Oostelijk van Panggoeng passeert men de plaats, waar indertijd een groote steenen vischkop lag (thans ook in het museum), en dan, wat meer naar het Zuid-Oosten, staat men voor de poort Badjang-ratoe (plaat 68), het beste, wat er van Madjapahit is overgebleven. Het is eigenlijk niet zoo heel zeker, of dit nog wel Madjapahit is, want indien inderdaad de ten Noorden van deze poort gelegen desa Bêloh, alias Sima, het door Prapañtja genoemd dorp ten Oosten der hoofdstad is, dan valt Badjang-ratoe ongetwijfeld buiten het stadsgebied. Doch hoe het ook zij, en hoe ook dit voor de topografie van Madjapahit belangrijke vraagstuk opgelost moge worden, in elk geval blijft dit gebouwtje zijn bijzondere plaats behouden in de Oost-Javaansche kunst, waarvan het niet ten onrechte een juweeltje is genoemd ¹⁾.

Ook voor wie de kunstwaarde niet zoo hoog zou willen aanslaan, is het monument merkwaardig als het eenige, dat zijn dak tot en met de bekroning heeft behouden; het reikt tot een hoogte van 16.50 M. Het baksteen-materiaal heeft op veel plaatsen, vooral aan de uitstekende gedeelten, te lijden gehad, en zoo is vooral aan den benedenbouw de opzet slechts ten deele te volgen. Duidelijk zijn daar slechts de hoeken van den voet, vertoonende een teerling, met vooruittrekkende, in onherkenbaar geworden relief versierde, paneelen, tusschen de gladde in- en uitspringende lijsten van een samengesteld profiel. Wat daarboven lag, is grootendeels vernield; evenmin is nog uit te maken, wat zich naast deze hoeken bevond, naar de zijde van den doorgang, waar een vooruitstekend gedeelte de trap omsloot, en naar de zijde van den bij het poortgebouw aansluitenden muur, waar zich nog hoek-uitbouwen hebben bevonden. Met een trap van een negental treden werd de 1.37 M. breede doorloop bereikt, die in het geheel 4 M. lang is, en aan de andere zijde eveneens met een trap verlaten werd; aan trap en gewelf is andesiet gebruikt. Terwijl nu aan den vóór- en achteringang de hoogte der poortopening niet minder dan 4.51 M. bedraagt, loopt daarachter het gewelf trapsgewijze met uitschulpingen omlaag, om in het midden slechts

¹⁾ Verder staat het bij de inlandsche bevolking in een kwaden reuk; een ambtenaar kan het niet betreden zonder schade te lijden in zijn betrekking of promotie.

2.04 M. boven den bodem van den doorgang te liggen. Te dier plaats heeft zich de deur bevonden, waarvan de drempel met de palgaten en de vierkante gaten voor de deurposten nog aanwezig is.

Ongeveer ter halver hoogte van de poortopening wordt de opzet van het gebouw weer duidelijk; het blijkt behandeld te zijn als tempelgebouwtje van vierkant model met uitsprongen naar alle zijden. De teerling is voorzien van een platten beneden- en bovenband en een middenband met dik opgelegd ornament; de bovenband is versierd met smalle, laaghangende guirlandes, en aan den benedenband is datzelfde motief op zijn kop gezet, waardoor tevens iets in den trant van de zoogenaamde zaadhuisjes van het typische benedenband-ornament ontstaat. Boven dezen teerling treffen wij een uitspringende bovenlijst met twee overgangslijstjes aan, dan opnieuw twee overgangslijstjes en een uitspringende lijst van het samengesteld profiel, ten derden male de overgangslijstjes, thans naar een ojief, en daarboven weer eenige uitspringende lijsten naar de kroonlijst. Alles is glad. De verdwenen profileering onder de nog juist zichtbare benedenlijst zal wel ongeveer hetzelfde in omgekeerde volgorde gegeven hebben.

Van dit alles is slechts op de hoeken van het gebouw wat te zien, daar verder de uitsprongen een groote ruimte beslaan. Aan Noord- en Zuidzijde omsluiten zij den ingang, aan de andere kanten zijn ze in nisvorm; overal worden ze gedekt door eenige uitspringende lijsten en een breed sierstuk, hetwelk een monsterekop tusschen krulornament bevat en tot de kroonlijst reikt. Voor het overige zijn zij niet geprofileerd. Aan de voorzijde is men begonnen de vlakke stijlen naast de poortopening te bewerken met een staand, naar binnen gekeerd leeuwtje en recalcitrante spiralen daarboven. Men is echter niet verder dan aan een eerste begin gekomen.

De nissen aan de zijkanten zijn gebezigd voor de verbinding met de aansluitende muren. Van hier uit liep een zware vleugel, juist als een trapvleugel, naar beneden, om te rusten met zijn ondereinde op een torenvormige verzwaring van den muur, versierd met gladde lijsten en een verticaal paneel. Er is van deze vleugels weinig overgebleven, ook niet genoeg om uit te maken, of ze in een voluut of op

andere wijze eindigden, maar wel ziet men nog op de zijkanten eenig relief, voorstellende strijd met een rākshasa.

Het dak, dat geleidelijk pyramidaal omhoog rijst, is juist zooals wij dat bijvoorbeeld aan Kiḍal zagen, uit horizontale lagen in regelmatige afwisseling opgebouwd. Tusschen kroonlijst en topstuk telt men veertien zulke lagen. Eerst twee banden met relief, door een diepe insnijding, bestaande uit eerst in- en dan weer uitspringende lijsten, van elkander gescheiden; vervolgens twee, welke zijn samengesteld uit aan elke zijde vijf naast elkander geplaatste bekroonde voetstukjes, van de gewone profileering: een breede voet, naar binnen springende lijstjes, een rechtopgaand middenstuk, en dan naar buiten springende lijstjes tot de kroonlijst. Wat daarboven komt, is de bekroning der vijf „torentjes”; door de zware lijn der bijna tegen elkander sluitende vijf kroonlijsten krijgt men echter den indruk van een tweede soortgelijke reeks. Doordat de openingen tusschen de torentjes niet zijn aangevuld, krijgen zij een sterk dragend karakter en vormen in hun naar boven streven een scherpe tegenstelling tot de liggende relief-banden. In kleiner afmeting volgen nu weer twee zulke relief-banden, en zoo vervolgens. De motieven der reliefversiering zijn nog niet in bijzonderheden opgenomen, doch wel is duidelijk, dat de monsterkop er de hoofdrol speelt. Men vindt die weder op afwisselende wijze behandeld, o. a. als gemeenschappelijke kop van twee leeuwen-figuren, van welke de ééne met het lichaam naar links, de andere naar rechts is gekeerd.

Boven den laatsten reliefband krijgt men als overgang naar den top drie horizontale banden, weder door diepe insnijdingen gescheiden, met ornamentstukken op het midden en op de hoeken gelegd, doch overigens glad. Het topstuk zelf rust op een lotusband; het begint vierkant en massief, terwijl de wanden een weinig naar buiten gaan wijken, juist als b.v. bij het miniatuurtempeltje van Papoh. Een bovenbandje en eenig ornament zijn nog juist te onderscheiden, doch hoe de bovenbekroning was, is niet meer te zien. Niettegenstaande de telkens aangebrachte sterke horizontale onderbrekingen vormt het dak een doorlopend, harmonisch oprijzend geheel, zoodat men niet verstandig zou doen, door van verdiepingen te

spreken. Wij zien bij een monument als dit eerst recht, welk een belangrijk onderdeel van den bouw het dak uitmaakt, en hoe het, als men vóór het bouwwerk staat, het eerste is, hetwelk de aandacht trekt. Het is goed ons er rekenschap van te geven, hoeveel andere gebouwen, die hun dak niet meer bezitten, moeten missen, en welk een geheel anderen indruk ze zouden maken, als ze in zulk een omhoog strevenden vorm daar nog stonden in plaats van afgeknot, gelijk ze thans zijn. Door het aan Badjang-ratoe geleerde toe te passen op die andere monumenten, zal onze waardeering der Hindoe-Javaansche kunst te zuiverder worden.

Het laatste overblijfsel, dat wij zullen bespreken, ligt nog wat verder Zuid-Oostelijk, en heeft dus nog meer kans geen Madjapahit meer te zijn. Het is Tjañdi Tikoes (plaat 69), waaromtrent wij echter noodgedrongen kort zullen zijn, want de ontgraving is nog slechts zeer kort geleden ten einde gebracht en een verslag is er niet van gepubliceerd. Het gebouw zat geheel en al onder den grond en niemand wist van zijn bestaan, totdat een enkele te voorschijn tredende steen den regent aanleiding gaf te laten graven, en er een miniatuurtempeltje werd blootgelegd. Het bleek, dat het voetstuk daarvan op een terrasje rustte en andere soortgelijke monumentjes daarbij hadden gestaan, waarop een algeheele ontgraving door den Oudheidkundigen Dienst onder leiding van Leydie Melville volgde, niet dan nadat groote technische bezwaren ondervangen hadden moeten worden, want het gebouw ligt op zeer laag niveau, in de onmiddellijke nabijheid van een riviértje.

Tjañdi Tikoes nu is een badplaats, grootscheeps ingericht, en de zooeven bedoelde monumentjes zijn daarvan eigenlijk de dakversiering. Daar er nog al wat weggebroken is, was het niet duidelijk, hoe het water binnen dit gebouw kwam, doch wel ziet men, hoe het naar buiten stroomde. Men stelle zich voor een rechthoekig terras, met zijwanden, die eerst in gladde lijsten oploopen en waar dan van boven een breede, uitspringende band omheen gelegd is; in dien band zijn op regelmatige afstanden spuiers aangebracht, terwijl tusschen die spuiers de band een profileering van eerst in- en dan uitspringende lijsten krijgt. Zoo was het althans aan drie van de vier

zijden. De badenden bevonden zich dus aan den voet van het terras, en stelden zich daar onder de pañtjoerans. De spuiers, verlijnde makara-koppen met veel krullen, of ook fraaie lotusknoppen, zijn van andesiet, het verdere gebouw van baksteen. Bijzondere fijn is de bewerking van dit laatste niet, en het zou ons niet verwonderen, als de geheele bouw van later datum dan de Madjapahitsche bloeitijd was, hoewel de bijzondere kwaliteiten van de spuiers stellig op de beste Madjapahitsche kunst wijzen; niet onmogelijk echter zijn reeds bestaande exemplaren opnieuw gebruikt.

Het bovenvlak nu van dit terras droeg bij wijze van dakversiering het reeds genoemde samenstel van monumentjes. In het midden verheft zich een tweede terras; terzijde geprofileerd met inspringende lijsten, een smallen teerling met bloemornamentjes en uitspringende lijsten naar de kroonlijst, welke laatste tevens op regelmatige afstanden ondersteund wordt door vooruitstekende pilasters, van onderen zeer breed, met een ojief en een vooruitspringenden band, van boven smaller wordend, doch geheel glad gelaten. In het midden van dit tweede terras rees weer een nieuwe verdieping omhoog, waarvan echter slechts een stuk van een vierkanten, hollen koker over is, zonder dat blijkt, waar deze in eindigde of hoe hij bekroond werd. De kleine monumentjes zijn geplaatst rondom dien koker, en rondom het tweede terras. Die van laatstgenoemde soort stonden op de hoeken en in het midden der zijden; niet alle zijn gespaard gebleven, en dan nog alleen het benedendeel. Het waren tempelmodelletjes met een voetstukvormig soubasement, een lichaam met ojief, beneden- en bovenband, poort en trap tusschen twee vleugels. Op het tweede terras hebben aan de hoeken van den koker soortgelijke gebouwtjes gestaan op een wat hooger voetstuk, dat een rozetje aan den teerling droeg; in het midden van twee tegenoverliggende zijkanten zijn eveneens zulke tempeltjes geplaatst geweest met wat grooter grondvlak en daarvan is één (dat, hetwelk de ontdekking van het geheele gebouw tengevolge had) nog over tot en met het onderste stuk van het dak; men ziet een poort aan de voorzijde, paneelversiering opzij, en een geheel gladden achterkant, die tegen den koker aansloot. Aan de beide andere kanten van dien

koker zijn gaten gebroken, die wellicht vroeger in verband hebben gestaan met de watervoorziening, doch in elk geval door vandalenhand verwijld zijn en het onmogelijk maken te zeggen, hoe het er daar heeft uitgezien en of er ook zulke monumentjes hebben gestaan; waarschijnlijk was dit laatste wel het geval.

Zooals men op de plaat kan zien, vormde het tot dusver beschreven terras het middenstuk van de badplaats, welks bassin er aan drie zijden omheen liep en rondom van spuiers was voorzien. Tegenover de middelste der drie zijden voerde een breede trap naar beneden, en aan weerskanten daarvan was in de buitenhoeken van het bassin nog een afzonderlijke badkamer gebouwd, met ingang naar het bassin en drie eigen spuiers in den achterwand; de zijkanalen waren van buiten versierd met gerekte paneelen, welke een drietal door een band verbonden rozetten bevatten. De spuiers der buitenwanden van het bassin worden gevoed door voor het oog onzichtbare, ingebouwde goten, op ongeveer 1 M. van den rand gelegen, en hun water ontvangend uit een leiding, die beneden den vloer van een verbindingsdam met het boven beschreven terras in verband staat. Zekerheid omtrent de regeling van den watertoevoer is nog niet verkregen; men heeft gedacht aan een bron ter plaatse, of aan toepassing van de wet der communiceerende vaten. Tenslotte werd het dan uit het bassin door een baksteengoot in Noordelijke richting afgevoerd. Het zou ongetwijfeld aan het monument in hooge mate ten goede komen, als men er in slaagde de waterwerken te herstellen; doch ook zonder dat verdient het de bijzondere aandacht van alle belangstellenden, want deze groote badgelegenheid is een unicum.

Zooals wij reeds zeiden, heeft van de opgegraven oudheden in Madjapahit en in de afdeeling Madjakërta in het algemeen, een groot deeleen plaats gevonden in het Museum ter hoofdplaats. Deze verzameling is daardoor uiterst belangrijk geworden, en geeft een voortreffelijk overzicht van de beeldende kunst uit dit centrum van Oost-Java, vooral die van de Madjapahitsche periode. Behalve het voordeel voor wetenschappelijke bestudeering, hetwelk zulk een volledige plaatselijke collectie geeft, en het practisch nut van een

veilige bergplaats te zijn voor oudheden, die anders weg zouden raken, vervult het Museum van Madjakërta ook nog een opvoedkundige rol van beteekenis, doordat de stichter, tevens eere-conservator, dadelijk heeft begrepen, dat het dienstbaar kon en moest worden gemaakt aan het opwekken van belangstelling bij de Javaansche bevolking in haar groot verleden. Het drukke bezoek en de graagte, waarmede van de uitgebreide, bij de verschillende stukken gevoegde verklaringen kennis wordt genomen, bewijzen, dat hij juist heeft gezien.

Na de hoofdstad besproken te hebben, zullen wij eenige andere monumenten in oogenschouw nemen, waarvan wij weten of vermoeden, dat zij tijdens de bloeiperiode van Madjapahit zijn tot stand gekomen. Het eerst noemen wij dan de Tjañdi Djaboeng (plaat 70), iets ten Oosten van Kraksaän in de residentie Pasoeroehan gelegen. Hebben wij in dit Boeddhistisch heiligdom, dat den wijdingsnaam Badjradjināparamitāpoera droeg, terecht den uit een reisverhaal in den Nāgarakrētāgama bekenden tempel van Kalayoe herkend, dan stond het er ten tijde dier reis, in het jaar 1359, reeds geruimen tijd, en was het de bijzetplaats van een familielid van koning Hayam Woeroek. Raffles kende zoowel den tempel zelf als de in de nabijheid gelegen zoogenaamde kleine Tjañdi Djaboeng, waarvan eerst Verbeek den waren aard, dien van een hoektorentje op den ringmuur, aan het licht bracht; van beide gebouwen zijn dan ook afbeeldingen in de „History of Java” opgenomen, doch een beschrijving is daar niet bijgevoegd. Ook in latere bronnen wordt het monument wel betrekkelijk dikwijls vermeld (het lag dan ook zoo dicht aan den grooten weg van Prabalingga naar het Oosten) maar slechts oppervlakkig, of in het geheel niet, beschreven; alleen voor Rigg in 1848 moet een uitzondering worden gemaakt. Zoo is eigenlijk Verbeek de eerste, die in 1887 voor een voorloopige opname gezorgd heeft, in 1904 gevolgd door de eveneens slechts weinig bijzonderheden gevende van Knebel. Het jaar daarvóór echter had Brandes gelegenheid gevonden tot eenige mooie beschouwingen over de ornamentatie van het gebouw, daarbij de beteekenis er van voor de

Oost-Javaanschekunst scherp erkennend en duidelijk formuleerend. Aan het door hem noodzakelijk geachte detail-onderzoek is het niet toegekomen; slechts enkele foto's (o.a. van Van Kinsbergen) staan ons ten dienste. Maatregelen tot behoud van het monument zijn in 1921 genomen, zoodat binnenkort wel van de daarbij aan den dag getreden bijzonderheden verslag zal worden gegeven.

Het merkwaardige in den opzet van Tjandi Djaboeng is de ronde vorm van het tempellichaam boven een vierkanten voet en een vierkant soubasement. Al deze bouwdeelen zijn aan de vier zijden van uitsprongen voorzien, en aangezien deze ook bij den rondbouw den hoekigen vorm hebben behouden, krijgt men daar afwisselend rond en vierkant werk. Het dak, dat zoo goed als geheel verdwenen is, begon weer hoekig. Van het monument als geheel zegt Brandes terecht, dat de schoonheid van dit schitterende stuk werk voor een goed gedeelte schuilt in de harmonische schikking, waarmede de verschillende profielen als het ware in elkander vloeien, terwijl de decoratie, fors en krachtig, in haar proporties op meesterlijke wijze de afmetingen van de vlakken volgt.

Het soubasement is, met de uitsprongen mee, 9.57 M. in het vierkant, waarbij aan de Westzijde de trapuitbouw nog weer 3.45 M. naar voren treedt. De uitsprongen zelve zijn naar verhouding flauw; hun zijanten bedragen slechts 36 c.M. Het rust niet op een als afzonderlijk bouwdeel behandelde voet, doch is inplaats daarvan aan de onderzijde verzwaard door een beugel, in den vorm van een doorlopenden band met reliefversiering; deze ligt niet onmiddellijk aan den voet, doch wordt voorafgegaan door een geheel glad gelaten plint. Er boven volgt na een overgangslijstje het beneden-oijef met de op Oost-Java gebruikelijke lotusblad-ornamentatie en dan, na een uitspringende benedenlijst met opnieuw twee overgangslijstjes, de teerling, die tusschen een versierde beneden- en bovenband is gevat. Ook deze beide dragen hun gewone ornament, zij het ook in een bijzondere variatie; beneden de vierkante lotushuisjes, boven de guirlande met krullen. Dit profiel loopt niet door over de uitsprongen; wel is het daar uit juist dezelfde bestanddeelen samengesteld, doch aangezien de versierde band van den beugel er

breeder is, schuift alles wat er volgt wat naar boven; op den trapvoorsprong wordt evenmin een nieuwe profileering begonnen, doch deze is geheel overeenkomstig het eigenlijke lichaam van het soubasement behandeld. Het hoofdmotief van den beugel bestaat uit lintachtige krullen, die juist als recalcitrante spiralen beurtelings naar boven en naar beneden gebogen zijn, doch veel gerekter vorm hebben dan genoemd ornament; er tusschen in zijn leeuwen aangebracht, op de voorkanten der uitsprongen in loopende houding (waarbij hun staarten in de krullen van de versiering overgaan), op de hoeken zittende. De teerling is voorzien van dubbel uitgediepte paneelen tusschen met reliefs versierde pilasters. In het midden dier casementen treedt opnieuw een geornamenteerd stuk naar voren, en wel op het lichaam van het soubasement een ruit met in trapvorm gekartelde zijkan-ten; ten rechte is slechts een halve ruit zichtbaar, daar op de plaats, waar de andere helft had moeten komen, de voorsprong uitschiet. Op de voorsprongen zijn de ruiten vervangen door medaillons met relief. De toestand van het gebouw laat niet toe, het ornament in bijzonderheden op te nemen; wel zijn op de pilasters menschenfiguren te zien en kunnen ook eenige tooneeltjes herkend worden, b.v. een paar vogels bij een vijver met visschen, een landman met zijn ossen voor een gebouwtje, een aap; ook in een der medaillons staat nog een vogel. Op de ware hoeken is leeuwenkop-ornament gebezigd.

Boven den teerling van dit soubasement heeft de tempel zeer geleden, zoodat de aansluiting met het volgend bouwdeel, den voet van het eigenlijke tempellichaam, niet duidelijk meer is na te gaan. Het profiel van dien voet is, gelijk men verwachten kon, veel eenvoudiger, slechts de beide versierde ojieven en twee overgangslijstjes sluiten den teerling in. Deze is eveneens geornamenteerd met relief-pilasters en dubbel uitgediepte casementen; doch langwerpige uitspringende paneeltjes met eenigszins afgeronde hoeken vervangen in het midden daarvan de ruiten en medaillons. De uitsprongen hebben opnieuw een zelfde profileering, iets hooger opgeschoven; de paneelen zijn hier wat smaller. Op de ware hoeken is de leeuwenkop weder aangebracht; in de ovale paneelen speelt die eveneens, en fa-

ce en verlijnd, de hoofdrol; op de pilasters vindt men dit motief ten derden male, telkens in *trois-quarts* met eigen type, meer of minder verstyleerd, zoodat één bijna een wapenbord is geworden, bij een ander een rad de middenpartij vormt. Het is weder een oneindige variatie, gelijk de Hindoe-Javaansche kunst die zoo gaarne toepast, bij strenge handhaving van het hoofdmotief.

Overgaande tot het tempellichaam zelve, beschouwen wij allereerst de ronde gedeelten die, in tegenstelling tot de uitsprongen, het normale profiel doen zien van dit bouwdeel. Om den voet vinden wij ook hier een beugelvormigen, versierden band met groote lintkrullen tusschen arabesken, in het midden telkens een breeden leeuwenkop en face. De verdere profileering is zeer samengesteld; ongerekend de telkens tusschengevoegde overgangslijsten krijgt men, zoo wel van den beugel als van de kroonlijst naar den teerling toe, het ojief, de uitspringende lijst van het zoogenaamd samengesteld profiel, en de opnieuw uitspringende beneden- en bovenlijst. Het beneden-ojief draagt lotusbladeren, het boven-ojief een ornament van verticaal opgaande, beurtelings naar links en naar rechts omkrullende takjes. De uitspringende lijstjes zijn alle glad; de teerling is versierd met boven-, beneden- en middenband. De beide eerstgenoemde vertoonen de gebruikelijke motieven, en wel heeft de bovenband de guirlandes thans met linten gecombineerd. De middenband heeft een zeer dik opgelegd middengedeelte met facetjes, en daar langs van boven en van beneden een gekronkeld bandje; in het midden van het vak is een monsterkop-antefix aangebracht. Ten slotte dragen ook de zijkanten dezer ronde vakken, daar waar zij tegen de voorsprongen aansluiten, nog ornament, en wel banden met recalcitrante spiralen.

Tegenover het ronde tempellichaam treden de hoekige voorsprongen, met weder afzonderlijk geprofileerde nissen, sterk op den voorgrond. Daar zij elk op een eigen voet rusten, kan men met Brandes geneigd zijn, deze vier voeten als den door de ronde beugels onderbroken tempelvoet te beschouwen, en dan hetgeen wij hierboven den tempelvoet noemden als een tweede soubasement op te vatten; wij voor ons volgen liever de bovengegeven zienswijze. Deze voetjes

der voorsprongen vertoonen weder een fraai ornament aan de kroonlijst: als spiralen gewonden rankmotieven, die ten deele uitgaan van de staart van daar aangebrachte dieren; van kroon- en voetlijst voeren slechts een drietal gladde lijstjes, regelmatig inspringend, naar den teerling, die er weer juist zoo uitziet als de laatst beschrevene: reliëfpilasters en dubbel uitgediepte casementen met langwerpige, afgeronde paneelen. De vierkante pilaster-tableaux geven luchtige illustraties van verhaaltjes, of van één verhaal; de ovale paneelen leeuwen en profil, welker staart in krullen uitloopt, juist als aan den beugel van het soubasement. De profileering van den uitsprong boven dezen voet komt overeen met die van het ronde tempellichaam, in zooverre als ook hier ojief, uitspringende lijst van het samengesteld profiel, en uitspringende benedenlijst op elkander volgen; zij beginnen natuurlijk, tengevolge van de aanwezigheid van dien voet, veel hooger, maar door het weglaten van eenige overgangslijsten wordt bereikt, dat de teerling slechts weinig hooger loopt dan die van het ronde vak; dat de middenband, die hier veel smaller is en een oog-antefix vertoont, met de andere gelijk komt; en dat de bovenband zelfs als één stuk om den ronden en hoekigen bouw doorloopt. Boven den teerling volgt de voorsprong echter weer een afzonderlijken opzet; na de bovenlijst wordt niet het samengesteld profiel herhaald, doch komt dadelijk het ojief, en vervolgens, na een lijstje met palmet-antefixen, een tweede ojief. Beide deze hollijsten vertoonen hetzelfde ornament als de ééne van de ronde vakken. Drie overgangslijsten dragen een uitspringende, smalle kroonlijst, waarboven een met linten versierde, breede band weer wat naar binnen treedt. De kroonlijst reikt ongeveer tot midden in de ojieven van den rondbouw.

Vóór den uitsprong is dan nog de eigenlijke nis aangebracht, welker posten met rank-ornament ook nog leeuwen vertoonen, zoowel aan den voet als bovenaan de nisbogen. Deze posten rusten op een verbreeding, waaruit slangen-voorlijven naar voren schieten; wij herinneren ons hierbij het aan Kidā opgemerkte: de samenhang in den vorm dier beide ornamenten is duidelijk. Gladde uitspringende lijsten voeren boven de nisomlijsting naar de grijnzende monsterkop-

pen, niet verlijnd, doch met de eigenaardigheid, dat de vleugelvormige oorranden zich ombuigen naar het midden, zoodat de punten boven de gewone horens komen teliggen. Slangen komen achter de klauwen te voorschijn; krullen bevinden zich om en boven den kop en reiken tot het tweede boven-ojief van den voorsprong zelf.

Aan de Westzijde is de voorsprong, die den ingang bevat, juist op dezelfde manier behandeld als die met de nissen; alleen zijn in den voet nog twee kleine bijnissen, aan elke zijde één, uitgespaard. Van het trappenhuis, dat aan het soubasement eerst bijna $2\frac{1}{2}$, daarna nog 1 M. uitspringt, is slechts weinig over; aan het bovengedeelte ziet men, nabij den ingang, nog een niet zeer fijn relief van een reus met een zwaard. Beneden aan den ingang is nog langs den drempel een ornament van leeuwen aangebracht, gelijk men die eveneens, zittend tegenover elkander en van elkander afgewend, in de reeds genoemde versierde kroonlijsten aantreft. Het leeuwen-motief, in allerlei vormen en varianten, is overal aan dit monument toegepast, zooals uit het voorgaande kan zijn gebleken; de geregelde reeks leeuwenkoppen en face op de ware hoeken, van boven naar beneden, moet bijzonder krachtig en fraai gewerkt hebben.

Boven de poort is de monsterkop weggefallen. De deur bevond zich op eenigen afstand daar binnen; de van voren veel hoogere portiek loopt met drie uitschulpingen schuin omlaag tot den bovendrempel van de deur, met den benedendrempel en de strekken boven de nissen de eenige natuursteenstukken in den baksteenbouw. In beide drempels zijn de ronde palgaten en de vierkante gaten voor de deurramen te zien; in de zijwanden zijn uitsparingen gelaten voor de deurknoppen. Met vier treden omlaag bereikt men den vloer van de tempelkamer, 2.60 M. lang en breed, met gladde wanden en een trapsgewijs oplopend gewelf. De hoeken van de kamer zijn afgestompt; in de achterste helft is een verhooging, ongetwijfeld voor een troon, later aangebracht, zooals uit de verticale voegen aan weerszijden blijkt. Halverwege de zijwanden zijn uitsparingen te zien; nissen zijn er niet en het gat in den achterwand is waarschijnlijk ook niet afkomstig van een vergroote oorspronkelijke opening. Beneden den vloer dezer tempelkamer is het inwendige van het ge-

bouw hol; er was daar dus een tweede, niet toegankelijke kamer, evenals bij Singasari en Djawi, waar echter juist de benedenste wel, de bovenste niet betreden kon worden.

Het monument is thans bijna 16 M. hoog, doch mist het grootste gedeelte van het dak. De hoofdvorm daarvan is een koepel of stōēpa geweest, waartegen de bekroningen van ingang en nissen aanloopen; deze bekroningen hebben boven de kroonlijst den gewonen Oost-Javaanschen vorm met afwisselende horizontale banden en pilasterreeksen. De koepel was tusschen deze bekroningen in versierd met een groot, ruitvormig ornamentstuk.

Behalve aan het dak heeft de tempel ook verder veel geleden; niettemin blijft hij met zijn warme roode kleur, harmonischen opzet en fijngevoelde ornamentatie een mooi specimen van de Madjapahitsche kunst uit den bloeitijd. De sterk sprekende eigenaardigheden, waardoor hij zich in dien opzet en ornamentatie van andere monumenten onderscheidt, strekken daarbij ten bewijze, in hoe hooge mate de architect de vrijheid had om zich van het traditioneele los te maken, en hoe met dat al, waar een echt kunstenaar op zulke innovaties zijn stempel drukte, het prachtige geheel, dat hij schiep, toch weer Hindoe-Javaansch bleef, in den besten zin.

Het hoektorentje ligt ruim 100 M. naar het Zuid-Westen, een tempelmodelletje met gedeeltelijk afgestorten top. De onderbouw, waarbij aan Noord- en Oostzijde de muur aansloot en aan de beide andere kanten medaillons zijn aangebracht, is 2.55 M. hoog; het geheele monument 5.90 M. Het is massief en heeft uitspringende nissen met monsterkop, doch nergens een poort of trap. Overigens is het geheel als een tjañdi behandeld. Opvallend is de drukke profilering van het lichaam, waar de vele in- en uitspringende lijsten slechts geringe ruimte overlaten voor den teerling, welke van beneden-, midden- en bovenband is voorzien. De „zaadhuisjes” van eerstgenoemden band zijn tot bladornamenten vervormd, de bovenband is met het kronkelend lint versierd, de middenband met opgelegde facetvormige parels en met hoekstukken. Aan het dak zijn twee horizontale banden met lintmotieven, en een deel van de dan volgende pilasterreeks gespaard gebleven.

Djaboeng's monsterkoppen zijn van baksteen en op één na nog aanwezig, en dus kunnen de bij den assistent-resident van Kraksaän liggende drie monsterkoppen uit andesiet onmogelijk van hier afkomstig zijn. Een Boeddhistisch heiligdom bevond zich blijkens den Nāgarakrētāgama niet ver van hier te Kambang-rawi (iets Westelijker); zouden deze kāla's daarmee in verband te brengen zijn, dan moeten ze ook uit den tijd vóór 's konings reis van 1359 dateeren. Het zijn groote, mooi bewerkte stukken, waarvan het jammer is, dat de herkomst onbekend is.

Ook in het Kēdirische kennen wij enkele gebouwen, die evenals Djaboeng uit het begin van den Madjapahitschen bloeitijd dateeren. De Tjaṇḍi Kali-tjilik draagt zelfs een jaartal, 1271, dus A. D. 1349, boven den ingang en geeft daarmee weder eens een bepaald vast punt in de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis. Het tempeltje is gelegen in de afdeeling Blitar, ten Noord-Westen van Panataran; het wordt door Raffles als Tjaṇḍi Gēnēngan vermeld en door Hoepermans beschreven als Tjaṇḍi Poetton. Na in 1908 door Knebel bezocht te zijn, is het in 1915 voor den Oudheidkundigen Dienst door Perquin opgenomen en tegen verval beschermd.

Het soubasement van dezen baksteenbouw is geheel afgebrokkeld, zoodat zich onder het tempellichaam slechts een onregelmatige massa bevindt, en de meting eerst 3.85 M. boven den grond kan beginnen. Ook daar is aan den tempelvoet nog lang niet alles duidelijk en kan bijvoorbeeld slechts uit flauwe sporen worden opgemaakt, dat zich aan weerszijden van den ingang kleine nisjes hebben bevonden; evenmin is de profileering hier beneden goed te volgen. In hoofdzaak zal zij wel gecorrespondeerd hebben met wat boven den teerling gevonden wordt; met name ziet men, dat deze door twee overgangslijsten met een uitspringende boven- en onderlijst was verbonden. Boven eerstgenoemde voeren drie nieuwe uitspringende overgangslijsten naar een ojief, en daarop treden nog weer drie, thans breedere, lijsten naar voren, van welke de laatste de kroonlijst is. Het stuk van de kroonlijst tot boven aan den teerling is 1.41 M. hoog, de teerling zelf 2.13 M. Laatstgenoemd bouwdeel meet 3.23 M. in het vierkant, terwijl de kroonlijst in het geheel 1.11 M. overspringt.

De gewone drie banden zijn om den teerling gelegd, doch waar de bovenband het verwachte ornament van de door afhangende stengels onderbroken guirlande draagt, mist de onderband de gewone zaadhuisjes en heeft die vervangen door een geplooid lint boven krulmotieven. De middenband wordt gevormd door een aaneenschakeling van horizontaal gerekte, ruitvormige bloemstukken, welke met de punten elkander bijna raken en waarlangs van boven en van beneden een lint met kronkels is gelegd. In het midden der vier zijden springen de uitbouwten voor nissen en ingang naar buiten, met onversierde, gladde omlijsting boven een verbreedend voet en bekroond met eenige gladde, uitspringende lijsten, waar bovenop de monsterkop rust. Naar den ingang, op de Westzijde, voerde een trap, waarvan nog een paar treden in andesiet over zijn; met de stukken boven de nissen en poort, de posten van de deur en den sluitsteen de eenige in hardsteen uitgevoerde deelen van den bouw. De monsterkoppen hebben een goedaardige, bijna zou men zeggen oolijke, uitdrukking, waaraan de dubbele slagstanden, de doodskophangers aan de vleugelsgewijs uitstaande, groote ooren, soortgelijk ornament boven die ooren en boven de neuswortelversiering, en de slangen, welke naast de klauwen te voorschijn komen, niets kunnen veranderen. Het haar is eerst glad omhoog getrokken en dan samengebonden als een wrong, terwijl het boven den daartoe gebezigten band overgaat in het krul- en lint-ornament, dat de omgeving van dit sierstuk vult. In gladde, krullende haarlijnen zijn ook baard, snor en wenkbrauwen geteekend. Door al deze eigenaardigheden nemen de overigens natuurlijk gehouden monsterkoppen van Kalitjilik een zeer bijzondere plaats in te midden van de vele variaties van dit ornament.

Het gewelf van den 1.69 M. hoogen, slechts 47 c.M. breeden ingang daalt weder met inschulpingen naar de deurposten welke, gelijk gezegd, van andesiet zijn, evenals de bovendrempels, waarin, behalve die uitschulpingen, ook binnen een vierkante omlijsting het jaartal is gehouwen. De tempelkamer is 1.45 M. in het vierkant; zij heeft een put in het midden, gladde wanden tot op 2.45 M. hoogte en een om de drie steenlagen trapsgewijs inspringend gewelf, dat 3.85 M.

boven den vloer wordt gedekt door een sluitsteen, met een cirkel of een achtpuntig vlak behakt.

Wij moeten nu nog in oogenschouw nemen, wat er van het dak over is. Dadelijk op de kroonlijst rust een breede band met reliëfwerk en, door een paar gladde in- en uitspringende lijsten daarvan gescheiden, volgt een iets smallere band, eveneens met reliëf; daar weer boven zijn de voeten van een rij pilasters of voetstukken, zeven aan elke zijde, zichtbaar. Analogie met Badjang-ratoe en Kidāla maakt het aannemelijk, dat deze rij voetstukken door een tweede met bekroningen werd gevolgd, er dan weer twee reliëfbanden, telkens in kleiner formaat, kwamen en zoo vervolgens, tot den top. In den opzet is klaarblijkelijk overal veel overeenkomst geweest, in de details de grootste verscheidenheid. Dat blijkt ook hier uit de bewerking der banden, welke weder anders is dan bij de twee genoemde bouwwerken. Beide banden zijn fraai behakt met een blad- en krul-ornament, hetwelk bij den ondersten, 40 c.M. breed, de er tusschenin geplaatste gestyleerde dierfiguren verbindt, en bij den bovensten, die slechts 25 c.M. breed is, op eigenaardige wijze onderbroken wordt, vooreerst omdat op het midden en de hoeken de band over een kleinen afstand naar voren springt met afzonderlijk ornament, maar verder doordat in de terugliggende gedeelten indiepingen gemaakt zijn, drie aan elke zijde van het middenstuk, in schuine lijn van beneden naar boven en naar buiten (van het midden afgewend ¹⁾). Zoodoende ontstaan telkens twee heele en twee halve parallelogrammen met eigen rank-ornament om een bloemmotief in het midden. Het geheel krijgt door die afscheidingen een meer stijgend en lichter karakter dan de zware band daar beneden. Op een enkele plaats valt aan het vooruit stekend middengedeelte nog een antefix op te merken, dat zijn afkomst van den leeuwenkop verraadt. Hoewel de betrekkelijk geringe hoogte van het gewelf daarbinnen eerder op het tegendeel zou wijzen, doet de opvatting van dit ornament een rijzig dak veronderstellen.

Op het tempelterrein staan een paar beeldjes, waarvan het eene een Goeroe-figuur met drietand en waterkruik voorstelt en ongetwij-

¹⁾ Een variant dus van het te Kidāla opgemerkte (plaat 49).

feld Çiwaïtisch is. Wanneer het niet van elders hierheen gebracht is — Hoepermans trof geen enkel beeld aan — zou Kali-tjilik dus een Çiwaïtisch heiligdom zijn geweest. Het beeldje is echter te klein om een belangrijke plaats in den tempel gehad te hebben; het andere, een god met knots, zou wellicht als Mahākāla in een dertienjesnaast de deur hebben kunnen staan.

Nog van een ander gebouw, dat echter slechts zeer ten deele over is, weten wij wellicht het jaar der stichting, en wel van de Tjaṇḍi Bajalangoe (Poenden Gilang), indien althans Van Stein Callenfels deze overblijfselen terecht in verband heeft gebracht met het heiligdom van Bhayālangō, waar, gelijk de Nāgarakrētāgama mededeelt, in 1361 de beroemde Rādjapatni, Hayam Woeroek's grootmoeder, werd bijgezet, en waar in 1428 haar achterkleinzoon, koning Wikramawarddhana, een laatste rustplaats zou vinden. De wijdingsnaam van den tempel was Wiṣeshapoera, of ook Paramawiṣeshapoera. De veronderstelling van den Heer Callenfels achten wij, hoewel niet onomstootelijk bewezen, geenszins onaanneemelijk en wij zullen dan ook de overblijfselen van Bajalangoe, eenige palen ten Zuiden van Toeloengagoeng, te dezer plaatse behandelen. Vóór het onderzoek door den Oudheidkundigen Dienst, in najaar 1916, kende men er, behalve een paar waarschijnlijk van elders gebrachte Çiwaïtische beeldjes, een aantal zware neuten, klaarblijkelijk van een pēṇḍapa, een groot beeldvoetstuk met lotuskussen en een zeer verminkt, hoofdeloos Boeddhistisch vrouwenbeeld, dat nog alleen sporen droeg van een vroegere prachtige bewerking. Op drie van de neuten werd indertijd het jaartal 1291, A. D. 1369, gelezen (thans is er nog één van), op een vierde (1211 of 1311, dus A. D. 1389. De Heer Callenfels maakte uit, dat het beeld, hetwelk op het voetstuk paste, hoogstwaarschijnlijk een Pradjñāpāramitā is geweest, ook om de groote afmeting, 1.05 M., hoewel zittend en zonder hoofd; een geschikt hoofdbeeld dus voor een heiligdom. Het portretbeeld der Rādjapatni dan wel, waarvan dubbel te betreuren is, dat het hoofd is verdwenen. De vroegere aanwezigheid van een gebouw was ook op te maken uit de vondst, reeds geruimen tijd geleden, van een bronzen deurpal.

De ontgraving, waarvan nog slechts een kort verslag gegeven is, bewees dat inderdaad voetstuk en neuten bovenop een soubasement stonden van ongeveer 1.50 M. hoogte, opgetrokken in baksteen, hoewel ook een paar andesietblokken met een klapperboomrelief en eenige vlak bewerkte steenen voor den dag kwamen, de laatste vrij zeker trap treden. De trapvoorsprong, die wel hoekuitbouwingen gehad heeft, maar waarvan verder geen vleugels of andere deelen over waren, lag tegen de Westzijde van het nagenoeg vierkante monument, niet precies in het midden. De profileering van dit soubasement vertoont een teerling tusschen uitspringende boven- en benedenlijst; daarbeneden een ojief en nog weer drie uitspringende lijsten naar den voet, terwijl van boven dat zelfde het geval bleek, voor zoover nog was na te gaan. De teerling is versierd met dubbel uitgediepte casementen tusschen pilasters, niet geheel regelmatig, want de Noord- en Oostkant hebben elf pilasters met tien casementen, de Zuidkant acht en negen, de Westkant links van den uitbouw vijf en vier, rechts drie en twee. Evenals bij Djaboeng steekt midden in het casement een paneel naar voren, hier in den vorm van een schijf met halfronden buitenomtrek (ellipsoïde). Reliefversiering is er niet. De afwezigheid van verdere bouwfragmenten en de aanwezigheid der neuten doet vermoeden, dat er geen gebouw op het soubasement gestaan heeft, doch de deurpal wijst op het tegendeel; ook kan nog wel een ander monument in de buurt hebben gelegen.

Het merkwaardigste van den bouw is wel, dat de buitenmuur om een oudere is heengelegd, gelijk door een onderbreking in de bovenste laag aan het licht kwam. Ook deze oude muur had pilaster- en paneelverdeeling; het ornament in de casementen was hier echter anders, en bestond uit kruisvormige opleggingen. Een ingebouwd hoekprofiel, dat door den trapopgang bedekt moet zijn geweest, kan doen besluiten, dat in een oudere bouwperiode die opgang elders was ontworpen.

Twee kleinere monumentjes lagen aan de Noord- en Zuidzijde, geprofileerd als de nieuwe bouw van het groote soubasement. Aan het Noordelijke vielen eveneens sporen van een vroegeren bouw waar

te nemen, en als vroeger versieringsornament in de paneelen de ook van elders bekende opstaande ruit met trapsgewijs oplopende randen. Er is dus heel wat gewijzigd; mogelijk staat dat in verband met de nieuwe bijzetting. Het spoedige verval der tempels, waarvan Djawi zulk een treffend voorbeeld gaf, kan in 1428 een ingrijpende restauratie wenschelijk hebben gemaakt. Het monument, hetwelk er thans staat, zou dan van later tijd zijn dan de periode van Hayam Woeroek; doch men heeft er zich wel zoo veel mogelijk bij den ouden vorm aangesloten.

Op eenigen afstand Westelijk liggen de overblijfselen van een baksteentempel bij een vijver, en vindt men een paar groote nāga-koppen.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1632, 1635, 1637, 1641—1643, 1644, 1649, 1650, 1729, 1784, 1937, 2080; Verbeek n°. 638.

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 37, 51, 54 sq., 63, 134; Rigg, *A trip to Probolinggo*, Journ. Ind. Archip. and East. Asia 2 (1848) p. 548—553; dezelfde, *Tour from Sourabaya enz.*, ibid. 3 (1849) p. 80—84; Van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali I* (1849) p. 174—184; II (1851) p. 156 sq.; Brumund, *Indiana II* (1854) p. 260; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—67), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 341 sq.; Verbeek, *De oudheden van Madjapahit in 1815 en in 1887*, Tijdschr. Bat. Gen. 33 (1890) p. 1—15; Rapport van den regent van Modjokërto en Djombang aangaande diens voorloopig onderzoek van oudheden in het gehucht Kēdaton, Not. Bat. Gen. 1899, Bijl. XVI; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 41—45; Knebel, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeelingen Prābalinggā, Kraksa-ān en Loemadjang*, Rapp. 1904 p. 104 sq. en 107 sq.; dezelfde, *Beschrijving enz. in de afd. Mādjakértā*, Rapp. 1907 p. 40—69 en 76—78; dezelfde, *Beschrijving enz. in de afd. Blitar*, Rapp. 1908 p. 147 sq. en Toeloeng-agoeng, p. 186—189; Rapp. 1910 p. 40 sq.; Hayam Wuruk en de Tjandi Djaboeng, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: 30 (1913) p. 652 sq.; Perquin, *Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjandi Kali Tjilik*, Oudh. Versl. 1915, 1, p. 15—20; Bosch in Oudh. Versl. 1916, 3, p. 75—77; Van Stein Callenfels, *De graftempel te Bhayālangō*, Oudh. Versl. 1916, 4, p. 150—157; *De oudheden van Modjokerto*, Ned. Indië Oud en Nieuw 1 (1916—17) p. 99—106; Perquin in Oudh. Versl. 1917, 1, p. 4—7; ibid. 1919, 4, p. 127; With, *Java* (1920), p. 39 en elders; Oudh. Versl. 1922, 1, p. 6.

ACHTTTIENDE HOOFDSTUK

DE BLOEITIJD VAN MADJAPAHIT (VERVOLG)

De beide tempels, die wij thans gaan bespreken, Tigawangi en Soerawana, worden doorgaans in één adem genoemd; ze liggen dan ook slechts op een paar paal afstands, niet ver van Paree, ten Oosten van Kēdiri, en zijn dus dikwijls door onderzoekers en belangstellenden bij een zelfde gelegenheid bezocht. Van beide is Hoepermans de eerste beschrijver, Verbeek de eerste opnemer, in 1908 gevolgd door Knebel en in 1915 door Perquin, die de twee gebouwen behoorlijk schoonmaakte en de noodige voorzieningen trof om ze in stand te houden. Het blijkt nu, dat er nog nauwer band tusschen beide tempels bestaat dan nabijheid en gemeenschappelijke geschiedenis; reeds de Nāgarakrētāgama vermeldt ze in één zelfde strofe, als stichtingen van jongen datum, door twee der prinsen uit het koninklijk huis. Ze zijn dus ongeveer even oud, en bestonden in 1365 nog slechts betrekkelijk kort.

Tjaṇḍi Soerawana (plaat 71), het oude Çōērab(h)āṇa, ook wel naar de desa, waar het onder ressorteerde, Tjaṇḍi Bloran genoemd, is mogelijk iets ouder dan Tigawangi; althans wanneer koning Hayam Woeroek in 1361 deze streek doorreist, vertoeft hij wel te Çōērabhāṇa in den tempel en overnacht er zelfs, maar van het andere heiligdom neemt hij geen notitie. Misschien was dat er dus nog niet. Soerawana was een stichting van 's konings oom, den vorst van Wēngkēr. Daar er bepaaldelijk van een graftempel sprake schijnt te zijn, rijst de vraag, of deze vorst het gebouw ook voor zichzelf bestemd had, juist zooals hieronder blijken zal het geval te zijn geweest met de stichting van Tigawangi. Z. H. van Wēngkēr is overleden in 1388 en bijgezet te Manjar; de wijdingsnaam van zijn laatste rustplaats is Wishṇoebhawanapoera. Niet uitgesloten

lijkt het, dat dit dan de latere officieele naam van Soerawana is. Wat er van dit heiligdom rest, is een soubasement, opgetrokken in andesiet boven een baksteen-fundament; het heeft een afzonderlijken voet van 1.38 M. en verheft zich nog 3.20 M. daarboven. Het fundament begint 30 c.M. beneden het niveau van het tempelplein. De vorm van den plattegrond is weder een vierkant, thans 7.80 M. aan alle zijden, met op den Westkant een forschen uitbouw, die zich tot driemaal toe verjongt en ten slotte de trap in zich opneemt. Het geheel ligt schilderachtig in de schaduw van een grooten waringin. Wat den opzet en de beide samenstellende deelen daarvan aangaat, dringt zich vanzelf een vergelijking op met den in het volgend hoofdstuk te beschrijven bovenbouw van den hoofdtempel te Panataran.

Een gladde voetlijst van 27 c.M. en een kroonlijst van 15 c.M., met het ornament van het gekronkelde touw, zijn de beide bestanddeelen aan den voet van het soubasement, welke zich ononderbroken handhaven en ook langs den voorsprong ongewijzigd worden voortgezet. Met wat er tusschen die beide lijsten ligt, is dat niet het geval. Bij het lichaam van den voet voeren twee gladde overgangslijstjes naar een teerling, welke tusschen de beide gebruikelijke banden is gevat, een bovenband met guirlande, een benedenband met het zaadhuis-motief. De teerling is versierd met uitspringende rechthoekige paneelen, gevuld met reliëfvoorstellingen, tusschen vlakke pilasters. Aan den voorsprong zijn posten en paneelen gebleven, de laatste alleen in wat smaller vorm, doch de overgangslijsten zijn vervangen door ojieven met palmblad-versiering, en de boven- en onderband door een uitspringende vischbek-lijst. Onafgebroken doorloopen doen deze lijsten en banden noch aan den voorsprong, noch aan het lichaam van het soubasement. Op de ware hoeken van het monument, alsook op den eersten en den derden hoek van den voorsprong, zijn groote uitspringende hoekstukken aangebracht, reikende van even onder de kroonlijst tot even boven de voetlijst, en voorstellende een dragenden rākshasa (doorgaans onhandig en leelijk uitgebeeld), hurkend met naar buiten gebogen knieën en de beide handen omhooggeheven, getooid in rijk ornaat

en tegen een achtergrond van krul-ornament; soortgelijke rākshasa's zijn ook te vinden op de posten onmiddellijk naast den trapopgang. In het midden van achter- en zijkanten vindt men eveneens zulk een groot, naar voren tredend paneel, thans met een reliefvoorstelling, terwijl op den tweeden en vierden hoek van den voorsprong (waar geen hoekstuk staat), de elders gladde post desgelijks van relief is voorzien. Bestaat nu deze laatste versiering uit een enkel dier tusschen krulmotieven, op de paneelen zijn klaarblijkelijk bepaalde verhaaltjes geïllustreerd; men herkent bijvoorbeeld de fabels van rund en kaaïman (verg. Djago, p. 113), reiger en krab (Ip. 306) en vindt verder een leeuw met een landman; een slang met een viervoetig dier; een olifant tegenover een rhinoceros; een man, die een aap den kop inslaat; een hert met een vogel; een viervoetig dier bij een visch, die zijn kop uit het water steekt; een tweetal jakhalzen, een man met een blaasroer, en verder soortgelijke tafereelen met menschen of dieren, nāga, schildpad, eend, slang, kameel, enz. In het algemeen dus wel voorstellingen uit de fabellitteratuur. Aan achter- en zijkanten van het gebouw zijn er telkens drie zulke paneelen aan iederen kant van het groote middenpaneel, aan voorzijde en uitsprong vijf aan weerszijden van de trap; in het geheel dus 28 kleine en 3 groote paneelen. Plaat 72 doet zoowel de details van het soubasement als van de reliefversiering op den teerling zien.

Het tweede bouwdeel, het lichaam van het soubasement, vangt ook weder met een rechtopgaande voetlijst aan, geheel glad gelaten behoudens één in het midden van elke zijde (behalve natuurlijk de voorzijde, waar de trap loopt) aangebracht sierstuk; twee er van zijn verminkt, het derde geeft een hurkenden rākshasa te zien.

Boven dit rechtopgaand gedeelte draagt een tweede, smallere, vlakke lijst het beneden-ojief, waarmede naar gewoonte boven-ojief en kroonlijst corresponderen; beide ojieven zijn van lotusbladversiering voorzien. Hetgeen tusschen deze ojieven inligt, is nu echter geprofileerd op een geheel andere wijze, dan wij tot nu toe aantreffen. Het verschil bestaat daarin, dat de elders voorkomende uitspringende boven- en benedenlijsten vervangen zijn door (eveneens sterk uitspringende) lijsten van het vischbek-type, en dat tus-

schen die vischbek-lijsten en de ojieven een eigenaardige versiering is gezet, te beschrijven als een terugliggende, vlakke band met een serie kraagsteentjes. Tegen de voorzijde dier kraagsteentjes is een driehoekig ornament aangebracht; in de tusschenruimten staan kleine kruikjes. Deze ongemeene versieringswijze maakt een eleganten indruk en heeft aan het overigens vrij zware soubasement iets luchtigs terug. De met relief getooide teerling heeft ook iets opvallends: geen hoekige lijsten of vlakke banden, maar een gladde afschuining vormt den overgang naar het, binnen een rechthoekige omlijsting naar voren springend, paneel, hetwelk telkens de geheele beschikbare ruimte van achter- en zijkanten beslaat, met uitzondering van de hoeken. Die hoeken zijn namelijk voorzien van uitspringende pilasters, eveneens met reliefs bewerkt; de beide vlakken dezer pilasters zijn hooger dan de middenpaneelen, aangezien hun omlijsting dadelijk aan de vischbek-lijsten grenst en de afschuining is achterwege gelaten; op die wijze krijgt men dus smalle, hooge hoekpaneelen in tegenstelling tot de langgerekte middentaferelen.

Op volkomen dezelfde wijze loopt deze profileering over den voorsprong en de eerste verjonging daarvan verder. Bij de tweede verjonging eerst wijzigt zich het profiel; de voetlijst versmalt zich, en op de hoogte van de onderste vischbek-lijst is nu een vlakke lijst te vinden met het ornament van het gekronkelde touw. Deze lijkt als kroonlijst te fungeeren van een afzonderlijk bouwdeel, hetwelk zich laat vergelijken met de elders voorkomende hoektorentjes; althans tusschen deze kroonlijst en de voetlijst voeren regelmatig boven- en beneden-ojief naar een door twee kleine vischbek-lijstjes omsloten middengedeelte, dat zelf kussenvormig is geprofileerd. Boven dit „hoektorentje” is ter hoogte van de reliefpaneelen ook hier een stuk relief nog gedeeltelijk zichtbaar; het stelt aan beide kanten een menschenfiguur op een rijdier voor. Echter zijn voor- en bovenkant geheel verdwenen; desgelijks is de derde verjonging van den voorsprong grootendeels verloren gegaan, zoodat wèl te zien is, dat hier het profiel zich opnieuw wijzigde, maar niet, hoe het was samengesteld. De stand van de trap bewijst overigens, dat deze verjonging niet van groote afmeting kan zijn geweest.

Van wat er boven op dit soubasement stond, is niets meer over, en dus rest ons nog slechts de bespreking van het door de reliefs voorgestelde. De hoekpaneelen der eerste verjonging, die zich onmiddellijk bij de rijdende personen aansluiten, zijn uitsluitend decoratief; een naar boven strevende rank, afwisselend een krul naar links en naar rechts makend en zodoende duidelijke verwantschap vertoonend met de recalcitrante spiraal. De overige paneelen zijn alle sprekend; de smalle hoekcasementen bevatten elk één scène, de langgerekte middenpaneelen meerdere, die niet gescheiden worden door lijsten, maar door van beneden naar boven kronkelende twijgen, met rozetten tusschen de windingen. Zonder eenigen overgang staan zij tusschen, en loopen over in, de mise-en-scène der tafereelen, en ook op die tafereelen zelf zijn soortgelijke ornamenten gebezigd om opengelaten ruimten aan te vullen. Alles is namelijk tot overladens toe vol, met boomen, rotsen, wolken en daarmede overeenkomende versieringsmotieven. Over het geheel verhoogt dat het effect niet; het geeft iets onrustigs in de compositie der tooneelen, en men kan er van zeggen, juist als van de ornamentatie van den tempel in het algemeen, dat hoe mooi en fijn alles ook moge zijn bewerkt, en hoe harmonisch de opzet ook nog moge heeten, men toch gedwongen wordt te bekennen, dat de grens wordt geaderd, waarbuiten overdaad gaat schaden.

Over de beteekenis der reliefs heeft Brandes zich uitgelaten; in de groote paneelen herkende hij den Ardjoenawiwāha, in de kleine op de hoeken het Rāmāyaṇa. Aan dat eerste is geen twijfel mogelijk, aangaande het tweede moeten wij voorbehoud maken. Bezien wij eerst de Ardjoena-tafereelen, voor het verloop der geschiedenis verwijzend naar Hoofdstuk XV (p. 120), waar wij denzelfden tekst op Tjaṇḍi Djago aantreffen. Op het eerste relief van deze soort, aan de Noordzijde van den tempel tegen den voorsprong, staat Niwātakawatja en spoedt de hinde, die Ardjoena met zich lokken zal, zich weg; op het volgende vinden wij den ever tegenover den door twee panakawan's gevolgden Ardjoena. Dan komt het lange relief met drie tafereelen, vooreerst de woordenwisseling tusschen Ardjoena en Ćiwa in jagersgedaante bij den door een pijl getroffen

ever, dan Ardjoena met los gemaakte haren knielend voor zijn tegenstander, die den pijl Paçoepati reeds in de hand houdt, en eindelijk de huldebetuiging aan den in zijn ware gedaante verschijnenden god. Op de achterzijde van het gebouw weer drie tafereelen op één relief, behalve nog een obscene voorstelling bijwijze van genrestukje in den rechterhoek ¹⁾; de drie tafereelen moeten hier echter in omgekeerde volgorde genomen worden van links naar rechts en geven dan eerst Indra in zijn hemelhof, de nymfen opdragend Ardjoena te beproeven; in het midden de nymfen zich opsierend en mooimakend, en eindelijk hun vergeefsche pogingen bij den standvastigen, in meditatie nederzittenden held. Waar het vorige lange relief de goede volgorde had en het derde dat ook zal hebben, is de afwijking van dat aan de achterzijde zonderling; wij moeten ons er echter bij neerleggen, want hoe men het ook verklaren wil, de sier der nymfen gaat toch in elk geval aan de verleidingsscène vooraf. Klaarblijkelijk heeft de beeldhouwer zich tot taak gesteld op de drie achtereenvolgende reliefs drie hoofdstukken van zijn verhaal weer te geven, maar zich vrij gevoeld om elk hoofdstuk als een afzonderlijk geheel te beschouwen en het in eigen volgorde te componeeren, zonder rekening te houden met de wijze, waarop de rest gerangschikt was. Het lange relief aan de Zuidzijde bevat Indra, weder in zijn hemel aan de knielende nymf Soeprabhā en Ardjoena bevelgevend tot hun tocht naar den reuzenvorst; dan die beiden op weg gaande, en in gesprek met twee andere nymfen, en tenslotte Soeprabhā in Niwātakawatja's tegenwoordigheid. Tegen den voorgrond vinden wij daarop den demon, aan zijn voor hem knielende volgelingen den aanval op Ardjoena bevelend, en op het volgende paneel van deze soort heeft de strijd plaats. Het eigenaardige is nu, dat op dat tooneel alleen de demonenvorst en zijn ten deele reeds vluchtende troepen een plaats gevonden hebben, doch dat Ardjoena met zijn boog op het aansluitende hoekpaneel gezet is. Hier is dus ook de hoekpilaster bij het Ardjoena-verhaal getrokken; het

¹⁾ In de daar geplaatste hemelnymf herkende Van Stein Callenfels weder Nini To-wong; vgl. hierboven p. 119.

voorafgaande smalle paneel (tusschen het bevel van Niwātakawātja en den strijd) kan er dus ook wel bijhooren; het bevat een held, te paard over demonenlijken voortschrijdend. Eindelijk vindt men dan, als allerlaatste tafereel, ook op een hoekpilaster nog eenige neerstortende demonen.

Lijkt het dus, of aan het slot ook de hoekpaneelen voor het groote verhaal zijn gebruikt, elders is dat klaarblijkelijk niet het geval en schijnen zij tezamen iets anders te illustreeren. Wat dat andere is, weten wij niet, want Brandes' opvatting als Rāmāyaṇa ¹⁾ achten wij niet aannemelijk. De vechtende demonen van daar straks determineert hij als het maken van de brug naar Langkā; behalve hun strijdende en vluchtende houding verzet zich daar de afwezigheid van water tegen en de omstandigheid, dat het bepaald geen apen zijn. Gaan wij de kleine pāneelen volgens de pradakṣhiṇā langs — hoewel geenszins zeker is, dat zij in die volgorde gelezen moeten worden — dan zien wij eerst een schaking (door een gewonen held, en dus wel niet die van Sītā door Rāwaṇa), dan een zittenden persoon met volgelingen, ten derde twee tegenover elkander staande vrouwen; dit laatste pāneel voorzien van een opschrift, slordig ingehouwen en ongetwijfeld een aanwijzing voor den beeldhouwer bevattend; het is gelezen: *jaruman siji* (een koppelaarster), doch de eerste en laatste letter zijn onzeker. Nu volgt een vrouw, die op den rug van een grooten visch door het water gevoerd wordt; een tafereel, hetwelk een aanknoopingspunt geeft bij het pēṇḍapa-terras van Panataran (zie volgend hoofdstuk). Dan zit er iemand aan den oever van het water. In een volgend tooneel zijn twee kluizenars in gesprek, en daarop vindt men één hunner tegenover een tijger, alweer overeenkomstig Panataran. Een vrouw tegenover een bhōṛta, twee personen bij een boom, een man die een vrouw in zijn armen wegdraagt, en iemand, die bij een slapende vrouw staat, vormen de laatste tafereelen, vóór den reeds genoemden, misschien bij dit verhaal te trekken held te paard. Zooveel is duidelijk, bij den Ardjoenawiwāha behoort dat alles niet; eerder zou het om den tij-

¹⁾ Voor den inhoud van het gedicht zie men I p. 461—463.

ger in verband te brengen zijn met den op Panataran weergevonden Boeboekshah-tekst.¹⁾

Op het terrein liggen nog eenige steenen, versierd en glad, o.a. een hoeksteen met een vierarmigen god. Deze zal wel aan den bovenbouw bevestigd zijn geweest. Bij de verdere fragmenten zijn een groote Goeroe-kop, met bidsnoer, en een aantal beelden, die men gemakshalve als brahmanenbeelden kan karakteriseeren, d. w. z. hun uiterlijk lijkt op de traditioneele uitbeelding van den brahmaan, maar daarmee is nog niet gezegd, dat er inderdaad brahmanen zonder meer mee bedoeld zijn. Het heilighdom is in elk geval Çiwaïtisch, althans niet Boeddhistisch geweest.

Drie paal Westelijk van Soerawana ligt Tjañdi Tigawangi (plaat 73), ook wel naar de nabijliggende desa Tjañdi Sêntoel genoemd, en onder dien naam reeds aan Raffles bekend. Tigawangi is blijkens den Nāgarakrêtāgama inderdaad de oude naam, en uit datzelfde gedicht leeren wij (82 : 2), dat het een stichting was van den vorst van Matahoen, Hayam Woeroek's zwager. De Pararaton vult dit nog aan met de mededeeling (30 : 21), dat deze prins er na zijn dood in 1388 werd bijgezet en dat het heilighdom gewijd werd als Koesoemapoera. Het soubasement, hetwelk er thans nog staat, is dus dat van een gewonen graftempel; het is noodig, dit nog even te constateeren, omdat in het midden van het gebouw Raffles een „onderaardsche cel" vond en deze ruimte aan latere beschrijvers aanleiding gegeven heeft om over een „geheimzinnige kerker" te fantaseeren. Het onderzoek heeft uitgewezen, dat dit vertrek niet tegelijk met den tempel is geconstrueerd, doch later is gehakt door middel van ruwe afkapping; ongetwijfeld hebben de gewone schatgravers ook hier zich toegang verschaft en naar buit gezocht. Het gat in den baksteenene fundeeringsmuur — ook hier rust de tempel van andesiet op een fundeering van baksteen — waardoor zij die binnenruimte bereikten, is thans gedicht; zeer ten ongenoegte der booze geesten, die zich over dezen maatregel van den Oudheidkundigen Dienst hebben gewroken door in de desa Ti-

¹⁾ De beide kluizenaars zijn dan Boeboekshah en Gagang aking (meded. Van Stein Callenfels).

gawangi 16 menschen krankzinnig te laten worden en 4 te doen sterven! Aldus het rapport van den inlandschen bewaker.

Het soubasement, 11.20 M. in het vierkant, met een zich tweemaal verjongenden uitbouw aan de Westzijde, ten behoeve van den ingang, reikt met de enkele nog aanwezige steenlagen van het eigenlijke tempelgebouw daarboven tot 4.35 M. boven het terrein, en bestaat uit een voet van 1.10 M. en een lichaam van 2.85 M. hoogte. De voet vangt aan met een gladde lijst en eindigt met een versierde kroonlijst, waar tusschenin ojieven met een variant van de gewone lotus-ornamentatie naar den teerling buigen; deze laatste is over zijn geheele breedte voorzien van een als een beugel er omheen gelegden, breeden sierband. Het ornament van dien laatsten verschilt in principe niet van dat aan de kroonlijst; het is een rank-motief, telkens onderbroken door opgelegde sierstukken; aan de kroonlijst nemen deze het karakter van antefixen aan, op den teerlingband zijn het afwisselend vierkante vierbladige en gerekt ruitvormige bloem-motieven. Daatenboven is nog op andere wijze voor verlevendiging van de decoratie zorg gedragen, want ten getale van drie aan elk der (zij- en achter)kanten treden over de geheele breedte van teerlingband en ojieven nog weer afzonderlijke, rechthoekige versieringen naar voren, voorstellend een dragenden rākshasa of garoeda, al dan niet door een paar menschenfiguren geflankeerd. Over den uitbouw loopt de kroonlijst door, doch de gladde voetlijst is een steenlaag minder hoog en daardoor is de tusschenliggende ruimte grooter van afmeting. Men heeft hier nu den teerlingband verbreed en in verband daarmee is ook het aanzien der opgelegde versiering gewijzigd: van de ruiten, die juist op de hoeken komen, treedt het hart in facetvorm naar voren, en de vierkante bloemstukken zijn vervangen door zittende leeuwen. Na de tweede verjonging loopt deze geheele profileering dood tegen vlakke pilasters naast den trapopgang.

Het eigenlijke lichaam van het soubasement rust ook weder op een vlakke voetlijst van 48 c.M. hoogte; als overgang tusschen de kroonlijst van daar straks en deze voetlijst fungeert een omgelegde ojief-lijst met de gewone lotusbladeren. Het is dus iets in den trant

van Tjañdi Djago, doch waar bij genoemd monument het ojief van de kroonlijst naar den terrasvloer leidde, sluit het thans direct bij het volgende bouwdeel aan. Op de hoeken, zoowel de ware hoeken van het gebouw als de eerste van den voorsprong, is tegen de gladde voetlijst een antefix-ornament aangebracht, en door nu ook de volgende lijsten, ojief en zoogenaamde onderlijst van den teerling, van iets dergelijks te voorzien, heeft men deze hoeken een sterk sprekend karakter weten te geven, hetgeen vooral daarom noodig was, omdat de bij andere gebouwen veelal op de hoeken onderbroken reliefs van den teerling hier zonder meer omloopen. Of ook bij bovenlijst en boven-ojief een soortgelijk hoek-ornament voorkwam, is niet duidelijk meer te zien.

De profileering van dit bouwdeel is, zooals reeds uit het bovenstaande blijkt, veel minder ongewoon dan die van Soerawana. Een versierd beneden- en boven-ojief, een krachtig uitspringende beneden- en bovenlijst, met overgangslijst, en een teerling met de gebruikelijke banden langs boven- en onderzijde zijn de reeds zoo dikwijls opgemerkte bestanddeelen. Ook het ornament dier banden, guirlandes en zaadhuisjes, wijkt niet van het gewone af. Een insnijding scheidt die beide banden van de dientengevolge weder naar voren tredende, in een smal lijstje gevatte paneelen met reliefs. Deze reliefs missen de overdaad van vulsel, die wij aan Soerawana vonden; de tafereelen, die zonder afscheiding of overgang naast elkander staan, herinneren meer aan die van Tjañdi Djawi, doch te Tigawangi is minder de aandacht gewijd aan de entourage, en hoewel de noodige gebouwen enz. ook hier niet ontbreken, valt het volle gewicht op de handelende personen. Het verhaal, de lotgevallen dier personen, is in alle opzichten de hoofdzaak gebleven en heeft niets geleden van de behoefte om tot een kunstrijke mise-en-scène gelegenheid te scheppen.

In dat verhaal heeft Van Stein Callenfels de Soedamala herkend ¹⁾.

¹⁾ De volgende verklaring der reliefs is ontleend aan een persoonlijke mededeeling van genoemden oudheidkundige, die de resultaten van zijn onderzoek te zijner tijd zelf hoopt te publiceeren, doch ons inmiddels verlof gaf om er de hoofdzaken van te vermelden.

De godin Doergā is door Çiwa vervloekt om gedurende twaalf jaar als rākshasī op aarde te leven, waarna zij door Sahadewa, den jongste der Pāṇḍawa's, verlost zal worden. In dienzelfden tijd vertoeven ook twee gandharwa's in reuzengestalte op de aarde, en hebben er zich aangesloten bij het leger der Kaurawa's. Dit veroorzaakt ontsteltenis bij de Pāṇḍawa's, en daarom trekt hun moeder Koentī naar de verblijfplaats van Doergā, om haar te bewegen die reuzen terug te roepen. Koentī's aankomst is het eerste tafereel op Tigawangi; Doergā's woning is er voorgesteld in tempelvorm, met een poort door kāla-hertenkop-ornament omlijst. Het tweede tooneel is het onderhoud; als tegenpraestatie vraagt Doergā, om haar Sahadewa te offeren, hetgeen zijn stiefmoeder weigert. Onverrichter zake keert Koentī dus terug; wij zien haar op het derde tafereel op weg, gevolgd door een van Doergā's duivelinnen, die in opdracht heeft in haar te varen. Op het vierde tafereel is dat klaarblijkelijk gebeurd; Koentī is wedergekeerd in het verblijf der Pāṇḍawa's en pakt op het vijfde Sahadewa bij haren en arm, om hem naar Doergā te sleepen. Als de Pāṇḍawa dan echter weigert mede te werken tot de bevrijding der godin zien wij, op het volgend tooneel, haar woede; allerlei spookgestalten komen den held plagen, zoodat de panakawan Sēmar, die bij hem is, vol vrees geraakt. Eindelijk laat Sahadewa zich vermurwen en op het zevende tafereel heeft de godin haar ware gestalte terug; als belooning zal hij de dochter van een blinden kluizenaar uit de buurt krijgen. Hij trekt er heen, zooals het volgende tooneel te zien geeft, geneest den kluizenaar en huwt de dochter (negende en tiende tafereel), terwijl Sēmar Nini Towong krijgt (elfde tafereel). Sahadewa's broeder Nakoela verschijnt en huwt de tweede dochter van den kluizenaar. De terugkeer der beide broeders bij hun familie is het laatste, dat op Tigawangi is afgebeeld, want een heel stuk van de voor de reliefs bestemde ruimte is nog glad gelaten. Men had er nog op moeten weer-geven, hoe Sahadewa, met Doergā's hulp, de twee reuzen verslaat, die, van hun vloek verlost, naar den hemel terugkeeren.

De voorsprong is geheel overeenkomstig de rest van het soubasement opgezet, en eerst met de eerste verjonging verandert het pro-

fiel. Op dezelfde wijze als te Soerawana is er een onderstuk aangebracht als van een hoektorentje; een met het gekronkelde touw versierde kroonlijst ligt op de hoogte, waar zich om het gebouw zelf de benedenband bevindt, en tusschen die kroonlijst en de voetlijst vinden wij de beide ojieven en een middenstuk, hetwelk zeer smal is en uit één, door twee insnijdingen begrensde, vooruitspringende vischbek-lijst bestaat. Boven de kroonlijst zijn nog groote figuren en relief aangebracht, waaronder aan de eene zijde een vrouw met een handtrommel te herkennen is, doch die het bovengedeelte geheel missen ¹⁾. Ook van de tweede verjonging, die een afwijkend profiel had, is bijna niets meer over; waarschijnlijk liep ook dit profiel dood tegen de vlakke pilasters van den voet.

Aan de versiering naast de trap blijkt opnieuw, dat niet alles afgewerkt was, en datzelfde geldt ook van een bij geen enkel ander heiligdom aangetroffen merkwaardigheid in den bouw: het feit, dat aan achter- en zijkanten de geheele profileering boven den voet onderbroken wordt door een zwaren, vierkanten, 80 c.M. breedten, uitspringenden pilaster, doorlopend tot de met twee overgangslijstjes aan het boven-ojief aansluitende kroonlijst, waarop daar ter plaatse een fors en krachtig, evenmin uitgewerkt, antefix had moeten komen. Van deze drie pilasters is slechts één gedeeltelijk bewerkt, en wel met een zeer groote mannen- en vrouwenfiguur. De eigenaardige en zeer voorname plaats van deze pilasters, die, reliefs en profiel verbrekend, alle aandacht tot zich trekken, heeft de vraag doen stellen, of deze beeltenissen ook den vorstelijken stichter en diens gemalin hebben moeten weergeven. Onmogelijk is dat zeker niet, maar men zou dan wel gaarne willen weten, wat op de twee andere pilasters had moeten komen.

De onvoltooide toestand van het gebouw is te meer opmerkelijk, daar wij hier nu eens zeker weten geen monument voor ons te hebben, hetwelk men misschien niet belangrijk genoeg achtte om alles tot in bijzonderheden af te werken, of tot welks algeheele volmaking de tijd zou hebben ontbroken. Vóór 1365 begonnen, werd het

¹⁾ Volgens Van Stein Callenfels de bij de Soedamala-opvoering behorende muziek.

eerst in 1388 voor zijn doel als graftempel in gebruik genomen, en wie er werd bijgezet was niemand minder dan de zwager van den regeerenden koning, welke laatste toen ter tijd nog leefde, want Hayam Woeroek overleed zelf in 1389. Alle reden dus om een volkomen gaaf en welverzorgd heiligdom te verwachten. De feiten zijn geheel anders; zelfs een monument als dit werd niet voltooid en wij doen goed ons dat te binnen te brengen, wanneer wij van het onafgewerkt blijven der tempels de verklaring zouden trachten op te sporen in de politieke omstandigheden gedurende den stichtingstijd. Van het tempelgebouw, dat boven op dit soubasement stond, werden nog een paar gladde lijsten langs den voet aangetroffen; verder is nog de yoni aanwezig, die in de tempelkamer prijkte. Het is een groot, rijk behakt stuk, van 90 c.M. hoogte en 1 M². oppervlakte; de tuit rust op een nāga. Het niveau van den vloer was door den ontredderden toestand der steenmassa's niet meer te bepalen.

Op 13.70 M. afstand van den Zuid-Oost-hoek ligt nog een klein tempeltje, 4.34 M. in het vierkant, met trapuitbouw op het Westen. De opzet is zeer origineel. Boven twee gladde lijsten geheel beneden krijgt men iets, dat op zichzelf beschouwd een voet zou kunnen zijn: beneden- en boven-ojief met de gewone versiering, en daar tusschenin een teerlingband, gelijk bij den grooten tempel; die band is hier voorzien van het gekronkelde touw-motief, met als opgelegde sierstukken de gerekte ruit, afwisselend met medaillons, in welke dieren zijn afgebeeld. Het opvallende is nu verder, dat op dezen „voet” geen tweede afzonderlijk bouwdeel volgt, doch bij het boven-ojief direct een rechtopgaand gedeelte met reliefs, bij wijze van teerling, aansluit, hetwelk op zijn beurt aan de bovenzijde wordt gevolgd door een herhaling van den „voet”, juist hetzelfde samenstel van ojieven en teerlingband. Het geheele gebouwtje kan dus niet anders opgevat worden dan als één bijeen behoorend bouwdeel, een soubasement zonder afzonderlijken voet, doch met een samengestelde lijstencombinatie onder en boven den teerling. Die teerling zelf geeft afwisselend met relief gevulde pilasters en afgeschuind uitgediepte casementen te zien, in welke laatste een liggende ruit met een dier, tusschen rank-ornament, naar voren

treedt. Door de geringe afmeting van het gebouwtje zijn er aan elke zijde slechts drie pilasters en twee casementen. Op de reliefs der pilasters zijn menschen afgebeeld, waaronder lieden met draagjucken en een man met een olifant tegenover een slang. Wat er van den uitbouw over is, blijkt van een andere profileering te zijn geweest; beneden, op gelijke hoogte als de „voet”, is hier relief aangebracht: een fraai bewerkte slang tegen een achtergrond van krul-ornament, en daarboven, door gladde lijsten er van gescheiden, een overblijfsel van een menschengedaante. Er is echter maar weinig van gespaard. Van den bovenbouw is nog een kleine monsterkop aanwezig en een paar hoek-antefixen, met leeuwenkop- en oog-motief.

De kleine zoowel als de groote tempel zijn door een niet oorspronkelijk baksteenmuurtje omgeven; ook de groote muur, die om het geheele terrein loopt, is waarschijnlijk niet oud. Van de op dat terrein gevonden stukken noemen wij nog een voetstuk, een verminkte Pārwatī, een Garoeḍa met menschelijk lichaam, een zeer fraai torso met kop van Arddhanārī. Opvallend zijn ook een paar exemplaren van een vierarmigen god, een vlamachtig attriboot in de rechter, een soort schelp in de linker achterhand voerend en met de voorhanden de teugels vasthoudend van zijn rijdier, welks kop op dien van een schaap lijkt, doch dat als geheel eerder een zeemonster schijnt te zijn; een vooralsnog raadselachtige voorstelling. Een mooie Ćiwa-Goeroe en een daarmee overeenstemmende Doergā zijn er vroeger eveneens geweest, maar nu weggevoerd; ook dit heilighdom blijkt dus Ćiwaïtisch te zijn geweest. Het schijnt, dat aan deze godenbeelden, evenals aan de reliefs, meer zorg is besteed dan aan de verdere ornamentatie, welke hier en daar niet van slordigheid is vrij te pleiten. In dit opzicht staat Tigawangi zeer bepaald bij Soerawana ten achter; overigens geven ondanks alle verschil in den opzet beide monumenten duidelijk blijk, vooral in de toepassing van het ornament, aan eenzelfde kunstrichting hun ontstaan te danken te hebben.

Wij stappen nu over naar een geheel ander deel van Java, waar de chronologie ons heenvoert en waar wij een gebouw zullen aantref-

fen, voorzien van het jaartal 1292, A. D. 1370, wat later dus in elk geval dan de zooeven besproken tempels. Het is de Tjañdi Kēḍaton, vroeger ook Andoengbiroe genoemd naar de desa, gelegen in het Zuiden van de afdeeling Kraksaän, op de grens van Běsoeki en nabij de koffie-onderneming Kēḍaton. De oudheid wordt het eerst door Junghuhn vermeld; in 1857 deelde Bosch er eenige bijzonderheden over mede, doch een duidelijk inzicht in den aard van het monument en zijn omgeving gaven eerst de bezoeken van Brandes en Knebel in 1903—'04. Nauwkeurig opgenomen of onderzocht is Kēḍaton nog niet, zoodat ons slechts zeer onvolledige gegevens ten dienste staan. Van Stein Callenfels giste, dat te dezer plaatse de beroemde woudkluizenarij van Sāgara heeft gelegen, bekend door Hayam Woeroek's bezoek in 1359.

De overblijfselen van Kēḍaton liggen tezamen op een terras aan den voet van een berghelling, terwijl aan de andere zijde een riviertje voorbijstroomt. Het hoofdgebouw, met zijn ingang op het Noorden, had een klein pēṇḍapa-terrasje tegenover zich, en in Noord-Westelijke richting lagen een tweetal estrades tegenover elkander, waarvan één, bijna 10 M. in het vierkant en met een trap aan de Noordzijde, door reliefs was omgeven. Op elk dezer estrades werden een negental neuten gevonden, op een kleiner in de nabijheid nog vier. Vervolgens werd onder aan de helling nog weder een lange estrade aangetroffen, eveneens van reliefs voorzien, doch door een afschuiving grootendeels onder de aarde geraakt en dus niet verder op te meten; zij moet in elk geval minstens een kleine 20 M. lang geweest zijn. Aan de andere zijde werd het plateau eveneens door zulke estrades begrensd, weder een langgerekte, een hoogere, en nog twee andere, onderscheidenlijk met negen en zes neuten. Op deze wijze zijn er om den hoofdbouw acht estrades gesteld; ze waren opgestapeld van z.g.n. schieferplaten en er omheen werd dan de bekleeding in tufsteen aangebracht, die nu voor een groot deel weer weggevallen en weggedragen is, het inwendige als een rechthoekig heuveltje overlatend. Terecht wijst Brandes op de overeenkomst tusschen dit plein en de estrades in de tempel-enceintes op Bali; eerst nader onderzoek zal intusschen kunnen uitwijzen, of

die overeenkomst anders dan toevallig is, en wat nu eigenlijk het Kēdaton-complex geweest is.

Het hoofdgebouw is slechts klein, ruim 6 M. in het vierkant, met een uitsprong op het Noorden van 1.80 M., over een breedte van 2.50 M. Het grootste deel van die breedte nemen de zware trapvleugels in, waartusschen de tien treden van een slechts 85 c.M. breede trap bovenop dit soubasement leiden. Een bovenbouw is er niet.

De trapvleugels zijn weer van het hooge, massieve model, dat op Oost-Java zoo geliefd is, en waarvan wij o.a. aan Djago zulke fraaie voorbeelden vonden. Ook hier zijn ze zoowel aan het recht neer gaande gedeelte als aan de voluut versierd met een driehoekige slip, waarin het leewenkop-motief is verlijnd, en dat aan de bovenzijde neerhangt uit een bekroning in gladde lijsten. Aan den linker trapvleugel staat het jaartal. Ook verder volgt het tempeltje in hoofdzaak de oude bouwwijze, die rechtstreeks aansluit bij de school van Singasari, en wij hebben hier dus, indien dat noodig ware, het duidelijk bewijs voor ons dat, waar de eene bouwmeester zijn heil zocht in nieuwerwetsche opvattingen als te Soerawana en Tigawangi, de andere zich gelijktijdig bleef houden aan de oude, beproefde, overgeleverde methodes. Zoo keeren dan ook weder tuschen trapuitbouwen en tempeltje de bekende hoektorentjes terug zij het ook met een variatie, d. w. z. hun voet staat in den hoek, doch de torentjes zelve zijn tegen de trapvleugels aangeplaatst, waaruit ze half naar voren treden. Hun voetstukvormig onderstel wordt gevormd door de gladde uit- en inspringende lijsten van een tempelgebouwtje, en draagt boven de met antefixen getooide kroonlijst een dak in horizontale lagen, eerst twee met een kronkelenden band, dan twee met kleine voetstukjes naast elkander geplaatst, dan weer twee met den band, steeds natuurlijk in kleiner afmeting, vervolgens de ook reeds herhaaldelijk opgemerkte drie door indiepingen gescheiden, gladde banden als overgang tot de bekroning, en eindelijk deze zelve, rustende op een lotuskussen en bestaande uit een breed, vierkant topstuk met naar buiten uitwijkende zijden, tegen welke een palmet-ornament is gelegd. Het topstuk is afgedekt op dezelfde wijze als de trapvleugels, door een

ojiefje en een paar gladde lijstjes. Het hoektorentje geeft dus volkomen een tempelmodelletje weer.

Het lichaam van het soubasement biedt ook geen verrassingen. Het rust niet op een als afzonderlijk bouwdeel behandelde voet, doch heeft slechts een voetlijst en een paar overgangslijsten, een beneden-ojief en een uitspringende beneden-lijst (beide weer met de gewone overgangslijstjes), dan den teerling, en vervolgens de reeds opgenoemde profieldeelen in omgekeerde volgorde tot de kroonlijst. Boven deze laatste is nog een weder wat terugliggende, versierde band te onderscheiden; de ojieven daarentegen zijn, voor zoover op de foto te zien is, glad gelaten. De teerling is tusschen den gebruikelijken boven- en benedenband gevat, voorzien van hun motieven; hij zelf bestaat uit een afwisseling van pilasters en terugliggende casementen, waaruit omlijste paneelen flauw naar voren treden. Zoowel die paneelen als de pilasters zijn van sprekende reliefs voorzien, en daar er aan iedere zijde vijf pilasters en vier paneelen te vinden zijn, doch aan den voorkant de drie middelste plaats hebben moeten maken voor de trap, krijgt men in het geheel 33 tafereeltjes.

Klaarblijkelijk zijn hier niet als op Soerawana de pilasters voor de illustratie van een ander verhaal gebruikt dan de paneelen, want aan de achterzijde treft men op beide soorten reliefs een Garoëda-figuur aan, en in den aan dien kant gevolgden tekst herkende Brandes dan ook een Garoëdeya; de Oostzijde met de drie aansluitende tooneelen van de voorzijde zou den Ardjoenawiwāha weergeven volgens denzelfden geleerde; de Westzijde, ook met de aansluitende stukken naast de trap, een derde, nog niet teruggevonden geschiedenis.

Hoewel nu de eerste reliefs inderdaad aanwijzingen voor den Ardjoena-tekst bevatten, valt niet te ontkennen; dat er een zekere verwarring in de volgorde is en de beeldhouwer of niet precies op de hoogte is geweest of een andere lezing van het verhaal heeft gevolgd dan de ons bekende ¹⁾. Een zittende vrouw op relief no. 1 be-

¹⁾ Een bespreking van deze voorstelling in verband met andere Wiwāha-reliefs van de hand van Van Stein Callenfels wordt eerlang gepubliceerd.

hoort wellicht bij de groep no. 2, waar een man in groot ornaat aan drie knielende personen een opdracht geeft; waarschijnlijk Indra en de nymfen. Althans op no. 3 zit een persoon met den hoogen tulband, ook elders voor Ardjoena als asceet gebruikelijk, tusschen twee vrouwen, wat dan de verleidingsscène zou kunnen zijn. Vreemd is dan echter, dat eerst op no. 4 de nymfen haar toilet maken; wij herinneren ons dadelijk het bij Soerawana opgemerkte en vinden als verder punt van overeenkomst ook hier aan de ééne zijde een obscene voorstelling van een omhelzing tusschen een tweetal panakawan-achtige figuren terug. Vervolgens kon no. 6 een bezoek van den als oude, naakte man vermomden Indra aan de kluizenarij, en no. 7 Ardjoena's hulde aan dien god weergeven. In de volgende tooneelen is de everzwijn-episode voorgesteld, en ons vaste punt is daar no. 7, waar Ardjoena en de god over het gedooide dier twisten, maar niet duidelijk is, waarom Ardjoena eerst op no. 8 zijn tegenstander in de wolken ziet, vervolgens op no. 9 die beiden op elkander willen schieten en dan op no. 10 de huldebetuiging volgt. Men krijgt den indruk, dat 8 en 9 van plaats verwisseld zijn. Ten slotte kan no. 11 den tocht van Ardjoena en de hemelboden naar Indra's hemel en no. 12 zijn aankomst aldaar voorstellen; in elk geval blijkt, dat de geheele Niwātakawatja-geschiedenis ontbreekt.

De Garoedeya is nader verklaard door Van Stein Callenfels. Het betreft het verhaal, dat deze god, om zijn moeder los te koopen, de onsterfelijkheidsdrank gaat stelen; op dien tocht mag hij opeten wie hij wil, behalve wat van brahmaansche afkomst is, en dus braakt hij een brahmaan (die bij ongeluk mee opgeslokt is, als een aantal lieden een toevlucht hebben gezocht in Garoeda's muil, die zij voor een grot hielden), met zijn gezellen weder uit, doch voedt zich wél met een tweetal koninklijke broeders, die elkander in de gedaante van een olifant en een schildpad bestreden. Op no. 13 neemt Garoeda afscheid van zijn moeder en op 14 zien wij dan allerlei menschen (ook brahmanen) den geopenden muil binnenloopen ¹⁾; op 15 maakt hij een sēmbah voor zijn vader, die hem de vijf-

¹⁾ Dit tafereel heeft nog een andere verklaring gevonden; Knebel ziet er Krēṣṇa's gezellen in, den muil van een slangendemon binnentredend, terwijl Van Hinloopen Lab-

andige broeders als voedsel aanwijst; op 16 zijn olifant en schildpad in gevecht, gelijk de god op 17 zit aan te zien; en op 18 neemt hij ze mee. Een aantal kluizenaars onder een boom zijn op 19 afgebeeld; als Garoeḍa namelijk in dien boom zijn prooi wil verslinden, breekt de tak, dien hij dan in zijn bek vasthoudt, tot de heilige mannen zich verwijderd hebben. No. 20 geeft vervolgens den strijd van Garoeḍa met de goden om het bezit van den onsterfelijkheidsdrank, en op 21 zien wij hem met de begeerde kruik nederzitten.

Het derde verhaal ligt nog geheel in het duister. Na een gesprek tusschen een baardig rēshi en een vorst (22), ziet men een gevecht tusschen een vorst en eenige rākshasī's (23), dan opnieuw drie dierwezens, welke een vrouw wegdragen (24) en vervolgens nog eens twee in dreigende houding tegenover een man, die met een vrouw op zijn schoot in een paviljoen zit (25); een mannetje, dat op een gong slaat (26); dan een gevechtsscène, waarbij ook eenige vrouwen tegenwoordig zijn (27); een vorstin met dienaars, een vorst geleidend (28); een hoog getulbanden man, als de Ardjoena van straks, in zijn schoot het hoofd van een liggenden persoon houdend, terwijl een vrouw er bijstaat (29); dienzelfden getulbanden man in gesprek met een vorstelijk persoon (30) en in gezelschap van iemand anders hulde betuigend aan den rēshi (31); een eerbiedige begroeting van een dame op een rustbank, door haar gevolg omgeven (32) en ten slotte nog een vrouw (mogelijk bij dat gevolg hoorend) met een bloem in de hand, waar een kind naar grijpt (33); ziedaar de korte inhoud der tafereelen. De uitwerking der tooneeltjes, gelijk trouwens de geheele opvatting van het ornament, doet sterk aan Panataran denken, en in verband daarmee mag ook gewezen worden op de neiging om in wolken en boomen de lijnen van versieringsmotieven, monsterkoppen vooral, aan te geven, een neiging, waarvan wij reeds elders sporen vonden, en die ook te Soerawana flauw merkbaar is.

berton nog wijst op de o. a. in de Adji Saka bewaarde trek van een in ascese levende reuzen-slang, wier muil eveneens door herdersknapen te kwader ure voor een grot wordt gehouden. De aanwezigheid van Garoeḍa op de aangrenzende reliefs doet echter aan de boven gegeven verklaring de voorkeur schenken.

Van boven is het soubasement glad afgewerkt en vertoont geen teekenen, dat er ooit eenige muren op hebben gestaan; zelfs kunnen de links en rechts van de trap geplaatste, aan drie zijden geprofileerde steenen, zonder eenige aansluiting aan eventueele muren, als bewijs gelden, dat inderdaad dit soubasement niet bestemd was om een verder gebouw te dragen. Aldus de meening van Perquin, die het in het midden aanwezige voetstuk van 80×80 c.M. herkende als den onderbouw van een miniatuur-tempeltje, gelijk bij Tjandi Papoh, een overtuiging, die hij staft met de voor een gewoon beeldvoetstuk ongewone uitsprongen aan de zijden, en met de aanwezigheid van verschillende, bij zulk een gebouwtje behorende fragmenten.

Tegenover de kunst van dit hoofdgebouw, in goeden stijl en met groote vaardigheid behandeld — Brandes wees o.a. nog op de hier aangetroffen makara's, die zich met die van Tjandi Djawi laten vergelijken — is die van de estrades in zekeren zin minderwaardig. De beide terrassen, die hun bekleeding behouden hebben, gelijken veel op elkaar, voor zoover ze zichtbaar zijn; gladde lijsten omsluiten een teerling, welke van een boven- en benedenband voorzien is en daartusschen uit verdiepte casementen smal omlijste reliefpaneelen naar buiten doet treden, terwijl telkens tusschen twee van die casementen een groot, naar voren springend sierstuk bijwijze van pilaster de profileering, ook van de banden en de aansluitende lijsten, onderbreekt. Hoewel wij nu niet weten, wat er nog onder den grond zit en de eventueel verborgen voet den indruk van het geheel nog zou kunnen wijzigen, is het toch wel reeds opvallend, en geheel in strijd met de oude versieringstraditie, dat boven- en benedenband hetzelfde motief vertoonen, bij de eene estrade de eigenlijk aan den bovenband thuisbehoorende guirlande, bij de andere het gekronkelde touw. Op zichzelf zal men den sierkunstenaar niet ten kwade duiden, dat hij eens wat nieuws probeert, doch bevredigend uit een oogpunt van stijl is de uitkomst hier toch niet. De sierstukken zijn staande menschenfiguren tegen een krullenachtergrond, ook een gekleede apenfiguur valt op te merken (Rāma-cyclus?); in één geval, grooter van afmeting en dus een zwaar-

der afscheiding vormend, is het een gevleugelde Garoeda, een op zichzelf niet onverdienstelijk stuk. De paneelen met de reliefvoorstellingen zijn geen van alle onderzocht; klaarblijkelijk zijn het weer illustraties van een bepaald verhaal, terwijl zij in compositie en bewerking met het tweede terras van Panataran aanknoopingspunten schijnen te vertoonen. Verloopen zijn zij nog in geen deelen, en wij aarzelen dan ook niet, de kunst dezer estrades voor gelijktijdig te houden met die van het hoofdgebouw, d.w.z. haar ook in den bloeitijd van Madjapahit te dateeren. Het mindere stijlgevoel in de decoratie schrijven wij niet aan de in het algemeen verslechterde kunst van later tijden toe, doch eerder aan het minder juist inzicht van een beeldhouwer of bouwmeester, die overigens in zijn techniek nog geheel de kunst van den bloeitijd vertegenwoordigt. Dat laatste geldt echter niet van den lompen makara-spuier, die in een hoek van het terrein bij een waterbak als pañtjoeran dienst doet en een product van een latere, geheel vergroofde kunst is.

Ware niet het jaartal 1293, A. D. 1371, boven de poort van Tjandi Pari (plaat 74), ten Noord-Westen van Porrong gevonden, om te bewijzen dat dit gebouw in ongeveer denzelfden tijd als Kēḍaton is tot stand gekomen, dan zou men niet licht op het denkbeeld zijn gekomen, dat deze bouwwerken slechts door een zeer kort tijdsverloop gescheiden worden. Trouwens in het algemeen zou het dan uitermate lastig geweest zijn, aan dit monument de hem toekomende plaats toe te wijzen, want het staat geheel apart, en men kan zelfs de neiging gevoelen te betwijfelen, of het eigenlijk wel van Hindoe-Javaanschen oorsprong is. In uiterlijk toch vertoont de Tjandi Pari een opvallende en merkwaardige gelijkenis met de bouwwerken uit het oude Tjampā, en hoewel bij nader toezien er genoeg punten van overeenkomst met andere Javaansche monumenten overblijven om te constateeren, dat het zeker *niet* een door Tjamsche architecten op Javaanschen bodem opgerichte tempel is, daar valt aan den anderen kant een zeer directe Tjamsche invloed niet te ontkennen. Het lijkt, of hier een Javaansch bouwmeester de opdracht heeft gekregen een Tjamschen tempel te ontwerpen en zich daarvan heeft gekweten door het aanbrengen van zooveel mo-

gelijk Tjamsche eigenaardigheden, zonder daarom natuurlijk zich los te kunnen maken van de Javaansche traditie en techniek, waarin hij was opgegroeid. Een dergelijke opdracht is allerm minst ondenkbaar. Tjampā heeft met Java een levendig verkeer gehad en het bestaan van een Tjamsche kolonie op Java is dus zeer aanneemelijk, temeer waar de vele oorlogen in dat ongelukkige land de vestiging van sterke groepen in den vreemde ten gevolge kunnen hebben gehad; ook zijn ons de gevallen van verzwagering tusschen beide vorstenhuizen bekend, en dus kan zoowel de aanwezigheid van een Tjamsche koningin als die van een Tjamsche kolonie aanleiding hebben gegeven tot de stichting van een heiligdom, dat moest herinneren aan die van het vaderland.

Op dit eigenaardig karakter van Tjandi Pari heeft Brandes in 1903 het eerst de aandacht gevestigd, en de Fransche oudheidkundige Parmentier heeft het in 1909 nader kunnen toelichten. Het gebouw was reeds sinds 1854 bekend uit een beschrijving van Hageman; na Verbeek heeft Knebel het in 1906 opgenomen, en in 1911 werden door de Oudheidkundige Commissie eenige foto's vervaardigd. In 1919 nam de Oudheidkundige Dienst ook hier de noodige maatregelen.

Weinig sprekend van ornament en flauw van profileering is het monument in hooge mate. Het ligt op een verhoogd pleintje en rust op een soubasement, dat echter aan alle kanten te veel is afgebrokkeld om meer te constateeren — althans zonder nauwkeurig onderzoek, waarvan ons niet bekend is, dat het resultaat had — dan dat er gladde uit- en inspringende lijsten onder en boven langs liepen, en dat het aan de voor- of Westzijde een uitsprong had, welke in het midden zich verjongde om de beide van links en rechts komende trappen op te nemen. Deze voerden dan naar een voor den ingang van het gebouw liggend bordes. Het broze materiaal, alles baksteen, behalve de benedendrempel en de strekking boven de poort, heeft ook langs de onderkanten van het tempellichaam groote verwoestingen in de hand gewerkt, en zoo is met name de voet zeer geschonden. Hij blijkt versierd te zijn geweest met paneelen tusschen pilasters, welke paneelen rozet-ornament droegen. In het midden

van zij- en achterkanten valt een kleine uitsprong op te merken, juist onder de nissen, die zich tegen het tempellichaam bevinden, terwijl aan weerskanten van de deur in dezen voet de sporen over zijn van kleine zijnisjes. De onderbouw meet een kleine 10 M. en is 2.20 M. hoog; het daarop verrijzend middenstuk verheft zich tot een hoogte van 5.40 M.

Het is eerst hier, aan het tempellichaam, dat zich de profileering wat nauwkeuriger laat nagaan. Op de kroonlijst van den voet volgen eerst drie gladde voetlijsten, twee smalle en één breede, dan een overgangslijstje en een stijl ojief, en verder een verdubbelde benedenlijst, d.w.z. de gewone uitspringende lijst wordt op geringen afstand nog eens herhaald; men zou dus ook van één breede lijst met een ingleuving in het midden kunnen spreken. Hoe vervolgens de overgang naar den teerling geschiedde, is niet geheel duidelijk, maar voor zoover blijkt, werd deze, evenals langs de bovenzijde van dien teerling het geval is, gevormd door een bijlijstje, en een breed benedenband, die op zijn beurt insprong tot een tweeden breed benedenband, beide geheel glad. De teerling zelf verschilt ook slechts weinig van algeheel vlak te zijn; er zijn uitsluitend zeer flauwe, langwerpige paneelen in aangebracht, die niet den minsten indruk maken, daar zij even glad zijn gebleven als de aangrenzende posten. De opgaande lijsten dezer paneelen loopen niet zuiver verticaal, maar staan een paar graden uit het lood, een typische Tjamsche eigenaardigheid, evenals in het algemeen de zeer sobere muurvlak-versiering. Men vindt twee paneelen aan elke zijde van nissen en ingang, met dien verstande, dat de twee naast den ingang gelegene slechts op halve breedte zijn gehouden. De bovenafsluiting van den teerling is niet volkomen overeenkomstig de zoo juist beschreven beneden-profileering, en wel in zooverre als het ook hier stijle ojief direct aansluit bij de bovenlijst. Deze laatste is weder verdubbeld, en in de gleuf is nu nog een ornament zichtbaar, bestaande uit een herhaling, op geringe afstanden, van twee miniatuur-pilastertjes met een rozetje er tusschen. Verder worden boven het ojief dezelfde lijsten als aan den voet gevonden, tot de kroonlijst.

Met name dit ornament is on-Javaansch en rechtstreeks aan Tjampā ontleend — het komt o.a. voor te Mi S'on — en nog meer aanwijzingen geven de uitsprongen voor de nissen en den ingang. Eerstgenoemde zijn aan den onderkant weder zeer verminkt; zij rusten op een eigen voet en zijn geprofileerd met een glad middengedeelte tusschen eveneens gladde uitspringende lijsten en ojieven. In het midden van den voorsprong treden dan de gladde posten van de eigenlijke nis naar voren, afgedekt door een kâla-kop, die eenigszins plomp de ruimte tusschen die posten en de kroonlijst van den voorsprong vult. Slechts in één van de drie gevallen is men aan de uitbeiteling van dien monsterkop toegekomen. De afstand tusschen de posten is bijzonder gering, zoodat in het nisje nauwelijks een beeld kan zijn geplaatst geweest. De afdekking van de nisvoorsprongen geschiedt door steeds kleiner wordende horizontale lagen van naast elkander gezette, onuitgewerkte antefix-vormen, met rozetjes er tegenaan. Als dit dak geleidelijk naar boven toegelopen is, draagt het een vierkant topstukje, waarboven nog een gevleugelde schelp als bekroning is aangebracht. Ook van die schelpen is één niet uitgebeiteld. Aan elke zijde van de nisvoorsprongen is in den tempelwand een klein licht- en luchtgat uitgespaard; deze ventertjes zijn van onderen vierkant en van boven trapsgewijze uitgehakt.

De ingang is weer heel eenvoudig. Gladde posten omsluiten den doorgang, waarboven een, vroeger weggenomen, thans herplaatst, andesietblok het jaartal 1293, A. D. 1371, bevat; dan volgt een boven-afdekking van gladde uit- en inspringende lijsten, waartusschen een rechtopgaand middengedeelte weder van een simpele versiering voorzien is: uitgediepte casementen tusschen vlakke pilasters, en in die casementen een geprofileerd pilastertje. Een iets zwaardere kroonlijst ondersteunt een driehoekig fronton, waarin de monsterkop had moeten komen, welke al evenmin aan een begin van uitvoering is toegekomen.

Van de dakconstructie is weinig te zien, maar er schijnen genoeg gegevens voorhanden, om te zijner tijd den vorm der onderste lagen te reconstitueeren. Onmiddellijk boven de kroonlijst zijn op en-

kele plaatsen sporen van relief waar te nemen, behoorend tot een elders onafgewerkt gelaten antefixen-reeks, en daarboven volgen nog twee soortgelijke lagen van naast elkander geplaatste, grootendeels onafgewerkte antefix-ornamenten. Daarna verandert zich de opzet en komt er, naar Javaanschen trant, een rij van voetstukken en dan niet, zooals wij elders vonden, een groot getal kleine, weinig uitgewerkte exemplaren, maar slechts enkele en dan ook breede stukken, welker in pilasters en casementen verdeelde teerling door gladde lijsten werd afgesloten. Deze voetstukken waren als aparte bouwwerkjes behandeld en hebben als Midden-Javaansche daktorentjes een eigen bekroning gedragen, terwijl dan daarachter met een gladden wand de nieuwe dakverdieping omhoog rees, om boven een weder wat uitspringende kroonlijst opnieuw eenige antefixbanden te gaan vertoonen. Op hun beurt maken die dan weder plaats voor daktorentjes. Wat daar boven lag, is verdwenen; daar het dak tot dusver zeer geleidelijk omhoog gaat, kan men een groote hoogte veronderstellen en aannemen, dat nogmaals antefixbanden en een derde torentjes-verdieping zijn gevolgd, alvorens de overgang tot het topstuk een aanvang nam.

Van binnen komt men in een tempelkamer van 5.80 bij 6.20 M., waar een trap van vijf treden vanaf de stoep heenleidt. Het gewelf loopt trapsgewijs omhoog; de wanden zijn glad, behoudens een ruggestuk in nisvorm tegen den achterwand, onder de vensters, over een breedte van 1.75 M. Van welken aard het godenbeeld was, dat hier zetelde, is niet na te gaan, want wel is in 1864 een groote groep beelden, hoofdzakelijk van Tjañdi Pari afkomstig, in het Museum te Batavia gekomen, maar daar waren zoowel Çiwaïtische als Boeddhistische onder en bovendien heeft de desa Tjañdi Pari meer heilighdommen bezeten dan dit ééne. Het is intusschen een feit, dat enkele beelden in genoemd Museum bepaald Achter-Indische trekken vertoonen en ook in de ornamentbehandeling aan de kunst van Tjams en Khmers doen denken. In zulk een geval, waar bijvoorbeeld de typische, aan Achter-Indië ontleende, wenkbrauwbelijning met een uit diezelfde streken afkomstige hoofdversiering samengaat, hebben wij een parallel met de architectuur van Pari, nog

daargelaten de mogelijkheid, dat zulk een beeld bepaaldelijk bij dezen tempel behoord heeft. In groote massa zijn baksteen en van de gebouwen door de inlandsche bevolking benut, zoodat er nu niets meer over is van de nog door Hageman aangetroffen overblijfselen „van putten en drempels, poorten en terrassen”. Wat men nu nog vindt, is de ruïne van Tjañdi Soemoer, een kleine honderd meter naar het Zuid-Westen. De zoogenaamde derde Tjañdi Pari, op een zelfden afstand in diezelfde richting achter Soemoer gelegen, was reeds in Hageman's dagen „een omheinde hoop begroeid puin en steenen” en is thans geheel verdwenen.

Tjañdi Soemoer daarentegen staat nog overeind voor zoolang als het duurt. Het eveneens van baksteen gebouwde monument is aan alle kanten afgebrokkeld en beantwoordt nog meer aan Hageman's vergelijking van door witte mieren afgeknagd te zijn, dan toen deze bezoeker er nog een dak en een trachietsteen strekking boven den ingang zag. Er staan nu nog twee wanden boven een vormeloozen, hoogen onderbouw; aan die wanden gaat een voet met gladde lijsten vooraf en wat er van het dak rest, toont de sporen van een bouw in verdiepingen; het gewelf, dat op 3.40 M. begon, sprong weer trapsgewijs in, en in den vloer der tempelkamer is een diepe put aanwezig; beneden ligt nog de natuursteen benedendrempel. Het gebouw was niet groot, het meet aan den geprofileerden voet slechts 4.40 bij 4.20 M.; ook hier lag de ingang aan de Westzijde. Zelfs het weinige, dat er over is, bewijst afdoende de onjuistheid van Hageman's bewering, dat deze tempel precies op de groote Tjañdi Pari geleken heeft. Een nauwkeurig onderzoek naar den vroegeren vorm van het monument wordt op het oogenblik door den begroeiden toestand geheel belemmerd.

Wederom een jaar later, in 1372, werd ten Noorden van de hoofdstad Madjapahit een heiligdom gewijd te Panggih, van hetwelk zoo goed als niets meer rest (plaat 75), maar dat toch onze aandacht een oogenblik moet bezig houden, omdat het een plek is van historische beteekenis. Hier in den graftempel van Pāntarapōērwa had in genoemd jaar de bijzetting plaats van niemand minder dan de koningin-moeder, de regentes, wier krachtig bewind gedurende

meer dan twintig jaren, vóór de geboorte en tijdens de minderjarigheid van Hayam Woeroek, het Javaansche rijk naar het hoogtepunt van zijn glorie voerde, de vrouw, die Gadjamada aan het bewind riep en diens wijs beleid in binnen- en buitenlandsche politiek heeft ondersteund. Al wie van Java's toekomstige verheffing droomen, moesten in Tribhoewanā's graf een bedevaartplaats zoeken, als symbool van den grootsten luister, dien Java heeft gekend.

Op het oogenblik roept intusschen Panggih wel allereerst gedachten aan het *sic transit* op. Een heuveltje met een onderstboven gekeerde yoni en een paar neuten op het gebied der voormalige desa Pangloengan was alles, tot voor eenige jaren Krama Djaja Adinēgara het belang van deze plek vaststelde; nu is het voetstuk recht gezet en het heuveltje ontgraven, maar dat onderzoek heeft ons inzake den aard van het heiligdom niet verder gebracht. Er is een gladde, vierkante opeenstapeling van onversierde andesiet-blokken gevonden en daar omheen, gedeeltelijk er tegenaan, gedeeltelijk op eenigen afstand, baksteenbouw, zich voortzettend in de aangrenzende bewerkte velden. Fundamenten klaarblijkelijk, waarvan nog niet gebleken is, wat ze gedragen hebben; de eigenlijke tempel moet ± 9.50 M. in het vierkant bedragen hebben, met een trapuitsprong van 2.25 M. Zoo hebben wij dus eigenlijk alleen het voetstuk over, en dat is inderdaad een koninklijk stuk werk.

Vooreerst imponeert het al door zijn afmetingen (1.25 M. hoogte bij een oppervlakte van 1.95×1.81 M.), en dan verder door zijn rijk ornament. Als andere voetstukken is het juist zoo opgezet als het lichaam van een tempeltje, breede voet- en kroonlijst, boven- en beneden-ojief met aan weerskanten twee overgangslijsten en een teerling tusschen twee uitspringende lijsten; de ruimte van het middengedeelte is bijna geheel ingenomen door een breeden, dik opgelegden band. De ojieven zijn voorzien van het gewone Oost-Javaansche lotusblad-motief; de middenband, voet- en kroonlijst dragen ruit-ornamenten van ranklijnen met een facet in het midden, groote op de hoeken en het midden der zijkanen, kleinere daar tusschenin. Guirlandesnoeren hangen van de kleinere ruiten af; soortgelijke, doch zwaardere snoeren, tot een driehoekige

versiering vereenigd, van de middenstukken. Aan één zijde is het middenornament der kroonlijst vervangen door een rechthoekige omlijsting met het jaartal 1294, A. D. 1372. De breede en forsche tuit, 52 bij 54 c.M., volgt aan de kanten het profiel van het voetstuk en is van voren met een krachtige rank-ornamentatie bebeeld, waarin het moeite kost den leeuwenkop te herkennen, die er aan ten grondslag ligt. Een groote, rijk versierde nāga fungeert als tuitdrager. Het geheel is een kostelijk stuk Oost-Javaansche kunst, zweemende naar overlading weliswaar, maar toch nog binnen de perken blijvend, en in zijn rijkdom juist beantwoordend aan hetgeen een prachtlievend hof de Groote Koningin waardig kon achten.

Een onbeschreven, doch voor een inscriptie bestemde steen kwam met een paar neuten op het terrein te voorschijn. Voorts staat er een kleine Gaṇeṣa, waarvan de herkomst onzeker is, en die stellig niet voldoende grond oplevert om het heiligdom voor Ćiwaïtisch te houden.

De thans in tijdsorde volgende oudheid ligt wederom in Kēdiri, te Ploembangan, Noord-Oostelijk van Wlingi, hetwelk reeds op pag. 51 even ter sprake kwam. Een nog ter plaatse aanwezige oorkonde maakt melding van een stichting te Panoembangan, hetgeen bewijst, dat de oude naam zich gehandhaafd heeft en dat het vrijgebied al heel wat ouder is dan de Madjapahitsche tijd; er was, naar de Nāgarakrētāgama mededeelt, een gewijde plaats der Boeddhistische seculiere geestelijkheid. Hoewel nu blijkens die oorkonde er ook zeer wel oudere gebouwen gestaan kunnen hebben, is hetgeen op het oogenblik nog over is, een poort, uit A. D. 1390, naar de onlangs teruggevonden bovendrempel uitwijst. Een achtkantig zuiltje, waarboven een vierkante plaat een afgeknotte pyramide draagt en dat van het jaartal 1282 (A. D. 1360) voorzien is, werd naar Blitar vervoerd, en ten slotte waren er dan nog een steen uit A. D. 1352 en een bovendrempel uit 1374.

Dit laatste wijst er op, dat er nog meer gebouwen geweest moeten zijn en datzelfde kan ook afgeleid worden uit de tempelsteen, welke Hoepermans, de eerste en, tot Knebel's bezoek in 1908, de

eenige beschrijver er aantrof op $\frac{1}{4}$ paal afstands naar het Zuiden. Er lagen daarbij ook eenige Çiwaïtische beelden, een Goeroe, een Gaṇeça, een Nandi, een paar voetstukken met steigerende leeuwen als tuitophouders; deze laatste zijn nog ter plaatse, evenals een dierlijk gehouden makara-spuier. Verdwenen is echter helaas het merkwaardigste stuk, een met zeven paarden bespannen wagen, niet door den te verwachten zonnegod, doch door een vrouwelijke godheid bereden, met een lotus in iedere hand en een zon achter het hoofd, en dus zoowel door dien vorm van glorie als door haar attributen aan Sōērya herinnerend. Het beeld is naar Wlingi en later naar Kēdiri gebracht en sedert verdwenen. In elk geval schijnt er dus zoowel een Çiwaïtische als een Boeddhistische stichting geweest te zijn, hetgeen overigens niets bevreemdends heeft, want wij kennen voorbeelden genoeg van vestigingen der beide gezindten in elkanders onmiddellijke nabijheid.

De poort uit 1390 (door Hoepermans geheel ten onrechte voor front van een tempel gehouden) is in 1921 door De Haan uit een toestand van droevig verval hersteld. Ornament of lofwerk was nog niet aangebracht, en de indruk van het bouwwerk is daardoor zeer sober. Het is opgetrokken uit andesiet. De doorgang, waartoe drie treden aan Oost- en Westzijde toegang geven, heeft een lengte van 1.75 M. bij een breedte van 65 c.M. De hoogte bedraagt aan voor- en achterkant 2.64 M.; het gewelf loopt dan echter, evenals bij Badjang-ratoe en elders, naar het midden toe omlaag, zoodat daar de doorgang slechts 1.85 M. hoog is. Het eigenlijke poortgebouwtje is opgezet als een hoogst eenvoudige tempelteerling, met enkele uit- en inspringende lijsten, boven een gladden voet, en met een gladde omlijsting van den ingang. Aan weerszijden sluit het muurwerk aan, beneden eveneens onversierd, boven alleen de gebruikelijke vleugels dragend, die op een als voetstuk geprofileerd onderstel rusten en in een steil neergaande voluut eindigen. Het dak van het monumentje bestond uit een opeenvolging van inspringende lijsten, en dan, boven een uitspringende lijst met ojief, een breed, ietwat naar buiten wijkend, plat afgedekt topstuk. Dit dak is bij de restauratie herplaatst.

Ten slotte keeren wij dan voor een bespreking van de laatste in Hayam Woeroek's regeering gedateerde oudheid terug naar het reeds in een vorig Hoofdstuk even genoemde ¹⁾ Djëdong. Een nabij de daar besproken baksteen-poort gevonden losse steen uit A. D. 1376 verwijst reeds naar dezen tijd, doch van meer belang is, dat van de twee poorten uit andesiet, die er nog staan, de ééne boven den ingang de sengkala *bramana-nora-kaya-bumi*, dat is dus Çaka 1307, A. D. 1385, heeft. Beide poorten behooren naar haar bouw en ornament ontegenzeggelijk bijeen en wij kunnen dan ook ons onmogelijk aansluiten bij Verbeek's veronderstelling, dat het nog niet weergevonden, door Holle in zijn „Alphabetten” afgebeelde jaartal 1189 (dat zou dus A. D. 1267 zijn) op die andere poort stond; een tusschenruimte van meer dan een eeuw lijkt ons bij deze overeenkomstige bouwwerken onaannemelijk, doch daar de ééne uit 1385 is, moet o.i. de andere in ongeveer dienzelfden tijd tot stand zijn gekomen ²⁾.

Beide poorten bevinden zich aan de Westzijde van een terras, tot hetwelk zij toegang verleen, zoodat men ze aan den Westkant met een hooge trap betreedt, om ze aan den Oostkant ongeveer gelijkvloers te verlaten. Ze staan 82 M. van elkander, terwijl dan een paar meter van de Noordelijkste de baksteen-poort gelegen heeft met, zooals wij zagen, een ingang van Noord naar Zuid.

De Zuidelijkste en grootste poort (plaat 76) reikt thans, nu het bovendeel van het dak verloren is, 7.40 M. boven het terras en 11.20 M. boven het lagere niveau aan de Westzijde. In den bouw komt dat niveauverschil op deze wijze tot uiting, dat, waar de poort naar gewoonte als een tempeltje behandeld is, dit aan de Westzijde op een soubasement rust, hetwelk tot den beganen grond reikt, doch aan de Oostzijde geen soubasement heeft. De voetlijst van dat Westelijk soubasement is geheel glad en ongeprofileerd; dan volgt na drie inspringende overgangslijsten een flauw ojief, een

¹⁾ Zie pag. 158 sq.

²⁾ Indien het aan de Zuidelijke poort ingekraste 1237, A. D. 1315 (Oudh. Versl. 1914, p. 54) juist blijkt gelezen te zijn — hetgeen wij betwijfelen — zouden echter beide monumenten van vroeger datum kunnen zijn, dan de sengkala aangeeft.

uitspringende beneden-band, en weder een paar overgangslijsten en een breede band, hetgeen zich met een onbeduidende wijziging aan gene zijde van den teerling herhaalt tot de kroonlijst is bereikt; alles is glad gelaten en datzelfde geldt van den teerling zelf met zijn ondiepe casementen naast pilasters; daar ook verder het monument niet blijkt te zijn afgewerkt, is het niet onwaarschijnlijk, dat er nog ornament had moeten worden aangebracht en de thans in het oog springende groote eenvoud van het gebouw niet zoo bedoeld was. De breede trapvleugels, waartusschen een veertien treden naar boven voeren, hebben hun versiering reeds ontvangen: de gewone, uit den leeuwenkop ontwikkelde, afhangende driehoeken op bovenvleugel en voluut, en de gebruikelijke lijstjes daarboven. Het zoogenaamde valsche profiel ontbreekt niet; twee hoek-torentjes zijn tusschen vleugels en soubasement gezet, met een profileering in gladde uit- en inspringende lijsten, waarboven een ojief de bekroning draagt, in hoofdzaak bestaande uit een rechthoekig, uitstaand topstuk op een lotuskussentje.

Boven het soubasement is het gebouw naar alle zijden op dezelfde wijze opgetrokken: een voet met gladden teerling tusschen slechts een paar in- en uitspringende gladde lijsten en dan een lichaam, dat weer hetzelfde profileerings-principe volgt als het soubasement, zoodat men in wat grooter afmeting overgangslijsten, stijlen, ojieven, uitspringende beneden- en bovenlijst enz. terugvindt. De banden aan weerskanten van den teerling zijn ook hier glad; daarentegen is er een middenband, welke geornamenteerd is met een facettenreeks tusschen rankkrullen, en waar dan aan de hoeken de langwerpige ruit is opgelegd, eveneens met een facet in het midden. Aan alle vier de zijden treedt uit het midden van den wand een uitbouw, met gladde posten aan weerskanten, naar voren; als bovenafsluiting fungeert een door twee kleinere lijstjes geschraagde kroonlijst, en deze torst dan op haar beurt een monstertop. Aan Oost- en Westzijde bevatten die posten den doorgang, welke 4.90 M. lang, 2.46 M. hoog en 1 M. breed is en van af het soubasement met nog twee treden bereikt wordt. Deze posten hadden blijkens de uitspringende verbreeding van het benedendeel versierd moe-

ten worden, doch men is niet verder gekomen dan een paar op voetstukjes rustende trapvleugels aan den Westkant; aan diezelfde zijde prijkt boven den ingang de reeds genoemde sengkala. Aan de zij-kanten sluit, bij wat aan een tempel de nissen zouden zijn, het muurwerk aan, waarvan een gedeelte is blijven staan; die aansluiting geschiedt door een wijd uitstaande trapvleugel-voluit boven een eenvoudig voetstuk, en eerst onder dat voetstuk vindt men de gladde muursteen, die zich verder naar rechts en links moeten hebben voortgezet.

De monsterkoppen zijn alle vier gereed gekomen; de hoeken van den wijdgeopenden, met vier slaganden prijkenden muil zijn evenals wenkbrauwen, neuswortel enz. van het gewone ornament voorzien, doch er is niets verlijnd; door de eigenaardige plaatsing der oogen lijken zij scheel te kijken. Breede krullen waaien terzijde uit, daarenboven zijn (aan Oost- en Westkant alleen) klauwen en zich naar binnen omwendende slangen aangebracht.

Ook aan het dak was de versiering nog maar in haar eerste begin, en heeft men nog pas enkele der antefixen in het midden van de opeenvolgendelagen kunnen behandelen. De dakconstructie vertoont weer dezelfde afwisseling, die wij zoo dikwijls opmerkten, van horizontaal doorlopende en verticaal onderbroken stukken. Een opstaande, wellicht voor versiering bestemde band boven de kroonlijst, wordt door een aantal eerst in- en dan weer uitspringende lijsten van een tweeden, dergelijken band gescheiden, waarop de gebruikelijke reeks van voetstukjes volgt, met een bekronende reeks er boven; dan komen weer de horizontale banden en lijsten, en zoo vervolgens. Gelijk gezegd, ontbreekt het bovenstuk.

Na deze beschrijving van de Zuidelijke poort kunnen wij aangaande de Noordelijke kort zijn. Deze is kleiner en eenvoudiger en van de decoratie is er nog minder af, maar zij volgt getrouw het model van de zoo juist behandelde. Dat wil dan natuurlijk zeggen, volgt in de hoofdzaken, want copieeren doet de Hindoe-Javaansche kunstenaar nu eenmaal nooit. Het gebouwtje is aan de Oostzijde 5.10, aan de Westzijde 6.72 M. hoog, de doorgang meet 2.24 M. bij 85 c.M. en is 3 M. lang. Het soubasement zit voor een groot deel nog

onder den grond; trapvleugels of hoekgebouwtjes zijn er niet te zien. Het is nu aan den Oostkant, dat de inscriptie boven de poort staat; zij is vrijwel onleesbaar. De monsterkoppen zijn wat eenvoudiger, maar overigens beantwoorden zij geheel aan die van de andere poort; aan de zijkanten echter zijn ze weggelaten en de aansluitende muur reikt hier dan ook hooger. Alleen voor de onmiddellijk tegen het gebouw aanliggende steenen is andesiet gebruikt; dadelijk daarop begint, met tanden er in grijpend, de baksteenmuur. Het dak komt ook weer met het vorige overeen in de opeenvolging van, door vlakke lijsten gescheiden, breede banden en voetstukreeksen. Hooger dan laatstbedoelde pilasterrij reikt het echter niet meer. Waar in de andere poort binnen in den doorgang een bepaalde deuromlijsting is aangebracht, en afgeschuinde casementen in de zijwanden ter opneming van deurknoppen, heeft men hier hetzelfde bereikt door enkel klampen beneden aan den zijwand uit te houwen en daarachter in dien wand een van boven tot beneden doorlopende uitsparing te laten, als een groote nis, welke de geheele deur kon bevatten, terwijl dan het handvat in een binnen die nis aanwezige, eenvoudige holte greep. Palgaten zijn aan beide poorten aanwezig. Van binnen is het gewelf behandeld als dat van een tempeltje, met trapsgewijze verspringing.

Bij de poorten liggen eenige verminkte beeldjes, een paar makaraspuiers, enz.; Brumund herkende nog een Gaṇeṣa en Nandi. Ook zijn er sporen van een badplaats. Vroeger was er echter nog meer te zien, want de oudste bezoeker, Domis, spreekt van vijf tempels, waarvan vier in natuursteen en één van baksteen. Onder die „tempels” vallen natuurlijk ook de poorten, maar in elk geval moet er toen toch meer aanwezig geweest zijn dan thans, al valt de aard daarvan dan ook niet na te gaan. Het ligt trouwens voor de hand, dat een plateau, hetwelk door een muur omringd was en waartoe zulke fraaie poorten toegang verleenden, wat anders moet hebben bevat dan de ledige ruimte van thans.

Ongeveer 450 M. naar het Noorden lag binnen een baksteenmuur nog een uit datzelfde materiaal opgetrokken gebouwencomplex, hetwelk Tjaṇḍi Gēḍong en ook wel Pasetran genoemd wordt

(plaat 77). Voor den ouderdom zijn er geen directe gegevens en naar den stijl te oordeelen zou men eerder aan later datum denken; toch willen wij het nu maar dadelijk na de zoo nabij gelegen poorten bespreken. Van den ringmuur is niets meer over dan een fragment van de toegangspoort, één vleugel en een stukje muur, en daarvan dan nog alleen maar het onderste gedeelte. De vleugel loopt van onderen in een voluut uit, welke op een voetstuk rust, en het profiel van dat voetstuk zet zich voort in den aangrenzenden, tusschen vleugel en muur geplaatsten, hoekbouw. Een halfrond sluit aan dien hoekbouw het voetstuk af en wordt gevolgd door een tempelprofiel met uit- en inspringende lijsten, onder- en bovenlijst en een teerling met pilasters en casementen. Boven de kroonlijst volgt opnieuw een voetstuk-profiel en dit vindt men, iets hoger geplaatst, ook weer aan den muur terug, waar het den (verdwenen) zijvleugel van het poortgebouw kan hebben gedragen. Alles is echter te verweerd en te fragmentarisch om zich een duidelijk beeld van den bouw als geheel te kunnen vormen.

Hoogst eigenaardig is het grootste der bouwwerken, hetwelk zich binnen die ommuring bevond: een langwerpig gebouw, dat boven een gladden, hoogen voet (1 M.) en twee inspringende lijsten geen verdere profileering vertoont, doch dadelijk rechtopgaande wanden doet zien, waarin door smalle banden gescheiden, vierkante casementen de geheele oppervlakte vullen. Telkens zijn er twee boven elkander zichtbaar; of de versiering nog hooger doorging, is niet uit te maken, want het bovenstuk is afgebroken en daarmede natuurlijk ook het dak. De casementen hebben een dubbele uitdieping, doch boven op de omraming (niet er binnen in gepast) zijn merkwaardige figuren gelegd, beurtelings naar rechts overhellend en dan bestaande uit een dikke neergaande, opgaande en weer neergaande lijn, en naar links met een opgaande, neergaande en weer opgaande lijn; zodoende gelijken de figuren op schematische voorstellingen van de Kawi-letters *ha* en *la*. Zeven van zulke dubbele vakken beslaan de achterzijde, drie elk der zijkanten, zes den voorkant, omdat daarin ruimte voor de deur is gelaten, doch die deur, tusschen gladde posten gevat en met een stoep er voor, staat niet

in het midden, maar opzij tusschen vier vakken links en twee rechts. De binnenruimte is eveneens glad; zij meet 1 bij 5.65 M. bij een hoogte van nog 1.90 M.; een drempel met gaten voor deurpallen en houten posten ligt daarbinnen. De bestemming van het gebouw ligt geheel in het duister.

Nog twee kleinere overblijfselen worden in Brumund's beschrijving genoemd, waarvan het eene weergevonden en ontgraven is; daar genoemde auteur van rozetversiering spreekt en dit gebouwtje deze mist, ligt het voor de hand zulk een ornament aan het verdwenen tempeltje toe te schrijven. Het ontgraven monument is alleen een soubasementje, op eenigen afstand vóór de zooeven beschreven grootere ruïne; voetiijst, een op twee overgangslijstjes rustend beneden-oijef met grove lotusbladeren, uitspringende benedenlijst met weer een paar bijlijstjes en dan het teerlingvlak en hetzelfde profiel in omgekeerde volgorde; hooger dan het boven-oijef is nergens iets gespaard. De teerling bestaat uit pilasters en casementen met een rechthoekig, naar voren tredend paneel; zowel paneelen als pilasters zijn gevuld met dieren, o.a. gevleugelde leeuwen en ganzen, temidden van ranken, alles grof en ietwat verloopen, hoewel ook de afgesleten toestand eenigermate schuld kan zijn aan den ongunstigen indruk. Een voorsprong op het Westen behoudt dezelfde profileering, om eerst bij een verjonging het valsche profiel te krijgen en dan in een tweede verjonging de trap op te nemen. Het gebouwtje zat zoo goed als geheel onder den grond verborgen en op dezelfde wijze zou ook het tweede monumentje nog wel in het terrein verstopt kunnen zijn en te zijner tijd voor den dag komen.

De bewerking der reliefs gelijkst geheel op die, welke wij bij later gedateerde tempels zullen waarnemen en dus zullen deze gebouwen ook wel buiten den Madjapahitschen bloeitijd vallen; dat te Djé-dong ook later nog gebouwd is, wordt bewezen door het jaartal 1378, A. D. 1455, op een lossen steen bij een der andesiet-poorten aangetroffen. In Hoofdstuk II maakten wij melding van een hypothese, dat de Girindrawarddhana's in de tweede helft der vijftiende eeuw niet meer te Madjapahit zetelden; zij zouden hun kraton

in deze buurt gehad hebben en een groote, zware baksteenmuur, stellig geen tempelringmuur doch geschikt voor verdedigingsdoeleinden, te Koetagirang op $1\frac{1}{2}$ paal afstands, wordt daar dan mede in verband gebracht. Meer dan een gissing is dit echter niet.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1600, 1640, 1696, 1894, 1920, 2101; Verbeek n°. 647. Domis, De Oosterling 2 (1836) p. 95; Brumund, Indiana II (1854) p. 256—258; Hageman, Tjandi-Pari, Tijdschr. Bat. Gen. 2 (1854) p. 394—402; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Comm. 1913 p. 313 sq. en 348 sq.; Brandes in Not. Bat. Gen. 1898 p. 86—88; dezelfde in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 45—49 en 56—58 en pl. 42; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeelingen Prábalinggá, Kraksaän en Loemadjang, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 113—118; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Sidá-ardjá, Rapp. 1905/6 p. 97—99; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Mádjakértá, Rapp. 1907 p. 69 sq. en 80—84; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 49, 162, en Kēdiri, p. 277—281 en 289—292; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 33 sq. en 37—39; Van Hinlopen Labberton, Wat geeft de achterzijde van Caṇḍi Kēḍaton te zien?, Tijdschr. Bat. Gen. 51 (1909) p. 169—189; Parmentier, Inventaire descriptif des monuments çams de l'Annam, I (1909) p. 566—569; De begraafplaats van Bhre Kahuripan, Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1914) p. 317 sq.; Perquin in Oudh. Versl. 1915, 2, p. 59 sq.; dezelfde, Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjandi's Tegawangi en Soerawana, Oudh. Versl. 1915, 3, p. 104—114; Van Stein Callenfels in Oudh. Versl. 1918, 1, p. 7—12; Oudh. Versl. 1919, 2, p. 44 sq.; 3, p. 84; Van Stein Callenfels, De achterzijde van Tjaṇḍi Kēḍaton, Oudh. Versl. 1921, 1, p. 21—27.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK

PANATARAN

Onder de groote heiligdommen van het Madjapahitsche rijk moet Tjandi Panataran wel een zeer voornam plaats hebben ingenomen. Naar zijn afmetingen is het verreweg het grootste gebouw, dat wij op Oost-Java over hebben, en ook wanneer wij Midden-Java vergelijken, blijkt alleen Baraboeoer dit monument in omvang te overtreffen. Daarenboven stond het op een uitgestrekt tempel-terrein, met een overvloed van kleinere bouwwerken, terrassen, tempeltjes, voetstukken en wat niet al. Het is een machtige, rijke stichting, waarvan hier de overblijfselen voor ons liggen.

Het spreekt van zelf, dat die stichting niet in haar geheel binnen een beperkt aantal jaren tot stand is gekomen en dat wij a priori niet mogen verwachten haar aan één tijdperk der Madjapahitsche geschiedenis te kunnen verbinden. De betrekkelijk vele, op het tempel-terrein aangetroffen jaartallen beslaan dan ook een groote periode; een beschreven steen dateert reeds uit 1197; aan de bouwwerken zelf is men stellig in de eerste jaren der veertiende eeuw bezig geweest en heeft men voortgewerkt tot diep in de vijftiende.

Men moet dan ook ongetwijfeld dit complex niet als een bijeenbehoorend geheel beschouwen in den zin van bijvoorbeeld Tjandi Sewoe, waar ook een groot aantal gebouwen gevonden wordt, en waarvan de oprichting zeker eveneens een aanzienlijk aantal jaren in beslag heeft genomen; het verschil is, dat daar klaarblijkelijk gewerkt is volgens een vast, van te voren opgesteld ontwerp, zoodat elk der bijgebouwtjes zijn eigenaardige, onmisbare plaats inneemt in het geheele samenstel. Bij Panataran heeft men zich de zaak zoo voor te stellen, dat men in het begin der veertiende eeuw, in de eerste decennien van Madjapahit dus, een heiligdom, dat reeds een

eeuw bestond, is gaan vernieuwen en er den grooten hoofdtempel is gaan bouwen, en dat men later, al naar gelang er behoefte aan uitbreiding was, dan wel eenig vorst of ander bouwheer het bestaande monumentencomplex nog wat wilde verfraaien, overgegaan is tot het toevoegen van andere, nieuwe bouwwerken. Vandaar de groote afstand in tijdsduur, welke het eene monument van het andere scheidt, vandaar ook de verwarrende indruk, welken de door elkaar liggende gebouwen en gebouwtjes op het terrein teweeg brengen. Hier geen vast, in groote lijnen van te voren opgesteld plan, dat latere bouwmeesters slechts te volgen hadden, maar integendeel een onafhankelijk voortwerken van den éénen na den anderen, met gebruikmaking van de ruimte, die voor een bepaald doel nog beschikbaar was:

De bovenbedoelde inscriptie van 1197, gevonden aan de Zuidzijde van den grooten tempel, heeft betrekking op een stichting ten behoeve van den Bhaṭāra van Palah door koning Çrēṅga. Ook uit den Nāgarakrētāgama is ons die naam Palah bekend; uit de reisroutes des konings blijkt duidelijk, dat het niet ver van Blitar en tusschen laatstgenoemde plaats en Madjapahit moet hebben gelegen. Daar wij nu verder door de zoo dadelijk te noemen jaartallen weten, dat er in de dagen van 's konings reizen te Panataran een heiligdom stond, daar de ligging hiervan juist met die van Palah overeenkomt, en ten overvloede bij den tempel van Panataran de stichtingsoorkonde van Palah bewaard gebleven is, kan het aannemelijk geacht worden, dat inderdaad Palah de oude naam is van Tjaṇḍi Panataran. Hier was dus de heilige plek, die meermalen het doel van Hayam Woeroek's tochten vormde; hier was het, dat de vorst zijn hulde neerlegde aan de voeten van den Goddelijken Bergheer.

Een reusachtige bovendrempel van een ingang met het jaartal 1245 (A. D. 1323), en het voorkomen van het jaar 1242 (A. D. 1320) op twee groote rākshasa's, terwijl twee kleinere 1241 (A. D. 1319) dragen, bewijst dat in die jaren, onder Djayanagara dus, bouwwerkzaamheden hebben plaats gehad of beëindigd zijn ¹⁾; het

¹⁾ Bovendien wordt nog door Crawford het jaartal 1242 (A. D. 1320) boven een poort opgegeven.

schijnt dus, dat door dezen vorst of zijn voorganger, in elk geval tijdens den aanvang der Madjapahitsche dynastie, het initiatief is genomen tot een herstel of uitbreiding van het oude heiligdom. De groote tempel kan niet veel jonger zijn; immers de vier groote rākshasa's, die aan weerszijden van de trappen zijn opgesteld, hebben op hun voetstukken het jaar 1269 (A. D. 1347), en deze voetstukken staan vast aan het tempelfundament gebouwd en behooren ongetwijfeld tot den opzet van het monument, welks reliefskunst trouwens met die der tempelwachters de grootste verwantschap vertoont. Over Hayam Woeroek's belangstelling in den tempel spraken wij reeds; het meest daadwerkelijk is deze echter eerst *na* de verschijning van den Nāgarakrētāgama gebleken, want juist in de latere jaren zijner regeering is er weer veel bijgebouwd, getuige het jaar 1291 (A. D. 1369), op het eenige nog geheel overeindstaande tempeltje; 1295 (A. D. 1373) op een lossen bovendrempel; 1297 (A. D. 1375) op het zoogenaamde pēṇḍapa-terras; 1301 (A. D. 1379) op nog twee andere bovendrempels. Veertig jaar later, onder Wikramawarddhana dus, kwam de badplaats van 1337 (A. D. 1415) tot stand, en nogmaals zooveel jaren waren er verlopen, toen in 1376 (A. D. 1454) een ons onbekend bouwwerk tot stand kwam, waarvan de steen met de dateering toevallig bewaard gebleven is. Nog tot in de nadagen van Madjapahit is men dus bezig gebleven met het verfraaien, vergrooten en herstellen van dit ongetwijfeld hoog vereerde heiligdom. Opkomst, bloei en ondergang van het groote rijk moeten zich in de bouwgeschiedenis van het tempelcomplex hebben weerspiegeld.

Hoe ontoereikend nu ook de aan bovengenoemde data ontleende gegevens mogen zijn, om die bouwgeschiedenis ten opzichte van het complex als geheel te reconstrueeren, zij geven ons in elk geval het recht om de overblijfselen van Panataran te bespreken in aansluiting aan het Madjapahitsche bloeitijdperk. De wijding van den grooten tempel valt naar alle waarschijnlijkheid onder het Regentschap, die van de beide in belangrijkheid daarop volgende monumenten, pēṇḍapa-terras en kleine tempel, onder Hayam Woeroek. De rest is daartegenover van secundair belang en kan het best in

combinatie met de nabijliggende groote ruïnen in behandeling komen; het zou ons trouwens alle overzicht over het geheel doen verliezen, indien wij anders handelden en bijvoorbeeld de badplaats naar een ander hoofdstuk verwezen. Wij bespreken dus Panataran als één bijeenbehoorend tempelcomplex, doch stellen op den voorgrond, dat het in zeer verschillende tijden, uit zeer heterogene bestanddeelen (heterogeen uit kunst-oogpunt vooral), is samengesteld.

Als de ontdekker van Panataran kan Horsfield gelden, die de overblijfselen in 1815 bezocht en wiens aantekeningen door Raffles in de „History of Java” zijn overgenomen. Zijn beschrijving is kort, maar zeer nauwkeurig en zij bevat allerlei bijzonderheden, die later niet meer waren na te gaan. Het tweede, uitvoerige relaas omtrent deze oudheden komt eveneens van Engelsche zijde; het is dat van Rigg uit 1849 en staat op gelijke hoogte als de voortreffelijke beschrijvingen van dienzelfden bezoeker, waarvan bv. bij Singasari en Djaboeng gebruik kon worden gemaakt. In 1866 volgt de onvermoeide Hoepermans, die hier zijn zwerftochten besloot; even later was er Van Kinsbergen werkzaam, die bij de opnamen voor de groote collectie zijner foto's een bijzondere voorliefde voor Panataran aan den dag heeft gelegd, zoodat ongeveer een vierde van de geheele verzameling betrekking heeft op deze oudheden. De tot dusver genoemde auteurs deden hun opnemingen aan het geheele terrein ten goede komen; de eerstvolgende meer uitgebreide beschrijving, die van André de la Porte en Knebel uit 1892—93 (eerst gedrukt in 1900) heeft bepaaldelijk betrekking op den hoofdtempel. Helaas trok de bouwvallige toestand van dat monument ook de aandacht van het plaatselijk bestuur te Blitar en achtte dit zich geroepen de regeering een voorstel tot restauratie te doen, waar die regeering, vreemd genoeg, op inging, zoodat even voor de instelling der Oudheidkundige Commissie het gebouw werd prijsgegeven aan de ergerlijkste onkunde en wansmaak. In het eerste hoofdstuk hebben wij van deze ramp reeds melding gemaakt; alles wat los zat werd vastgepleisterd en soliede in elkaar gemetseld, en daarbij werd gaarne gebruik gemaakt van alle mogelijke bouwfragmenten,

ongerekend of ze op plaatsen kwamen, waar ze behoorden of niet; de lijsten en banden werden op de meest fantastische wijze aangevuld, de reliefs werden bijgewerkt en bijvoorbeeld van ontbrekende koppen voorzien; ook een der tempelwachters ontving een geheel verkeerd hoofd. Dat alles was nog niet het ergste, want het kon, zij het met groote moeite, weer ongedaan gemaakt worden; grooter schade leed het heiligdom, doordat allerlei gegevens voor den vroegeren toestand van het bouwwerk weggehakt en weggepleisterd werden, zoo bijvoorbeeld de putten en steenlagen, die aangaven, waar zich de zijkapellen hadden bevonden. Ook hier heeft de latere restauratie van den Oudheidkundigen Dienst gelukkig nog veel op nieuw aan het licht gebracht; met dat al blijft hetgeen in 1901 misdreven werd aan Panataran een der droevigste episodes in Java's oudheidkundige geschiedenis.

Al kwam nu de instelling der Oudheidkundige Commissie juist iets te laat om dit onheil te verhoeden, in ander opzicht is de werkzaamheid dier Commissie het monument zeer ten goede gekomen. Het spreekt wel van zelf, dat Brandes zich gehaast heeft dit merkwaardige gebouw te leeren kennen, en het verwondert ons niet, dat hij er dadelijk allerlei in zag, wat nog geen ander had opgemerkt. Zijn studies hadden vooreerst betrekking op de voorstellingen en inscripties van het pëndapa-terras, de dierfabels op de rākshasa's en dergelijke, maar bovenal werd hij getroffen door de reliefs van den hoofdtempel, „niet alleen om hun kunstwaarde, maar misschien meer nog door den Javaanschen geest, die er uit spreekt”; het blad-ornament der medaillons in zijn samenhang en afwijking van het oude Midden-Javaansche, vond zijn verklaring, doch in het bijzonder was het Brandes' verdienste de groote waarde te onderkennen van de onderste relietreeks aan den hoofdtempel, waar in de optredende personen zich duidelijk de wajang-vormen gaan verraden en waar tegelijkertijd in de bijgevoegde wolk- en bergpartijen zich een verrassende, door hem impressionistisch genoemde kunst openbaart. Een uitgebreide verhandeling over deze laatste relietreeks is, rijk geïllustreerd, tegelijk met de Singasari-beschrijving in de, vier jaar na den dood van den auteur verschenen, tweede groo-

te monografie der Oudh. Commissie, in het licht gegeven. Daarbij was tevens gelegenheid de beteekenis dier reliefs uit het Rāmāyana te verklaren, nauwkeuriger dan door vroegere onderzoekers was geschied.

De opname van Panataran door Knebel in 1908 is teleurstellend, vooral als men bedenkt, hoe goed deze oudheidkundige door zijn vroeger verblijf te Blitar van de omgeving op de hoogte kon zijn. In plaats daarvan wordt niets anders dan een beschrijving der reliefs aan het tweede terras gegeven en een afteekening van verschillende jaartallen, doch over de rest geen woord; een poover geheel, zelfs als men het hier gepubliceerde als aanvulling van de vroegere studie uit 1893 beschouwt. Bedoelde reliefsreeks werd eerst in 1915 bevredigend verklaard, toen Van Stein Callenfels er den Kr̥ṣṇāyana-tekst in terugvond. In datzelfde jaar nam een uitgebreid terrein-onderzoek door den Oudheidkundigen Dienst onder leiding van Perquin een aanvang, hetwelk met zeer gunstige resultaten werd bekroond, en waarbij talrijke merkwaardige gegevens voor den dag gekomen zijn, die ons een inzicht verschaffen in den samenhang en den plattegrond van het tempelcomplex als geheel. Van de fouten der restauratie van 1901 werd hersteld, wat mogelijk was; en ten slotte heeft de Oudheidkundige Dienst gemeend ook te kunnen en te moeten overgaan tot den herbouw van een aantal, slechts in fragmenten teruggevonden, monumenten en bouwdeelen.

Het tempelterrein, waarvan plaat 78 een denkbeeld geeft, was door een ringmuur omgeven en had zijn hoofdingang naar het Westen. Het was door twee dwarsmuren in drie afdeelingen verdeeld, iets in den trant dus der Balineesche tempels. In de achterste, Oostelijkste afdeeling lag, met den ingang eveneens op het Westen, de hoofdtempel. Dezen zullen wij het eerst in behandeling nemen.

Staat men thans voor het gebouw (plaat 79 geeft het in ongerestaureerden toestand, plaat 80 zooals het thans is), dan ziet men drie boven elkander gelegen, steeds kleiner wordende terrassen; het eigenlijke heilighdom, waar men binnen kon gaan en dat zich boven op het hoogste terras verhief, is verdwenen. Waar het nu elders

doorgaans gemakkelijk is, de plaats van zulke terrasvormige bouwdeelen in het ontwerp van het geheele monument te bepalen, en er een soubasement met afzonderlijken voet en den voet van het tempellichaam in te herkennen, is dat hier niet het geval. Het sterke terugtreden van het tweede bouwdeel ten opzichte van het eerste, en van het derde tegenover het tweede, stempelt deze terrassen tot gelijkwaardige bouwdeelen, en volkomen daarmede in overeenstemming is, dat de profileering van het eerste en tweede bouwdeel eveneens geheel gelijkwaardig is, en niet, zooals bij een soubasement met voet gebruikelijk is, het onderste een eenvoudiger karakter draagt dan het meer samengestelde tweede. De beide onderste terrassen van Panataran zijn, juist als op geheel andere wijze met de terasvormige gaanderijen te Baraboedoer het geval was, twee opeenvolgende, van elkander onafhankelijke onderdeelen van den bouw; geen van beide is als ondergeschikt aan het andere te beschouwen. Het derde terras met zijn hoofdornament van dragende wezens is in zooverre weer iets anders, dat hier duidelijk uitkomt, dat het bestemd was om nog iets boven zich te heffen, en het is dit derde terras, dat men als een onderdeel van een grooter geheel zou moeten opvatten. Het verdwijnen van den bovenbouw heeft ten gevolge gehad, dat niet meer te zien is, op welke wijze deze zich bij den onderbouw aansloot, maar wel is het duidelijk, dat die bovenbouw een tempellichaam vormde, waarbij het derde terras als soubasement dienst deed.

Voor we het nu meer in bijzonderheden nagaan, moet nog op den opzet van het monument als geheel gewezen worden, en wel bepaaldelijk op de kunstige wijze, waarop de bouwmeester door elk der terrassen een afwijkenden plattegrond te geven (plaat 81), niet alleen een zeer fraai samenstel van uit- en inspringende stukken en daarmee samenhangende licht- en schaduwwerking heeft gekregen, maar ook plaatsruimte gewonnen heeft voor de kleine kapellen, waarmede hij het gebouw heeft versierd. Het benedenste terras is een vierkant met zeer groote en breede voorsprongen op het midden van elk der zijden; terwijl de assen van het gebouw 33.80 en 30.44 M. meten, bedraagt de breedte der voorsprongen niet minder dan

10.65 M. en treden deze 3.10 à 3.20 M. naar buiten. De ongelijkheid der beide assen spruit daaruit voort, dat de voorsprong aan de voorzijde wat verder uitspringt dan de andere (6.30 M.); hij is daartegenover ook iets smaller (10.12 M.). De trap is niet tegen dezen voorsprong aangebracht, maar in plaats daarvan zijn er twee trappen, één aan elke zijde van den voorsprong tegen het terraslichaam oplopend, zoodat men aan den voorkant eigenlijk drie voorsprongen heeft, de grootere, met die der andere zijden corresponderende, in het midden, en de beide trapuitbouwen aan de kanten.

Het tweede terras is ook een vierkant, 19.07 bij 18.89 M., maar hier vinden wij in het midden der zijden geen uitsprongen, doch integendeel springen de wanden juist terug, over een breedte van 6.35 en 6.16 M. tot een diepte van 2 M. Het gevolg daarvan is, dat in het midden van den omgang telkens de vloer uitspringt en de wand inspringt en er zodoende een groote ruimte vrijkomt, die benut is, om er kleine gebouwtjes, zijkapelletjes, op te plaatsen. Aan den voorkant is de toestand een weinig anders; de insprong is daar minder diep en in het midden daarvan was een trapuitbouw aangebracht, doch door de veel grootere uittreding van het bordes was er toch genoeg plaats over voor het kapelletje, hetwelk hier iets grooter was dan de drie overige. Daar het derde terras vervolgens een vierkant grondplan zonder in- of uitsprong heeft, 11.25 bij 11.15 M., krijgt door den zoo juist beschreven vorm van het tweede, de omgang daarboven zijn smalle gedeelten in het midden en een verbreeding aan de hoeken. Ook hier bevat de voorzijde een uitbouw voor de trap. Men kan zich dus voorstellen, dat toen zich het eigenlijke tempelgebouw nog bovenop het derde terras bevond, dit omgeven was door de vier bijkapellen in het midden van den eersten omgang. Deze bouw moet wel een verrassend en origineel effect gehad hebben, en ook in dit opzicht moet het heiligdom van Palah iets geheel apart hebben gehad, dat elders nergens werd gevonden. Zooals wij reeds zeiden, heeft men bij de restauratie van 1901 getracht alle sporen, zoowel van den bovenbouw als van de zijkapellen, zorgvuldig weg te werken. Van die laatste waren indertijd putten met hier en daar nog een steenlaag over; in het midden

van het derde terras werd eveneens een put, hier van grooter afmeting, aangetroffen. Verder was reeds lang de gangbare meening, dat het gebouw, hetwelk hier boven moet hebben gestaan, niet een eenvoudige, vierkante tempel was, maar uit verschillende afdeelingen bestond. Horsfield trok die laatste conclusie uit de aanwezige „remains of various foundations”. Voor den binnenbouw rondom de put bleek baksteen te zijn gebezigd. Zoo straks zullen wij zien, op welk een verrassende wijze deze gegevens bij de laatste onderzoekingen bevestigd en aangevuld zijn.

Hoewel het eerste terras zich door zijn ornament veel zwaarder voordoet dan het tweede, vertoonen beide in opzet en profileering groote overeenkomst. Voet- en kroonlijst, beneden- en boven-ojief, uitspringende beneden- en bovenlijst, vormen met de noodige overgangslijstjes de bestanddeelen, die bij beide terrassen dezelfde zijn; desgelijks ziet men in beide gevallen een ojief boven de kroonlijst als overgang naar den volgende terrasvloer, en een onderbreking van de hier beschreven profileering, door middel van sterk sprekende pilasters, op de uitspringende hoeken. De ojieven zijn onversierd, gelijk ook de andere genoemde lijsten glad gelaten zijn. De pilasters treden over de geheele hoogte der profileering naar buiten en spelen daardoor in den opzet van het geheel een voornamer rol, dan elders het geval is, waar zij slechts den teerling onderbreken. Bij die van het eerste terras draagt de plint een versierde voetlijst met een variatie van het triçõëla-motief, een reeks van afzonderlijke, door een inkeping gescheiden sierstukken, met naar links en rechts afhangende krullen. De ojieven en uitspringende lijsten zijn ook hier aanwezig; de teerling is in het midden glad, doch wordt gevat tusschen een beneden- en een bovenband, de laatste met guirlande-ornament, de benedenband met een versiering, welke zich in principe aansluit bij die van de voetlijst en eveneens losse stukken naast elkander vertoont, waarop de als een liggende accolade gehouwen krullijn nog wat verder van den oorspronkelijken triçõëla afstaat. Op dezelfde wijze als de benedenband in ornament met de voetlijst overeenkomt, is er ook verwantschap tusschen den bovenband en de op het boven-ojief volgende, met de voetlijst cor-

respondeerende kroonlijst, waarvan alleen de guirlande wijder windingen heeft en, van boven zich verbreedend en in één stuk doorlopend, een kronkellijn vormt. Deze kroonlijst sluit den pilaster intusschen nog niet af; want na een paar gladde tusschenlijstjes volgt nog een breede band als domineerende bekroning, welke band van een kronkelend rank-ornament is voorzien, terwijl op de hoeken bij wijze van antefixen menschenfiguren, hoofd en armen, tusschen krullen naar buiten steken.

De geheele tot dusver beschreven hoekpilaster dient nu als het ware tot onderbouw van een hoektorentje, dat zich daarboven, op de vloer van het volgend terras, verheft. Het heeft de profileering van een miniatuurtempeltje, met talrijke in- en uitspringende banden onder en boven den gladden teerling, een dak met horizontale banden en voetstuk-pilasters en een breed topstuk. Aan de hoeken van het tweede terras dragen de pilasters soortgelijke torentjes, alleen iets lager en iets eenvoudiger van profileering. Al deze torentjes zijn thans herplaatst en verlevendigen in hooge mate het aanzien van den tempel, tevens duidelijk makend, welk een voorname plaats de hoekstukken in het bouwplan innemen.

De hoekpilasters van het tweede terras verschillen in bijzonderheden van die van het eerste; het vervallen van de versierde voeten kroonlijst, het vervangen van de ojieven door hoekige lijsten, en het teerling-ornament. De teerling is naar verhouding rijziger, en tusschen boven- en benedenband, welke laatste thans het gebruikelijke zaadhuis-motief draagt, is nog een middenband gevoegd, gevat tusschen parelbandjes en randjes van zaadhuis-ornament en verder voorzien van opgelegde ruitversiering. Ook in zake de trappen bestaat er tusschen de behandeling van beide terrassen verschil. Op het tweede zijn de trapvleugels zonder meer tegen een kleinen voorsprong van den tempelwand aangeschoven; op het eerste zijn zij, zooals wij zagen, tegen afzonderlijke uitbouwttjes geplaatst. Die uitbouwen volgen in hoofdzaak het profiel van de rest van het terras, doch men heeft alles wat laten zakken, en voorts zijn in de hoeken, die de voorzijde van den uitbouw met de trapvleugels maakt, hoek-monumentjes aangebracht, glad gehouden

met sterk uitspringende boven- en benedenlijsten. De trapvleugels zijn in beide gevallen van de zware, Oost-Javaansche soort, stijl neergaande in een groote voluut en zoowel op die voluut, als tegen den voorwand daarboven, geornamenteerd met de bekende afhanginge driehoeken, waarvan de bewerking in een geheel verlijnden leeuwenkop hier bijzonder fijn en smaakvol is. Ze rusten op voetstukjes, in welker teerling bij de onderste exemplaren een kruikmotief te onderkennen valt. De breedte dezer trapvleugels, 70 c.M., versterkt den zwaren, massieven indruk, dien zij tegenover de trappen van slechts 90 en 86 c.M. maken. Veertien treden voeren naar het eerste, negen naar het tweede terras ¹⁾. Laatstbedoelde trap werd door een tweetal wachters geflankeerd.

De teerling-versiering van de terrasmuren bestaat bij het tweede terras uit doorlopende reliefs, die door boven- en benedenband begrensd worden; geen van beide vertoonen precies het op deze plaats gebruikelijke ornament, doch in overeenstemming met hetgeen voet- en kroonlijst der pilasters van het benedenterras te zien gaven, vinden wij ook hier aan den benedenrand een nieuwen variant van de naast elkander gezette, tot krul-ornament verworpen triçöëla-stukken, en aan den bovenrand de zich in kronkels steeds voortzettende guirlande. Aan het eerste terras is geen boven- of benedenband aanwezig, doch is een regelmatige verticale verdeling toegepast. Op korte afstanden zijn casementen uitgespaard, die binnen een drievoudige uitdieping een medaillon, met een dierfiguur in rank-ornament, naar voren doen treden. De ruimte tusschen de casementen is met de sprekende reliefs gevuld; men zou aan die ruimten den naam van pilasters kunnen geven, als men slechts in het oog houdt, dat deze pilasters niet, zooals gewoonlijk, een stuk naar buiten springen. Overeenkomstig hetgeen wij aan Tjañdi Kidäl opmerkten ²⁾, komt hier duidelijk uit, dat de dragende deelen het zwaarste ornament hebben en de paneelen het lichtere.

De ranken, welke de dierfiguren der medaillons omgeven, zijn in

¹⁾ Hoepermans telde twaalf en tien.

²⁾ Pag. 59.

haar windingen naar rechts en links een voortzetting van de Midden-Javaansche recalcitrante spiraal, doch dit in zijn oorsprong klimmende ornament bij uitnemendheid is hier, naar Brandes' karakteristieke uitdrukking, omgevallen en heeft daardoor zijn karakter verloren; een ontwikkeling, waarbij Chineesche invloeden zouden hebben kunnen medegewerkt. De dieren zijn van allerlei soorten, olifanten, paarden, rhinocerossen, verschillende runderen, stekelvarkens, herten, tijgers, geiten, ichneumons, ratten, kakatoe's, pauwen, kippen, ganzen, eenden en wat niet al. Het opmerkelijke feit, dat er ook op Java niet voorkomende dieren onder zijn, met name ezel, casuaris en spookdier, deed Brandes veronderstellen, dat de kunstenaars van Panataran meer van de wereld gezien moeten hebben dan Java alleen, of wel dat het eiland in hun tijd een eigenaardig cosmopolitisch verkeer moet hebben gekend. Vermoedelijk is dat laatste wel de juiste verklaring van het voorkomen dezer dieren; de Nāgarakrētāgama heeft ons niet alleen van dat verkeer beter kennis doen krijgen, maar bewijst alvast van de ezels ¹⁾, dat deze als curiositeit in die dagen wel degelijk naar het eiland waren overgebracht.

De sprekende reliefs der pilasters hebben in denzelfden geleerde hun verklaarder gevonden, en de vele belangwekkende opmerkingen, welke dienaangaande te berde worden gebracht en die het onmogelijk zou zijn in dit korte bestek tot haar recht te doen komen, doen ons met nadruk den lezer, die er meer van weten wil, naar Brandes' magistrale studie verwijzen.

De voorgestelde geschiedenis is een deel van het Rāmāyaṇa, namelijk de episodes, waarin Hanoemān en de apen zulk een groote rol spelen; het loopt van de komst van den apenkoning op Langkā, tot den dood van Koembhakarṇa. Dat de volgorde van links naar rechts is, dus tegengesteld aan de pradakṣhiṇā, is bij een Oost-Javaansch monument niets bijzonders, doch wel merkwaardig is de plaats, waar de reeks aanvangt. Deze is namelijk niet, zooals men zou vermoeden, ergens aan den voorwand, naast een der trappen

¹⁾ Zang 59: 7.

of aan den midden-voorsprong, doch aan den Westelijken hoek van den uitsprong der Noordzijde. Een geheel willekeurig punt, zou men op het eerste gezicht zeggen. Stelt men zich echter op eenigen afstand vóór het monument, dan ziet men, dat voor den beschouwer de voor-façade, van links naar rechts genomen, juist op die plek een aanvang neemt. Natuurlijk is dat slechts een voor-façade in schijn, want factisch behoort dat gedeelte nu eenmaal tot den zijwand, en in zooverre mag men met Brandes van een onlogische plaatsing spreken, daar immers de Hindoe-architecten hun bouw-constructies opzetten en zagen per gevel, van waren hoek tot waren hoek. Het neemt echter niet weg, dat nu eenmaal de aanwezigheid van den middenvoorsprong en de beide trapuitbouwen aan den voorgevel ten gevolge had, dat er in dien gevel geen aangewezen aanvangspunt voor de relieffreeks was, het zijn practisch voordeel had te beginnen bij den uitersten hoek, welke de van eenigen afstand naderende bezoeker aan het gebouw opmerkte. De architectonische opzet leed er natuurlijk volstrekt niet onder, dat tusschen al die met gelijksoortig ornament gevulde pilasters het begintafereel op een in bouwkundig opzicht zonderlinge plaats lag; voor den tempelganger was het gemakkelijk, niet ergens naast trappen of voorsprong naar den aanvang van het verhaal te moeten zoeken, doch zich direct te kunnen wenden naar den uitersten linkerhoek en van daar zijn omwandeling te beginnen ¹⁾.

Gaat men nu de reliefs een voor een na om er telkens een afzonderlijk tooneeltje in te zoeken, dan komt men tot geen bevredigende resultaten en het is wederom de verdienste van Brandes te hebben begrepen, dat dikwijls meerdere pilasters dienen te worden samengevat, om in het geheel der daar afgebeelde voorstellingen een volledig tafereel te kunnen herkennen. De beeldhouwer heeft op deze ingenieuze wijze het bezwaar van de geringe plaatsruimte der enkele pilasters weten te overwinnen. Wanneer men bij de verklaring op deze wijze te werk gaat, zal men wellicht hier en daar eens twijfelen, of sommige reliefs al dan niet bij elkaar behooren, maar over

¹⁾ Vergelijk het op pag. 113 aangaande Tjañdi Djago opgemerkte.

het geheel is de geschiedenis gemakkelijk te volgen. Allereerst wordt Hanoemān ten tooneele gevoerd, in menschelijken vorm behoudens staart en apengezicht, en daartegenover zijn vijand Rāwāṇa, in rijk ornaat en met een snor, doch zonder de hem toekomende en te Lara-Djonggrang dan ook aanwezige, tien hoofden, gezeten tusschen zijn vrouwen. Daarna begint het eigenlijke verhaal: Hanoemān is er in een boom getuige van, hoe de trouwe Sītā Rāwāṇa's voorstellen afwijst, en als deze laatste vertrokken is, begeeft hij zelf zich tot de vorstin en biedt haar eerbiedig den ring van Rāma aan; daarna blijft Sītā treurende achter in haar pēṇḍapa. De apenvorst geraakt dan in strijd met de dienaren van zijn vijand, welke in bhōēta-vorm optreden; hij behoudt de overhand en vernielt het slotpark, waarvan de verschrikte poortwachter aan Rāwāṇa het gebeurde gaat mededeelen. Op diens bevel treden krachtiger troepen tegen den indringer op, ook deze delven het onderspit ¹⁾; opnieuw krijgt Rāwāṇa bericht en steeds geweldiger zijn de bhōēta's, die op den apenvorst afgezonden worden en door hem worden verslagen, totdat zelfs aan Aksha, Rāwāṇa's zoon, de arm wordt afgeslagen. Na een bad genomen te hebben in zee, begint Hanoemān weder het park te vernielen, en nu zendt Rāwāṇa zijn zoon Indradjit, die zijn tegenstander eerst met een pijl wondt en dan met een slangenpijl weet te omwinden en te vellen. Op draagstokken wordt de aap naar Rāwāṇa gebracht, die hem den staart doet omwoelen met in olie gedrenkte lappen, welke vervolgens in brand worden gestoken. Dan scheurt Hanoemān de slang met een sprong in stukken en snelt op het dak der kratongebouwen, welke hij met de lappen om zijn staart in brand steekt. Alles vlucht weg. De aap vliegt heen, neemt afscheid van Sītā, en bereikt over de zee den vasten wal, waar hij de andere apen terugvindt en aan Rāma verslag doet van zijn bevindingen. Men trekt op naar het strand, waar de beroemde dam wordt gemaakt. Aan den overwal aangekomen, zitten Rāma, Lakshmaṇa en de voornaamste apen aan den

¹⁾ In deze groep staat op een vaandeltje een kleine inscriptie *dhwaṇa* (vaandel), met de letterteekens onder elkander, naar Chineeschen trant. Vgl. hierboven pag. 119, noot, voor een dergelijke kleine inscriptie te Tjaṇḍi Djago.

maaltijd; vervolgens begint het apenleger den opmarsch. Ook in Rāwaṇa's verblijf wordt krijgsraad gehouden, tengevolge waarvan het leger der bhōṭa's den vijand tegemoet trekt. De strijd ontbrandt, en verschillende episodes daarvan worden weergegeven, totdat op het slottafereel Koembhakarna, de geweldigste der bhōṭa's, die tallooze apen aan het verslinden is, door Lakshmana met pijl en boog wordt geveld.

Enkele hier weergegeven tooneelen stellen hetzelfde voor, dat wij ook te Lara-Djonggrang aantreffen (I, p. 463). In beide gevallen was het een Hindoe-Javaansch kunstenaar, die een eensluidende opdracht ontving, en hoe verschillend is het resultaat. Een verschil, hetwelk voor een klein deel zeker wel samenhangt met de omstandigheid, dat de beeldhouwer ginds langgestrekte vlakken ter beschikking had, hier een aantal kleine paneelen had te combineren; dat dientengevolge noodzakelijkerwijze de compositie een andere zijn moest, behoeft geen betoog. Maar ook afgescheiden daarvan is de vergelijking der afzonderlijke figuren en hun opvatting leerrijk: de rustige, harmonische, klassieke kunst van Midden-Java tegenover de fel bewogene, barokke, impressionistische van het Oosten.

Dat impressionisme — wij behouden dezen term van Brandes, zij het ook met het voorbehoud, dat het toch wat anders is dan ons Westersche impressionisme, en zeer zeker ook de Indonesische geestesgesteldheid, die allerlei in de natuur rondom werkelijk als bezield voelde, er een rol in speelt — heeft vooral uiting gevonden in de wolkschichten, waaraan in deze tafereelen een voorname plaats is toebedeeld (plaat 82, boven). Reeds in de berglandschappen zijn hier en daar de lijnen van dierfiguren te onderkennen, olifanten en leeuwen, en daarnaast heeft vooral de monsterkop toepassing gevonden, gelijk men die eveneens in boschpartijen kan terugvinden. Maar bovenal de wolken hebben zich uitnemend er toe geleend, de grilligste gestalten, die men ook in de echte wolken zoo vaak kan waarnemen, metterdaad door middel van enkele lijnen vast te leggen, leeuwenkop, paard, vogel, draak, voorts aanstormende reuzen, en in het bijzonder afzonderlijke koppen, bovenal de kālā-kop, en

in een enkel geval zelfs het geheele kāla-makara-ornament, zoowel in een volkomen duidelijken vorm, met vervanging der makara's door hertenkoppen (wellicht weder onder Chineeschen invloed), als nauwelijks herkenbaar in arabesk-verlijning ¹⁾. Deze eigenaardige wolkenkunst vindt men nergens in zoo groote mate en zoo gedurfd doorgevoerd als te Panataran, en dit verschijnsel geeft dan ook aan genoemden tempel iets geheel eigens.

Opmerkelijk is het nu, dat bedoelde kunstopvatting en evenzeer het sterk sprekende wajang-achtige der optredende personen, beperkt blijft tot de reliefs van het onderste terras, en het is voor ons inzicht in de Hindoe-Javaansche kunst wel een bijzonder groot geluk, dat er nog wat meer van den tempel is gespaard gebleven. Had men uitsluitend dat eerste terras over, dan zou men er licht toe gekomen zijn te meenen, dat de ontwerper van dit heiligdom of althans de kunstenaar, die het versierde, deze ééne bepaalde kunst-richting was toegedaan, dat men Panataran te beschouwen had als deze richting, met uitsluiting van alle andere, vertegenwoordigend en men was dan zeker maar al te geneigd geweest daar conclusies aan vast te knoopen over de geheel afzonderlijke plaats van dien tempel in de Hindoe-Javaansche kunst en over het heerschen van die bewuste kunstrichting in zekere periode. Thans heeft echter de aanwezigheid van het tweede terras, met zijn doorlopende reliefs van een geheel ander karakter, ons voor zulke voorbarige gevolgtrekkingen gevrijwaard.

En toch is onzes inziens zelfs Brandes niet geheel aan het gevaar van generaliseeren ontkomen, een zaak, die niet zonder belang is, daar zij in verband staat met de dateering van het monument. De

¹⁾ „Men ziet leeuwen, apen, slangen, olifanten, reuzen en wat al niet meer door het zwerk jagen en op zich afstormen, nu eens en profil, dan weer en troisquarts, dan weer en face. Dezelfde tableaux, allen zijn impressionistisch, met slechts hier en daar de noodzakelijke lijnen scherp en duidelijk getrokken, maar het overige in wattige, volle, bolle vormen en krullen, vindt men dan weer in 't groot, grootsch, grotesque, dan weer in kleiner afmetingen. Men vindt ze vol geteekend, duidelijker, sprekender, en dan weer in enkel sierlijnen aangebracht, als waren het slechts bloemstukken, arabesken, verloopend dood ornament". Aldus de voortreffelijke karakteristiek van Brandes (Rapp, 1901 p. 10).

reliefs aan de badplaats (uit 1415) en vooral die van het pēṇḍapa-terras (uit 1375) bewijzen, dat de reliefs van den hoofdtempel ouder moeten wezen, zoo redeneert deze geleerde, en overweegt men nu dat die reliefs aan het pēṇḍapa-terras zich zeer nauw aansluiten bij die van Tjaṇḍi Djago-Toempang „dan moet men concludeeren, dat de hoofdtempel van Panataran anterior moet wezen ook aan Tj. Toempang”. Dit heiligdom is van omstreeks 1268, en dus Panataran uit de laatste helft der twaalfde eeuw ¹⁾.

Deze sluitreden kunnen wij niet volgen. Zij zou alleen opgaan, als men zich had voor te stellen, dat de ééne kunstrichting geheel moet hebben afgedaan, vóór een andere toepassing vindt; dan kon men redeneeren: a en b behooren bij elkaar, c is anterior aan a, dus is het dat ook aan b. Was deze opvatting juist, dan zou de consequentie van de overeenkomst tusschen Djago en het pēṇḍapa-terras deze zijn, dat in de honderd jaar, welke die beide monumenten van elkander scheiden, uitsluitend deze kunst en geen andere beoefening had gevonden. Men behoeft slechts aan Tigawangi en Soerawana te denken, om van het tegendeel overtuigd te zijn. Het beste bewijs geeft echter de hoofdtempel van Panataran zelve, die op de wajang- en wolkenkunst van het eerste terras een tweede serie reliefs doet volgen van de ouderwetsche soort, zonder ook maar één enkele wolk en zelfs zonder de vele andere opvulsels, welke de kunstenaars elders zoo noodzakelijk hebben gevonden. Aan één en hetzelfde heiligdom van Panataran hebben beeldhouwers van volkomen uiteenlopende kunstopvattingen medegewerkt. A fortiori mag worden aangenomen, dat aan verschillende gelijktijdige monumenten verschillende kunstrichtingen tot uiting kunnen zijn gekomen, en dat overeenkomst in kunst van den éénen tempel met den anderen op zichzelf geen voldoende reden is om ze in eenzelfde periode te dateeren. Djago en het pēṇḍapa-terras van Panataran, met hun overeenkomstige kunst en hun eeuw verschil in stichtingstijd, blijven een waarschuwend voorbeeld.

Wij zouden dan ook den hoofdtempel van Panataran niet gaarne

¹⁾ Zie pag. 14* sq. der monografie.

naar zijn kunst willen dateeren, die eenerzijds zeker naar Djago, maar anderzijds even goed naar Tigawangi aanwijzingen geeft. De jaartallen van den ingang naar het tempelterrein en van de groote rākshasa's zijn het allereerst, die ons aan de eerste helft der veertiende eeuw doen denken; in het bijzonder zijn die tempelwachters, welke daar hun vaste standplaats hebben, een zekere terminus ante quem, want het is nog wel mogelijk, dat men ze vóór een lang bestaanden tempel heeft gezet, maar niet zeer aannemelijk, dat men het monument bij de rākshasa's gebouwd heeft. Zeer zeker is het niet uitgesloten, dat het heiligdom er al geruimen tijd was, toen de drempel van 1323 werd gebruikt, maar wat wij aan de ornamentatie opmerken, lijkt toch wel allermeeft op den Madjapahitschen tijd, en zoolang niet het tegendeel blijkt, achten wij een dateering in omstreeks 1330 verreweg het waarschijnlijkste.

In de reliefs van het tweede terras (plaat 82, beneden) heeft, zooals wij zeiden, Van Stein Callenfels het Krēshṇāyaṇa gevonden, volgens een redactie, die ons niet geheel bekend is, maar in de hoofdzaken toch zeker overeenstemt met de bewaard gebleven Oud-Javaansche bewerking van dien tekst. Deze vangt aan bij Krēshṇa's vlucht voor Kālayawana en de reeds op Djago aangetroffen (pag. 121) Moetjoekoenda-episode, om zich verder vooral bezig te houden met de omstandigheden, die leidden tot de schaking van Roekminī, en te eindigen met het gelukkig leven van Krēshṇa en genoemde vorstin. Op het monument vinden wij juist hetzelfde, doch zijn er alleen nog een paar episodes ingevlochten, waarvoor het gedicht geen verklaring geeft.

Men ziet vooreerst Kālayawana beraadslagen met zijn rijksbestierder, en daarna Krēshṇa met zijn volgelingen zich in veiligheid stellen voor den hem bedreigenden geweldenaar. Op het volgende tooneel ligt Moetjoekoenda als rēshi op zijn legerstede, waarachter Krēshṇa en diens gezellen wegschuilten, terwijl Kālayawana binnen dringt en met een schop den heilige doet ontwaken. Met zijn blik doet deze den indringer in vlammen opgaan en vervolgens is men getuige van het afscheid, hetwelk hij van den geredden Krēshṇa neemt.

Voor de hierbij aansluitende tafereelen geeft de tekst geen aanwijzing. Een man haalt een koffertje uit een pēṇḍapa en loopt er mee heen, doch een ander, met een kris gewapend, wil hem tegenhouden; door eenige soldaten worden een aantal vrouwen voortgeleid, waarvan de voorste knielend een sēmbah maakt voor een paar van volgelingen vergezelde ruiters. Dit laatste zou op de overbrenging van de vrouwen uit Kālayawana's veroverde hoofdstad naar Krēshṇa's kraton te Dwarawatī kunnen slaan, doch de onzekerheid in de aangrenzende tooneelen maakt ook deze identificatie hoogst twijfelachtig. Een gesprek tusschen twee aanzienlijken; een onderhoud op de hemelwolken tusschen een persoon in vorstelijk ornaat en één, die den grooten tulbandvormigen hoofdtooi op heeft, welke ook Moetjoekoenda sierde en in het algemeen voor rēshi's gebruikelijk schijnt; een derde gesprek, thans op aarde, van een vorst en twee hemelingen; dan een wandeling van drie vorstelijke lieden; een onderhoud tusschen die lieden, en eindelijk een aanbidding van Wishṇoe. Dat alles is vooralsnog onbegrijpelijk. Verder kunnen wij ons echter aan het Krēshṇāyana houden. De koning der Tjedi is op weg naar Koenḍina om er de vorstendochter Roekminī als bruid te ontvangen; doch, zooals daarnaast te zien is, beraadslaagt de moeder der bruid er reeds over, hoe zij het huwelijk ongedaan kan maken ten behoeve van Krēshṇa; zij zendt dus een bode tot hem, en deze verzoekt den vorst zoo snel mogelijk te komen. Na een offer gebracht te hebben, doet Krēshṇa zijn wagen inspannen, en de stoet trekt op, de bosschen binnenrijdende. Eén tafereel moet dan weer onverklaard blijven: een oude rēshi, voor wien een drietal leerlingen met soortgelijken hoofdtooi nederknielen. Vervolgens krijgt Krēshṇa, geheel overeenkomstig den tekst, van een vertrouweling raad in zake de te volgen gedragslijn; men gebruikt den maaltijd in het bosch, en overnacht daar eveneens. Den volgende dag wordt verder gereisd; men ontmoet de menschen, welke zich feestwaarts begeven, en eindelijk trekt Krēshṇa Koenḍina binnen. Koning en koningin krijgen bericht van zijn aankomst. Intusschen zendt Krēshṇa een bode met een brief naar Roekminī, haar uitnoodigend tot de vlucht, en deze bode weet

haar dat schrijven in den lusthof te overhandigen. Onverklaard is daarop weer één scène, waar de rēshi tegenover de prinses staat. Wat er dan volgt, is zeer geschonden, maar zooveel is wel duidelijk, dat eerst Roekminī in gesprek is met haar vrouwen, die haar de vlucht aanraden, en daarop de prinses buiten de stadspoort haar minnaar ontmoet en met hem den wagen bestijgt. Van het voorgervallene krijgt men in den kraton bericht. De bruidegom beraadslaagt, wat er gedaan moet worden om den schaker te vatten. Het meest oorlogszuchtig is Roekma, de broeder der prinses; deze legt de gelofte af niet te zullen terugkeeren dan na Krēshṇa gedood en Roekminī teruggehaald te hebben. Strijdwagens, olifanten en voetvolk maken zich gereed. Van het gevecht is alleen het hoogtepunt afgebeeld: door Krēshṇa's pijl getroffen, stort Roekma uit zijn wagen, terwijl zijn wagenmenner reeds gedood is en de paarden steigen. Krēshṇa staat nog met de boog in de hand op zijn eigen wagen, en Roekminī omvat hem de knieën met de smeekbede, haar broeder verder te sparen. De held geeft daaraan gehoor, en zoo loopt alles goed af en kunnen de laatste tafereelen gewijd zijn aan het jonge paar in de lusttuinen van Dwarawatī.

Ook buiten de eigenlijke geschiedenis is er veel belangrijks op deze reliefs, in de kleeding der personen, de gebouwen, de wagens enz. Opmerkelijk, in verband met iets soortgelijks in de Rāma-tafereelen van daareven is nog de in twee herten eindigende regenboog boven Krēshṇa op het strijdtoneel, en (zeer geschonden) eveneens boven Roekma. De reliefs zijn minder typisch dan de eigenaardig Javaansche van Tjandi Djago, doch staan in kunstwaarde ongetwijfeld hooger; natuurlijker, statiger, evenwichtiger van compositie.

Na het groote onderscheid tusschen de reliefbehandeling van het eerste en die van het tweede terras, brengt het derde opnieuw een verrassing. Hier geen doorlopende reeksen van sprekende tafereelen, maar een afwisseling van dragende figuren, die aan dit bouwdeel onmiskenbaar het karakter van een voet verleenen, van iets, waarop nog iets hoogers volgen moest. Zelfs al waren er geen oude beschrijvingen, die van de sporen van een verderen bouw boven op het terras gewaagden, en hadden wij uitsluitend den gladden, ge-

cementeerden vloer van 1901 over, dan nog zouden deze dragers de vroegere aanwezigheid van een tempelbouw daarboven bewijzen, en de groote kracht, in die dragende figuren gelegd, wijst tevens op een bouw van niet geringe beteekenis; onder een lichte constructie zouden zij ten eenenmale misstaan, nog daargelaten, dat de zware onderbouw der twee voorafgaande terrassen al evenzeer een krachtig aandoend monument daarboven doet veronderstellen. De eenvoudige profileering stempelt dit bouwdeel niet minder tot een voet. Het zijn slechts een paar gladde lijsten, die den teerling omsluiten, naar kroon- en voetlijst voerend. De teerling zelf is behandeld volgens de gewone methode van afwisselende pilasters en uitgediepte casementen. Gevleugelde nāga's steken uit die casementen hun koppen naar voren, gevleugelde leeuwen met omhooggeheven achterpooten zijn tegen de pilasters aangebeiteld, waar ook hun voetstukken naar buiten treden uit den benedenband. Die benedenband ligt langs den teerling met het gewone zaadhuis-motief onder arabesk-lijnen, terwijl de corresponderende bovenband, telkens onderbroken door de vleugels der leeuwen, een variant van de gewoonlijk aangetroffen afhangende kronkels vertoont. Vooral in de leeuwen is de dragende kracht gelegd, gelijk het best uitkomt bij de hoekpilasters, waar die dieren meer dan elders vrij komen te staan. Boven de kroonlijst is nog iets over van een wat terugliggenden band met rank-ornament; daarboven ziet men reeds op Van Kinsbergen's foto's allerlei opgestapeld dat er niet behoort, althans niet op die wijze, onder meer eenige op antefixen gelijkende sierstukken, met naar links en rechts gewende menschenfiguren. Aan de voorzijde is een uitbouw van 4.54 M. breedte, waar de trap tegenaan is gezet. Die uitbouw vertoont de gebruikelijke afwijkingen van profiel; door het tusschenvoegen van een onder- en bovenlijst zijn de beide versierde banden wat dichter naar elkaar toe geschoven. Op de uitspringende hoeken van den uitbouw treedt als afzonderlijk sierstuk een tegen een achtergrond van krul-ornament geplaatste, gevleugelde rākshasa naar voren. Een fraai effect is verder verkregen, doordat in de inspringende hoeken, tusschen de voorzijde van den uitbouw en de trapvleugels, wederom gevleugel-

de leeuwen zijn geplaatst, die op origineele en treffende manier de hoektorentjes van andere monumenten vervangen. De trap zelf is even breed als de vorige, 86 c.M., tusschen vleugels van 63 c.M., welke met die der andere terrassen overeenkomen; het aantal treden bedroeg volgens Hoepermans negen. Boven de voluten aan de voorzijde der trapvleugels waren slangen gebeiteld, waarvan de koppen, met stukken der horizontaal tegen het terras aanlopende lichamen, teruggevonden en ten deele herplaatst zijn.

Het opbreken van den in 1901 „gerestaureerden” terrasvloer leidde tot opmerkelijke resultaten, zoowel door hetgeen er nog van de vroegere binnenverdeeling te voorschijn kwam, als door de aangetroffen, bij die restauratie gebezigde, fragmenten van het tempelgebouw. Vooreerst bleek, dat binnen den tegenwoordigen hardsteen buitenwand van het terras zich een andere van baksteen, met uitgediepte casementen tusschen gladde posten en een eigen trapuitbouw, bevindt, en ditzelfde verschijnsel werd ook aan het tweede terras geconstateerd. In dien baksteenbouw hebben wij dus waarschijnlijk een ouderen vorm van het heiligdom voor ons, waar omheen, zooals ook elders het geval is geweest ¹⁾, bij den nieuwen bouw de andesietwand is gelegd. Wat aangaat het tempellichaam, dat zich boven het derde terras verhief, kon worden nagegaan, hoe het er heeft uitgezien, en op grond daarvan is op het tempelterrein een reconstructie van twee der zijanten beproefd, waarvan plaat 83 een denkbeeld geeft. Aan een eenvoudig geprofileerden voet fungeeren vooruitstekende hurkende gāṇa-dragers als pilasters, terwijl uit de tusschenliggende casementen rechthoekige paneeltjes met dierfiguren naar voren treden. Overdadig rijk is de bovenbouw versierd; een geornamenteerde voetlijst, een ojief met lotusblad en dan na een paar gladde lijstjes nog een onderband met bladkrullen onder de driemaal verdiepte casementen. Deze profileering wordt nu telkens onderbroken, door groote nissen in het midden der zijden, en door beelden op voetstukken zoowel aan de hoeken als midden tusschen hoek en nis. Zodoende is slechts op vier plekken aan elke zijde telkens een stuk teerling met één case-

¹⁾ Op Midden-Java bijvoorbeeld aan den Mēndoet (I p. 313 sq.).

ment te zien, hetwelk een dwergfiguur tegen een geornamenteerden achtergrond naar buiten doet komen.

De nissen werden omsloten door neerhangende slangenlichamen met vooruitstekende koppen, en daarbinnen omvatte een stralenkrans de eigenlijke nisopening, die een godenbeeld heeft bevat. Immers bij wijze van voetstuk fungeeren hier respectievelijk Garoeḍa en Haṃsa, en dus waren in de nissen Wishṇoe en Brahmā geplaatst; het beeld van den laatste werd trouwens door Horsfield nog aange troffen. Dieren tegen de voetstukken komen ook aan de hoeken voor; zoo zijn min of meer fragmentarisch Indra op zijn olifant, Kārtikeya op zijn pauw, Wāyoe met het hert, Agni's ram, enz. teruggevonden. De beelden in het midden tusschen hoek en nis hebben met rankornament versierde voetstukken, en stellen godinnen voor. In de derde groote nis¹⁾ zal men Ćiwa hebben te veronderstellen; de vierde zijde werd natuurlijk door den ingang ingenomen. Daar de beschikbare beelden alle aan de twee herbouwde zijkanten zijn opgesteld, mag de reconstructie natuurlijk geen aanspraak maken op iconografische juistheid; zij wil slechts een indruk geven, hoe de groote tempel van Panataran er moet hebben uitgezien.

Zijn wij nu van verschillende op en bij dezen hoofdtempel aange troffen fragmenten en beelden niet zeker, of die er oorspronkelijk wat mede te maken hebben, een ander geval is het met de vier groote tempelwachters, die op hun gladde kubusvormige voetstukken, aan weerszijden vóór de beide toegangstrappen van het eerste terras staan. De voetstukken dragen, zooals wij reeds zeiden, elk het jaartal 1269, A. D. 1347, en daardoor vormen deze beelden een der weinige vaste punten, van welke men bij een beschouwing der kunst-archaeologie van Madjapahit kan uitgaan. De beelden zijn alle, met inbegrip van het door doodskoppen omgeven kussen, waarop ze staan, 1.90 M. hoog; ook verder zijn ze alle vier op overeenkomstige wijze gebeeldhouwd en er kan geen twijfel aan zijn, of ze werden dadelijk ontworpen voor het doel, waartoe wij ze thans nog gebezigd zien. Ze zijn twee-armig en steunen met de eene hand op de

¹⁾ Namelijk die aan de achterzijde; Brahmā zal aan den Zuid-, Wishṇoe aan den Noord-kant hebben gestaan.

knots, terwijl aan de andere zijde een vrouwenfiguur staat, die tot aan de dij van het groote beeld reikt; de knots is telkens naar de trapzijde, de vrouw naar de buitenzijde gewend. Achter en naast dat vrouwenbeeldje verrijst uit een pot een lotusvegetatie, welke aan deze beelden reeds dadelijk een plaats aanwijst naast die andere voortbrengselen der vroegere Madjapahitsche kunst, van welke wij een der schitterendste vertegenwoordigers in den Harihara van Simping beschreven, en ook in verdere opzichten sluiten deze tempelwachters zich tot in alle bijzonderheden bij de daar behandelde kunstrichting aan. Alleen heeft de beeldhouwer natuurlijk rekening moeten houden met de eigenaardige eischen van zijn onderwerp in de woeste gelaatsuitdrukking, uitpuilende oogen, vooruitstekende tanden en het hoog opgekamde, krullend afhangende haar; ook is de gestalte op zichzelf wat plomper, gelijk den rākshasa betaamt. Toch wordt door de rijke versiering en de fraaie kleeding het schrikwekkend karakter weer grootendeels geneutraliseerd, en als geheel genomen zijn deze beelden zeer zeker meer godenfiguren dan monsters; men heeft ze dan ook wel als Çiwa-Kāla opgevat en een determinatie als rākshasa onjuist geacht; ten onrechte onzes inziens, want hun functie is die van den tempelwachter, maar een duidelijk bewijs, hoezeer ze een anderen indruk maken dan de gewone, afschrik inboezemende wakers.

Het merkwaardigste aan deze vier beelden zijn wel de ruggestukken, aangebracht tegen de benedenzijde van het afhangende gewaad, onder het zich daar kronkelende slangen-lichaam, dat zich over den linkerschouder als kastekoord voortzet (plaat 84). Het is een geweldige rotspartij met wolkenmassa's daarboven; deze zijn behandeld overeenkomstig wat wij aan het eerste terras zagen — een aanwijzing temeer voor den nauwen band tusschen deze rākshasa's en den tempel — en hebben de belijning van reuzen, dieren, monsters, of ook van een verstyleerden leeuwenkop gekregen. Tegen dezen achtergrond nu, afstekend tegen en toch een harmonisch geheel vormend met de fantastische bebeiteling daarvan, zijn in een zoo hoog bas-relief, dat het bijna haut-relief lijkt, in natuurlijke vormen de handelende figuren van een dierfabeltje geplaatst. Bij een der

stukken zitten op den grond twee honden tegenover elkaar, terwijl in de lucht een gans vliegt, met in den bek een stok, waaraan twee schildpadden zich vastbijten; die honden zitten te wachten tot hun slachtoffer naar beneden zal vallen, en in het geheel hebben wij de Oost-Javaansche lezing van de reeds meermalen aangetroffen fabel van de ganzen en de schilpad te zien, die wij onder meer op Tjandi Djago aantreffen (p. 114; vgl. I, p. 303; II, p. 18). Een andere voorstelling is onverklaard; een vogel, gelijkend op de gans van daareven, vliegt weder boven, en daar beneden kruipt een leguaan. Het derde stuk geeft de ook elders herhaaldelijk voorkomende geschiedenis van den ondankbaren kaaiman op den rug van den stier; hij wordt door dien laatste uit gevaar gered, en stort tot belooning zijn helper in het verderf (verg. p. 113 en 115). Ten slotte een hert, dat gevolgd wordt door een man met een schildpad aan zijn draagstok; door vermoeidheid voor te wenden, weet het hert den jager te bewegen tot een vervolging, waarbij hij de reeds gevangen schildpad neerlegt, en deze dus gelegenheid heeft om te ontsnappen. Klaarblijkelijk is dit dus een meer eenvoudige lezing van het verhaal, hetwelk wij kennen als dat van de vriendschap tusschen vier dieren: hert, schildpad, kraai en muis, en dat op dezelfde wijze verloopt, met medewerking bij de ontsnapping door de beide laatstgenoemden. In techniek en compositie zijn deze tafereelen prachtstukken, en zij geven bovendien een blik in de aesthetische aspiraties van de kunstenaars uit den bloeitijd, in deze combinatie van de impressionistische verlijning van wolken en bergen met de levendige en natuurlijke dierfiguren. Deze combinatie in haar geheel vormt dan weer een onderdeel der groote rākshasa-beelden, welke men, de ruggestukken niet ziende, voor zuivere representanten der vroeg-Madjapahitsche kunst van Simping en Rimbi zou houden. Mogelijk is bij die ruggestukken Chineesche invloed niet uitgesloten; in elk geval mag men in het zetten van zulk een versiering op een plaats, waar zij eigenlijk niet thuis hoort (vergelijk den Gapeça van Bara, p. 93), in het loslaten van de eenheid der conceptie, de inwerking van Indonesische elementen veronderstellen, en in zoverre zijn deze kunstwerken als geheel, ten volle Oost-Javaansch.

In afwachting van plattegronden, die het mogelijk zullen maken ons ook van de omgeving van den hoofdtempel na de jongste opgravingen een duidelijk beeld te maken, moeten wij hier volstaan met een korte opsomming ¹⁾. Aan den Zuidkant werd een tempelbasement van natuursteen aangetroffen, waaraan verbonden een tweede natuursteen terrasje, dit laatste aan den tusschen gladde lijsten gelegen teerling verdeeld in gladde posten en casementen, uit welke eveneens glad gelaten medaillons naar voren treden. Op het basement daarnaast kon het tempeltje nog gedeeltelijk herbouwd worden. Het vertoont gladde voetlijsten, ojieven, die met varianten van het lotusblad versierd zijn, uitspringende beneden- en bovenlijsten en verder de gewone platte onder-, midden- en bovenband. De eerste draagt de haar toekomende zaadhuisjes, de beide andere zijn geornamenteerd met het kronkelende lint, en dat zelfde motief herhaalt zich ook nog eens aan de kroonlijst. Nissen met eigen profileering springen uit het midden der zijden en dragen natuurlijk gehouden, grijnzende monsterkoppen. Balineesche bezoekers meenden op grond eener bij hen levende traditie, dat dit tempeltje door den rijksbestierder moet zijn opgericht.

Verder vindt men aan deze zijde meer naar het Westen nog een basementje van baksteen en een tempelvoet van natuursteen, aan welks teerling uit de casementen paneelen met dierfiguren naar voren treden, terwijl sprekend relief op een zware post in het midden is aangebracht, en dragende, gevleugelde rākshasa's als hoekstukken fungeeren. Later kwamen ook hoeksteen van een baksteengebouwte in den Zuid-Oosthoek te voorschijn. Een natuursteen tempelvoet aan de Noordzijde draagt zware hoek- en middenstukken tegen den teerling, alle geheel met ornament gevuld, evenals de posten van dien teerling en de langwerpige paneelen, die tusschen die posten uit hun casementen treden. Al deze ornament-massa is overwegend floralistisch; verstyleerde bloemen, ranken en bladeren. In het Noord-Westen ligt voorts een basement van bak-

¹⁾ Deze is ontleend aan foto's en de Oudh. Verslagen; voor de juistheid staan wij niet geheel in, daar de samenvatting in den Inventaris er niet mee klopt.

steen; in het Westen (dus aan den voorkant) ziet men de fundamente van een langwerpig gebouwtje in baksteen.

Dit alles stond in de derde, Oostelijke, afdeeling van het tempelterrein, en werd door een dwarsmuur van de middelste afdeeling gescheiden. Dat middelste stuk is door een anderen muur van West naar Oost in tweeën gedeeld; in het Zuidelijke deel werd een toegang tegenover de Zuidelijke trap van den hoofdtempel teruggevonden, en in het Noordelijke zal de toestand wellicht dezelfde zijn geweest, althans ook in den afscheidingsmuur naar de eerste, Westelijke, terreinafdeeling, zijn twee toegangen aanwezig. Hier stonden een paar rākshasa's zonder jaartal; daarentegen behooren twee wachters met 1241, A. D. 1319, bij de poort tusschen de tweede en derde afdeeling, en in diezelfde buurt lag ook een bovendorpel met het jaartal 1240, dus A. D. 1318. Men kan dus veronderstellen, dat deze aanleg in 1318—19 tot stand gekomen is.

Beide helften van de middelste afdeeling waren ook met gebouwen bezet. De Zuidelijke bevatte baksteenfundamente van een terras van 10 bij 20 M., met trap op het Zuiden, waarbij een paar rākshasa's; verder de fundamente van een vierkant gebouwtje uit hetzelfde materiaal. In de Noordelijke afdeeling lagen de voeten van een baksteen-tempeltje en van één in natuursteen; fundamente van een klein vierkant gebouwtje in baksteen; van een langwerpig bouw in baksteen, waarop in natuursteen is voortgebouwd, en van nog een baksteengebouwtje, waarbinnen drie teerlingen waren opgezet. Het voornaamste echter, dat in deze helft nog over was, is een natuursteen soubasement, waarop thans het bijbehorend tempellichaam gereconstrueerd is en dat bekend is geworden als „het Nāga-tempeltje”. Volgens Balische traditie moet dit de Kēhēn, bewaarplaats der goddelijke eigendommen, zijn geweest.

Het soubasement heeft een zeer gewoon beloop, met de gebruikelijke twee ojieven, uitspringende boven- en benedenlijsten, bijbehorende gladde overganglijsten en gladden teerling; aan de Westzijde bevindt zich een trap met het ornament van afhangende driehoeken, en tusschen de trapvleugels en het lichaam van het soubasement staan hoekmonumentjes van soortgelijke, eenvoudige pro-

fileering. Boven de kroonlijst voert een nieuw ojiefje met lijstjes naar het begin van een tempelvoetje, waarvan reeds vroeger te zien was, dat er op verschillende plaatsen versierde steenen met relief naar voren traden, o.a. een (nog niet herkende) dierfabel bevattend van een landman, die zijn land beploegt na twee krabben onder het juk te hebben gespannen. De rest van het gebouwtje was verdwenen.

Het terugvinden van allerlei fragmenten van dit tempeltje heeft het mogelijk gemaakt het lichaam weer op te bouwen. De genoemde versierde steenen zijn de voeten van pilasters, waarop menschenfiguren gebeiteld zijn, geen rākshasa's, maar slanke, goed geproportioneerde, rijk getooide goden of hemelingen, die één hand omhoog heffen en in de andere een bel houden. Tusschen deze pilasters, welke zich op de hoeken, in het midden der zijden en aan weerskanten van de deur bevinden, loopt het teerlingprofiel, met dubbel uitgediepte casementen, waarin medaillons naar voren springen, tusschen de gebruikelijke uitspringende lijsten en ojieven. Het ornament der medaillons bestaat uit gewonden bladranken, waarin dieren zijn geplaatst; de rank is overal hoofdmotief. Wat nu echter ten eenenmale ongewoon is, is datgene wat door die godenfiguren wordt ondersteund; het zijn namelijk slangen, die zich om het gebouwtje slingeren ter hoogte van de kroonlijst en daarbij haar lichamen laten neerhangen in groote kronkels, welke tegen den teerling tot op de casementen neerhangen; aan de hoeken van de kroonlijst slingert dan telkens de staart van de eene slang om den vooruitstekenden kop van de andere. Een geheel unieke voorstelling, en daarbij voortreffelijk van uitvoering, fijn en bevallig en smaakvol.

Dat de bijzondere kwaliteiten van dit beeldhouwwerk er toe geleid hebben een reconstructie te doen uitvoeren, is begrijpelijk, en inderdaad krijgt men op deze wijze een indruk van wat dit gebouwtje geweest moet zijn. In zooverre is door den op plaat 85 afgebeelden herbouw Panataran zeer zeker verrijkt. Dit neemt echter niet weg, dat niet zonder recht bezwaren zijn ingebracht tegen het onvermijdelijk gebruik van moderne tusschenzetsels, die hier en daar

hinderlijk zijn. Een bekroning ontbreekt geheel en al; daar er geen steenen gevonden zijn, die tot het dak behoord kunnen hebben, was het gebouwtje vermoedelijk, naar lateren Balischen trant, met hout en riet gedekt.

In de eerste, Westelijke afdeeling van het tempelterrein, waar het niveau ongeveer 50 c.M. verschilt, bevinden zich behalve eenige baksteenrestes nog een drietal monumenten, vooreerst (als men uit de middenafdeeling komt) een tempeltje met jaartal 1291, A. D. 1369, in de as van den hoofdtempel; dan, ongeveer in het midden, het pēṇḍapa-terras van 1297, A. D. 1375, en eindelijk in den Noord-Westhoek nog een ongedateerd terras. Als hoofdingang tot het geheele tempelterrein, hetwelk ongeveer 60 M. breed en 180 M. diep is, vindt men dan in den Westelijken muur een breede, open poort van ongeveer 4 M. doorgang, beneden aan de trap geflankeerd door twee groote rākshasa's, knielend en met een knots gewapend en voorzien van het jaartal 1242, dus A. D. 1320. In verband met de jaartallen bij den tweeden dwarsmuur is het aannemelijk, dat de aanleg van het complex in ongeveer deze jaren zijn beslag gekregen heeft, en de aanvankelijk opengebleven ruimte in later tijd is volgebouwd. Van het poortgebouw en den aansluitenden ringmuur is de onderbouw gedeeltelijk gespaard; men vindt onder meer een hoekmonumentje, en de ornamentatie van een gerekt paneel door middel van een liggenden cylinder met afgeronde uiteinden.

Vóór het tempeltje van 1369 staat een Gaṇeṣa, terwijl in deze omgeving ook een aantal fragmenten van het Nāga-tempeltje en de reeds genoemde groote bovendorpel uit 1323 werden aangetroffen. Het monumentje zelf (plaat 86 vertoont het vóór de restauratie) is van vierkant model en rust op een laag, eenvoudig soubasement, slechts bestaande uit een voetlijst, twee inspringende lijsten, een teerling, twee uitspringende lijsten en de kroonlijst, alles geheel glad, behoudens kleine antefixen op de hoeken der kroonlijst. Tegen de Westzijde zijn de trapvleugels aangezet, waarnaast ook de hoekmonumentjes nog gedeeltelijk voorhanden zijn. De voet van het eigenlijke tempelgebouw is nog simpeler van profileering, slechts een plint en twee gladde lijstjes. Het tempellichaam daar-

entegen is van de noodige profileering en versiering voorzien; het blijft evenzeer vierkant, maar heeft bovendien uitsprongen in het midden der zijden voor nissen en ingang. Het profiel is van de samengestelde soort, daar tusschen de beide ojieven en den teerling eerst een gladde lijst naar buiten springt, door een paar overgangslijsten gevolgd, en dan datzelfde zich met de gebruikelijke boven- en benedenlijst herhaalt. De teerling draagt de drie zoo vaak wederkerende banden, beneden met het zaadhuis-motief, boven met de guirlande in den vorm van een kronkelend lint met tusschengevoegde, afhangende driehoeken, en in het midden een facettenband, die op de hoeken een antefix met het oogmotief vertoont. Het beneden-ojief is van de gewone lotusbladeren voorzien; het boven-ojief heeft de o.a. van Djaboeng bekende, afwisselend naar rechts en links ombuigende krullen. Doch hoogst opmerkelijk is het ornament van de steunlijst, die op dat boven-ojief volgt; deze is bebeiteld met een afhangende doek, welke zich aan de benedenzijde tot breede plooien vormt. Drie gladde lijsten voeren vervolgens tot de eveneens gladde kroonlijst, waarboven, gelijk wij ook reeds meermalen opmerkten, een versierde band iets terug ligt. Op dezen band zijn tusschen ranken, leeuwen en andere dieren gebeiteld, terwijl op de hoeken en in het midden antefixen naar buiten treden met de bovenlichamen van menschen. Achter den versierden band vormt een schuin oplopende daklijst den overgang tot een tweede laag van de dakconstructie, waarin, zooals elders eveneens het geval was, de eerste zich herhaalt: een paar gladde uitspringende lijsten en dan de versierde band, wederom met dieren te midden van rank-ornament, doch met leeuwenkop-motieven in de antefixen. De rest van het dak ontbrak, maar ook hier werden zooveel fragmenten uit het omliggende terrein weergevonden, dat de Oudheidkundige Dienst een reconstructie kon ondernemen. Het resultaat ziet men op plaat 78, waar opnieuw blijkt, hoe geheel anders zulk een monument er met dak uitziet en welk een belangrijk bouwdeel wij van de meeste tempels missen. Op de horizontale banden volgen de gewone voetstukpilasters, dan weer twee ornamentbanden, en zoo vervolgens. Een drietal uitspringende lijsten,

de middelste plat en geornamenteerd, de beide andere tot beulingen gehakt, vormt den overgang naar het topstuk, dat boven een lotusojief en twee zaadhuisreeksen zich in den reeds meermalen aangetroffen, vierkanten, ietwat plompen, naar buiten uitwijkenden vorm verheft, en aan de zijden door opstaande driehoeken met facet-ornament wordt gesierd.

De nis-uitsprongen zijn met hun gladde uit- en inspringende lijsten weer vrij eenvoudig en ook de naar voren tredende nis- en poortomlijsting is onversierd. Aan de voorzijde is het eenige onderscheid, dat boven de trapvleugels, welke weder de gewone afhangende, driehoekige, versiering dragen, kleine voetstukjes tegen den tempelvoet geplaatst zijn, welke die poort-omlijsting schragen, en dat op een rechthoekig plaatje aan den bovendorpel het jaartal prijkt. Daarentegen zijn aan alle zijden de uitsprongen verder volkomen gelijk, ook wat aangaat de fraaie, daarboven aangebrachte monstercoppen, met klauwen en slangen tegen een achtergrond van krulwerk. Zij zijn in hun opzet van denzelfden aard als die te Djedong; trouwens het geheele monumentje doet sterk aan de poorten daar ter plaatse denken, welke, als zij haar verdere ornament gekregen zouden hebben, ongetwijfeld nog duidelijker de verwantschap in het oog zouden doen springen. Van binnen biedt het gebouw, met zijn trapsgewijs oplopend gewelf, niets bijzonders. Tegenover de gedurfde innovatie van den hoofdtempel en het Nāga-monumentje, vertegenwoordigt deze kleine tempel de oude, klassieke Madjapahitsche kunst; hij is daardoor in deze omgeving minder opvallend, maar op zichzelf beschouwd een mooi en gaaf voorbeeld van een kunstrichting, welke er alle recht op had, te midden van het streven naar nieuwe vormen voor nieuwe denkbeelden, haar eervolle plaats te behouden.

Van het onafgewerkte terras in den Noord-Westhoek, naar Balische opvatting de Bale-agoeng voor vergaderingen, feestmaaltijden enz., heeft de ontgraving aan het licht gebracht, dat er vier toegangstrappen zijn, één aan de Zuidzijde, één aan de Noordzijde en twee op het Oosten. De driehoeken tegen de trapvleugels zijn evenmin van ornament voorzien als de tusschen twee ojeeven¹gevatte teerling, doch

onder langs den voet van het terras liggen slangenlijven, waarvan de koppen naast de trapvleugels omhoog steken, terwijl eveneens aan de hoeken van het monument er twee opkronkelen. Achter de slangenkoppen der trappen staat telkens in den hoek van vleugel en terras een knotsdragende wachter op een doodskoppenvoetstuk. Er lagen in deze buurt verder een groot aantal neuten. Een viertal versierde voetstukken, paneel met ruit tusschen posten met dierfiguren, en een kronkelend lint als bovenafsluiting, liggend ten Westen van het pēṇḍapa-terras uit 1375, bleek op baksteenfundeering te rusten, die echter geheel vervallen was. Dit zou, alweder naar Balische traditie, de plaats zijn voor den officieerenden priester, als bij groote plechtigheden de offers waren uitgesteld op genoemd jaartal-terras.

Het eenige overblijfsel, dat ons nu in deze eerste terreinafdeeling nog ter beschrijving rest, is dit pēṇḍapa-terras met de reliefs. Wij zullen ons met de beteekenis dier reliefs niet al te zeer in bijzonderheden kunnen bezighouden; indertijd heeft Brandes eenige gegevens voor de verklaring aan de hand gedaan, doch een bevredigende oplossing vermocht deze geleerde nog niet te geven. Kort geleden is het aan Van Stein Callenfels gelukt van een vijftal tafereelen de verklaring te vinden, en wel aan de hand van den Boeboekshah-tekst, zooals wij zoo dadelijk zullen zien.

Het terras ligt met zijn lengte-as van Noord naar Zuid en is geheel van natuursteen. Aan de voor- of Westzijde zijn twee trappen aangebracht, waardoor deze wand in drie vakken wordt verdeeld. De trapvleugels dragen van boven tegen den voorkant den afhangenden driehoek; tegen de voluut echter heft zich een nāga met den kop omhoog, en het lichaam dezer slangen loopt dan verder door langs den benedenrand van het terras, te beginnen met de kleine uitbouwttjes, die in de hoeken van vleugels en terraslichaam geplaatst zijn en die hier niet een torentje weergeven, doch een hoeksierstuk met een gevleugelden rākshasa, knielend op het eene been. Om het slangenlijf, dat geleidelijk dunner wordt, slingert zich een naar evenredigheid dikker wordende staart van een tweede slang; op die wijze blijft de uit beide slangen gevormde onderband steeds

dezelfde afmeting behouden. Deze band wordt op overeenkomstige wijze om het geheele terras voortgezet; de staarten zijn telkens ineengestrengeld, de voorlijven steken omhoog, op pilasters, die zoowel op de hoeken van het terras zijn aangebracht als op twee plaatsen aan de achterzijde, zoodat deze laatste ook weer in drie vakken wordt verdeeld. Men heeft op die pilasters telkens twee voorlijven van aansluitende slangenfiguren; die voorlijven kronkelen zich ineën, doch ze dragen te zamen slechts één kop, waar beide met een band versierde nekken in uitloopen.

Boven den slangenband is tusschen de slangenpilasters het terras omgeven door een fries met reliefs tusschen ojieven en overgangslijstjes, terwijl daarboven als kroonlijst een vooruitspringende reliefband fungeert, versierd met een kronkelende twijg, tusschen welker windingen ranken en rozetten, maar ook dierfiguren zijn aangebracht, en wel zoo, dat er klaarblijkelijk dierfabeltjes door geïllustreerd worden. Ze komen alleen op voor- en achterzijde voor. Men herkent een paard, een tijger tegenover een aap (vgl. p. 115 en I p. 306), en dan verschillende tooneelen van leeuw en stier met een jakhals; dat laatste ongetwijfeld het bekende verhaal van de vijandschap dier vroegere vrienden door het stoken van een jakhals (vgl. p. 114 en I p. 508); ook de geschiedenis van stier en kaaiman (p. 113, 115 en 269), is vertegenwoordigd. Dan vindt men eenige menschen, een *nāga*, een varken en een stekelvarken, nog een tijger; deze laatste verhalen zijn nog niet herkend. In het middenvak aan de achterzijde staat in dezen zelfden bovenband het jaartal. Geheel symmetrisch zijn de fabels niet aangebracht.

Bij de reliefs op den teerling valt allereerst het duidelijke in hun wijze van voorstellen op; er zijn episodes, die men ook zonder den tekst te kennen kan aflezen, en die vroeg of laat het terugvinden van den tekst tengevolge moeten hebben. De korte inscripties, zeker weder aanwijzingen voor den beeldhouwer, die hier en daar nog aanwezig zijn, een 18 stuks in het geheel, bieden naar gewoonte voor de verklaring weinig hulp; echter blijken ze toch den weg te hebben gewezen naar den tekst van het voorgestelde, want een hunner luidt *bubuksah!* Van de sprekende episodes noemen wij het

optreden van een gevleugelde slang; rēshi's met hun tulbandvormigen hoofdtooi, en van eenige bhōēta-figuren; een tijger, die eerst op een man aanstormt, doch hem later tot rijdier strekt; een bosch waarin zich verschillende spookgedaanten vertoonen en ook de boomen tot spoken vermomd zijn; een tocht per boot over het water, waarbij een der beide inzittenden in het water valt, om hulp vraagt aan een slangenkoning en vervolgens op een zeemonster de overtocht doet met een kistje in de hand; een dame, die per draagstoel wordt vervoerd; een papegaai, die een brief ontvangt, er mede over het water vliegt en hem aan een jeugdige schoone overhandigt; een rēshi, die met een vrouw op een gambang-achtig muziekinstrument¹⁾ speelt, terwijl een tafel met spijs gereed staat, doch die later het instrument omver gooit en aan zijn gezellin attenties wijdt, welke haar weinig aangenaam schijnen te zijn; een orkest van trommelslagers; nog weer eens een tocht over het water, thans van een vrouw op een zeemonster, en nog weer eens een brief-episode. Zooals men ziet, een zeer avontuurlijk geheel, een geïllustreerde roman die, voor zoover is na te gaan, van links naar rechts loopt. De tijger en de vrouw op het zeedier herinneren aan Soerawana.

Het door Van Stein Callenfels herkende stuk dezer reeks is dat, waarin die tijger optreedt. Het heeft geen nut hier de geheele Boeboekshah-geschiedenis te verhalen; van belang voor de verklaring der reliefs is het volgende. Twee broeders, Boeboekshah en Gangaking, zijn kluizenaar op den Wilis; zij volgen daarbij een verschillende methode, zooals ook reeds in hun naam ligt opgesloten, want de eerste eet van alles, ook dieren, die hij vangt, en de tweede houdt zich slechts met de hoogst noodige planten in het leven²⁾. Om hen op de proef te stellen zendt Bhaṭāra Goeroe zijn dienaar Kālāwidjaya in de gedaante van een witten tijger, die zich bij hen vervoegt met de mededeeling, dat hij menschen vleesch wenscht te

¹⁾ Voor dit merkwaardig instrument zie men nader Not. Bat. Gen. 1919 p. 191—193 en Djawa 2 (1922) p. 34—40 en 136.

²⁾ Zeer terecht wijst Van Stein Callenfels erop, dat dit verschil van opvatting zich weerspiegelt in de leefregels van den Padānda Boeddha en Padānda Ćiwa op Bali.

eten. Gagang aking zegt, dat hij zelf veel te uitgeteerd is om behoorlijk voedsel op te leveren en verwijst den tijger naar zijn broeder; deze laatste blijkt volkomen bereid zich te laten verslinden: hij heeft zelf ook levende wezens opgegeten slechts met het doel hen in hooger en staat herboren te doen worden. Alleen Boeboekshah is dus de ware heilige; hij wordt door den tijger op zijn rug naar den hemel gevoerd, en Gagang aking moet er zich mee tevreden stellen den tijger aan den staart vast te houden. De hoogste hemel wordt aan Boeboekshah toegewezen, doch zijn broeder moet zich met een geringer aandeel in de hemelsche genietingen vergenoegen. Op de reliefs nu zien wij allereerst de beide broeders in de kluizenarij disputeeren, waarbij de dikke, weldoorvoede Boeboekshah duidelijk van den mageren Gagang aking te onderscheiden is. Vervolgens vindt men den tijger in gesprek met den laatste, en op het derde tafereel springt het dier op Boeboekshah toe (dit is het tafereel met de inscriptie). Daarna heeft de hemelvaart plaats, met Boeboekshah op den rug, Gagang aking aan den staart van den tijger, en eindelijk leidt Kālawidjaya in godengedaante de beide broeders tot Bhaṭāra Goeroe.

Hierboven hebben wij melding gemaakt van Brandes' gevoelen, dat deze reliefs in hun kunst zich zeer nauw aansluiten bij Tjandi Djago. Hoewel er in het algemeen zeker overeenkomst is, kunnen wij niet verhelen dien band minder duidelijk te achten dan genoemde geleerde; Djago met zijn horror vacui in de mise-en-scène en het meer geprononceerd wajang-achtige in de optredende figuren, onderscheidt zich onzes inziens onmiskenbaar van deze pēṇḍapa-reliefs, die wij liever met de Krēṣṇāyāṇa-reeks van den hoofdtempel, of met Tigawangi in verband zouden willen brengen. Intuschen heeft men bij de studie der verschillende Hindoe-Javaansche stijlen nog te weinig vaste punten, om met eenige zekerheid conclusies te trekken en niet de kans te loopen zich door toevallige uiterlijke overeenkomsten of verschilpunten van het wezen der zaak te doen afleiden.

Voor de beschouwing van het laatste monument van Panataran begeben wij ons naar den anderen kant van het terrein, aan de

Zuid-Oostzijde achter den hoofdtempel, buiten den ringmuur en geheel beneden aan de heuvelhelling. Een trap in de nabijheid van het „tempeltje van den rijksbestierder” (p. 270) voert er langs een baksteen en altaar, naar gewoonte als tempellichaam geprofileerd, heen. Hier liggen de overblijfselen der badplaats van 1415 (plaat 87). Wat er van rest, is een langwerpige waterbak, open aan de ééne lange zijde, op het Oosten. De drie wanden hebben een onderbouw van baksteen en daarboven een reeks andesietblokken met reliëfvoorstellingen; het in den baksteen aangebrachte lijstwerk is geheel afgesleten. Boven de reliëfs zijn zonder eenigen overgang een paar lagen andesietsteen te zien, die daar echter oorspronkelijk niet behooren. Aan den voorkant worden de zijwanden afgesloten door een pilaster van andesiet, aan welks twee zichtbare zijden een groote menschenfiguur in eenvoudige kleeding en sobere belijning is gehouwen.

In hun vervallen staat vormden deze schamele resten onder het overhangend groen, met de vischjes in het heldere water en de schaduw rondom, een idyllisch plekje; de restauratie heeft hun charme aan hun blijvend behoud opgeofferd. De reliëfs doen weder dierfabels zien, waarbij doorgaans twee tafereelen aan één verhaal schijnen te zijn gewijd. De eerste voorstellingen, van links te beginnen, zijn ons niet duidelijk: een rund, een aap, een slang en een man, die een sēmbah maakt, dan wat hooger geplaatst nog eens drie dieren, waaronder het rund opnieuw te herkennen is, vervolgens een berg, waar een hagedis (of krokodil) tegenaan kruipt en een vogel bovenop zit, en ten slotte een man met een mes, omkijkend naar een slang. Dan komt het verhaal van de onvoorzichtige schildpadden, op dezelfde wijze als op het zoo straks beschreven ruggestuk van den grooten rākshasa (p. 269). Deze fabel moet van rechts naar links gelezen worden: de gans zit op den grond en laat de twee schildpadden zich aan den stok vastklemmen; daarna vliegt zij door de lucht met haar last, terwijl twee honden op den grond zitten, en eindelijk vliegt zij alleen verder, en zijn haar reisgenooten klaarblijkelijk neergestort. Het derde verhaal is ons weer onbekend; een leeuw drijft twee runderen voor den ploeg, en daar-

naast zit hij alleen in het bosch; ditzelfde relief bevat het jaartal. Nu volgen stier en kaaiman (zie p. 277), eerst tegenover elkander, dan de stier door het water zwemmend met den kaaiman op zijn rug. En eindelijk de jager met het hert en de schildpad (zie p. 269); hij loopt met zijn eerste prooi aan den draagstok en daarnaast ziet men hem jacht maken op het hert, en zoodoende de schildpad gelegenheid geven in het water te verdwijnen. Deze laatste fabels loopen dus links-rechts, zoodat de volgorde in de afzonderlijke gevallen niet dezelfde blijkt. Mogelijk dient men uit te gaan van het midden, waar het jaartal staat, en dan naar rechts en naar links te lezen. Zooals men ziet, zijn het drie van de dierfabels op de rākshasa's met nog minstens twee andere.

Het heiligdom van Palah, als geheel, was toegewijd aan Çiwa, den Goddelijken Bergheer. Schijnbaar is daarmede het feit in strijd, dat Horsfield in 1815 alleen een Brahmā-beeld op het bovenste terras vond, schijnbaar, niet slechts omdat Brahmā nergens zelfstandig als tempelheer op Java voorkomt, doch uitsluitend als lid der Drieëenheid, maar vooral omdat, zooals wij zagen (p. 267), de reconstructie van den bovenbouw heeft doen blijken, dat de Brahmā slechts in een der buitennissen was geplaatst. Het beeld wordt door Horsfield zeer geprezen om zijn bewerking, zoodat het te betreuren valt, dat het thans verloren is gegaan, evenals een ander beeld, dat diezelfde onderzoeker op het tweede terras aantroef.

Van verdere losse beelden verdient een Çrī bijzondere vermelding, die in een paar stukken buiten het terrein lag: een rijk versierde godinnengestalte, vierhandig, met een lotusknop in de voor het lichaam gehouden voorhanden en een schelptrompet in de eene achterhand (de andere is geschonden). Tegen de achterzijde een fraai ornament van rijstplanten met gevulde aren. Voorts nog eenige rākshasa's, één met knots en worgkoord, een ander met knots en dolk; ook Van Kinsbergen fotografeerde een merkwaardig exemplaar, van de Bale-agoeng afkomstig, met slang om het middel, opgeheven knots en een klein wachttertje aan zijn voeten. Voorts zijn er een groote menigte bouwfragmenten, o. a. met diervoorstellingen, stukken van daken, omlijstingen, en andere dergelijke brokstukken.

Ook het omliggend terrein kan wellicht nog wat opleveren; in de koffielanden werden bijvoorbeeld de neuten voor een pēṇḍapa gevonden, 36 stuks in 3 rijen van 12, op regelmatige afstanden boven een terras, dat ongeveer 6 bij 50 M. gemeten kan hebben en ongetwijfeld eertijds een steenen omwanding had. Het riviertje ten Noorden en Noord-Westen van den tempel leverde, behalve een reeds door Hoepermans beschreven bovendrempel met het jaar 1295, A. D. 1373, door hem indertijd nabij den hoofdtempel aangetroffen, nog eenige fragmenten van miniatuur-tempeltjes, waarvan een paar, met antefixen en monsterkoppen, door combinatie met andere steenen tot den top toe gereconstrueerd konden worden.

Bij den grooten weg, ten Noord-Oosten van het terrein, werd een badkamer blootgelegd, en weder herbouwd, ofschoon enkele onderdeelen niet geheel vaststonden. Het zijn twee vertrekken naast elkaar, binnen een ommuring, die zich aan de hoeken en het midden der zijden tot voetstukken van torentjes verbreedt; deze laatsten zijn van het ook aan den hoofdtempel beschreven tempelmodel, met hoog opgaande bekroning. De profileering van muurwerk en voetstukken is dezelfde: gladde teerling tusschen onversierde uiteinden inspringende lijsten. In een der lange zijden van het rechthoekige gebouw geven twee gespleten poortjes, aan weerszijden van een wat grooter torentje, toegang tot de kamers, die omringd zijn door spuiers, in den vorm van verlijnde makara's. Boven de middenspuier in den achterwand van een der kamers kon nog een godinnebeeld tegen een hoog achterstuk herplaatst worden; de stijl van dit beeld geeft aanleiding het bouwwerk in de veertiende eeuw te dateeren. De oude waterleiding en de bron, die het water leverde, zijn teruggevonden, en zodoende kon de watervoorziening opnieuw in werking gesteld worden, wat het monument eerst recht deed herleven.

Nog weer ± 100 M. naar het Noorden kwam een stuk van een grooten rijweg van ± 5.50 M. breedte voor den dag, nagenoeg in Oost-Westelijke richting; in het Westen loopt hij verder onder de sawahs door, naar het Oosten verliest hij zich onder de heuvels. Ten slotte vond men nog de resten van een ongeveer 200 M. Noordelijk

van den tegenwoordigen grooten weg gelegen oudheid, misschien eveneens een badplaats, waarvan thans slechts een stuk muur van natuursteen en een van baksteen te zien zijn.

Over de beteekenis van Panataran uit kunsthistorisch oogpunt spraken wij daarstraks reeds; thans willen wij nog even wijzen op het belang van dit complex in een ander opzicht. Waar elders een enkel gebouw met hoogstens één of meer bijtempeltjes gespaard is gebleven, hebben wij hier een groot terrein, in zijn drie afdeelingen met allerlei soorten van monumenten en bouwwerken gevuld. Het nauwkeurig vaststellen van den plattegrond van dat alles en de onderlinge verhouding dier gebouwen zal een belangrijke stap wezen om ons te leeren zien, hoe een groot Oost-Javaansch tempelcomplex *als geheel* ingericht was, welk samenstel van heiligdommen en profane monumenten deze eeredienst behoefde en in hoeverre daarvan nog de nawerking is te bespeuren op Bali. Voor het onderzoek in deze richting, de studie der Hindoe-Javaansche sacrale antiquiteiten, wordt Panataran, zooals de laatste opgravingen dat aan het licht brachten, een onzer voornaamste bronnen.

Litteratuur:

Inventaris n°. 2045.

Horsfield bij Raffles, *History of Java* (1817) II, p. 38—40; Rigg, *Tour from Sourabaya enz.*, *Journ. Ind. Arch.* 3 (1849) p. 236^{bls}—247^{bls}; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 355—361; Brandes in *Not. Bat. Gen.* 1893 p. 76—82; André de la Porte en Knebel, *De ruïnen van Panataran*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 42 (1900) p. 263—296; Brandes in *Rapp. Oudh. Comm.* 1901 p. 9—14; dezelfde, *Notulen Bat. Gen.* 1902, Bijl. II en III; dezelfde in *Rapp.* 1903 p. 19—21 en 23—27; Knebel, *Beschrijving van de Hindoe-oudheden in de afdeeling Blitar*, *Rapp.* 1908 p. 78—131; Brandes, *De wolkentoneelen van Panataran* (Singasari-monografie, 1909); *Het heiligdom te Palah*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 56 (1914) p. 233—237; Van Stein Callenfels, *De bas-reliefs van het tweede terras van Panataran*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 56 (1914) p. 345—349 en 57 (1915) p. 219—240; Perquin, *Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan Tjandi Panataran*, *Oudh. Versl.* 1915, 4, p. 148—153, en verdere opgravingsverslagen in *Oudh.*

Versl. 1916—1917, in het bijzonder 1916, 1, p. 3—6; 2, p. 44 sq.; Perquin, De herbouw van het Naga-monumentje te Panataran, Oudh. Versl. 1917, 4, p. 128—130; Van Stein Callenfels, Verklaring van Basrelief-series, A. De Bubuksah-serie aan het pendapa-terras te Panataran, Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918) p. 348—361; Oudh. Versl. 1918, 2, p. 56—61; 1919, 1, p. 5—10; De Haan, De reconstructie van de badplaats te Panataran, Oudh. Versl. 1920, 4, p. 125—129.

TWINTIGSTE HOOFDSTUK

ONGEDATEERDE OOST-JAVAANSCHÉ TEMPELS

Terwijl wij in de vorige hoofdstukken die overblijfselen op Oost-Java beschreven hebben, welke wij om bepaalde redenen aan een min of meer nauwkeurig vast te stellen tijdperk der Javaansche geschiedenis meenden te kunnen toeschrijven, en in het volgend hoofdstuk nog eenige tempels zullen behandelen, die met zekerheid of waarschijnlijkheid tot de latere, vijftiende-eeuwsche periode behooren, daar resten nog een aantal gebouwen, van welke niet voldoende gegevens beschikbaar zijn om hun indeeling binnen een dier tijdvakken te wettigen. Ook wanneer zij zich in hun architectuur of kunst wel degelijk bij een bepaalde groep aansluiten, moeten wij toch voorzichtig zijn in hun toevoeging tot de groep in kwestie; wij hebben voorbeelden genoeg gezien, dat een of andere kunstrichting zich gedurende vele tientallen van jaren is blijven handhaven, ook al werd in dienzelfden tijd aan andere, nieuwere richtingen een zekere voorkeur geschonken, en dat monumenten, welke een groote overeenkomst in opzet en decoratie vertoonden, niettemin door een belangrijke tijdsruimte gescheiden bleken te zijn. Wij zullen het dan ook niet wagen, de thans te behandelen gebouwen op kunst-historische gronden in een tijdvak te plaatsen en constateeren hoogstens, welke de richting, de school is, waarbij zij zich aansluiten. Er is dan misschien een zekere waarschijnlijkheid, dat zij werden opgericht in den tijd, dat die richting de overhand had, maar zekerheid bestaat er allermint.

Wij hebben hier dan vooreerst het oog op die overblijfselen, welke de sporen vertoonen van nog buiten twijfel kunstwerken te zijn geweest en geen blijk geven van den verloopenden, zich vergroevenden kunstsmaak, die in de producten der vervalperiode een nood-

lottigen invloed doet gelden. Het zijn heiligdommen die, wat hun kunst aangaat, een waardige plaats zouden innemen in den Madjapahitschen bloeitijd, en die dan ook zonder al te groote onwaarschijnlijkheid in de veertiende eeuw gesteld zouden kunnen worden, maar waarvan om de boven gegeven redenen toch veiligheids-halve de mogelijkheid moet worden opengelaten, dat zij nog in de vijftiende eeuw de oude tradities hebben voortgezet, of wel in den Singhasārischen tijd (of het eind van den Kaḍirischen) de voorbeelden hebben gesteld, die latere geslachten bij voorkeur zouden volgen. Van een chronologisch strenge afscheiding is nu eenmaal geen sprake en het zou al even verkeerd zijn te meenen, dat tegelijk met de opperheerschappij van Madjapahit in den Archipel, zich opeens kant en klaar een klassieke Madjapahitsche kunst had openbaard, als dat met het overlijden van Hayam Woeroek even plotseling het verval van rijk en kunst zou zijn ingetreden.

Het vermelden van den dood van den grooten koning geeft ons aanleiding ook een enkel woord aan zijn, helaas niet meer teruggevonden, graftempel te wijden. Dat wij dien niet kennen en hij waarschijnlijk niet meer bestaat, is zeker te betreuren, want hoe vaak hebben wij bij de voorafgaande hoofdstukken niet in de koninklijke grafmonumenten vaste aanknoopingspunten voor onze beschouwingen gevonden, en welk een schitterend gedenkteeken hadden wij voor dezen prachtlievenden vorst op het hoogtepunt van Madjapahit's luister mogen verwachten. De Pararaton vermeldt zelfs de bijzetplaats niet, en slechts langs een omweg kunnen wij enkele gegevens dienaangaande bemachtigen. In een der door genoemd geschiedwerk bewaarde namen van dien vorst, Bhra Hyang Wēkas ing Soekha, meenen wij op grond van dat „hyang” een aanduiding te zien van den koning in vergoddelijkten toestand, na zijn bijzetting dus bij voorkeur, waarbij dan Wēkas ing Soekha de plaats van vereering zou aangeven. Van 's vorsten eveneens als Wēkas ing Soekha bekenden kleinzoon nu wordt vermeldt, dat hij begraven is in het heiligdom Paramasoekhapoera (juist het Sanskrit-aequivalent van Wēkas ing Soekha) te Tadjoeng, en dat zou dus de plek kunnen zijn, waar grootvader en kleinzoon beiden een

laatste rustplaats vonden. Tadjöeng, aan Çiwa geheiligd, lag blijkens een inscriptie in het tegenwoordige Bërbëk, niet ver van het heiligdom Çri-Djayāmrëta, welks stichtingsoorkonde bij de op pag. 27 hierboven besproken Tjañdi Lor is gevonden. In die buurt zal dus ook de plaats van Paramasoekhapoera gezocht moeten worden; dat er nog veel van het heiligdom over zou zijn, is wel uitgesloten, maar mogelijk zal de bodem toch nog wel gegevens van eenig belang te voorschijn kunnen brengen.¹⁾

Het eerste bouwwerk van de thans te behandelen categorie, ligt niet ver van de hoofdstad; het is Tjañdi Bangkal (plaat 88), in de Brantas-vlakte ten Noorden van den Pënanngoengan, in de richting van Djëdong. Litteratuur bestaat er heel weinig over: een korte mededeeling in Veth's Java, aan een handschrift van Wiselius ontleend, een eveneens zeer beknopte vermelding bij Verbeek, en de voorloopige opname door Knebel in 1907. De eerste foto's zijn in 1912 door de Oudheidkundige Commissie vervaardigd, een voorziening tegen verder verval heeft in 1919 plaats gevonden.

Inderdaad was het monument deze maatregelen alleszins waardig. Het is in hoofdzaak een baksteenbouw en heeft door dit broze materiaal weer veel te lijden gehad van afbrokkeling en afslijting. Er staat echter nog heel wat van overeind. Vóór het gebouw, dat naar het Westen gericht is, ligt evenals bij Tjañdi Kidäl nog een terras, hetwelk 10 bij 6 M. meet. Een andere eigenaardigheid, die dadelijk opvalt, en welke wij dan ook direct willen vermelden, is de opgang. Tegen het soubasement is een bordes uitgebouwd en daar staat de trap niet recht van voren tegenaan, maar er zijn twee trappen, één aan elken zijkant van het bordes, Noordelijk en Zuidelijk dus. Eerst van boven op het bordes voert een middentrap naar den ingang. De treden van die trap zijn van andesiet en diezelfde steensoort is niet slechts gebruikt, gelijk zoo vaak, voor de strekken boven ingang en nissen, maar eveneens voor de daarop rustende bovenafdekking van deze bouwdeelen en de bijbehorende monsterkoppen. Daardoor hebben juist deze versieringen meer stevigheid

¹⁾ Verg. het in het volgend hoofdstuk over Tjañdi Ngëtös opgemerkte.

gekregen, dan anders het geval zou zijn geweest. Behalve den sluitsteen van het gewelf is verder alles van baksteen.

Het soubasement is 6.48 M. in het vierkant en 1.76 M. hoog, terwijl het bordes 3.93 M. vooruitspringt. De opzet is, zooals dikwijls op Oost-Java, een afwisseling van pilasters en casementen, waaraan hier intusschen toch weer een eigen karakter is gegeven. Doorloopen om het soubasement doen alleen de drie gladde voetlijsten en, naar men vermoeden mag, de kroonlijsten, van welke door afbrokkeling niet precies de samenstelling blijkt. Daar tusschen in hebben de pilasters, op de hoeken en langs de wanden, opnieuw eigen gladde lijstjes langs beneden- en bovenkant, terwijl de casementen tusschen twee ojieven zijn gevat. Die casementen, drie aan elken wand, en twee aan den voorkant, worden door een insnijding van de ojieven gescheiden en lijken daardoor geheel omlijst te zijn; de uit de dubbele indieping te voorschijn komende figuur is het ook reeds herhaaldelijk aangetroffen kruis met trapsgewijs gevulde hoeken, een soort gekartelde ruit dus; doch wat hier het bijzondere uitmaakt is, dat de zijarmen telkens zich in bandvorm voortzetten, zoodat er een soort van middenband van het ééne kruis over den pilaster heen naar het andere gaat. Midden op den pilaster is dan een klein soortgelijk kruisje als ondergrond voor een rechtzijdige, opstaande ruit aangebracht, die dus min of meer als antefix fungeert, en op de hoekpilasters vindt men grootere sierstukken in leeuwenkop-vorm.

Tegen dit soubasement is zonder eenigen overgang het bordes met een eigen profileering aangeschoven, waarin wel een casement voorkomt, doch van kleiner afmeting en met geheel anderen inhoud; een opstaanden, smallen ellipsvorm. De trapvleugels wijken dan opnieuw af; alleen het ondergedeelte, met kleine, gladde pilasters en ledige, langwerpige casementen, is nog duidelijk te zien. Tusschen deze vleugels en den zijwand, waarop zij aansluiten, onderbreken hoekgebouwtjes het profiel opnieuw, en ten slotte keert aan de voorzijde van het bordes het oorspronkelijk aanzien van het soubasement zelf weder terug. Datzelfde motief van de paneelen met de kruisen, is tevens de versiering van het afzonderlijke terras, dat ook

daardoor bewijst bij den tempel te behooren en in samenhang daarmee te zijn geconstrueerd.

De bovenzijde van het bordes ligt grootendeels in puin, evenals de vleugels der trap, die dezen stoep met den ingang verbond. Het vierkante tempelgebouw rustte dan verder op een afzonderlijken voet, die ook zeer verminkt is, maar waarvan toch nog is vast te stellen, dat hij tusschen de gladde voet- en kroonlijsten weder een samenstel van pilasters en casementen bevatte, gelijkend op, doch eenvoudiger dan, dat van het soubasement. Alles is gedrukker en daardoor meer in de breedte gehouden; de middenband ontbreekt, evenals de ojieven en de insnijdingen boven en beneden de casementen, die zonder meer bij de gladde lijsten van voet en bekroning aansluiten. Van het nu volgende hoofdlichaam is het onderste gedeelte ook zoodanig geschonden, dat het juiste beloop slechts in bijzonderheden valt na te gaan met behulp van de overeenkomstige teruglopende lijsten aan de bovenzijde. Het blijkt een samengesteld profiel te zijn geweest, met tusschen ojief en teerling de gebruikelijke uitspringende bovenlijst en nog een tweede uitspringende lijst, beide voorzien van een tweetal overganglijsten. Onder de bovenlijst is ook nog een versierde bovenband zichtbaar, en wel een dubbele, d. w. z. het ornament zet zich op een tweeden, iets naar achteren liggenden band voort. Het versieringsmotief is door afslijting zeer moeilijk te herkennen; de gewone guirlandeband is het in elk geval niet. Zien wij goed, dan ligt er een verlijnde leeuwenkop aan ten grondslag, waarvan de bovenhelft, met tot afhangende krullen verworden ooglijnen en wangstukken in bladornament, op den eersten band staat, en de benedenhelft door twee naar binnen gewende kaakstukken, met daartusschen hangend bladmotief, op den ondersten band is vertegenwoordigd. Van de versiering, die op den corresponderenden benedenband onder den teerling verwacht zou mogen worden, is niets overgebleven, evenmin als er iets aangaande een middenband blijkt. Een kleine verdikking aan de tempelhoeken ter hoogte, waar die middenband gezeten zou moeten hebben, doet vermoeden, dat hij inderdaad eenmaal aanwezig was en aan die hoeken antefixen droeg.

Met de verminking van dit deel van den teerling zijn ook de omlijstingen van ingang en nissen afgebrokkeld, zoodat wij er alleen de in gladde lijsten gehouden bovenafdekking in hardsteen van over hebben, sinds de restauratie door een pilastertje ondersteund. Aan den ingang draagt die een grooten monsterkop, terwijl boven de nissen van achter- en zijwanden, welke betrekkelijk laag en van geringe afmetingen zijn, een overeenkomstige kleinere kâla-kop prijkte, waarboven dan de nis klaarblijkelijk nog een, eerst van glad lijstwerk voorziene en vervolgens zich toespitsende, bekroning heeft gedragen; ook hier zijn de bijzonderheden verloren gegaan en is ternauwernood zoo ongeveer het beloop te volgen. Naast den ingang bevonden zich eveneens een paar kleine nissen, wederom met andesiet-afdekking en een hoog oplopende bekroning; als sierstuk dient hier echter geen gewone monsterkop, maar een geheel tot krullijnen en arabesken versierde leeuwenkop. De groote kâla boven de deur en de kleinere der andere nissen zijn daarentegen op hunne wijze natuurlijk gebleven, met betrekkelijk sobere versiering aan den kop zelf, langs muil en wenkbrauwen, een vlamornament tusschen de horens, klauwen terzijde en, bij den grooten kâla, doodskop-oorhangers en wijd uitwaaiende lokken, welke aan de zij-kanten tot krullen zijn gedraaid. De ingang zelf is opmerkelijk nauw, 51 c.M. bij eene hoogte van 1.83 M.

De kroonlijst, door een paar overgangslijsten van het boven-ojief gescheiden, draagt nog een deel van het dak, hetwelk zich in zijn tegenwoordigen staat tot 10.60 M. boven het tempelterrein verheft. De versiering is weder vrij sober, de opzet volgt de gaarne toegepaste afwisseling van horizontale en dragende gedeelten. Wij vinden dus vooreerst twee horizontale lagen, door een insnijding gescheiden, welke glad zijn gelaten behoudens de verminkte en ten deele verdwenen antefixen op de hoeken en in het midden. Dan komen twee lagen met de bekende rijen van als „torentje” behandelde pilasters, alle glad van lijsten en zeer eenvoudig; en daarboven is bij den nieuwen horizontalen band het dak afgebroken. In de ruimten tusschen de bekroningen der pilasters zijn afhangende driehoekige versieringen aangebracht, van denzelfden aard als de

zoo dikwijls voor trapgevels gebezigde. Dat zij bij het onderste deel der pilasters ontbreken, zal wel een gevolg zijn van het feit, dat zij op die plaats van den beganen grond af toch niet te zien zouden zijn geweest.

Gaat men den tempel binnen — op het oogenblik is dat niet meer mogelijk, aangezien bij de restauratie de ingang is dichtgemetseld — dan passeert men een dubbelen drempel met ronde pal- en recht-hoekige postgaten. De bovendrempel vertoont de gewone uitschulpingen. De tempelkamer, 1.86 M. in het vierkant, heeft gladde wanden, die op een hoogte van 2.50 M. in het gewelf overgaan, hetwelk, zich bij telkens vier steenlagen trapsgewijs vernauwend, op een hoogte van 4.95 M. den sluitsteen bereikt. De vloer van de tempelkamer lag vrij hoog boven den beganen grond, zooals men reeds kan opmaken uit de twee trappen, welke bestegen moeten worden om de kamer te bereiken. Er bevindt zich daaronder dan ook een diepe put, thans door schatgravers verwijld, die ook door een breed gat in het soubasement naar binnen zijn gedrongen. Verbèek kon nog boven de eigenlijke tempelkamer een tweede ruimte constateeren, om den druk der steenmassa te verminderen, in den trant als te Singasari.

De sluitsteen is bebeiteld met een vierarmigen god te paard, een ronde glorie achter zijn lagen hoofdtooi, met den rechter voorarm op het zadel, de linker den vliegenwaaier hanteerend, en in de achterhanden zwaard en schild. Het ligt voor de hand in dien ruitser de Kalki-awatāra van Wishṇoe te zien, hoewel het niet gemakkelijk gaat zulk een veronderstelling te bewijzen. Trouwens, ook al is zij juist, dan moet toch het voorbeeld van de Garoeda's aan de Çiwaïtische Tjanḍi Kidāl ons er voor behoeden om Tjanḍi Bangkal alleen op grond van dien Wishṇoe voor Wishṇoeïtisch te houden. Niet geheel uitgesloten lijkt het, dat deze plaats, welke ook Bongkal genoemd wordt, overeenkomt met het oude Woengkal; laatstgenoemd heiligdom, dat Çiwaïtisch was, kan volgens de door een oorkonde verstrekte gegevens zeer wel in deze buurt hebben gelegen. Meer dan een mogelijkheid is dat echter niet. Het terrein heeft nog niets opgeleverd, dat eenige aanwijzing geeft omtrent den eere-

dienst, waaraan deze tempel was gewijd. Men heeft het gebouw ook voor een crematorium gehouden; de daartoe aangevoerde gronden lijken ons weinig overtuigend. Op eenigen afstand Noord-Westelijk bevatte de desa Bangsri indertijd een tempeltje van trachiet, dat volgens de beschrijving een pyramidaal oplopend dak en versieringen aan de wanden bevatte. Het is waarschijnlijk het oude heiligdom Kēmbangcī, uit inscripties bekend; thans is er geen spoor meer van te vinden.

De eigenaardige sluitsteen vormt een punt van overeenkomst tusschen dit monument en dat, hetwelk wij thans gaan bespreken en dat zich op aanmerkelijken afstand er van bevindt, de Tjaṇḍi Sawēntar (plaat 89), ten Noord-Oosten van Blitar, wellicht het oude Lwā-wēntar, hetwelk volgens den Nāgarakrētāgama in de nabijheid van Blitar en Palah lag.

Hoepermans is de eerste, die dit gebouw vermeldt, in een bij uitzondering al zeer weinig degelijke beschrijving; hij noemt het monument Tjaṇḍi Tjēṇṭong, naar het nabijgelegen gehucht. Meer positief, doch uit den aard der zaak uiterst beknopt, is het door Verbeek medegedeelde, zoodat Knebel met zijn opname van 1908 de eerste wat meer uitgebreide gegevens verschaft. In 1915 nam de Oudheidkundige Dienst het gebouw in behandeling en sedert had onder leiding van Perquin en De Haan een algemeene schoonmaak en ontgraving plaats, gepaard met de noodzakelijke conservatiemaatregelen. Tegelijk werd het monument opgenomen en in teekening vastgelegd. Door zand van den Kloet had de omliggende bodem een belangrijke verhooging ondergaan, zoodat het geheele sou-basement verborgen lag.

De sluitsteen was reeds lang geleden naar Blitar gebracht, en lag daar op het regents-erf. Het is een vlakke steen van 78 bij 64 c.M., waarvan het ornament gemakkelijker is waar te nemen dan op het zich nog in situ bevindende exemplaar van Bangkal. Het relief is omsloten binnen een doorstralenbundelsomgeven medaillon en stelt een ruiter voor op een dier met paardenstaart en groote opstaande ooren, vermoedelijk wel een paard.¹⁾ De ruiter houdt in de linker-

¹⁾ Volgens Van Stein Callenfels komt zulk een paard bepaaldelijk bij Indra voor.

hand den teugel, welke uit een boven den neus gebonden touw bestaat, de manier, waarop nu nog de karbouwen worden geleid.

Het is intusschen niet om de overeenkomst in het sluitsteen-ornament, dat wij Tjandi Sawentar naast Bangkal gaan beschrijven, maar omdat ook op zichzelf beschouwd dit monument alle kenmerken vertoont van tot de beste Oost-Javaansche bouwkunst te behooren; zelfs zijn er eigenaardigheden, die bepaaldelijk aan den *vroeg*-Madjapahitischen tijd doen denken. Het is van trachiet opgetrokken en vooral het soubasement is, dank zij den Kloet, in voortreffelijken toestand bewaard gebleven. Er is veel onafgewerkt gelaten; het constructief ornament is natuurlijk aanwezig; aan de decoratie is men nog slechts bij het dak, de onderste trapvleugels en de monstercoppen toegekomen. Dit is misschien eenigszins misleidend, want het strakke en eenvoudige, hetwelk de tempel op die manier gekregen heeft en dat ons zoo bijzonder weldadig aandoet, heeft ten slotte niet in de bedoeling van den ontwerper gelegen. Daarentegen laat deze afwezigheid van ornament te meer de schoone verdeeling en fraaie proporties van het gebouw uitkomen. De bijzondere kwaliteiten van het breede, krachtige soubasement onder den wel geschonden, maar meesterlijk opgezette bovenbouw, doen van dit monument een grooten indruk uitgaan, waartoe zeker ook wordt medegewerkt door de ligging, op een door boomen (onder meer een paar prachtige waringins) overschaduwde plek, temidden der sawah's. Westelijk van het tempelterrein, dat ongeveer 36 M. in het vierkant is, stroomt een riviértje. Het is naar dit water, dat de voorzijde van het heiligdom is toegekeerd.

Het soubasement is 2.75 M. hoog en heeft een vierkant grondplan met uitbouw aan den voorkant. Gladde lijsten boven de plint, een beneden-ojief en een uitspringende benedenlijst met overgangsljsten, voeren naar het opgaand gedeelte, en herhalen zich daarboven in omgekeerde volgorde tot een kroonlijst, die bestemd was om met opgelegd ornament te worden versierd; antefixen met uitstekende punten op de hoeken en in het midden, en gerekte ruiten daartusschen. De teerling herinnert weer dadelijk aan veel reeds besproken monumenten, door de geliefkoosde afwisseling van, hier vol-

komen vlakke, pilasters en uitgediepte casementen met het bekende, trapsgewijs in de hoeken aangevulde kruis. Doch ook hier is de bouwmeester er in geslaagd, er weer iets bijzonders van te maken. Binnen in het kruis vindt men namelijk een indieping uitgespaard in juist denzelfden kruisvorm, doch natuurlijk op kleiner schaal, en binnen in die uitdieping is een liggende cylinder zichtbaar (als de bij de poort van Panataran opgemerkte, zie p. 273) die zich naar beide zijden onder het opgelegde kruis schijnt voort te zetten, zoodat men de uiteinden links en rechts van de zijarmen van het kruis weder te voorschijn ziet komen, steeds binnen de omlijsting van het casement. De paneelen hebben daardoor een langwerpigen vorm, tengevolge waarvan er zich dan ook slechts drie aan elke zijde van het monument bevinden.

Tegen den uitbouw, die met de trapvleugels mede 2.50 M. naar voren steekt, zet zich dezelfde profileering in de hoofdzaken voort, dat wil zeggen voet- en kroonlijsten en de sterk uitkomende boven- en benedenlijsten loopen door, en dientengevolge trekt het niet dadelijk de aandacht, dat de ojieven door gladde lijsten zijn vervangen. Het groote verschil is, dat de teerling-versiering van pilasters en casementen is losgelaten en vervangen door een middenband, dik opgelegd, met ojiefjes boven en beneden, en gerekte ruiten als hoofd-ornament; een en ander thans nog glad, maar uit den aard der zaak bestemd voor verdere decoratie.

De trapvleugel is natuurlijk als iets geheel afzonderlijks behandeld. Zien wij doorgaans de voluut op een klein voetstukje rusten, ook hier is dat het geval, doch met dien verstande, dat de bovenlijst langs den geheelen zijkant van den vleugel doorloopt, terwijl de voetstukvormige profileering tusschen bovenlijst en plint zich beperkt tot den naar voren gewenden hoek, en, zoowel naast de trap-treden als aan den zijkant, tegen een afdamming doodloopt. Tegen de zijden der vleugels zijn voorts kleine zijgebouwtjes geplaatst, in gladde lijsten, met uitspringende boven- en benedenlijst, kroonlijst met antefixen, en een eveneens in uit- en inspringende lijsten oplopend dak, welks breed topstuk het zich tot de voluut ombuigende bovendeel der vleugels schijnt te schragen. Van boven vertoonen de

vleugels het gewone lijstwerk met ojiefje; aan de voorzijde zijn zij niet van de gebruikelijke twee driehoeken voorzien, maar is juist boven de voluut een leeuwenkop geplaatst, onder welken slechts de onderste driehoek afhangt. Dit is niet het eenige opmerkelijke aan de trapvleugels van Sawēntar; tegen hun buitenzijde, naast en boven het zijgebouwtje, zijn namelijk de uiteinden van groote vogelvleugels gehakt, de achterste gedeelten van veeren, die als het ware voor de rest achter den voorsprong van het soubasement verborgen zitten. Daar de veeren niet verder uitgewerkt zijn, gelijken zij ook wel op bladeren, en dit heeft, mede in verband met de vondst van een Çrī-beeldje in de nabijheid, tot de onderstelling geleid, dat er ten rechte een rijst-vegetatie of iets dergelijks mee bedoeld is. Oplosbaar lijkt ons dit vraagpunt in het tegenwoordig stadium niet, maar in elk geval is dit ornament iets heel bijzonders. De trap zelf is 70 c.M. breed.

Het volgende bouwdeel, de 95 c.M. hooge voet van het hoofdlichaam des tempels, ligt 80 c.M. terug, zoodat er een kleine omgang overblijft. Buiten het vierkante grondplan treden in het midden der zijden de voetstukjes en vleugels der trappen naar buiten, welke hier, evenals bij Tjañdi Kiḍal, niet alleen voor den ingang, maar ook voor de nissen zijn aangebracht; juist als aan het soubasement was er ornament bovenop de voluut geprojecteerd. De voet zelf is thans al buitengemeen strak met zijn gladde lijsten, doch zou er bij voltooiing van het monument heel anders hebben uitgezien, daar niet alleen de kroonlijst antefix-versiering had moeten dragen, maar ook de teerling bijna geheel wordt ingenomen door een opgelegden middenband, welke ongetwijfeld eveneens ornament zou hebben gekregen. Ook aan de hoeken van de plint, waarop het eigenlijke tempellichaam zich boven dezen voet verheft, waren antefixen van groote afmeting ontworpen, die de hoeken scherp zouden hebben doen uitkomen. De verdere profileering, met ojieven en uitspringende beneden- en bovenlijsten, zou ook een geheel ander aanzien hebben ontvangen, dan zij thans bezit, want er blijkt zoowel gerekend te zijn op de versiering van beneden- en bovenbanden langs den teerling, als van een middenband met de bijbehorende hoek-antefixen.

Het ontbreken van het ornament maakt, dat ook van de in elk geval zeer eenvoudige omlijsting van ingang en nissen niet veel te vermelden valt. Ze zijn alle vier van gelijke grootte en dragen een wel gedeeltelijk uitgevoerden, maar nog niet afgewerkten monstertop. Die aan Zuid- en Oostkant bestaan uit één stuk, aan den Noordkant uit twee, terwijl aan de Westzijde de steenlagen van den tempel gewoon doorloopen. Twee kleine nisjes aan weerszijden van den ingang waren met gladde lijstjes en afzonderlijk breed topstuk afgedekt. Dit deel van het monument meet 3.05 M. in het vierkant.

Het dak is gedeeltelijk over, tot op een hoogte van 10.64 M. boven het tempelplein. De opzet er van verschilt niet van de gewone, en vangt dus aan met twee horizontale lagen, door een insnijding van elkander gescheiden. De onderste is onversierd gebleven, de tweede draagt onmiddellijk naast elkander geplaatste antefix-stukken, waarop een vierkant „zaadhuisje” door opstaande, naar rechts en links gewende krullen wordt geflankeerd. Dan komt de dubbele laag met pilasters, waarbij aan de onderste reeks veel werk blijkt te zijn gemaakt van kroonlijst-antefixen en op de terugliggende bovenste een rijk versierd, hoog oplopend hoekornament is blijven staan. Twee nieuwe antefix-banden dragen dan vervolgens het begin van weder een pilaster-reeks. De rest is weg; trouwens ook van het hier beschrevene is slechts één zijde (het Noorden) geheel over, met de aansluitende stukken van de wanden daarnaast. Uit de gevonden fragmenten kon echter het geheele dak op papier gereconstrueerd worden, en op het terrein staat het topstuk opgestapeld, van den gewonen breedten, iets naar boven uitwijkenden vorm, met driehoekversiering tegen de zijanten. Die driehoeken doen aan het jaartal-tempeltje van Panataran denken, doch zijn te Sawēntar van veel luchtiger en sierlijker aard.

Tot de tempelkamer kwam men door een 50 c.M. breedten, 1.60 M. hoogen ingang, met de drempelgaten voor de deurpallen en een consôlesteen in een der muren er naast. De kamer is 1.67 M. in het vierkant, heeft gladde muren tot op 2.70 M. en dan een trapsgewijs oplopend gewelf, hetwelk door den reeds vermelden sluitsteen

werd afgesloten. Onmiddellijk daarboven springen de wanden weder terug en ontstaat er een uitsparing van 1.40 M. in het vierkant en 2.70 M. hoogte. In de kamer bevond zich een put, op welks bodem het voetstuk gezakt was, dat er vroeger bovenop gestaan had en dat thans weder is herplaatst. Het is op den ondersten band bekakt met een vliëgenden Garoeda.

Moeten wij nu bij de uitwendige tempelversiering altijd zeer voorzichtig zijn met het trekken van conclusies aangaande de gezindte, waaraan het heiligdom was gewijd, het aanbrengen van zulk een figuur op het voetstuk, dat op de meest heilige plek van het gebouw stond en waarschijnlijk het beeld van de te vereeren godheid droeg, geeft ons heel wat meer recht om gevolgtrekkingen te maken, en deze kunnen dan niet anders zijn, dan dat godenbeeld en tempel vermoedelijk Wishnoëitisch waren. Daarop wijst ook het reeds evengenoemde Çrī-beeld, hoewel aan den anderen kant ook het Çiwaïtische Panataran een beeld van deze godin heeft opgeleverd. Intusschen is er op een groot complex als daar ter plaatse, meer gelegenheid geweest om ook allerlei andere godheden te huldigen en bewijst zulk een vondst dus meer bij het beknoptere heiligdom van Sawēntar. Deze Çrī is vier-armig; zij houdt in de naar beneden hangende voorarmen de stengels der rijstaren en in de achterhanden schelp en werprad. Het beeld is mooi versierd en geheel onbeschadigd; datzelfde geldt ook van een in het riviértje gevonden Gaṇeṣa. Verder leverde het terrein nog een aantal geornamenteerde steenen op, waaronder de fragmenten van een miniatuur-tempeltje. Ten Noorden en ten Zuiden van den tempel werd een pijler van baksteen aangetroffen, gefundeerd boven het peil van het tempelterrein, en van onbekende bestemming; ten Westen tegenover de trap lag, eveneens op hooger niveau, een baksteen fundamente, misschien een terrasje, gezien een viertal in de nabijheid gevonden neuten. Later leverde dit deel van het terrein nog een tweetal baksteenfunderingen op. Aan den Zuidkant kwamen drie steenen potten te voorschijn. Ook werd een stuk van een natuursteen ringmuur uitgegraven, met lijsten en paneelverdeling aan beide kanten. Aan den Zuid-Westhoek, die werd blootgelegd, loopen de mu-

ren tegen een vierkant, waarschijnlijk de grondslag van een hoek-torentje. Deze muur was niet de eenige, want op verderen afstand werden ook nog de sporen van een tweeden uit baksteen gevonden. De verhooging van den bodem maakte het ondoenlijk alles geheel te ontgraven.

Uit het Blitarsche begeben we ons nu weder naar de afdeeling Madjakërta en de omgeving van den Pënanngoengan, thans bij den Zuid-Westelijken voet, op eenigen afstand waarvan een klein, maar merkwaardig tempeloverblijfselligt, de Tjañdi Kësiman-tëngah (plaat 90). Vóór Verbeek wist men zelfs van het bestaan van dit gebouwtje niets af; het is genoemde geleerde, die het ontdekte en kort beschreef, waarop Knebel in 1907 een iets uitvoeriger opname deed volgen en de Oudheidkundige Commissie in 1912 eenige voorloopige, en niet alle even goed geslaagde foto's liet maken.

Het is slechts een soubasement, dat hier over is en een stuk van een tempelvoet, alles van trachiet. Een groot gebouw is het niet, slechts 7.20 M. in het vierkant met een uitsprong aan de naar het Westen gerichte voorzijde. Bijna deze geheele zijde wordt ingenomen door dien uitbouw en de beide trappen, welke aan weerskan-ten zijn aangebracht; niet zooals bij Bangkal in haaksche richting op de zijden van den voorsprong staande, doch evenals bij Tjañdi Djago naast den uitbouw recht tegen het soubasement aangezet. Het gedeelte tusschen de trappen steekt als een bordes vooruit, het is in het midden 2.50 M. (aan den voet 3.52 M.) breed en treedt in het geheel 2.83 M. naar voren. Daar ook de trapvleugels vrij breed zijn, schiet er voor de trappen zelf maar weinig ruimte over, en de treden hebben dan ook geen grooter breedte dan 45 c.M.

Aan de voorzijde van den uitbouw, het stuk tusschen de trappen, is de profileering dezelfde als aan het lichaam van het soubasement; daarentegen zijn de naar buiten gewende trapvleugels op afwijken-de wijze behandeld en zijn de binnenvlakken van de trappen, de zijkanten van den uitbouw dus, onbewerkt gelaten. Het normaal-profiel begint met een plint en een vrij hooge voetlijst, bestaat verder uit een teerling, omsloten door uitspringende boven- en benedenlijsten en door de ojieven (alles met zeer kleine bijlijstjes), en

eindigt in een steunlijst, met een smallen band langs de bovenzijde en een uitspringende kroonlijst, waar boven een terugliggende breedere band wellicht ornament had moeten dragen. Naar ook elders blijkt, is namelijk de decoratie van het monument niet gereed gekomen, en dus blijft het een open vraag, wat er nog versierd had moeten worden; ook de steunlijst zou daarvoor eventueel in aanmerking hebben kunnen komen. De boven- en benedenlijst vertoonen de eigenaardigheid, dat de zijkanten geen rechten hoek met den voorkant maken, doch eenigszins zijn afgeschuind.

De teerling is gevat tusschen een weinig geprononceerden boven- en benedenband. Aan de achterzijde zijn die banden onversierd gebleven; aan de andere kanten bevatten zij een ornament, hetwelk bestaat uit een aaneenschakeling van afzonderlijke stukken, elk een zich vlindervormig uitspreidend bladmotief weergevend. Bij den teerling zelf, die 60 c.M. hoog is, heeft men een verdeling in pilasters en paneelen gevolgd, doch deze verdeling is uitsluitend decoratief aangegeven, daar alles in één vlak ligt en noch de pilasters vooruit treden, noch de paneelen zijn verdiept. Eerstgenoemde stukken zijn rondom in een blokkenlijstje gevat en worden bovendien door een verticale lijst met wat grooter blokken geflankeerd; zij bevatten op de hoeken staande apen als dragertjes en, tusschen de als paneel behandelde exemplaren, een tot boomornament gestyleerden leeuwenkop. De paneelen dragen in het midden een langwerpig medaillon, met een haas (de zij-medailleurs) of een hemeling (de midden-medailleurs) tusschen blad en rankversiering, terwijl ook aan weerskanten van de medailleurs soortgelijke bladermassa's zich bloemvormig naar buiten uitspreiden. Het ornament is moeilijk te onderscheiden, want het is zeer vlak gehouden, en ten deele niet afgekomen. Aan de voorzijde bevindt zich één lang relief tusschen de twee hoekpilasters; het is zeer onduidelijk, doch voor zover te zien stelt het de karning van de melkzee voor (vgl. I, p. 97), waarbij de schildpad, die den als karnstok fungeerenden berg op den rug torst, het middelpunt vormt en aan beide zijden goden en demonen de slang als karnkoord doen wentelen.

Van de zijkanten der trappen is het eerste stuk (dat, hetwelk bij

het soubasement aansluit), te beschouwen als de aanzet van den uitbouw, waar dan de eigenlijke trapvleugel tegenaan is geplaatst. Dat eerste gedeelte heeft, zooals wij reeds opmerkten, reeds dadelijk een afwijkend profiel; van beneden is het behandeld als een voetstuk met gladde lijsten, eerst in-, dan uitspringend, en dan volgt na een breede kroonlijst van dien voet een teerling, welke op dien van den hoofdbouw gelijk, doch hooger geplaatst en van andere proporties is. Het voor reliefwerk bestemde gedeelte is behandeld in den trant der reeds beschreven pilasters, op wat grooter schaal; het vertoont evenzeer een drager. De bovenafsluiting is verloren gegaan aan beide kanten, en van de aansluitende trapvleugels is er nog slechts één gedeeltelijk over. De vleugel rust op een voetstukvormig ondergedeelte, lager dan het zooeven bedoelde, en doet daarboven in relief een zeer geschonden figuur op een misteekend paard zien. Vergelijking met de ruiters tegen den voorbouw van Soerawana valt zeer zeker in het voordeel van die laatste uit. Boven op dit soubasement, dat bijna 3 M. hoog is, is nog een klein gedeelte van een tempelvoet over, bestaande uit geheel glad lijstwerk, 5.20 M. in het vierkant en zich \pm 1 M. verheffend. Midden in den voorkant treedt uit den wand, over een breedte van 1.47 M., het onderste gedeelte van een langwerpig voetstuk te voorschijn, met ojief en uitspringenden benedenrand; men denkt daarbij onmiddellijk aan het bovenbordes van Tjañdi Djago (p. 103). Het stuk boven den uitbouw is geheel vernield, en evenmin is het duidelijk, op welke wijze de tempelkamer eenmaal werd betreden. In het midden van wat de vloer van die kamer geweest moet zijn, ziet men slechts een put van 1.55 M. vierkant, die geheel ledig is en tot welke schatgravers zich, door middel van een gat in den achterwand van het soubasement, toegang hebben weten te verschaffen. Een spuiërbeeld, een tweetal onafgewerkte nāga's tegen een zwaar inzetstuk en een paar eveneens onvoltooide makara's met mannenfiguur in den geopenden muil, zijn naar Madjakërta vervoerd en geven evenzeer getuigenis, dat de tempel nooit is voltooid. Dat dit met de makara's het geval is, valt te meer te betreuren, omdat aan Oost-Javaansche tempels dit ornament veel minder alge-

meen is dan aan Midden-Javaansche en het bovendien, dank zij de onderzoekingen van Brandes, meer bestudeerd is dan de andere siermotieven; de makara's van Kēsīman-tēngah zouden allicht als zeer bruikbaar studie-materiaal hun plaats in de serie hebben kunnen innemen en meteen eenig licht kunnen werpen op de kunst van dit heiligdom. Nu is slechts te zien, dat hun oogen bestemd waren om van natuurlijken vorm te worden en dat de slurf in een korten kronkel was opgerold. Ook de toestand der reliefs maakt een oordeel over de hier gehuldigde opvattingen uiterst bezwaarlijk, en als wij dat toch willen uitspreken, geschiedt het slechts aarzelend. Onze indruk dan is deze, dat er in de behandeling der reliefs eigenaardigheden vallen op te merken, welke verwant zijn aan Midden-Javaansche verschijnselen. Daarmede willen wij volstrekt niet zeggen, dat deze tempel zich direct bij Midden-Java aansluit, integendeel er is allerlei, bijvoorbeeld in den opzet der trapvleugels en bijbehorende stukken van den voorbouw, hetwelk als typisch Oost-Javaansch kan gelden en dan ook verhindert den ouderdom van het monument al te hoog op te voeren. Met dat al zou het ons niet verwonderen, als Tjañdi Kēsīman-tēngah tot de oudere tempels van Oost-Java bleek te behooren en reeds vóór den Madjapahitschen tijd bestond. Men zal zich herinneren, dat aan deze zelfde zijde van den Pēnanggoengan de badplaats Djalatoeñda uit het jaar 977 ligt; dat is nu natuurlijk op zich zelf geen bewijs, vooral niet omdat nog veel dichter bij Kēsīman-tēngah inscripties uit 1486 gevonden zijn, maar er blijkt toch wel uit, dat ook in vroegere periodes van de Oost-Javaansche geschiedenis deze streek voor de stichting van heiligdommen in aanmerking is gekomen.

Toen men in het begin der vorige eeuw aan de ontwakende belangstelling in de oudheden voornamelijk uiting gaf door het weghalen van beelden uit de plaatsen, waar ze hoorden, en het bijeenbrengen ervan in pasanggrahan's en buitenverblijven, waar hun aanwezigheid van geen nut was, schijnt Tra was een middelpunt te zijn geweest voor het verzamelen van allerlei moois uit de omgeving, niet eens de allernaaste, want zooals wij hierboven zagen (pag. 42) is er zelfs een zwaar beeld uit Bēlahan naar toe gesleept. Deze ver-

zamelwoede heeft vooral verwarring moeten stichten in een buurt, waar voortbrengselen uit zes eeuwen, van de tiende tot de vijftiende, dooreengemengd konden worden, want natuurlijk werd van de vindplaatsen niet de minste aantekening gehouden, en tot overmaat van ramp is ook in het museum te Batavia, toen daar omstreeks 1845 „de fraaiste en best-geconserveerde” heen werden gebracht, evenmin van de aanwinst nauwkeurig boek gehouden. Men mag aannemen, dat de beste stukken uit deze omgeving verscholen zijn in de oudheidkundige verzameling te Batavia, waar ze natuurlijk uitnemend worden verzorgd, maar door de onmogelijkheid hun identiteit vast te stellen, hun documentaire waarde grootendeels hebben ingeboet. Had men ze stil in de bouwvallen gelaten, waar ze behoorden, dan zouden er nu wellicht eenige mooie exemplaren minder zijn, verminkt of gestolen, maar van hoeveel meer nut zou wat er restte voor de oudheidkundige wetenschap zijn. De domme manie, om zulke voorwerpen, die men begrijpt noch waardeert, curiositeitshalve bijeen te stapelen, grijpt ook in de laatste jaren weer om zich heen; zoodra zij gepaard gaat met het wegwisschen van alle gegevens omtrent de herkomst, is zij stellig geen onschuldige liefhebberij meer te achten.

Thans gaan wij een baksteen-overblijfsel in de afdeeling Sida-ardja bespreken, dat zich in ornament bij de behandelde aansluit. Het is geen tempel, maar een poort, de ten Oosten van Krian gelegen Tjandi Dërma, langen tijd geheel onbekend en eerst door Verbeek ontdekt. Het bouwwerk is vervolgens beschreven door Knebel in 1906, voorloopig gefotografeerd in 1912, en gerestaureerd in 1919. De toen genomen maatregelen hebben de uiterlijke schoonheid van het monument, dat in zeer bouwvalligen staat bleek te verkeeren, niet onaangetaast kunnen laten.

Het is een poort van baksteen, niet van het gespleten model als Wringin-lawang, doch behandeld in tempelvorm, gelijk Badjang-ratoe, welk laatste gebouw intusschen heel wat fijner en eleganter is. De opzet is die van het vierkant met uitsprongen naar de vier zijden, in welke uitsprongen aan Oost- en Westkant de doorgang zich bevindt, en aan de twee andere kanten een muur aansluit.

Voor het grondvlak geeft Knebel aan voor- en achterzijde 7 M., aan de zijkanten 9.60 M.; afwijking, die waarschijnlijk te verklaren is door het wegvallen van een stuk van een der uitbouwen, want het gebouw is als vierkant opgezet. De hoogte van wat er over is, bedraagt 12.73 M.

Door den afgebrokkelden toestand is het niet mogelijk de profileering in bijzonderheden na te gaan. Het geheel rust in elk geval op een soubasement, met gladde uit- en inspringende lijsten, en daartusschen een teerling, die de ons zoo bekende afwisseling vertoont van pilasters en dubbel uitgediepte casementen, waarop het kruis met rechthoekig ingevulde hoeken naar voren treedt. Daarop is een voet gelegd, waarvan het beloop niet meer blijkt, evenmin als van het eigenlijke tempellichaam alles duidelijk is. Naar de afmetingen en de sporen der lijsten te oordeelen, is er geen reden om te veronderstellen, dat dit gebouw op bijzondere wijze van den gewonen normalen Oost-Javaanschen bouwtrant zal hebben afgeweken. De teerling was met boven-, onder- en middenband voorzien, de laatste versierd met een langwerpig, gerekt facet-ornament, en een als oog-motief behandeld facet-antefix op de hoeken. De benedenband was niet te zien; voor den bovenband was slechts een kleine ruimte beschikbaar, daar juist op deze hoogte de toch al vrij breede uitbouwen hun nog weer opnieuw uitspringende bekroningslijsten droegen. Zodoende is van dien bovenband slechts een enkele, zich terzijde ombuigende, afhangende lintkrul aan weerszijden van den hoek aangebracht. De uitsprongen droegen een overeenkomstig profiel, doch van andere afmetingen en minder hoog klimmend; de middenband was hier hetzelfde gebleven, doch de bovenband vertoonde in de aaneenschakeling zijner krullen thans duidelijk het guirlande-motief. Daarboven kwamen dan een aantal gladde lijsten, in de eerste plaats de uitspringende bovenlijst. Tegen het voorvlak van den uitbouw was de afzonderlijke omlijsting van nissen en ingangen aangebracht; in de boven-afsluiting valt een lijst met kruik-ornamentjes op, zooals wij ons die in anderen vorm van Tjandi Soerawana herinneren (p. 212). In de nisopening was de muur aangebouwd, zooals aan de uitstekende steenen nog te zien is. Deze

hoogte is veel te aanzienlijk, dan dat de geheele muur op zulk een schaal zou zijn voortgebouwd, en er is dus alle aanleiding tot de veronderstelling dat, evenals bij andere poorten, de aansluiting heeft plaats gehad door middel van een grooten vleugel met voluut, nederdalende op een lager gelegen versterkt stuk muur, waarnaast de rest van dien muur op geringer hoogte verder liep.

Van West en Oost bracht een trap, die geheel verstoord is, tot den ingang, die 1.72 M. breed is en thans een hoogte heeft van 3.16 M.; er is echter gebroken en het staat niet vast, hoe de oorspronkelijke toestand was. De geheele doorgang mat 5.15 M.; de drempels zijn van andesiet geweest ¹⁾. Het gewelf is juist zoo behandeld als dat van een tempeltje, trapgewijze van de vier zijden omhooglopend en door een sluitsteen gedekt. Deze laatste ligt 7.25 M. boven den vloer. Aan de buitenzijde is de dakconstructie in zoover normaal, dat ook hier horizontale banden, van rankornament voorzien, afwisselden met reeksen voetstuk-pilasters; opmerkelijk is, dat de voorsprongen ook in het dak gehandhaafd bleven en er een eigen profileering behielden. De samenstelling van banden en pilasterreeksen is dezelfde als aan de rest van het dak, maar de verhoudingen zijn anders. De bekroning van een dezer voorbouwen aan het dak is gespaard gebleven; zij is van de gewone breedte soort, rustend op een drietal uitspringende lijsten, waarvan de middelste geornamenteerd is, en vertoont zelve tegen de zijanten driehoekige sierstukken. De top van het monument zelf is afgebroken. Door het wegvallen van een stuk zijwand is in het inwendige een uitsparing bloot gekomen.

Voor zoover de staat van het monument beoordeeling toelaat, lijkt ons het ornament zorgvuldig bewerkt en de verhouding tusschen de onderdeelen van den bouw logisch en wel doordacht. Wij achten deze poort dan ook stellig geen product van den vervaltijd en zouden het meest geneigd zijn haar toe te schrijven aan de kunst der veertiende eeuw.

Nog in deze zelfde afdeeling en hetzelfde district Krian, heeft waar-

¹⁾ Binnen den doorgang is een in de buurt gevonden fragment van Garoeđa met amrëta-kruik neergelegd.

schijnlijk een tempel gelegen in de desa Watoe-toelis; althans nog een menigte fragmenten ligt daar bijeen; steenen met in- en uitspringende lijsten, met bloem- en rankornament en arabesken, een antefix, blokken met een verlijnd leeuwenkop-motief en een basrelief, voorstellende een mannenfiguur tusschen twee vrouwen. Het gebouw wordt in geen enkele oude beschrijving vermeld, en eerst Knebel trof de bovengenoemde fragmenten daar ter plaatse aan; hoe het er uitgezien heeft, is dus zelfs niet bij benadering aan te geven. Of er ook sporen van een fundament in den grond zitten, is nog niet onderzocht.

Veel meer Oostelijk, niet ver van de kust, bevat deze afdeeling nog een tempelruïne te Kalang-anjar. Deze ligt op een heuveltje, opgeworpen door een modderwel; wat meer naar het Westen bevindt zich een soortgelijk heuveltje bij de modderwel Poeloengan. Hageman, die deze overblijfselen in 1867 beschreef, vestigt den indruk, als zouden zich op beide heuvels tempelrestes bevinden. Gelijk Verbeek opmerkte, heeft hij ze klaarblijkelijk verward, want Poeloengan bevat (en bevatte, voor zoover is na te gaan) niet anders dan inlandsche graven van baksteen, en losse roode steenen, maar verder niets. Bij Tjandi Kalang-anjar (desa Boetjitan-tani) daarentegen zijn bepaaldelijk restes van een gebouw aanwezig, van welks uiterlijk wij sinds Knebel's bezoek in 1906 iets meer weten, doch dat, behoudens een oppervlakkige schoonmaak in 1915, nooit nader onderzocht is. Wat er bij dien schoonmaak voor den dag kwam, vestigde intusschen de overtuiging, dat na behoorlijke ontgraving er nog wel wat opgemeten en in teekening gebracht zal kunnen worden.

Het overgebleven muurwerk is ongeveer 1 M. hoog; het is een klein gebouw geweest, welks achterzijde ongeveer 4 M. breed is. De voorkant met de trap is naar het Westen gekeerd. De tempelkamer bevat in het midden een regelmatig gebouwde, baksteenput van 1.35 M. in het vierkant. Op deze ruïne staan nog een verweerde kleine yoni en een paar half vergane lingga's. Een Kāla of rākshasa, eveneens van bescheiden afmeting, wordt nog in de buurt bewaard, evenals een Brahmā. Deze vrij onbelangrijke overblijfselen

len zullen dus wel van een Çiwaïtisch heiligdom afkomstig zijn. Ook in het Malangsche vallen nog eenige oudheden van twijfelachtige dateering te vermelden. Wij noemen vooreerst de overblijfselen op den heuvel Wědon, Noordelijk van Lawang, wellicht de tempel van Wědwawědwan¹⁾, dien Hayam Woeroek in 1359 als eerste punt van beteekenis tusschen Singhasāri en Pāṇḍakan passeerde. De steenen van dit gebouw zijn, vóór er gelegenheid was geweest tot opname, in de tweede helft der vorige eeuw gebezigd om een brug te herstellen, tot welk nuttig doel ook de iets Noordelijker gelegen badplaats te Pagēr is opgeofferd. Van een ander badplaatsje, te Djěding gelegen, is de onderbouw van een klein, eenvoudig geprofileerd baksteenengebouwtje over, door middel van een dammetje verbonden met een der wanden van den vierkanten waterbak, in welks midden het gelegen is. Een drietal spuiers zijn hier ook nog gevonden, evenals dat het geval is bij een soortgelijk overblijfsel, echter van meer langwerpigen vorm, te Bedji. In de buurt van Toempang treft men bij de badplaats Wěṇḍit een aantal beelden en fragmenten aan, doch geen overblijfselen van een gebouw, en hoewel de naam er op duidt, dat dit het terrein van het uit de oude bronnen bekende Walāṇḍit is, zijn er geen voldoende aanwijzingen om dat vrijgebied nauwkeurig te localiseeren²⁾. Te herkennen zijn een Harihara en een Wishṇoe, en op het kerkhof nog een Goeroe, Gaṇeça, Nandi, enz. Ten deele zijn die beelden klaarblijkelijk van lateren datum, doch ook de Madjapahitsche bloeitijd is er vertegenwoordigd. De aanwezige reliefs laten geen twijfel, of zij zijn van een bepaald heiligdom afkomstig, dat zich in de buurt moet hebben bevonden; behalve enkele sprekende tafereelen ziet men een Garoeḍa, die in zijn uitbeelding aan Tjaṇḍi Kiḍal herinnert, doch minder rijk van afwerking is en een plomper indruk maakt. Gaan wij dan weer meer naat het Westen, dan vinden wij halfweg tusschen Malang en Batoe te Ngěnda t de plek, waar tot omstreeks 1840 het overschot van een tempeltje uit andesiet stond,

¹⁾ Vgl. Tijdschr. Aardr. Gen. 32 (1914) p. 215.

²⁾ Ook met Boerēng is het gelijkgesteld. Zie hierboven pag. 68, en Van Stein Callenfels in Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918) p. 158—160.

kleinen ingestort, maar niet zonder belang, want hoogstwaarschijnlijk is van deze plaats de groote steen-inscriptie van Widjayaloka uit 924 afkomstig (de zoogenaamde Minto-steen, verg. p. 67), en lag hier dus een der oudste ons bekende Oost-Javaansche vrijgebieden, dat van Sanggoeran.

Zijn dit dus allen verdwenen oudheden, waaraan wij niet veel meer ontleenen kunnen dan de wetenschap, dat iets wellicht zeer merkwaardigs voorgoed verloren is gegaan, iets meer is er over van de Tjandi Sanggariti, een paar palen Westelijk van Batoe. Hoewel het hier aangetroffene eenigermate teleurstelt, want een deel van het bouwwerk was een willekeurige (thans verwijderde) opstapeling, zien wij althans een deel nog in situ voor ons. Het gebouwtje wordt reeds genoemd in een rapport van Van IJsseldijk uit 1799, en is in 1849 voor het eerst wat uitvoeriger beschreven door Rigg. Herhaaldelijk wordt het dan nog genoemd — Batoe heeft altijd veel bezoekers getrokken — en in het bijzonder dient Brumund's verslag uit 1863 geprezen. Knebel verrichtte zijn inventarisatie in 1902, sindsdien is het monument, tot de voorloopige opname van 1921, aan zijn lot overgelaten, d.w.z. wat een meer diepgaand onderzoek aangaat, want gecontroleerd is het wel en voor het onderhoud wordt door den beheerder van het hôtél, op welks terrein het gelegen is, behoorlijk gezorgd.

Wat er van het monumentje over is, staat op een terras van ongeveer 10 M. in het vierkant, in andesiet opgetrokken, en met uit- en inspringende gladde lijsten geprofileerd, waartusschen de teerling in posten en paneelen is ingedeeld. Aan de Oostzijde zijn in de kroonlijst een paar makara-spuiers aangebracht, aan de Noordzijde sloot bij het soubasement een fundament van baksteen aan, en aan diezelfde zijde wordt het met een trapje betreden. Waarschijnlijk is die trap van later datum, althans het tempeltje zelf vertoonde, toen het er nog stond, zijn ingang aan den Oostkant ¹⁾. Dit gebouwtje heeft den vorm van een vierkant met groote uitsprongen; het soubasement vertoont de eigenaardigheid, dat de slechts met

¹⁾ In het aangeven der windstreken zijn Brumund en Rigg niet geheel in overeenstemming, daar volgens den laatste de zijde met de spuiers de Zuidkant was.

gladde paneelen en posten toegeruste teerling van het boven- en beneden-ojief wordt gescheiden door een tusschen twee uitspringende lijsten gevatte tandlijst. Ojief en benedenlijst zijn ook van den bovenbouw gespaard, evenals een stuk van een nisje, welks omlijsting aan den voet in volledig verstyleerde makara's overgaat. In de nissen werden door Brumund nog een Doergā (op het Noorden) en een Gaṇeṣa herkend. Ook hij vond echter in hoofdzaak slechts een bouwval, waarvan twee zijden reeds bijna geheel waren weggestort; thans ziet men naast het nisje nog slechts een stuk van een paneel met een staande menschenfiguur tusschen twee halve pilasters. Fragmenten van monsterkoppen en steenen met lofwerk gaven nog een flauw denkbeeld van de verdere versiering.

Het merkwaardige van het monument, iets, dat het tot een unicum maakt, is het feit, dat uit de put in de voormalige tempelkamer het water van een warme bron te voorschijn kwam, die het soubasement met een okerachtige korst heeft bedekt. Het gebouwtje is bepaaldelijk met het oog op die bron opgericht; het is een Hindoe-Javaansch brongebouw. De warme en koude bronnen, die men hier vindt, zijn om haar geneeskrachtige werking steeds zeer in eere gebleven; klaarblijkelijk hebben zij zich verlegd, en dit is niet zonder invloed geweest op den toestand van het monument. Wat oorspronkelijk de hoofdbron moet zijn geweest, die in de tempelkamer, is gaandeweg in capaciteit verminderd en thans geheel verdwenen; daarentegen zijn er andere te voorschijn gekomen, welke men met van het vervallen gebouwtje afkomstige steenen heeft omlegd, en ten slotte blijkt men ook stukken van het verdwenen heiligdommetje weer zoo goed en zoo kwaad als het ging te hebben herstampeld. Het vinden van stukken kroonlijst, overeenkomende met die van het soubasement, bij het omheinde moderne badplaatsje achter den tempel bracht Knebel tot de (onjuiste) veronderstelling, dat dit soubasement zich oorspronkelijk verder heeft voortgezet. In de omgeving liggen nog een aantal beelden en fragmenten. Behalve de reeds genoemde monsterkoppen, waaraan te constateeren valt, dat de klauwen in ornament zijn overgegaan en de onderkaak ontbreekt, liggen er een yoni en lingga, een Wishnoe,

antefixen, stukken paneelversiering, dakornamenten, en een fragment trapvoluut, terwijl er vroeger ook een Çiwa was, en fragmenten van basreliefs herkend konden worden. Opmerking verdient ook een staand gegloried beeld met één ietwat gebogen been, links een knop in de hand houdend, rechts den blauwen lotus voerend, terwijl een waterkruik ernaast op den grond staat. Bovengenoemde monsterkop herinnert volgens Dr. Bosch aan Gědong-Sanga; zoo zien ook andere ornamentstukken, hoekantefixen, bloklijsten, kěbēn-vormige topstukken, beeldwerk, er zeer bepaald Midden-Javaansch uit, en moet de bovenbouw, het vierkant met uitsprongen, op ongeveer dezelfde wijze behandeld zijn als de overeenkomstige monumenten van Midden-Java. Dit alles geeft reden tot de gevolgtrekking, dat Sanggariti tot de oudere bouwwerken van Oost-Java moet hebben behoord.

Iets ten Westen van Batoe vindt men nog een badplaats, Soembér-tańdjoeng te Ngaglik. Deze houde men niet voor Hindoevaansch; het is een nieuw bouwwerk (uit 1850 ongeveer) met gebruikmaking van oude steenen, gebakken en natuursteen, en een achttal makara-spuiers. Dat er vroeger hier ook een badplaats geweest is, is dus aannemelijk, maar hoe die er heeft uitgezien, valt niet meer uit te maken. De makara's zijn interessant, door de onderlinge verschillen, die ze in bewerking en opvatting vertoonen, terwijl zij toch klaarblijkelijk bij hetzelfde gebouw hebben behoord. De verlijning is hier meer, daar minder ver doorgevoerd; ook de figuren in de open muil zijn zeer afwisselend, o.a. een vrouw met een kind aan de hand, staande op een dier; een man met een stok achter een rund, tegen een gebouw als achtergrond. Het schijnt dus wel, dat men eenige van deze makara-spuiers tevens dienstbaar gemaakt heeft aan het weergeven van een verhaaltje, een elders niet aangetroffen eigenaardigheid, welke den zeer verweerden toestand dezer stukken dubbel doet betreuren.

Wij zullen ten slotte ook in het Kědirische eenige bouwwerken nagaan, welker dateering in het midden moet worden gelaten. Voor we daartoe overgaan, werpen we ook nog een blik op Madioen, waar in het bijzonder de afdeeling Magětan enkele overblijfselen

bevat. Daar is vooreerst Sadon, waar Hoepermans op een kleinen vergraven heuvel, behalve een paar steenen met inscriptie, nog een collectie tempelfragmenten aantrof, een nāga, een paar monsterkoppen, en Knebel bovendien de aanwezigheid van kēbēn-stukken, drempels, gladde blokken met lijstwerk, steenen met triçōēla-motief en bloem-ornament, benevens een relief met een viervoetig diertje, beschrijft. Zonder eenigen twijfel heeft hier dus een tempel gestaan, waarvan de aard intusschen niet blijkt. Anders staat het geval met de badplaats Simbatan-wetan in diezelfde afdeeling; deze is nog gedeeltelijk gespaard, maar behoudens een korte vermelding door Junghuhn en Hoepermans was zij eigenlijk niet bekend, voordat Knebel in 1906 zijn beschrijving gaf. De reden van die onbekendheid is zeer eenvoudig: het bouwwerk staat op den bodem van een vijver en is dus onzichtbaar. De inlandsche bevolking heeft intusschen de herinnering eraan niet verloren, en doet het eens per jaar weder te voorschijn komen. Wij veroorloven ons, Knebel's relaas hier geheel te citeeren; niet slechts is dit het eenige rapport omtrent een door hem het eerst opgenomen monument, maar bovendien geeft het een aardig kijkje op de verhouding der hedendaagsche inlanders tot de bouwwerken van hun voorgelacht. In het algemeen ligt het natuurlijk niet op onzen weg ons bezig te houden met de vraag, wat de omwonende bevolking van een oud gebouw denkt of er mee uitvoert, maar een enkele maal kan het toch geen kwaad ons te binnen te brengen, dat de Hindoe-Javaansche monumenten niet uitsluitend voorwerpen van archaeologisch onderzoek zijn, maar ze toch ook nog in betrekking staan tot de nazaten der oprichters, die ze nu weliswaar benutten voor in ons oog zonderlinge doeleinden, maar ze wellicht eenmaal op juister waarde zullen leeren schatten.

Hooren wij dus den Heer Knebel, wiens rapport ¹⁾ wij met onbetekenende wijzigingen woordelijk weergeven.

„In de schaduw van een reusachtigen rasamala-boom is een vijver, die, bij gelegenheid van een djoemahat-pahing, — een dag waarop

¹⁾ Rapp. Oudh. Comm. 1905—'06 p. 63 sq.

de verstoring der geesten geen nadeel berokkent aan mensch, vee of gewas, — door een 70 tal menschen met mandjes (tjěting, roemboe) werd leeggeschept. Op dien dag is het de „slamētan brēsih doesoēn” en de bijdrage van het lid der Commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, schrijver dezes, had te bestaan uit f 2.40 voor drie flesschen jenever, f 2 voor een schaap, f 2 voor 50 katti's bras, f 0.60 voor boemboe en kēdēlé en f 2 voor gamēlan en tandak. „Die vijver meet 13.40 M. op 12 M., was vroeger beschoeid met een muurwerk van metselsteen (Madjapahit-type) en werd leeggeschept tot eene diepte van 3 M. aan den Oostkant en 4 M. aan den Westkant, gemeten van het maaiveld.

„Uit den slappen modder verrees toen een vierkant bouwwerk, waarvan nog opstaand muurwerk te constateeren was, ter hoogte van 1 en 1.50 M. Het front, dat op het Oosten ligt, meet 3.40 M., evenals de Westelijke of achterzijde; de Noordelijke en Zuidelijke zijden meten ieder 2.22 M.

„In het midden van de voorzijde nu is een ingang, breed 0.98 M., die met een neergaande trap, waarvan nog ééne trede overbleef, toegang verleent tot eene vierkante kamer of ruimte, die 1.40 M. in het vierkant meet en geheel gladde wanden heeft. Wanneer men in die kamer is afgedaald, dan heeft men vóór zich, in den achterwand, eene tweearmige voorstelling van Çrī, hoog 0.58 M., die met de beide handen de borsten ondersteunt. Die borsten, waarvan de tepels doorboord zijn, lieten twee stralen bronwater neer en deden dus in deze vorstelijke badkamer dienst als pañtjoeran.

„De godin is overhuifd door een verornamenteerd kāla-ornament van 1 M. strekking. Aan de voorzijde resten nog, aan de rechter- of Zuidzijde, een gedeelte van een pilaster, bewerkt met in- en uitspringende gladde banden, en met een verornamenteerd kāla-ornament op het voorvlak, en links en rechts van den ingang, een gedeelte van de trapvleugels. Uit het midden van den Noorder wand loopt een muurwerk naar den Noorder oever van den vijver, en op dat muurwerk staan nog de restanten van twee met in- en uitspringende gladde banden bewerkte pilasters.

„Dat deze ruïne nimmer een beschrijver vond, zal wel daaraan lig-

gen, dat ze zich 364 dagen van het jaar anderhalve meter diep onder het water bevindt.

„Met den eersten visch door hen gevangen werd door twee schepers een dans uitgevoerd, die aan de dansers een glas jenever en aan de toeschouwers een schat van hilariteit bezorgde. En telkens bij een mooie vangst weer een dans, die veel oponthoud veroorzaakte in den arbeid, en eene mate sufheid bij den beschrijver door de gamelan-muziek(?) en het soms razend gejoel van de feestgenooten”.

Tot zoover het opnemingsverslag. De residentie Madioen heeft overigens, behoudens het in het Dertiende Hoofdstuk vermelde en de schamele overblijfselen, een trap en een monstertop, van een geheel vervallen gebouw te Sirahkëting (waar ook een inscriptie uit 1104 vandaan komt) en te Këdoeng Gong, waar o.a. een Nandi stond, doch thans niets meer te vinden is, niets bijzonders op het gebied van monumenten opgeleverd. De jaartallen strekken zich uit van de tiende tot de vijftiende eeuw.

In Këdiri noemen wij vooreerst een paar plaatsen ten Noord-Oosten van de hoofdstad, in de richting van Tigawangi-Soerawana. Het zijn de Tjandi Gëmpoer en de een paar K.M. meer Westelijk gelegen Tjandi Proedoeng. Er heerscht eenige onzekerheid in de benamingen en het schijnt, dat Horsfield, de eerste, die Proedoeng vermeldt, eigenlijk het oog heeft op wat wij thans Gëmpoer noemen, en met Hoepmans is datzelfde het geval, terwijl Junghuhn één van beide overblijfselen den naam Tjandi Boedang geeft. Dat de juiste stand van zaken zoo moeilijk uit te maken valt, is een gevolg van het weinige, dat zelfs de eerste bezoekers nog aantroffen, en daar er op het oogenblik ongeveer niets meer te vinden is, heeft de kwestie ook niet veel practisch belang meer.

Van wat tegenwoordig Proedoeng heet, is het minste te zeggen; oude berichten geven geen bijzonderheden dan alleen het bestaan van dezen geheel vervallen tempel, en op het oogenblik is er zelfs geen steen meer over, en is een verweerde Nandi zonder kop al hetgeen van de vroegere glorie rest. Het andere monument, het Gëmpoer van thans en hoogstwaarschijnlijk het Proedoeng van vroege-

re beschrijvingen, bleek uit twee gebouwen te bestaan, waarvan het ééne groote afmetingen moet hebben gehad. Van den vorm is niets meer te bepalen; het moet een baksteenbouw geweest zijn, want de heuvel, waarop het zich verhief, was nog langen tijd vol van dat materiaal, waaronder ook exemplaren met lijst- en ornamentwerk, doch geen reliefs. Het zonderlinge van het geval is nu echter verder dat de beschrijvers, die van afzonderlijke losse stukken op het terrein melding maken, geheel verschillende dingen opnoemen, Hoepermans een „Boedha"-beeld en een ronden waterbak van trachiet, Verbeek een gebroken monsterkop, een grooten nāga en bekapte andesietstukken, Knebel, die van den tempel zelf of de baksteen niets meer vond, twee makara's en een tempelwachter. Deze laatste, een groote figuur van bijna 2 Meter, is overal met slangen omgeven (kan het ook zijn, dat Verbeek hem daarom „nāga" noemt?); slangen kronkelen zich in zijn haren, vier slangen wikkelen zich om zijn hals en borst, slangen zijn als bovenarm-, pols- en enkelbanden, en natuurlijk als kastekoord gebruikt; ook de rechterhand houdt een slang vast, terwijl de linker op een knots rust, en ten slotte heft zich van de steenplaat nog een slangenlichaam op, dat den kop naar rechts wendt, en met het benedenlijf over den steen ligt, waar ook aan de linkerzijde weder een slangenlijf zich verheft en den kop in den gordel van den rākshasa legt. Een zeer bijzondere rākshasa-voorstelling dus. Ook de makara's vallen op, door hun kolossale afmeting (door Knebel op 2 M. geschat) en rijke bewerking in alle onderdeelen, in het bijzonder het ornament boven de snuitwinding; een leeuwte zit in den muil. Het zijn geen spuiers, doch klaarblijkelijk waren deze groote stukken voor een tempelingang bestemd, die dan zeker ook van niet geringe grootte moet zijn geweest. Curiositeitshalve verdient nog een ander stuk uit deze buurt vermelding, hetwelk met een grooten olifant herkomstig is uit de Zuidelijk gelegen desa B o g ě m en thans is opgenomen in het Museum te Batavia: een dubbel paard, d.w.z. twee voorhelften van paarden, met de achterzijde aan elkander verbonden; dit zonderlinge gewrocht draagt ook nog een jaartal, 1282, dus A. D. 1360.

Een paar gebouwtjes ten Noorden van den Kloet zullen wij in het volgend hoofdstuk bespreken; thans gaan wij over tot een monumentje aan de Zuidelijke helling van dien berg, de Tjañdi Wringin Brañdjang, een paal of vier benoorden Papoh. Het gebouw (plaat 91) is een unicum in de Javaansche kunst; het is eerst in 1886 ontdekt door Verbeek, en werd in 1908 door Knebel bezocht. De zeldzaamheid is vooral gelegen in het dak; dit is in 1915, toen het door boomwortels was ontzet, weder hersteld.

Het monumentje, geheel van andesiet opgetrokken, is niet volkomen vierkant, doch meet 3.40 bij 4.35 M.; het is hoogst eenvoudig en er is dan ook geen soubasement of uitgewerkte voet, maar de gladde muren loopen recht omhoog, tot op een hoogte van 3.25 M. de kroonlijst wordt bereikt, die met een viertal gladde lijstjes 16 c.M. naar buiten springt. Alleen aan de Zuidzijde wordt de vlakke muur onderbroken door de evenzeer glad gelaten omlijsting van den ingang. De bovendeur vertoont daar een uitstekend paneeltje, dat waarschijnlijk een jaartal had moeten dragen en als afdekking krijgt men daarboven eenige gladde, overspringende lijsten, een schuin terug- en oplopend daklijstje met opgewipte punten aan de hoeken, en een langwerpige vierkant topstuk, dat tegen de kroonlijst van het gebouw aanligt.

Een trapje van drie treden brengt den bezoeker door den 47 c.M. breeden ingang binnen in de kamer, welker muren 40 c.M. dik zijn; de binnenwanden zijn weder volkomen glad gelaten en gaan op 1.52 M. hoogte over in het trapsgewijs oplopend gewelf, dat op 4.10 M. boven den vloer door een noksteen wordt afgesloten. In de wanden zijn nog kleine licht- en luchtgaten aangebracht in den vorm van ruiten met naar binnen gebogen zijvlakken; er zijn er twee aan voor- en achterzijde van het gebouwtje en één aan den Oostkant, terwijl aan den Westelijken muur de omtrek van een dergelijke opening is aangegeven, maar deze niet is uitgevoerd.

Het dak van dit gebouwtje wijkt geheel af van alles, wat wij tot nu toe aantreffen; het loopt, als bij een Europeesch huis, glad en schuin omhoog. Dat deze bouw ook bij de Hindoe-Javanen bekend was, wist men van de tempelreliefs, waar zulk soort daken wel

voorkwamen, in het bijzonder bij pëndapa's; daarbij had men zich in het algemeen geen gebouwen van steen voor te stellen, en kon men de dakbedekking dan ook denken als bestaande uit atap of iets dergelijks. Het blijkt nu, dat zij ook wel degelijk in steen is uitgevoerd. De benedenhoeken vertoonen opgewipte punten, verder loopt alles zonder onderbreking of versiering omhoog, en daar, gelijk gezegd, de vorm van het gebouw langwerpig is en de lijn van het dak aan alle zijden een gelijken hoek met de kroonlijst maakt, ontstaat vanzelf een nok aan den top, welke bij de dakvlakken een weinig terugligt en tevens als sluitsteen van het gewelf fungeert.

Opgesierd is het gebouwtje dus niet, het staat daar eenvoudig en zonder eenige pretentie; het is er neergezet voor een bepaald doel, voor eenig practisch nut, maar voor het toepassen van de meesterlijke ornamentiek, elders met zooveel liefde aan de heiligdommen aangebracht, was er klaarblijkelijk geen aanleiding. De reden daarvoor kan niet geweest zijn, dat het gebouw niet de moeite waard werd geacht, want het feit, dat men het in steen optrok, bewijst reeds op zichzelf, dat het wel degelijk een bouwwerk van eenige beteekenis was; anders had men zich natuurlijk van het gebruikelijke materiaal voor gewone gebouwen, hout en leem, bediend. Wij maken dus de gevolgtrekking, dat de buitengemeene eenvoud moet samenhangen met het doel, waarvoor het gebouwtje bestemd was en gelooven dan ook, dat Van Stein Callenfels het juist gezien heeft, toen hij het voor „een klooster of kluis” hield. Om misverstand en verwarring met „kloosters” als Sari en dergelijke te vermijden, spreken wij liefst van een kluis. In het algemeen waren die kluizen natuurlijk van den meest primitieven bouw en het meest gewone materiaal. Hier heeft men nu echter om de een of andere ons onbekende reden een meer duurzame kluis willen maken, bijvoorbeeld voor een vorstelijk persoon, die zich uit de wereld terugtrok, doch daarbij zooveel mogelijk het oorspronkelijk karakter der kluis behouden. Dit verklaart zoowel den grooten eenvoud van het gebouw, waaraan immers iedere decoratie misplaatst zou zijn, als den eigenaardigen vorm van het dak; dit geeft het met riet bedek-

te dak van de hutten der gewone kluizenaars weder. De vondst van een onafgewerkt vrouwenbeeldje in den grond, hetwelk waarschijnlijk een Çri had moeten worden, doet in den kluizenaar een Brahmanist veronderstellen.

Een paar verdwenen tempels hebben nog in het Blitarsche gelegen. Wij noemen Tjaṇḍi Gēḍog, bij Horsfield's bezoek in 1815 nog bestaande, door Hoepermans als een afgegraven heuvel met trachiet en baksteen beschreven, waar o.a. een voetstuk met door een slang ondersteunde tuit lag en eenige gebroken beeldjes. Onder die laatste was een Gaṇeça, terwijl twee Doergā's, een Goeroe en een rākshasa ook van hier afkomstig waren. Thans zijn alle steenen weg en is slechts het voetstuk aanwezig en één verweerde antefix. Niet gunstiger was het lot aan Tjaṇḍi Aria Blitar, ten Zuid-Westen van de hoofdplaats. Hoepermans zag er nog de restes van twee tempels van natuursteen naast elkander, fraai en zuiver gebeitelde steenen, doch geen ornament of reliefs, behalve drie monsterkoppen. De aanleg van de spoorbaan naar Blitar heeft die overblijfselen doen slinken tot wat Knebel aantrof: eenige brokstukken, twee monsterekopfragmenten, een hoek-antefix en een drempeel. Ook Tjaṇḍi Selarēdja aan den weg van Wlingi naar Malang vertoonde vóór den spooraanleg nog een soubasement met opgaand muurwerk en een baksteen ringmuur; thans zijn er nog maar gedeeltelijk de fundamenteen, waaronder een paar trapvleugels met zittende leeuwen, en eenige beeldfragmenten. Het eenige lichtpunt in deze gevallen is, dat het terrein nog niet aan een nader onderzoek onderworpen is en dus de mogelijkheid open blijft, dat de bodem nog eenige verrassingen bevat. Soembērdjati heeft geleerd, dat men verkeerd doet te wanhopen, ook al is er oogenschijnlijk niets meer overgebleven. Eenige andere resten uit deze streek bespreken wij in het volgend hoofdstuk.

Het is in dezelfde omgeving, nu ten Zuiden van Toeloengagoeng, dat wij een meer belangrijk overblijfsel bezitten in de Tjaṇḍi Sanggrahan, reeds door Raffles vermeld, en sedert door Hoepermans en Knebel beschreven. In 1915 had een schoonmaak en voorloopig onderzoek plaats door den Oudheidkundigen Dienst, in de

volgende jaren door een opname en een verdere ontgraving van het terrein gevolgd.

Het monument, door de bevolking Tjañdi Proetoeng genoemd, is een hardsteenen tempel-soubasement van 9.05 M. in het vierkant, met trapuitbouw aan de Westzijde. Men vindt een voet welke, evenals die van Soerawana, is versierd met langwerpige vierkante paneelen, hier gevuld met dierfiguren, uitlopend in en aangevuld door rank- en bladornament; niet al deze reliefs zijn duidelijk. Dit deel van den bouw is tusschen gladde uit- en inspringende lijsten gevat en bereikt een hoogte van 1 M. Het eigenlijke lichaam van het soubasement ligt 48 c.M. terug en vertoont een teerling tusschen verspringende lijsten en ojieven, totaal 2.20 M. hoog; de teerling is verdeeld in gladde posten en onversierd gebleven paneelen van 54 op 40 c.M. De opzet van dit lichaam boven den voet met de dierpaneelen herinnert levendig aan Tjañdi Rimbi. De kroonlijst heeft veel geleden, de trap, die tegen een tweede verjonging van den voorsprong aansloot, desgelijks; van den bovenbouw is nog een weer zeer eenvoudig geprofileerd terras ten deele over. Een put tegen de Oostzijde van het gebouw is een modern toevoegsel.

Achter het gebouw staat een ronde, altaarvormige steen, 83 c.M. hoog en 85 in middellijn, naar het midden smal toeloopend en daar door een gladden, halfonden band omgeven; voor een klein fundamentje vergelijkte men Soembërnanas (p. 34 verg. ook p. 297). Verder zijn er de verminkte beelden der vijf Dhyāni-Boeddha's; het heiligdom is dus een der weinige zeker Boeddhistische van Oost-Java. Een losse Boeddhakop viel op door de hooge oeshnīsha, eenigszins in den trant van Achter-Indië. Hoepermans vond bovendien nog een paar tempelwachters en geeft ook aan, dat aan de voorzijde nog drie poorten van baksteen achter elkander haar sporen hadden nagelaten; van een dier poorten is het fundament en een klein deel van den opbouw thans weder te voorschijn gekomen, evenals een baksteen ringmuur, die zich op de hoeken en in het midden der zijden tot voetstukken voor muurtorentjes verbreedt. Hoepermans' mededeeling doet denken aan een in afdeelingen gesplitst tempelterrein;

dit zou wijzen op een aanleg van vrij grooten omvang, en daarmee in overeenstemming is het bericht dat „onderscheidene heuvel-tjes in de nabijheid doen zien dat er primitief iets op heeft gestaan en bij deze oudheid zijn betrokken geweest”. Later zijn dan ook nog een paar baksteenbouwtjes en een in de rots gehouwen waterleiding gevonden; aan één dier bouwwerkjes werden overblijfselen van geornamenteerde, de profileering onderbrekende, posten, en van teerlingversiering aangetroffen. Men zou zoo gaarne wenschen, dat te dezer plaatse de Boeddhistische tegenhanger van wat Panataraan als Çiwaltisch complex geeft, te voorschijn zou komen; de toestand der overblijfselen, tot dusver aan het licht gebracht, maakt de vervulling van dien wensch echter niet waarschijnlijk.

Niet ver van Sanggrahan bevindt zich een der weinige grottempels van Java, alleen reeds daardoor van meer dan gewoon belang, en ook kunsthistorisch niet zonder beteekenis. Hij draagt (evenals de op p. 45 even genoemde, in het volgend hoofdstuk nader te beschrijven oudheid) den naam van Selamangleng. Een ingang met een in groote lijnen aangegeven monstertop van reusachtige afmeting erboven, voert binnen den naar het Westen gekeerden wand van een afzonderlijke rots aan de helling van den Wadjak, in een vertrek van 4 M. breedte, 3 M. diepte en 1.85 M. hoogte. De geheele voorwand is opengelaten; zoldering en vloer zijn ruw bekapt. De versiering bestaat slechts uit een reeks basreliefs, op een hoogte van 70 c.M. boven den vloer zich langs zij- en achterwanden uitstrek-kend en zich, den bovenkant medegerekend, ongeveer 1 M. hoog verheffend. Klaarblijkelijk is weder de zoo populaire Ardjoenawi-wāha afgebeeld ¹⁾. Aan den Noordwand zit vooreerst Indra op een lotuskussen zijn opdracht te geven aan de voor hem geplaatste nymfen, en vervolgens dalen deze neder naar de aarde; één zweeft nog door de lucht, de tweede staat, de derde knielt. De achterwand geeft de verleidingsscène; verder volgt het gesprek van Ardjoena met den als asceet vermomden Indra en dan de tocht naar den he-

¹⁾ Ook deze Ardjoenawi-wāha-reliefs zullen met die van andere heiligdommen eerlang door Van Stein Callenfels besproken worden. Voor den inhoud vergelijkte men hierboven p. 120 en 226.

mel van dien god; dat daarbij twee personen zware voorwerpen op den schouder torsen, is minder begrijpelijk. Aan den Zuiderwand licht Indra Ardjoena en de nymf in over de hen wachtende taak, en ten slotte zweven beiden weg. Misschien had de rest van de geschiedenis in de zoo dadelijk te noemen tweede grot moeten worden voortgezet.

De reliefs, waarvan plaat 92 een en ander doet zien, zijn in menig opzicht voortreffelijk. Dat geldt van de bijzondere kwaliteiten der gestyleerde bergen en boomen, maar dat geldt niet minder van de compositie der groepjes, los en toch evenwichtig, en met een in de Hindoe-Javaansche kunst uitermate zeldzaam streven om op verschillend plan te werken en perspectief in het voorgestelde te brengen. In dit opzicht is het algeheele verschil tusschen deze grotversiering en die van Selamangleng bij Kēdiri, hoogst opmerkelijk. Of de thans besproken grot al dan niet Boeddhistisch is, blijkt uit niets, en ook het herkennen van den voorgestelden tekst geeft hier geen uitsluitsel. Het is daarom jammer, dat de beeldhouwwerken aan den buitenwand, aan weerszijden van den ingang, niet meer te onderkennen zijn en Hoepermans' beschrijving van „een staand mager beeld, brengende de handen onder elkander voor de borst” ons niet verder helpt. Aan de Zuidzijde van dezelfde rots is een tweede, geheel onversierde, kamer uitgehouwen; tusschen beide grotopeningen in, was nog reliefwerk (thans afgesleten) aangebracht. Oostelijk voert een smal, steil trapje, met ruwe tijgers als leuning, naar een vierkant terras.

Ten Zuiden van Selamangleng verheft zich het Wadjak of Walikoeko-en-gebergte, en ook dit heeft eenige monumenten gedragen. De eerste beschrijving, die van Brumund, is afgedrukt door Lee-mans in zijn Baraboedoe-monografie; kort daarna kwam Hoepermans en tenslotte gaf Verbeek een overzicht van het door hem aangetroffene. Deze oude beschrijvingen hebben bijzondere waarde gekregen, doordat van de vijf groepen gebouwen, vroeger aanwezig, slechts de hoogst gelegene, tevens de meest Zuidelijke, ten deele over is en van de rest slechts gehoopt mag worden, dat terreinonderzoek er nog eenige overblijfselen van zal doen terugvinden. De ge-

spaarde tempel, ook niet meer volledig, is tegelijk met Sanggrahan door den Oudheidkundigen Dienst is behandeling genomen.

De laagste, Noordelijkste tempel, Tjandi Oeroeng, lag op een plateau, dat met een trap uit het Noorden bereikt werd en omgeven was door een ringmuur van andesiet met gladde poort en versierde torentjes; aan den binnenkant van dien muur bevonden zich dierreliefs, terwijl aan de Westzijde nog een drietal altaartjes waren opgericht. Twee gebouwen met glad lijstwerk stonden op dit terrein op geringen afstand tegenover elkander, met de ingangen naar elkaar toegewend, in Westelijke en Oostelijke richting. Eén der gebouwen was een soubasement met drie kleine bouwwerkjes als te Papoh; het andere vertoonde nog een putopening. Alle gebouwen, ook de nog te behandelen, zijn van andesiëttuf. Twee trappen voerden naar boven.

Het tweede groepje, Tjandi Boeta, op ongeveer een paal afstands, heeft in veel opzichten geleken op het eerste. Ook hier twee soubasementen in glad lijstwerk tegenover elkander; het grootste met een put in het midden en een fraaien ingang op het Westen, het kleinere, dat 9.50 bij 3.60 M. bleek te meten, op het Oosten; dit laatste droeg weer de drie kleine gebouwtjes en sloot zich aan bij den buitenmuur. Een vrij groote monsterkop ligt op den grond.

De derde en vierde groep heeten te zamen Tjandi Gêmali; hier had reeds toen de eerste bezoekers kwamen, het verval den grootsten voortgang gemaakt. De derde tempel was een steenhoop met wat glad lijstwerk en een trap met leuning en op de Westzijde; aan den vierden waren nog twee gebouwtjes te onderscheiden, beide zeer klein, ongeveer 3 M. in het vierkant.

De laatste is de Tjandi Djadi, op een steil bergtopje. Het is een vierkant, vrij ruw opgezet soubasement met breede, weinig vooruit-tredende uitsprongen aan elk der zijden. Van den voet voeren een paar gladde lijsten er een oijef naar den tusschen uitspringende boven- en benedenlijstengevatten, volkomen gladden teerling, en daarboven reikt een overeenkomstige profileering tot de kroonlijst. De bovenbouw herhaalt eerst datzelfde vierkante grondplan met uitsprongen, in geheel gladde lijsten, doch gaat dan over in een regel-

matigen achthoek. Nog hooger verhief zich een (thans verdwenen) ronde muur. Staat men op den achthoek, dan ziet men in een groote put, de geheel ronde binnenruimte van het gebouw. Een trap of een ingang is merkwaardigerwijze nergens te bekennen en zoo blijft het een zeer duistere zaak, wat de bestemming geweest mag zijn van een bouwwerk, waar niemand in kon, en dat ook thans slechts met een ladder te betreden is. Uit deze korte beschrijving zal blijken, welk een ongewoon monument de Tjandi Djadi is; gelukkig is juist deze nog grootendeels in den toestand, waarin de vroegere beschrijvers haar aantreffen en mag dus op een verder onderzoek naar eventueele gegevens in omtrek of terrein worden gewacht. De ontgraving leverde een hoofd, misschien van een Boeddha, en een mooien baksteen spuijer op; verder werden aan de Westzijde overblijfselen van een poort, in den Noord-Oosthoek twee baksteenmonumentje aangetroffen, en kwam Oostelijk een zware, geprofileerde ringmuur-pilaster te voorschijn. Bouw zoowel als ligging dezer verschillende groepen wijzen er op, dat ze bij elkaar behooren en tezamen één verbreid complex vormen (als Midden-Javaansche parallel denkt men aan Gèdong-Sanga), dat zijn heiligste plek vond in Tjandi Djadi.

Wanneer wij nu tot slot weder naar het district Paree terugkeeren, naar Broemboeng, dan is dit niet om de fundamenteen, die daar worden aangetroffen, maar om de beide Çiwa-beelden, welke er voor eenige jaren werden opgedolven en thans naar Batavia zijn overgebracht. Beide stellen een vierarmigen Mahādewa voor van ruim 1 M. hoogte; beide zijn in hun opvatting en bewerking, rijkdom van sieradiën en kleeding, lotus-vegetatie uit potten, tot in bijzonderheden te herkennen als producten van de kunst van het opkomende en bloeiende Madjapahit. Terwijl nu de ééne, met bidsnoer in de voor het lichaam gebrachte voorhanden, vliegenwaaier en bloemvormig gestyleerden drietand in de achterhanden, niets bijzonders vertoont, zien wij bij den anderen, die in de houding een weinig afwijkt — de voorhanden zonder attriboot, de achterhanden met bidsnoer en vliegenwaaier — doch als kunstuiting zich er volkomen bij aansluit, een verandering: de symbolen der achter-

handen zijn omgeven door een rand van naar buiten gerichte stralen. Ziehier, iets meer dan wij het te Singasari vonden¹⁾, de aanvang van dat versierings-motief, hetwelk men gewoon is den Madjapahitschen stralenkrans te noemen, een motief, dat men hoe langer hoe meer zal gaan toepassen en dat langzamerhand de voorgestelde figuren geheel zal omringen en dan een kenmerk zal vormen van de kunst uit Madjapahit's vervaltijdperk. Hier zien wij, hoe het begonnen is, als bescheiden opfluistering aan een onderdeel van de beelden uit den bloeitijd ²⁾ en leeren wij tevens inzien, hoe geleidelijk ook hier de overgang moet zijn geweest van beelden als deze, naar de in haar stralenpantser verstarde typen der vijftiende eeuw. Van eenzelfde opvatting als deze Çiwa getuigt de merkwaardige, 1.62 M. hooge groep van een god en godin (plaat 94, links), welke van Djéboek, Noordelijk van Karang-rédja, in Toeloengagoeng, naar Batavia is overgebracht. Beide figuren zijn op een gemeenschappelijk lotuskussen tegen een achterstuk geplaatst; de god knielt met het rechterbeen en doet het linker op den grond rusten, en daar bovenop heeft zijn gezellin plaats genomen, de rechterhand achter zijn hals leggend en daar zijn opgeheven rechter grijpend, terwijl zijn linkerarm om haar heup is geslagen. Ook hier dezelfde, tot in minutieuse details met de grootste zorg bewerkte versiering, en ook hier de stralenkransen, nu om glories en emblemen. De groep is zeer geschonden en wat zij voorstelt ontgaat ons; wel lijkt het, dat wij portretbeelden voor ons hebben en zou het ons niet verwonderen, als het een vergoddelijkt vorstenpaar bleek te zijn; wij weten bijvoorbeeld hoe koning Krētanagara met zijn gemalin door één beeld werd vereeuwigd in den graftempel van Sagala. In de bevallige, losse houding — vooral de half omgewende godin is van groote schoonheid, ook in tegenstelling tot de meer statige godenfiguur — en de geheele uitwerking nog een prachtig specimen van de veertiende-eeuwsche kunst op haar best, maar toch reeds in de stijve stralenkransen de kiem dragend van wat spoedig die kunst

¹⁾ Pag. 82 hierboven.

²⁾ Indien een der beide te Broemboeng gevonden oorkonden met deze beelden in verband staat, is het stellig die van 1329, niet de oudere.

zou gaan verzwakken en dooden. Zoo vormen deze beelden den overgang tot hetgeen het Madjapahitsche rijk in decadentie, politiek en kunsthistorisch, te zien zal geven. Een thans ook zeer verminkte en verweerde, eenmaal prachtig gebeitelde godin is met een drietal voetstukken te Djēboek achtergebleven. Ook hier mag men de hoop koesteren op verdere gegevens voor een belangrijk overgangstijdsperk der Hindoe-Javaansche kunst ¹⁾.

Op plaat 93 vindt men een eveneens nog ongetwijfeld in den Madjapahitschen bloeitijd tot stand gekomen beeldwerk, Pārwaṭi voorstellend, waarbij de stralenkrans al een iets grooter rol begint te spelen; wij komen op dit beeld in verband met de verdere ontwikkeling dezer eigenaardige versieringswijze in het volgend hoofdstuk terug. Ten slotte geeft plaat 95 een paar voorbeelden van typisch Oost-Javaansche voetstukken, met hun overdadige toepassing van ornament. De stukken spreken voor zichzelf en vereischen geen uitvoerige beschrijving. Vergelijking van den nāga aan het eene exemplaar met dien te Panggih (pl. 75) en van de dierranken met die aan het pēṇḍapa-terras van Panataran geeft ons het volste recht om het stuk aan dezelfde periode toe te schrijven. Bij het andere, met zijn gedurfde applicatie van den Garoeda als overheerschend versieringsmotief, schijnt de uitvoering der details eveneens op den Madjapahitschen bloeitijd te wijzen; in elk geval getuigt het voor de originaliteit van den kunstenaar, en verdient het reeds als zoodanig de volle aandacht.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1433, 1455, 1609, 1610, 1628, 1697, 1745, 1904, 1905, 1943, 1944, 1954, 1972, 2003, 2032, 2119, 2124; Verbeek n°. 602.

Rigg, *Tour from Sourabaya*, enz., *Journ. Ind. Archip.* 3 (1849) p. 197, 505

¹⁾ De in Rapp. 1908 p. 246 sq. beschreven kolossale, rijk gebeeldhouwde godenfiguur tusschen twee godinnen, thans te Kēdiri en uit die buurt afkomstig (Rigg vond haar $\frac{1}{4}$ paal Zuid-Westelijk van het fort Kēdiri) is van denzelfden aard. Het beeld is niet minder dan 2.50 M. hoog en vertoont, bij een aan overdaad grenzenden rijkdom van versiering, een stralenkrans om de glorie.

sq.; Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java (1861—1868) in Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 450—452; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 299, 316 sq., 320 sq., 327—329, 332 sq., 337, 352, 354; Hageman, Over de modderwellen van Kalang Anjar en Poeloengan, Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië 29 (1867) p. 367—381; Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 212 sq.; dezelfde bij Leemans, Bôro-Boedoer (1873) p. 408 sq.; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Malang, Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 270—276, 315—321; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Magêtan, Rapp. 1905/6 p. 53 sq., 63 sq., in de afd. Sidâhârdjâ, p. 118 sq., 121 sq., 128 sq.; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Mâdjâkertâ, Rapp. 1907 p. 44 sq., 79 sq.; dezelfde, Beschrijving enz. in de afd. Blitar, Rapp. 1908 p. 60 sq., 73 sq., 84—86, 112—114, 158; in de afd. Toeloeng-agoeng, p. 192—196, 198—201, 216, 224 sq., 227; in de afd. Kediri p. 246 sq., 292 sq.; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 34 sq.; Rapp. 1912, pl. 11 en 12; Oudh. Versl. 1914, 3, p. 190 sq.; Perquin, Kort verslag aangaande de werkzaamheden aan de Tjañdi's Kali-tjilik en Sawentar, Oudh. Versl. 1915, 1, p. 20—27; Oudh. Versl. 1915, 2, p. 58; 4, p. 138—140; 1916, 3, p. 83; 4, p. 146 sq.; 1918, 1, p. 5 sq.; 2, p. 52 sq.; 1920, 2, p. 48; 4, p. 114; 1921, 1, p. 19 sq.; 1922, 1, p. 5 sq.

EEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK

LATERE OOST-JAVAANSCH E MONUMENTEN

Wanneer wij hier een aantal Oost-Javaansche overblijfselen te zamen gaan behandelen als producten van den verval tijd, de periode welke in minder dan een eeuw na de schitterende regeering van Hayam Woeroek het Madjapahitsche rijk zag te gronde gaan, dan geschiedt dit nog meer dan vroeger onder het grootste voorbehoud. Immers directe gegevens zijn hier nog schaarscher dan in oudere tijdperken; niet alleen hetgeen aan de litteratuur ontleend kan worden, gaat geheel ontbreken, maar ook rechtstreeksche aanwijzingen aan de tempels zelve, in den vorm van jaartallen, zijn er slechts zeer enkele.

Behalve de reeds besproken badplaats van Panataran is er maar één vijftiende-eeuwsch heiligdom, omtrent welks stichtingsjaar wij zekerheid hebben, de Tjandi Botjok, ten Noord-Westen van Ngantang, waarvan de Zuidelijke trapleuning een plaatje met het jaartal 1358, dus A. D. 1436, bevatte, thans overgebracht naar Batavia. Het is het soubasement van een baksteenbouw, het eerst in 1863 door Brumund beschreven en later door Knebel; na het bezoek van dien laatste in 1902 is er van dit tempeltje geen verdere notitie genomen, en daar het ons persoonlijk ook niet bekend is, gaan wij af op de mededeelingen onzer voorgangers.

Volgens Verbeek is het een vierkant, waarvan elke zijde 4.30 M. meet, volgens Knebel bedragen voor- en achterkanten 3.84, de zijkanten 3.14 M.; deze laatste geeft tevens voor de hoogte 1.35 M. op, voor den trapuitbouw een voorsprong van 1.28 M. Die uitbouw bevindt zich aan de Westzijde en bevat zes treden van andesiet, ter breedte van 75 c.M. tusschen vleugels van 46 c.M. Het gebouw is dus niet heel groot geweest, en bovendien was het zeer eenvoudig. Orna-

ment of basrelief is niet aanwezig; slechts gladde kroon- en voetlijsten boven en beneden den teerling. Wij hebben dus niet zoo bijster veel reden om het toeval dankbaar te zijn, dat ons juist van dit simpele monumentje het stichtingsjaar heeft overgeleverd, want veel gevolgtrekkingen inzake de ontwikkeling of het verloop der Hindoe-Javaansche kunst zijn hier toch niet te maken.

Wel is dat jaartal nog van eenig belang, in zooverre het bewijst, dat het tempeltje ongeveer gelijktijdig is met de beide beelden, die er bij gevonden zijn, het ééne zich bevindend tusschen het puin boven op het soubasement, het andere op een verhooging vol natuur- en baksteen, ruim 13 M. achter het gebouw. Het eerste is een klein vrouwenbeeld, de voorhanden met een lotusknop voor het lichaam, in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier, een Pārwaṭi dus. Het andere, een 1.30 M. hoog mannenbeeld, brengt eveneens de voorhanden voor de borst, met een lotus, waar een kralensnoer overheen ligt; de achterhanden voeren links den vliegenwaaier, rechts op de naar voren gebogen ring- en middelvinger een in een drietand eindigende staf; bovendien komen vlammen achter beide handen te voorschijn. Deze opmerkelijke Mahādewa nu is evenals het vrouwenbeeld zeer verweerd en beschadigd; beide vertoonen echter nog de sporen van vroegere rijke bewerking; beide hebben ook de lotusvegetatie uit bloempotten van de vroegere Madjapahitsche kunst, maar beide zijn bovendien geheel omgeven door een stralenkrans. Nog steeds dus de rechtstreeksche voortzetting van wat een vroegere periode te zien gaf, maar toch weer een duidelijke stap verder, juist wat wij een eindweegs in de vijftiende eeuw kunnen verwachten. Nog één schrede, en binnen zijn stralenkrans gaat de godenstalte verstijven.

Meer naar het Noorden bevatte het sedert ontgonnen bosch T(r)ēnggiling eveneens een tempeltje, dat door Brumund is beschreven, maar waarvan reeds bij het bezoek van Verbeek zelfs de plaats niet meer kon worden aangewezen. Het eenige, dat wij dus nog kunnen doen, is Brumund's beschrijving overnemen. Hij vond dan, op een hoogte, „de ruïne van een tempeltje van gebakken steen, nog zes en een halven voet hoog. Daar het dak grootendeels

is afgestort, heeft het met zijn boven en beneden uitspringende lijs-ten geheel het aanzien van een hoogaltaar. Er is echter een kamer-tje in. De ingang, naar het oosten gekeerd, is twee en een halven voet hoog, een voet breed. Moeielijk kan zich een Javaan naar binnen schuiven. De muren inwendig, glad opgaande, zijn drie voet; het kamertje is in zijn vierkant twee en een halven en tot in top vier en een halven. Buiten mat het tempeltje ruim vier voet in het vierkant: het kleinste wat ik op Java vond. De steenen, grootër dan de gewone, zijn ook dikker. . . Noch buiten noch binnen had het tempeltje nissen; ook geen basrelief-werk; de bovenlijst was slechts met eenig kantwerk, door scherpe hoeken gevormd, versierd. Het dak met zijn vierkant kroonstuk moet blijkens de omliggende steenen en fragmenten nog al hoog zijn geweest. Zeer waarschijnlijk was het tempeltje ook van een muur omringd. Men had er nog kort geleden in fondamenten, daar naast opengelegd, gegraven. Het omwonende volk haalde er steeds steenen weg voor zijn kookplaatsen. Binnen staan twee symbolische linggams, ieder ruim een voet hoog, er later in geplaatst." Behalve deze laatste voorwerpen, gaven ook eenige kleine losse beelden, waaronder Goeroe, Gaṇeṣa en Nandi te herkennen waren, blijk van het Ćiwaïtische karakter van het gebouwte, hetwelk men geneigd zou zijn voor een kluis te houden, nog kleiner dan het aan de andere zijde van den Kloet gelegen Wringin Brañdjang, en met een eenigszins ander dak. Nog een derde oudheid schijnt ditzelfde bosch bevat te hebben; te Bajêm vindt men nog thans de onafgewerkte beelden van een Boeddha, een zestal Bodhisattwa's ¹⁾ en een Nandi; vroeger lag om die beelden een soort muurtje van gebakken steenen en steengruis, en daarvóór is ook nu nog over ruim 2 M. een langwerpige ophooging van baksteen met eenige verspreide trachiet-blokken te zien. Op eenigen afstand hebben zich de overblijfselen bevonden van wat wellicht een groote ringmuur is geweest. Reden te over dus om aan te nemen, dat hier eenmaal een tempel heeft gestaan. Van een ander gedateerd heiligdom is nog minder te vertellen dan

¹⁾ Daaronder Mañdjoeçri, en dan minstens driemaal Akāçagarbha.

van Botjok. Het moet gelegen hebben te Kědoengwoelan, nabij het oude Madjapahit, waar de tegenwoordige begraafplaats bleek te zijn aangelegd op een oud tempelterrein. Deze omstandigheid werkte natuurlijk eenigszins belemmerend op het nader onderzoek, en er kon slechts geconstateerd worden, dat een baksteenfundament van ± 10 M. lengte aanwezig was, met een trap op het Westen. Verder werden in dit terrein een voetstuk en een beeldje gevonden, benevens een steenblok met het jaartal 1374, dus A. D. 1452, waarvan wel zal mogen worden aangenomen, dat het afkomstig is van het gebouw, hetwelk zich hier eenmaal verhief. Nu dat gebouw geheel verloren is gegaan, baat ons die wetenschap overigens weinig.

Verder zijn er dan een aantal overblijfselen, waarvan de dateering niet uit rechtstreeksche gegevens blijkt, maar waar toch eenige aanwijzingen worden verschaft door van een jaartal voorziene vondsten, in de onmiddellijke nabijheid, op beelden en dergelijke. Wij merkten reeds vroeger op, dat zulke aanwijzingen op zichzelf nooit volkomen zekerheid verschaffen, want het is evengoed mogelijk, dat bij een reeds lang bestaand gebouw nieuwe beelden werden opgericht, als dat een nieuw monument werd gesticht op een van oudsher heilige plek, die wij-geschenken van eeuwen her bevatte. Vandaar dat wij zulke gegevens slechts met groote voorzichtigheid kunnen gebruiken. Wij durven dan ook eigenlijk alleen maar op de jaartallen van zulke vijftiende eeuwsche beelden enz. afgaan, wanneer de kunst of opzet van het daarbij liggend monument op zichzelf in dezelfde richting wijst; ook al weten wij van de verschillende kunstrichtingen op Java en haar chronologische verbreiding te weinig, om alleen op kunsthistorische gronden een bepaald gebouw aan een bepaald tijdvak toe te schrijven, daar kunnen wij toch door vergelijking met wél dateerbare stukken een algemeen denkbeeld krijgen van de mogelijke ontwikkeling en geschiedenis dier richtingen en ons er eenigermate rekenschap van geven, of wat wij voor ons zien een vroeger of later karakter draagt. In zulke gevallen nu kan een jaartal op een voorwerp, bij het gebouw in kwestie behoorend, ons vermoeden tot een waarschijnlijk-

heid maken. Met andere woorden: bij den tegenwoordigen stand onzer kennis lijkt het ons onverstandig een monument te dateeren uitsluitend naar de kunstopvatting, of uitsluitend naar een bijgevonden voorwerp, maar wanneer die twee gegevens tot eenzelfde conclusie leiden, is er toch altijd meer kans, dat het gebouw in kwestie tot de aangewezen periode behoort, dan tot een andere. Allicht kan een op die wijze verkregen resultaat dan weer van belang zijn voor een ander soortgelijk monument. Op die wijze hebben wij gemeend een aantal Oost-Javaansche overblijfselen aan de vijftiende eeuw te mogen toeschrijven, d.w.z. ze daar voorloopig te rangschikken, tot bij tijd en wijle de juistheid of onjuistheid dier veronderstelling blijken zal.

Vooreerst richten wij ons dan naar de Kēdirische zijde van den Willis, naar de reeds in Hoofdstuk XIII even genoemde grot Selamangleng. Volledigheidshalve vermelden wij tegen dit gebergte ook nog een andere oudheid, die veel hooger op ligt, te Pandansari, en Poēnden Dewi Sēkartadji wordt genoemd; het eerst bezocht haar Knebel tot zijn teleurstelling. Hij vond er een soort ommuurd tempelplein van 9 M. in het vierkant, en in de ommuring, 1.60 M. hoog en onversierd, een doorgang van 1.60 M. In de as van dien ingang stond een bouwwerkje, evenals de muur van baksteen opgetrokken, een glad soubasement klaarblijkelijk, 2.79 M. breed, 2 M. diep en 61 c.M. hoog, waarboven gladde neuten op de vier hoeken houten stijlen zullen hebben gedragen. Een kleine Doergā en eenig ander beeldwerk (o. a. een voetstuk met twaalfde-eeuwsch¹⁾ jaartal) bevonden zich eveneens op dit terrasje, hetwelk volgens de beschrijving weinig belangrijk is. In de buurt bevatte een ravijn de overblijfselen van een badplaats uit baksteen, met spuiers van andesiet.

De grot Selamangleng daarentegen, in den heuvel Klotok ten Westen van de hoofdplaats Kēdiri, verdient des te meer de aandacht, niet slechts omdat grottempels op Java zoo zeldzaam zijn, maar vooral omdat dit rotsheiligtom in tegenstelling tot de Midde-Javaansche met zorg bewerkt en versierd is en het tegenover

¹⁾ De mogelijkheid bestaat, dat ook de oudheid uit dien tijd is, doch de gegevens om dat te beoordeelen ontbreken.

het wél geornamenteerde, maar uit één enkele kamer bestaande Toe-loengagoengsche Selamangleng, het type van den meer samengestelden, uit verschillende vertrekken bestaanden grottempel vertegenwoordigt. Het spreekt van zelf, dat deze oudheid in geenen deele de vergelijking met de beroemde grotten van dien aard in Voor-Indië kan doorstaan, maar toch toont zij ons, dat de Javanen nog wel tot iets beters in staat waren, dan de kunsteloze producten van Koe-ta-ardja (I p. 426 sqq.) zouden doen vermoeden. Nog een andere tegenstelling valt dadelijk op: ginds waren het Çiwaïtische heiligdommen met hun linggadienst, Selamangleng is Boeddhistisch.

In het dertiende hoofdstuk (p. 45) hebben wij er reeds op gewezen, dat een inscriptie tegen den rotswand, in het elfde eeuwsche kwadraatschrift, reden geeft om dezen grottempel met den tijd van Airlangga in verband te brengen en het is dan ook hoogstwaarschijnlijk, dat in die periode reeds hier aan den Boeddha werd hulde gebracht, de kamers der grot waren uitgehouwen en mogelijk ook het Boeddha-beeld in den wand reeds aanwezig was. De verdere versiering echter draagt onzes inziens het karakter van later tijd, en het fragment van een voetstuk met het jaartal 1353, A. D. 1431, doet zien, dat men inderdaad nog in de vijftiende eeuw aan de verfraaiing van het heiligdom bezig is geweest. Als kunstvoortbrengselen staan, dunkt ons, de reliefs dichter bij den tijd van dat voetstuk dan bij dien van de inscriptie tegen den buitenwand. Het is te betreuren, dat een aantal hier vroeger aanwezige ¹⁾ losse beelden, o.a. drie rākshasa's, naar Kēdiri zijn overgebracht, zonder dat daarvan eenige aanteekening is gehouden; het is thans volslagen onmogelijk uit de groote massa eertijds ter hoofdplaats staande, thans gedeeltelijk in het Museum te Batavia opgenomen beeldwerken die van Selamangleng terug te vinden.

De grot bestaat uit vier (of zoo men wil, vijf) kamers, waarvan er twee aan de buitenzijde liggen, de overige binnen in. In die laatste vertrekken is het daardoor zeer donker, en mede tengevolge daarvan is er in de oude beschrijvingen slechts weinig over de versie-

¹⁾ Junghuhn teekent nog aan, dat ze meerendeels „uit het binnenste der grot en uit hunne nissen zijn genomen”.

ring medegedeeld. De grot wordt reeds door Raffles vermeld, is herhaaldelijk bezocht, en dan ook door Junghuhn, Rigg, Hoepermans en Knebel met eenige uitvoerigheid behandeld. Ook dezen waren echter niet in staat tot het geven van veel bijzonderheden aangaande de wanddecoratie in deze duistere en door den wierook der offerende Chineezers beroekte ruimte. Een bepaalde detail-opname heeft nog nooit plaats gehad.

Heeft men de heuvelhelling bestegen, aan welker voet met de uitbeiteling van een trapversiering was begonnen, dan ziet men voor eerst in den naar het Oosten gericht wand, geheel rechts, de inscriptie en een nis, welke een beeld bevat schijnt te hebben. Gaat men vervolgens den rechthoekigen, meest rechtschen ingang binnen, waarboven indertijd nog onduidelijk beeldhouwwerk te zien was, dan staat men in een eerste vertrek (van 3.87 bij 1.94 M.; 1.75 M. hoog). Tegen den achterwand is een bank uitgehouwen, met aan één zijde een kussenvormige verhooging, terwijl een doorgang tot een achterliggend vertrek leidt (eenigszins achtkantig, van 3 M. bij 2.63 M.; hoogte 1.68 M.). Hier springt uit den Noordelijken wand een voetstuk naar voren, waarboven een gladde steen met versierden rand, naar men vroeger meende een inscriptie had moeten bevatten, doch waarschijnlijk als rugleuning dienst deed voor een op het voetstuk zittend beeld. Ook aan weerszijden van het voetstuk kan een beeld opgesteld zijn geweest; een nisje bevindt zich aan de rechterzijde.

De linker ingang in den buitenwand van den heuvel, wat ronder van vorm dan de rechtsche, komt uit in een derde kamer, welke door middel van een eenigszins onregelmatigen doorgang communicatie heeft met de eerst beschrevene. Het is een soort van voorruimte (2 M. breed, 1.76 M. hoog), uit welker linkschen, Zuidelijken, zijkant, een nāga-kop, door wolklijnen omgeven, te voorschijn komt. Bij deze voorruimte sluit zich aan wat men de vierde kamer kan noemen, doch er eigenlijk één geheel mee uitmaakt en alleen wat lager ligt (3.84 bij 3.35 M. en 1.95 M. hoog). Een verhoogde vloer springt uit den achterwand en op het midden daarvan draagt een voetstuk met lotuskussen een zittend beeld, wederom in een

nis met wolklijnen, en geflankeerd door twee kleine nisjes, ongetwijfeld voor lampen bestemd. In den Zuiderwand brengt een ruw trapje van drie treden in het hooger gelegen, laatste vertrek (van half koepelvormigen aard, 2.24 bij 2 M.; 1.90 M. hoogte), waar tegen den achterwand een Boeddha zetelt in dharmatjakra-moedrā.

Wat nu echter het merkwaardigste van dit grotten-samenstel is, is de decoratie van wanden en gewelven. Een „monsterkop” boven den doorgang tusschen de beide eerste vertrekken geeft een versty-leerden olifant-en-face weer; ter zijde is een Garoeda te herkennen. Verder vindt men overal een ornamentatie in vlam-, berg- en wolk-motieven toegepast, van een soortgelijke „impressionistische” op-vatting, als wij bij Panataran bespraken; in het bijzonder van het groote vertrek (no. 3 en 4) is veel werk gemaakt. Te midden van dit alles zijn menschen, dieren (vogels, krokodillen, leeuwen), boomen aangebracht, ten deele wel decoratief, o. a. in medaillons, doch stel-lig ook als wedergave van bepaalde tafereelen uit in beeld gebrach-te geschiedenissen. In de slechte belichting der grotten maakt dat alles een verwarden indruk en een verklaring er van zal eerst na behoorlijke opname kunnen plaats hebben; het leek ons, dat er onder meer het djātaka bij was van den Bodhisattwa als papegaai, die door zijn op reis vertrekkenden meester is achtergelaten om diens vrouw in het oog te houden en dan ook niet nalaat haar liederlijk gedrag uit te brengen. De beeldhouwer schijnt met eenige voor-liefde juist de misdragingen der dame te hebben weergegeven, een trek, die reeds op zich zelf de vervaardiging dezer reliefs in een niet al te vroege periode zou doen stellen. Moeten wij de herkenning van dit verhaal als zeer onzeker beschouwen, duidelijker leek ons het voorkomen van een helletafereel met den beruchten, reeds op Ba-raboedoer aangetroffen, en ook aan Tjandi Djago niet ontbreken-den zwaardboom. De stijl lijkt ook hier op een betrekkelijk laten datum te wijzen; het is die van Panataran in het vergroofde; in het uiterlijk zich daarbij aansluitend, innerlijk echter zich er verre van verwijderend, en aantoonende dat continuïteit in de techniek kan samengaan met verlies van begrip aangaande datgene, wat een-maal die techniek had bezielde.

De één paal Noordelijker gelegen grotten van Selabale zijn van geen belang, daar ze geheel onversierd zijn gelaten.

Wat meer naar het Oosten heeft misschien nog een oudheid bestaan te Djoeñdjoeng, op een plateau aan de Noordelijke helling van een eveneens tot den Wadjak behoorenden berg. Van beneden komend passeerde Hoepermans eerst twee groote rākshasa's, één met een knots, de ander met „een soort van vrucht", en vervolgens aan den voet van een trap van andesiet weder drie wachters, zeer groot, doch gedeeltelijk in den grond zittend, en onderscheidenlijk met knots, drietand en dolkmes gewapend. Het terras boven aan die, uit dertien treden bestaande, trap bevatte een groot aantal bewerkte andesiet-blokken, die ten deele in twee vierkante vakken waren opgestapeld; ook baksteen was aanwezig. Hoewel nu die aanstapeling niet oorspronkelijk bleek, was het toch aannemelijk, dat dit alles vroeger tot een gebouw had behoord. Ook beeldfragmenten lagen er, en misschien geeft één daarvan, de bovenhelft van een vierarmig beeld, met op den rug het jaartal 1325 (A. D. 1403), ook een aanwijzing voor den ouderdom van het verdwenen monument, en een ander, een vierarmige Pārwatī, voor het Çiwaïtische karakter er van. Een der rākshasa's is met een paar stukken van beelden alles, wat er op het oogenblik nog over is.

Een baksteenpuinhoop te Djatikoewoeng (bij Hoepermans Kalangan) met (latere?) trap op het Westen, doch geheel ontzet door boomen, valt op door de aanwezigheid van niet minder dan negen rākshasa's en twee rākhasi's, allen met knotsen gewapend. Te Ngampël ligt eveneens een nog niet nader onderzocht soubasement van baksteen, waarin pilasters van andesiet met menschenfiguren als afsluiting fungeeren en een smalle teerling (boven een onderband met zijn gewone motief) een aaneenschakeling van geornamenteerde stukken vertoont, waarin o. m. dierfabels, een vogel met een krab bijvoorbeeld (vgl. I p. 306) te herkennen zijn. De stijl en de overeenkomst met de badplaats van 1415 te Panataran wijzen op een jong bouwwerk. Ter plaatse zijn nog een paar rākshasa's, een voetstuk en twee vierarmige godinnebeelden, waarvan één op de achterzijde binnen een achtstralige zonneschijf het jaartal 1329,

dus A. D. 1407, draagt. Niet ver van daar bevinden zich nog twee beelden, één met jaartal 1331 = A.D. 1409, bij de plek van een vroegere baksteenmassa. Ook de gebouwen zijn dus misschien uit dienzelfden tijd.

In hetzelfde district Ngoenoet heeft zich ook een complex van meer beteekenis bevonden, van hetwelk gelukkig nog een en ander gespaard gebleven is, tusschen de desa's Gambar en Domasan. Toch is dat al weer heel wat minder, dan Hoepermans er nog aantrof. Eén overblijfsel, waarvan hij wel de aanstaande instorting voorspelde, maar toch nog kon constateeren, dat het een zeer hoog en fraai gebouw was geweest, een der beste uit de residentie, is zelfs volkomen verdwenen. Het stond dan ook midden op een binnenweg, hetgeen voldoende verklaart, dat de opruiming grondig is geweest en zelfs de plaats niet meer is terug te vinden. Dit monument was het eenige van trachiet; er stonden nog twee opgaande muren gedeeltelijk overeind, evenals een deel van de op het Westen liggende trap, en er waren zeer rijk bewerkt ornament en fraaie basreliefs te onderscheiden. Op een steen, hier aangetroffen, werd met moeite het jaartal 1214, A. D. 1292, ontcijferd; wij kunnen niet meer nagaan, of die lezing juist was, noch ook, of dit het stichtingsjaar van het gebouw kan zijn geweest. Dat hier reeds vóór dien tijd een heiligdom kan hebben bestaan, wordt duidelijk door de vondst (in de onmiddellijke nabijheid van de zoo straks te noemen Tjandi Toeban) van een beschreven steen met edict van een der Kaḍiri-sche koningen uit 1129.

Niettemin zijn de gebouwen, die thans nog gedeeltelijk over zijn, stellig van later datum. Bij den Oostelijken muur van het middelste monument, de Tjandi Gambar (plaat 96), lag een steen met versierden rand, dragende het jaartal 13(2)1 (A. D. 1399?) op een wijze, die het vermoeden wettigt, dat die steen met den muur is afgestort. Op eenigen afstand Westelijk vond men een tweeden steen, met 1310, A. D. 1388, en voorts is eveneens in de nabijheid van dit tempeltje een koperplaat gevonden, bevattende een oorkonde van koning Wikramawarddhana, naar men weet den opvolger van Hayam Woeroek. Hoewel men nu aan een zoo gemakkelijk

verplaatsbaar voorwerp als een koperplaat geen al te groote waarde mag hechten, komt deze oorkonde in tijdsorde zoo mooi met het jaartal van het tempeltje overeen, dat men reden heeft zich af te vragen, of het heiligdom, waarop die inscriptie betrekking heeft, dat van Satyapoera, niet juist de Tjandi Gambar zijn kan.

Indien dat zoo is, kan dit gebouw ons er voor behoeden, ons een al te slecht denkbeeld te vormen van de kunst van het slot der veertiende eeuw, want Gambar moet een zeer smaakvol geheel hebben gevormd. Een soubasement is er over, met den voet van den bovenbouw, alles van baksteen. Dat soubasement meet ongeveer 7 M. in het vierkant en heeft een zeer merkwaardige trap aan de Westzijde. Overigens is het eenvoudig en zonder overdaad behandeld; een teerling gevat tusschen gladde lijsten, d. w. z. kroon- en voetlijsten en uitspringende beneden- en bovenlijsten met de gebruikelijke overgangsprofielen, en in dien teerling zelf een afwisseling van gladde pilasters en inliggende paneelen, waaruit een glad lijstje met een relief-tafereel naar voren treedt. De aandacht valt dan echter vooral op de hoekpilasters, die met een eigen profileering vrij sterk uitspringen en bovendien behakt zijn met een zeer sprekend ornament, de scheeve, in trois-quarts geziene monsterkop, waarvoor de latere kunst een groote voorliefde is gaan koesteren, en tevens een Garoeda-kop, welks snob juist op den hoek komt; nog steeds voldoen deze stukken geheel aan den ouden kunsteisch, dat bij overeenkomst in de hoofdzaak, afwisseling in de detail-uitwerking betracht moest worden.

Wij noemden reeds de eigenaardige trapversiering (plaat 97). Tusschen de vleugels en het lichaam van het soubasement zijn de gewone hoekgebouwtjes aangebracht, thans behandeld als pilasters en zonder afzonderlijke bekroning; men zal ze dus te beschouwen hebben als het eenige zichtbare gedeelte van een valsch geprofileerden trapuitbouw, waar de vleugels tegenaan zijn gezet. Door hun hoogere strekking hebben ze een rijziger karakter dan het aansluitend soubasement, en bovendien dragen ze een versierden boven- en benedenband langs het glad gelaten middendeel; de eerste vertoont het guirlandevormig lint met in de kronkels afhangend

driehoek-ornament, de benedenband een variant van het zaadhuismotief. In de ruimte tusschen dien hoekuitbouw en den eerstvolgenden pilaster van het soubasement is een, in hoog relief tegen een achtergrond met krul-decoratie uitkomende, staande mannenfiguur in eenvoudige kleeding geplaatst. De trapvleugels, in de andere zijde van den hoek, hebben als hoofdmotief van versiering een leeuw, waarbij zij merkwaardigerwijze teruggrijpen op een oude, Midden-Javaansche decoratie, doch terwijl ginds, bv. te Lara-Djonggrang, de leeuw alleen terzijde van den vleugel is aangegeven, is de bewerking hier veel vrijer en zijn kop en voorpooten aan de voorzijde van den vleugel gezet, waardoor het stuk veel meer den indruk van een los decoratie-element krijgt en oneindig meer spreekt. Het dier staat op de achterpooten, met zwiependen staart, en buigt den rug naar beneden, zoodat de kop met de klauwen komt te rusten op een liggend rund (dat het onderste deel van de trapvleugel-ornamentatie vormt) met lange puntige ooren, uitpuilende oogen en een versierden band om den nek. Tegen den zijkant van dat dier nu zit, geheel vrij bewerkt en als het ware los er tegenaan geplaatst, een klein mannetje met bhōēta-tronie, dat kijkt naar den zoo straks beschreven staanden man. Beschouwt men die beide ornamenten op zichzelf, de krachtige leeuwenfiguur op den stier, en het hurkende mannetje tegenover de menschengestalte, dan kan men elk dier beide bewonderen en uitnemend geslaagd achten; de combinatie echter, het samenvoegen van deze ongelijksoortige elementen, die de aandacht van elkander afleiden en den indruk, welke ieder op zichzelf zou maken, ongetwijfeld verzwakken, geeft blijk, dat de ontwerper toch iets mist van het fijne gevoel zijner voorgangers voor de toepassing van het ornament. In deze trapvleugel-decoratie verraaft zich bij alle voortreffelijkheid van uitvoering toch de neiging tot concentratie op het detail, die den Indonesischen geest eigen is, en langzamerhand den zin voor eenheid en samenhang overvleugelt.

Onmiddellijk achter de trapvleugels verheffen zich op het terras, dat den bovenkant van het soubasement uitmaakt, twee losse penanten, zwaar en vierkant, aan elke zijde van den doorgang één.

Naar den kant van dien doorgang glad gelaten, zijn zij aan de andere zijden geprofileerd, behoudens de muuraansluiting in het midden van den buitenkant; en wel als een voet, die op zijn beurt een teerling met kronkelend lint tusschen gladde lijsten bevat, en een bekroning. Deze penanten, die breeder zijn dan de trapvleugels, komen daardoor mede te rusten op de hoekuitbouwen en vormen daarvan dus de voortzetting. Ware de bekroning niet aanwezig, dan zou men deze forsche stukken voor den voet van een losstaand poortgebouw kunnen houden; zooals ze er nu staan, blijken ze echter niet hoog opgetrokken te zijn geweest en hoewel ze den doorgang flankeren en dus niet zonder recht opgevat kunnen worden als een soort van tjandi-béntar, vraagt men zich toch af, of ze niet nog een ander doel moeten hebben gehad. Onzes inziens is dat bij een monument als dit niet het geval. Bouwkundig hangen ze samen met de bovenafsluiting van trapvleugels, gelijk die elders aan Oost-Javaansche tempels te zien is, en nu kan desgewenscht zulk een bovenafsluiting wat zwaarder gemaakt worden, om bijv. een beeld te dragen. Men is nu voortgegaan met die zwaardere constructie, ook waar de oorspronkelijke aanleiding daartoe ontbrak, en heeft deze nieuwe, forsche bouwdeelen daardoor, ze losmakend van hun oorspronkelijk karakter, als constructieve elementen op zichzelf benut, om er op waardige wijze den doorgang mede te vormen.

Het soubasement is 1.26 M. hoog, de zeven treden der trap 1.20 M. breed, tusschen vleugels van 53 c.M. De bovenbouw ligt ongeveer 1.50 M. terug, zoodat er een omgang gevormd wordt; de muren van dien bovenbouw loopen ononderbroken door. Men vindt vooreerst een voet, die in eenvoudiger vorm aan het soubasement herinnert; een teerling tusschen gladde kroon- en voetlijsten is eveneens verdeeld in gladde pilasters en terugliggende paneelen, met een binnen een lijstje naar voren stekend relief. Die reliefs bevatten dierfiguren, aangevuld met ornament; er zijn telkens twee dieren tegenover elkander geplaatst, waaronder paren viervoeters, maar ook een visch en een kreeft te herkennen zijn; er is te veel geschonden om met eenige zekerheid uit te maken, of ze alleen als decora-

tie bedoeld zijn, dan wel dierfabeltjes aan deze voorstellingen ten grondslag liggen. Gedeeltelijk is ook het volgend bouwdeel gespaard gebleven, hetwelk is samengesteld uit een middengedeelte met liggenden recalcitranten spiraal, sierlijk uitgewerkt, tusschen twee uitspringende lijsten, die op haar beurt door ojieven met lotusblad-ornament worden gevolgd. Het geheel heeft slechts geringe hoogte en doet zich voor als een tweeden voet, waarop een hooger opgaand deel van den bouw zich zal hebben verheven, doch hoe dat er uitgezien heeft, blijkt niet meer. Aan de hand van de vele in het terrein gevonden geornamenteerde baksteen en, en ook natuursteen, zal er wellicht nog iets van zijn na te gaan.

Wij hebben nu nog iets te zeggen van de sprekende reliefs aan het soubasement, drie aan elke zijde, terwijl aan den voorkant er één ten behoeve van de trap is weggevallen. Het is een bhōēta-geschiedenis. De pradakshinā volgend ziet men eerst een man en vrouw een meisje troosten, waarbij een rākshasī toekijkt; dan loopen twee bhōēta's achter elkander, terwijl een vrouw in een bootje wegvaart en een groote visch daaronder zwemt; een half liggende man wordt door één van een tweetal bhōēta's gegrepen; een man, met gebogen voorwerp in de hand, staat in gezelschap van een vrouw; een dreigende bhōēta tegenover een vrouw, achter wie nog een klein vrouwenfiguurtje zichtbaar is; een vrouw loopt voort, met achter haar een bhōēta, die een lans over den schouder houdt; dan, na een verdwenen paneel, een bhōēta, een man en vrouw achtereenvolgend; de bhōēta zoowel als de vrouw neerknielend voor een kluizenaar(?); de kluizenaar en een andere man, naast een naakt neerliggende persoon; een man tezamen met een vrouw, die een boomtak vastgrijpt. Men zal hier, als de beschrijving juist is, misschien een geschiedenis in mogen zoeken van een menschenpaar, door bhōēta's vervolgd en geplaagd, doch door bemiddeling van een kluizenaar hereenigd. Eigenaardig is, dat waar elders de inlandsche bevolking van de tempelreliefs niets weet en zich er ook niets aan gelegen laat liggen, aangaande Gambar een zekere traditie is blijven bestaan, welke er het verhaal van Angling Darma in meent te herkennen. Dat er tusschen de gangbare geschiedenis van dien held en het op

de reliefs voorgestelde geen de minste overeenkomst bestaat, maakt die traditie niet minder opmerkelijk.

Deze korte opsomming der reliefs is ontleend aan het restauratieverslag van Perquin, want de tempel heeft een grondige voorziening vereischt, gepaard gaande met de noodige schoonmaak. Er is daarbij heel wat meer aan den dag gekomen, dan men op grond van de bevindingen van Hoepermans en van Knebel, die hier in 1908 zijn opname deed, had kunnen hopen. Een boom is verwijderd, een der muren geschoord, in afwachting van een voorgenomen afbraak en herbouw. Het merkwaardige monument is stellig zulk een verzorging volkomen waard. Ook van de zijde der bevolking geniet het nog vereering.

In de door den Oudheidkundigen Dienst in 1915 en 1916 genomen maatregelen heeft ook het derde tempeltje, de wat meer naar het Zuiden gelegen Tjandi Toeban, of Domasan, gedeeld. Het is in nog grooter verval en het is twijfelachtig, of het behouden zal blijven. Het is gebouwd op een terras, van welks muur nog een gedeelte is blootgelegd met een verdeeling in pilasters en paneelen; de laatste behakt met diervoorstellingen in rank-ornament. Van het tempeltje zelf, evenals het vorige van baksteen, is slechts het soubasement ten deele over; wat daarboven nog gestapeld lag, is een moderne toevoeging. Dit bovenvlak meet 6.70 bij 6.40 M.

Van de zijwanden wordt verreweg het grootste gedeelte ingenomen door den teerling, waarboven en beneden slechts een paar gladde lijsten overspringen naar voet en kroonlijst; deze laatste bestond uit natuursteen. De teerling-versiering is ook hier samengesteld uit pilasters en paneelen; veel daarvan is verloren gegaan, doch aan enkele der pilasters vallen nog sporen van een bovenband-ornament waar te nemen. De paneelen, vier aan elke zijde van het gebouw, vertoonen naar gewoonte een verhoogde decoratie in het midden, en wel afwisselend een groot medaillon, bijna de geheele ruimte vullend, en een op een punt staande ruit. De medaillons zijn met sprekend relief gevuld, o.a. is een gesprek van twee personen onder een boom te herkennen; van de ruiten zijn de zijden een weinig ingebogen en gekarteld behakt, en in het midden is een cir-

kel aangebracht, gevuld met een dierfiguur in ornament, in het bijzonder een groote visch met omgekrulden staart.

Aan de voorzijde, ook bij dit gebouw den Westkant, is de verdeling wat anders, doordat de trapvoorsprong niet in het midden is gezet, maar zóó, dat aan den rechterkant één paneel, met de ruit, staat en aan den linkerkant eveneens één volledig paneel met ruit, en ongeveer een derde gedeelte van een tweede, waarvan de rest verondersteld wordt door den uitbouw te zijn bedekt. Ook op dit paneelfragment is het begin van het ruitornament te zien. De voorsprong voor de trap treedt slechts zeer weinig naar buiten; de trapvleugels, die er tegenaan gebouwd waren, zijn thans verdwenen, doch de hoekgebouwtjes kunnen nog nagegaan worden. Deze waren ouder gewoonte weder als afzonderlijke miniatuur-monumentjes behandeld, met lichaam en pyramidaal toeloopend dak, alles in gladde uit- en inspringende lijsten.

Gelijk gezegd, is de toestand van Tjandi Toeban, waarvan één zijde geheel, een tweede half verloren is gegaan, en de voorkant deernlijk is gehavend, in velerlei opzicht hopeloos. Fragmenten of steenen zijn bijna niet meer gevonden; alleen staat er nog een wachter, en is er ook een niet nader omschreven godenbeeld in groot ornaat aanwezig. Hoepermans zag op het terrein in de omgeving der drie genoemde gebouwen nog sporen van drie andere ¹⁾, alle van baksteen, afgezet met andesiet; het waren ook toen reeds „ruïnes of steenhoopen”, die geen beschrijving toelieten. Voorts maakt hij melding van zeer veel losse steenen, ook met reliëfs, en geeft hij de meening te kennen, dat de oudheden, welke zich hier eenmaal bevonden, van aanmerkelijken omvang moeten zijn geweest. Over een afstand van 6 paal droeg dit vlakke terrein, niet ver van den Wadjak, den naam van „kraton”.

Zuid-Oostelijk van Blitar, een eindweegs over den Brantas, ligt nog een baksteenmonument, dat met de beschrevene eenige overeenkomst vertoont, de Tjandi Batjëm. Eigenlijk zijn het er twee, reeds toen Hoepermans er kwam zoo vervallen, dat deze ze

¹⁾ Op zijn teekening zet hij zelfs negen ruïnes in het geheel.

„een paar steenklompen" noemde; toch deelde hij er nog een en ander over mede, terwijl Knebel in 1908 van alle beschrijving moest afzien. Een opname door Perquin in 1914 heeft ten gevolge gehad, dat wij thans eenigermate weten, hoe deze gebouwen er hebben uitgezien. Van beide is het soubasement en iets van den bovenbouw over, alles in deplorabelen toestand. Het grootste soubasement is in gladde lijsten opgetrokken, met uitspringende beneden- en bovenlijsten om den teerling, beide voorzien van bijlijstjes, terwijl ook de overgang naar voet en kroonlijst geschiedt door herhaaldelijke verspringing. De teerling, tengevolge van de groote oppervlakte door het lijstwerk ingenomen, vrij smal, is weder in pilasters en paneelen verdeeld; de eerste zijn glad en de paneelen vertoonen weer een afwisseling in het uitspringend ornament, om de beurt een medaillon met geheel afgesleten inhoud, en een ruit of liever een kruis, zooals wij reeds zoo vaak aantreffen, met trapsgewijs behakte vulling tusschen de armen. Hoektorentjes staan aan weerszijden van de trap; hun door gladde lijsten omgeven lichaam is van een soort middenband voorzien, en hun dak loopt eerst schuin, dan weer met lijstjes omhoog. Van den bovenbouw is vooreerst een stukje te zien van een voet; een teerling, tusschen een paar gladde lijsten, vertoont langgerekte, naar voren springende en waarschijnlijk voor reliefs bestemde paneelen, gescheiden door een glad pilastertje. Boven op de ruïne staan een aantal neuten.

Het tweede gebouwtje, op 3 M. afstand, is kleiner en eenigszins anders dan het besprokene; in opzet is er intusschen zoo groote overeenkomst, dat men er niet aan behoeft te twijfelen, of beide zijn gelijktijdig en volgens één ontwerp tot stand gekomen. Ook hier valt het groot aantal verspringingen op tusschen kroon- en voetlijst en de beneden- en bovenlijsten aan weerszijden van den teerling. Deze laatste wordt aan de zijkanten op in het oog vallende wijze afgesloten door krachtig uitspringende hoekpilasters; voor het overige bestaat hij uit twee langwerpige casementen, die door een glad pilastertje worden gescheiden, en elk een uitspringend paneel bevatten, hetwelk nog glad is, doch zeker wel reliefs had moeten krijgen. De tempelvoet hierboven herhaalt het soubasement; echter ligt

slechts één ononderbroken paneel tusschen de hoekpilasters, en is in de plaats van boven- en benedenlijst een zwak ojief getreden. Voorts trekt het gebruik van hardsteen en deklijsten, en de aanwezigheid van neuten de aandacht. Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat die laatste voorwerpen er niet thuis hooren, maar het kan ook zijn, dat ze een aanwijzing bevatten voor de vroegere bestemming dezer gebouwen, die dan niet veel hoger opgetrokken zouden zijn geweest. Ook het laatst beschrevene heeft een trap op het Westen. Op eenigen afstand in Oostelijke richting waren vroeger nog een put van baksteen en de vierkante ruïne van een onversierden derden tempel te onderscheiden.

Heel wat belangrijker dan die van Batjém zijn de overblijfselen van Tjandi Gambar-wetan, op de onderneming van dien naam, 7½ K.M. ten Noord-Oosten van Panataran. Verbeek heeft haar in 1890 ontdekt, en beschrijft haar als het soubasement van een tjandi van andesiet, 8.40 M. in het vierkant, trap aan de Westzijde, met slecht uitgevoerde basreliefs. Beneden dezen tempel vond hij een tweede, waarvan slechts enkele bekapte steenen uit den grond staken, niet ver van een grooten rākshasa. Het zonderlinge van het geval is nu, dat het gebouw inmiddels onder het zand is geraakt en sindsdien als verdwenen gold, en dat Perquin, toen hij in 1914 er een onderzoek naar instelde, wel weder een soubasement voor den dag bracht, doch van andere afmetingen en dus klaarblijkelijk niet het door Verbeek bedoelde, tenzij er een vergissing in het spel is.

Hoe dit ook zij, en wat er nog in den bodem verborgen moge zijn, wij zullen thans natuurlijk als Tjandi Gambar-wetan (plaat 98) slechts het in 1914 aan het licht gekomen overblijfsel bespreken, het onderste gedeelte van een soubasement, op een mooi gelegen heuveltop aan de helling van den Kloet, naar welken heuvel een trap van andesiet voerde, ongeveer 70 treden hoog, en recht op den tempel aanlopend. Die trap is thans geheel blootgelegd. Aan zijn voet staat een fraaie rākshasa van 1.70 M. hoogte; zijn pendant was in het ravijn gevallen, doch is nu weer herplaatst. De breede, hurkende, wachterfiguur, met beide handen aan de over den schouder gedragen knots, en een gelaatsuitdrukking, waaruit vooral zelf-

genoegzame domheid spreekt, is voorts merkwaardig om het op het voetstuk gebeitelde jaartal 1360, dus A. D. 1438. Waar nu een derde, kleinere, rākshasa, van hier naar Blitar gebracht, met het jaar 1332, A. D. 1410, is voorzien, is er eenige aanleiding, om dezen tempelaanleg aan de vijftiende eeuw toe te schrijven.

Wat het monument zelf te zien geeft, verzet zich daar niet tegen. Het is een rechthoekig gebouw van andesiet met de lange zijden aan voor- en achterkant. Terwijl het normale profiel boven de voetlijst door middel van een ojief terugtreedt, verheffen zich op de hoeken zonder eenigen terugsprong zware hoekstukken, door hun plaatsing zich dubbel sterk aan de aandacht van den beschouwer opdringend, bebeiteld met dragende figuren. Het zijn rijkversierde rākshasa's, tegen een met krullen aangevulden achtergrond, eenigszins onbeholpen uitgebeeld, want aan elke zijde van den hoek is een voet en een been geheel buitenwaarts gericht; de drager zakt door op de naar proportie veel te ver van elkander verwijderde knieën en de geheele gedaante wordt daardoor gedrukt en onnatuurlijk. De voorzijde wordt in het midden door de trap onderbroken; in de achterzijde is, eveneens op het midden, juist zulk een zwaar, naar voren tredend pilasterstuk aangebracht als die met de atlanten op de hoeken; de rākshasa fungeert thans niet als drager, maar met zijn voeten weet hij al evenmin weg, want hij keert ze nu beide naar binnen!

De trapvleugels, aan de Westzijde, steken vrij ver naar voren en zijn voorzien van de gewone Oost-Javaansche versiering met afhangend driehoek-ornament op de voluten en op het recht neergaande stuk daarboven; ze rusten op een als voetstuk geprofileerd onderstuk. Hoekuitbouwttjes zijn ook hier aanwezig, met in gladde banden opgetrokken lichaam, en een bekroning, die eveneens in gladde banden, gecombineerd met een ojief, terugloopt en ten slotte overgaat in een zich weer eenigszins naar buiten welvend topstuk.

Tusschen hoekstukken, middenstuk en trap ziet men het profiel van het soubasement vrij sterk terugloopen door middel van een ojief met overgangslijsten. De teerling is behandeld volgens het

principe van afwisseling tusschen pilasters en paneelen, doch waar elders het onderscheid tusschen die beide gewoonlijk duidelijk is geaccentueerd, door afwijkende decoratie of op andere wijze, is dat hier niet het geval. Een doorloopende, gladde lijst begrenst ze alle aan de benedenzijde; de pilasters sluiten daar dadelijk op aan, doch de paneelen zijn binnen een geringe indieping door een lijstje omsloten. Daar ze nu verder ongeveer in één vlak liggen, en beide met eenzelfde soort reliefs zijn voorzien, is er maar heel weinig verschil tusschen deze indeeling der vakken en een doorloopende reliefreeks. Onder de pilastertjes is men hier en daar begonnen een onderband-ornament te hakken. Op de vakken aan voor- en achterzijde vindt men telkens één paneel en twee pilasters, aan de zijkan ten twee paneelen en drie pilasters.

Al het reliefwerk is op dezelfde wijze behandeld, en de voorgestelde geschiedenis loopt klaarblijkelijk ononderbroken over pilasters en paneelen door. Een Garoeda bijvoorbeeld ziet men eerst op een pilaster komen aanvliegen en dan op een paneel ter neder zitten. Er is te veel van de reliefs verloren gegaan, om een geregelde beschrijving mogelijk te maken; aan sprekende tafereelen is overigens geen gebrek. Wij noemen, behalve den reeds vermelden Garoeda, die iemand op de schouders draagt, nog een man, die een ander met naar beneden hangend hoofd bij de beenen pakt; een bhōṭa met een klapperrat of daarop gelijkend dier; een god, die den wadjra hanteert; tot tweemaal toe wordt een rijpaard voorgebracht.

De bewerking der reliefs is lang niet kwaad, al mist zij de fijnheid, die men elders zoo bewondert. Het is de traditie van de beeldhouwkunst uit den bloeitijd van Madjapahit, maar eenigermate in decadentie geraakt. Ook de zonderlinge opzet der rākshasa's bij allen rijkdom in hun versiering, het vervagen van de principieele verschillen tusschen paneelen en pilasters en dergelijke zaken wijzen in eenzelfde richting: de nadagen der groote Madjapahitsche kunst. Boven de reliefs is alles verdwenen, hoewel er uit de fragmenten op het terrein nog wel heel wat terug te vinden zou zijn. Wij vermelden nog een torso van een drager uit één steen (in tegenstelling tot de uit verschillende lagen samengestelde rākshasa's aan het ge-

bouw zelf), gelijk er ook te Blitar staan, een nāga-kop, en een fragment van een los beeld. Een op den top van den heuvel bij den grooten rākshasa gevonden massa steen kan zeer wel het restant van een tweede gebouw aangeven. In de koffietuinen werd o.a. een Goeroe aangetroffen; op 3 K.M. afstands naar het Noord-Westen kwamen een paar portret(?)beeldjes voor den dag, en lag ook nog een hoop tempelsteen.

Voor we nu tot de afzonderlijke categorie der bergheiligdommen overgaan, wenden wij ons nog even naar het Noord-Westelijk deel van Kēdiri, de afdeeling Bērbēk. Nabij Bērbēk zelf moet een door Horsfield vermelde badplaats gelegen hebben, in baksteen opgetrokken, met reliëfs versierd, terwijl zes spuiers het water toelieten. Van dit bouwwerk, hetwelk blijkens het op een steen (beeldfragment) aangetroffen jaartal 1338, A. D. 1416, misschien vijftiende-eeuwsch was (als die steen er tenminste thuis hoort ¹⁾), is niets meer over.

Wat er daarentegen nog wel gespaard gebleven is, is de Tjaṇḍi Ngětōs, meer naar het Zuiden. Een jaartal of soortgelijke aanwijzing hebben wij daarbij in het geheel niet; slechts de naam der desa Selapoera heeft iets van het oude bewaard en doet Çilapoera als wijdingsnaam van het heiligdom veronderstellen. Als wij dit monument dus in de vijftiende eeuw plaatsen, geschiedt dat aarzelend op grond van het gebouw zelf. Het is reeds sedert Horsfield bekend en werd door Hoepermans het eerst beschreven. Na het bezoek van Knebel in 1908, hetwelk den reeds in 1866 geconstateerden vervalten toestand van den tempel bevestigde, werden in den aanvang van 1917 door den Oudheidkundigen Dienst, onder leiding van Perquin, de noodige maatregelen getroffen om wat er nog staat te bestendigen.

Oorspronkelijk zijn er twee gebouwen geweest, beide van baksteen. Het kleinste is thans verdwenen. Hoepermans kon nog een vertrek van 8 vierkante ellen oppervlakte, een ingang aan den Westkant, en nissen met monsterkoppen beschrijven; volgens hem moet deze

¹⁾ De toenmalige regent had bij de badplaats namelijk ook andere beelden van onderscheiden herkomst samengebracht.

tempel veel op de thans nog aanwezige geleken hebben, en waren zij tezamen door een ringmuur omsloten.

Tjandi Ngētos is een rijzig baksteen-gebouw, dat zich, nu het dak verdwenen is, tot bijna 10 M. hoogte verheft; aan den voet is het 9.10 M., aan den teerling 5.40 M. in het vierkant. Bij den eersten indruk denkt men dadelijk aan Bangkal, hoewel er ten slotte toch wel belangrijke verschilpunten zijn. Het gebouw heeft veel geleden en het wegvallen van niet minder dan drie van de vier monsterkoppen heeft aanleiding gegeven kennis te nemen van een eigenaardigheid in de bouwwijze van dit, en zeker ook van andere monumenten. Alleen de geornamenteerde steenen van de oppervlakte dier monsterkoppen zijn namelijk afgestort, en het daaronder liggende is blijven zitten; dit ten gevolge van het feit, dat uitsluitend aan de in het gezicht komende muurvlakken de baksteen glad en pasklaar zijn geslepen, doch alles wat daarachter lag werd opgetrokken uit steenen, zóó als ze van de bakkerij kwamen, ongeslepen, niet pasklaar, en van een andere laagdikte. Het door dien zuinigheidsmaatregel ontstane gebrekkige verband met de buitenlaag heeft zich door het wegvallen van die laatste gewroken. Door een gelijke oorzaak is ook het overstekende lijstwerk voor een groot deel verdwenen, en wel in het bijzonder aan het soubasement, waar de oorspronkelijke bouw bovendien nog een latere verbreeding van 50 c.M. had ondergaan.

Het soubasement is 3.25 M. hoog en is geprofileerd met gladde lijsten; de uitspringende boven- en benedenlijst begrenzen een in pilasters en paneelen verdeelden teerling, de paneelen voorzien van de bekende opstaande ruit met gekartelde randen. De 3.75 M. breedte uitbouw aan de Westzijde, voor de grootendeels vernielde trap, was van de gebruikelijke hoekgebouwtjes voorzien, eveneens in glad lijstwerk. Boven het soubasement volgde de voet van het hoofddeel, 1.50 M. hoog, eveneens met pilaster- en paneelverdeling en rechthoekige lijsten, doch van een niet samengesteld karakter door het weglaten der boven- en benedenlijsten.

Het lichaam van den tempel, ter hoogte van 5.43 M., vertoont sporen van bepleisterd te zijn geweest; het herhaalde weer de samen-

gestelde profileering en was bovendien versierd met midden-, onder- en bovenband. Het zaadhuis-motief met bladornament is voor dezen onderband gebezigd; aan den bovenband is een elders nog niet aangetroffen ornament toegepast: aan weerszijden van een afhangend gestyleerd blad loopt in een sierlijke bocht een bandje omhoog, zet zich naar buiten horizontaal voort langs den onderkant van den band, sluit dan, verticaal omhooggaand, het sierstuk af (waarbij het slechts door een inkeping gescheiden wordt van den overeenkomstigen zijkant van het naastliggend exemplaar) en omlijst daarbij tevens nog weder een bladversiering. De dik opgelegde middenband met antefixen op de hoeken en een olijf-vormige overgangslijst van boven en beneden, is voorzien van een in breede kronkels gewonden lint, welks windingen door bladornamentatie worden aangevuld.

In het midden der zijden worden deze banden onderbroken door nissen en ingang, gevat tusschen zware, gladde posten (welke op zich verbreedende onderstukken steunen) en gedekt door een paar overspringende lijsten, waarboven de reusachtige monsterkop zich verheft, 2 M. hoog en 1.80 M. breed. Gelijk gezegd is er slechts één, die aan de Zuidzijde, over. Het sober belijnde stuk — waarschijnlijk is aan die soberheid ook wel afslijting debet — mist den zoo vaak imbecielen grijns, elders aan deze monstergezichten eigen en heeft daardoor iets ernstigs en indrukwekkends gekregen, en, mede door de kolossale afmeting, imponeert het veel meer, dan gewoonlijk met zulke *kāla*'s het geval is. Naast den ingang zijn twee kleine nisjes aangebracht, boven welke een afzonderlijk ornament door zijn gewonden lijn even aan een *makara*-slurf herinnert, doch bij nader inzien een fors gehouwen recalcitrante spiraal-arabesk blijkt te zijn. De ingang zelf, 65 c.M. breed, voert binnen een kamer van 2.40 M. bij 2.47 M., welke met zijn gladde wanden niets opmerkenswaardigs biedt, en volgens Hoepermans een put heeft bevat. Terwijl nu de benedendrempel van andesiet is, is voor de bovenstrekken boven ingang en nissen niet datzelfde materiaal gebruikt doch houten lateien, en het wegrotten daarvan heeft de afstorting der monsterkoppen tengevolge gehad; juist aan de Zuidzijde alleen

is de latei, hoewel inwendig verteerd, in staat gebleven zijn taak te vervullen. In verband met den hardsteen benedendrempel (waarin de palgaten aanwezig zijn) kan men vragen, of die houten lateien wel oorspronkelijk zijn en niet in later tijd voor de weggenomen of verdwenen andesiet-stukken in de plaats zijn gesteld.

Is dat niet het geval, dan zou de eenigszins armoedige behandeling van een monument van deze beteekenis, gepaard met de boven besproken mindere zorg, aan de aansluiting der bewerkte buitenlaag bij den kern van den bouw besteed (een handelwijze, mogelijk ook elders in principe toegepast, maar hier toch wel met bijzonder noodlottig gevolg) ons alle reden geven om te denken aan een tijdperk van decadentie, toen men meende, het niet meer zoo nauw te behoeven te nemen. In andere opzichten verraadt het heiligdom een groote mate van artistiek gevoel bij den ontwerper; de breede trapuitbouw voor het rijzige tempellichaam maakt een monumentalen indruk, de monsterkoppen zijn van uitnemende kwaliteit, de proporties zuiver gevoeld, de schaduwwerking door de diepe nissen met haar zware omlijsting is van groote kracht. Het zou ons dan ook niet verwonderen, indien Tjandi Ngëtos toch een schepping uit den Madjapahitschen bloeitijd bleek te zijn¹⁾; moet het monument op bovengenoemde gronden echter aan de nadagen van dat rijk worden toegeschreven, dan is het in elk geval een kunstwerk van beteekenis, welks bouwmeester op bewonderenswaardige wijze aan de oude tradities vasthield.

Wij komen nu tot een afzonderlijke soort van tempels, die, welke op en bij de toppen der hooge bergen worden aangetroffen. Gemakshalve zullen wij telkens tegelijk de andere overblijfselen in de onmiddellijke nabijheid bespreken.

De gegevens, waarover wij ten opzichte dezer vestigingen beschikken, zijn nog uitermate schaarsch. Geologen zijn in de meeste gevallen de eersten, die er melding van hebben gemaakt, Zollinger en vooral Junghuhn op zijn bekende reis van 1846, doch voor deze ge-

¹⁾ In deze buurt moet Paramasoekhapoera, de graftempel van Hayam Woeroek, gelegen hebben (verg. p. 287 hiervoor).

leerden waren natuurlijk deze restes geen hoofdzaak en wij kunnen slechts dankbaar zijn, dat zij vonden van dezen aard de beschrijving waardig hebben geacht. Wat Verbeek er over zegt is natuurlijk, uit hoofde van het karakter zijner lijst, zeer kort; een oudheidkundig onderzoek heeft niet plaats gehad, en bij de inventarisatie van de Oudheidkundige Commissie heeft Knebel er zelfs in het geheel geen bezoek gebracht. Dit moge verklaarbaar zijn door de moeilijke bereikbaarheid dezer oudheden en het weinige, dat er op grond der vroegere berichten te verwachten was, het blijft toch te betreuren, dat wij voor de meeste dezer stichtingen moeten afgaan op beschrijvingen van niet-deskundige zijde en van ruim zeventig jaar geleden, zoodat het ook nog zeer de vraag is, in hoeverre het medegedeelde aan den tegenwoordigen toestand beantwoordt.

Op den Kawi vond Junghuhn vooreerst op een voorsprong aan de Wlingische zijde, ongeveer 2000 M. hoog, ruïnes van gehouwen steen, d.w.z. alleen de fundamenteën. Vierkante terrassen, geëffend en bevoerd en door randen omgeven, verhieven zich boven elkander, en tot het middelste en hoogste, dat een gebouw scheen te hebben gedragen, voerden van elk der vier zijden trappen, welker vleugels met reliefwerk en beelden versierd waren. Andere beeldfragmenten lagen in de buurt, alsook een relief, dat aan de ééne zijde een Çiwa, aan de achterzijde schriftteekens vertoonde. Een kleine, holle Doergā van gebakken steen was eveneens aanwezig. De hoogste bergrug van den Kawi, de z.g.n. Boetak, leverde twee vierkante ruimten op, door muren omringd, tot 5 à 6 voet hoogte uit ruwe steenen en aarde opgebouwd; door openingen in den vorm van deuren stonden zij tot elkander in gemeenschap. Ook hier was het terrein door menschenhand geëffend, en bevonden zich, naar het Zuid-Oosten, nog eenige bevoerde terrassen, echter zonder ringmuren. Er lag een tweede Doergā van baksteen.

Ook in de Oro-oro-vlakte, tusschen de Kawi-toppen, werden op twee plaatsen vierkante, door muren omgeven ruimten gevonden, in een rij op elkander volgend en door ingangen in deurvorm met elkander verbonden, terwijl op een derde plek eenige soortgelijke ruimten toegang gaven tot een hooger, terrasvormig gebouw, uit

ruwe steenen opgericht tot trapsgewijs boven elkander oprijzende verdiepingen, waarvan de bovenste een langwerpige vierkante hoogte bevatte; er stonden daar nog eenige lange trachietsteenen over-eind. Niet onmogelijk is het, dat deze rechthoekige hoogte oorspronkelijk een terras is geweest als b.v. die van Kēḍaton, waarvan de bekleeding verdwenen is.

Van enkele dezer gebouwen, wier muren ongeveer 50 c.M. hoog zijn, konden in 1887 metingen geschieden. Het grootste gebouw was van voren 16 M., van achteren 22.50 M. breed, daar de zijmuren uitsprongen en scheef gebouwd waren; het geheel had een lengte van 63 M. met nog een voorstuk van 8 M. en bevatte de fundamente van zes kamers. Een plateau daarnaast, 16.60 bij 23.50 M., was in drie compartimenten afgedeeld. Het tweede gebouw bestond slechts uit twee kamers en mat 26 bij 17 M. Ook op den top Dandang werden nog de overblijfselen van een gebouw gevonden, hier slechts 8 bij 4 M.

Directe aanwijzingen voor de dateering hebben deze restes nog niet opgeleverd; doch het is wel heel waarschijnlijk, dat ze laat gesteld moeten worden. Op eenigen afstand naar het Noord-Westen stond boven Selabradja een gebouwtje, waarvan eveneens ruwe steenen en enkele bekapte over waren, benevens een beschreven steen van 1336, A. D. 1414. Die ruwe steenen doen aan de zoo juist beschreven monumenten denken, en dan is dat jaartal niet zonder betekenis. Aan de Wlingische zijde leverde het perceel Sirah Kēñ-tjong, behalve een merkwaardige steenen kegel, bebeiteld met het karnen van de melkzee, en een viertal rākshasa's, nog steenblokken met 1389, dus A. D. 1467, en een ander vijftiende-eeuwsch jaartal. Aan dienselfden kant noemen wij nog de Tjaṇḍi Tēpas, aan welke sedert verdwenen baksteenruïne Hoepermans eveneens opmerkte, dat vele steenen ruw en slecht bewerkt waren. Er stond toen nog het overblijfsel van een hoog soubasement met glad lijstwerk, 8 el in het vierkant, zonder eenig ornament. De ingang bevond zich op het Westen.

De Ardjoena met den Wēlirang bevat ook een groot aantal oudheidkundige restes. Op het, Boēṭak geheeten, voorgebergte

van laatstgenoemden berg liggen een drietal beelden, die vooral door hun afmetingen opvallen; ze zijn herhaaldelijk, o.a. door Brumund en vooral zeer nauwkeurig door Verbeek, beschreven. Het eerste is een reusachtige, onafgewerkte Akshobhya, van het hoofd tot de beenen niet minder dan 5 Meter hoog, en het grootste beeld van Java (dat van den Mendoet, hetwelk volgt, meet 4.40 M.). Het tweede is een hoofdelooze rākshasa, half in den grond liggend; het derde een evenzeer onafgewerkt groot voetstuk, van ongeveer dezelfde afmetingen als dat te Panggih (pag. 235). Verbeek veronderstelt, dat ook dat laatste op den Boetak vervaardigd is en zich daar wellicht een werkplaats heeft bevonden.

Iets meer naar het Westen, boven Patjet, zijn te Padoesan een vijftal nog niet in bijzonderheden onderzochte overblijfsels van bouwwerken gevonden. Van één, een vierkant andesiet-tempeltje, was het soubasement en een deel der opgaande muren over, met den zeer smallen ingang op het Oosten. Ook een ringmuur kon hier gevolgd worden. Een tweede fundament leverde een paar zeer fraaie tempelwachters, geheel producten van den Madjapahitschen bloeitijd, op; voorts een Arddhanārī, en een steenblok met het jaartal 1303, A. D. 1381. Ook hoogerop, naar den Wēlirang-top zoowel als naar den Añdjasmaraketen, werden op talrijke punten door Leydie Melville sporen aangetroffen van vroegere monumenten, waarvan wij vermelden een tempelruïne van andesiet en een fijn beeldfragment te Djaroman; verscheidene tempelrestes te Sadjèn; een ruïne te Sēndi en een tweede met een steen uit 1400 te Djati-wetan; verdere overblijfselen van bouwwerken, één met een urn van gebakken aarde, op den G. Biroe; een fundeering van 4.20 M. in het vierkant, waarbij een monstertop van baksteen, te Soembēr Kalimati. Eveneens werden bij Poetoeħ Gēdang restes aangetroffen, alsmede op den Poetoeħ Poejang: één groot en drie kleinere gebouwen aan den voet, en nog drie ruïnes, elk van 2 M. in het vierkant, op het plateau. De beteekenis van al deze vondsten zal eerst door latere onderzoekingen vastgesteld kunnen worden. De terrassenbouw bij laatstgenoemde oudheid, met bijbehorende toegangstrappen, doet veronderstellen, dat er bepaalde wegen waren.

welke hierheen geleid moeten hebben, en inderdaad zijn dan ook op verschillende plaatsen in het gebergte, met name bij den G. Bi-roë, de sporen gevonden van met dikke steenplaten belegde verbindingswegen. Afzonderlijk dient ook nog Sikoëning genoemd te worden, een uur boven Patjet gelegen; men ontgroef daar de rest van een monumentje van 3.65 bij 1.65 M. en eenige beelden, waaronder een paar zeer merkwaardige: het ééne voorstellende twee staande godenfiguren, elkander bij de hand vattend en tegen een gemeenschappelijk achterstuk geplaatst, het tweede, van ongeveer gelijke hoogte, een vrouw met glorie, aan de linkerzijde een kind in den slendang dragend en met de rechterhand een naast haar staand knaapje vasthoudend. Een voorstelling als deze laatste (plaat 94, midden) is elders nog niet aangetroffen. In de beelden, die naar het Museum te Madjakërta zijn overgebracht, is wel naar natuurlijkheid gestreefd, maar de bewerking is eenigszins grof gebleven, en de beeldhouwer is in zijn klaarblijkelijk voortreffelijke bedoeling te kort geschoten. Wij meenen hier een zekere onmacht van den kunstenaar te zien, waar deze zich een meer vrije behandeling van zijn onderwerp wilde veroorloven, een onmacht, die zeker wel medegewerkt heeft tot de groote verbreiding van de geijkte methode der rigide gestalten in den Madjapahitschen stralenkrans.

Op den top van den Wëlirang zelve vond Zollinger lage terrassen en eenige opgerichte langwerpige steenen, zonder teekening of inschrift. Niemand heeft sedert nagegaan, wat er eigenlijk precies is; vermoedelijk wel overblijfselen van denzelfden aard als op Kawi en Ardjoëna. De oudheden van den eigenlijken Ardjoëna zijn weder door Jung-huhn beschreven; hij is intusschen niet de eerste, die zich met de op het gebergte aanwezige restes heeft beziggehouden, want reeds in 1830 bezocht Domis een der hoofdtoppen en vooral vestigde hij zijn aandacht op de ruïnes van den Noord-Oostelijken voortop, den Indrakila. Op die laatste plek zijn Verbeek en Knebel hem bevolgd. De hoofdberg van den Ardjoëna, ook als Widodarèn bekend, bestaat uit een bergnok, aan beide kanten uitlopend in een hoorn, waarbij zich eenerzijds de G. Ambar aansluit, terwijl aan de andere zijde een bergrug naar den reeds genoemden Indrakila

voert. Op den Ambar waren vierkante, vlakke ruimten, soms 25 voet lang en breed, en door 3 voet hooge muren omgeven; de ruïne op den aansluitenden hoorn wordt Batoe Dombo genoemd, en bestaat eveneens uit vierkante, geëffende plateau's met kleine vierkante kamers, voorzien van deuren en omgeven door muren, van welke hier iets meer over was. Kleine vierkante ruimten met muren lagen ook op den anderen hoorn, waarheen ruw bewerkte trappen voerden; deze zoowel als de muren waren samengesteld uit langwerpig vierkante en teerlingvormige trachiet-stukken, hetzij van nature dien vorm hebbend, hetzij ruw behouwen. Een drietal watervaten zaten halfweg in den grond.

Het belangrijkste is wel hetgeen op den Indrakila wordt en werd aangetroffen. Domis beschrijft, hoe hij eerst een vervallen poort doorging, dan een trap besteeg, na een tweede poort een trap vond en zoo vervolgens tot een vijfde poort toe. Bij al die poorten stonden twee wachters, bij de laatste tevens een paar beelden op voetstukken, waaronder een „Mentorogo" (Ardjoena) met twee engelen in smeevende houding, dus wel een god met adoranten, of de verleidingsscène. Door die vijfde poort betrad men een tempelplein, waarop een groot vervallen gebouw zich bevond, voor hetwelk zoowel natuursteen als baksteen is gebezigd; verspreid over dien bouwval lagen allerlei beeldjes, afzonderlijk, of op stukken steen, of in nissen. Met trappen kon men het bouwwerk beklimmen. In de rondte waren nog een zestigtal steenen watervaten te zien en een 33 beeldjes, waaronder er als priesters gekleed waren: dit zullen wel Goeroe's zijn geweest. Ook waren bij de eerste en tweede poort fundamenteën van pēṇḍapa's aanwezig.

Tegenwoordig zijn van de poorten slechts flauwe sporen over en zijn ook verscheidene der wachters verdwenen. De trappen blijken 65 à 75 c.M. breed te zijn geweest. De onderste poort schijnt opmerkelijk smal te zijn geweest, slechts 35 c.M.; een der hoogere mat 1 M. bij 2.90 M. doorgangslengte. Bovenop den steenhoop, die eens de tempelkamer was, liggen nog twee kleine Goeroe's en een vrouwenbeeldje; van de watervaten, die van gebakken aarde bleken, waren nog 30 te tellen; ook op de lagere terrassen waren sporen

van dergelijke voorwerpen. Een loodsje, met andesiet-blokken afgezet, is op het tempelplein opgericht ten behoeve van de offers der omwonende bevolking. Domis spreekt nog van beelden die, naar hem gerapporteerd werd, hier waren weggehaald; daaronder was een man met een varkenskop. Is dit bericht juist, dan moet het stuk in kwestie een Warāhāwatāra zijn geweest. Dit beeld en de aanleg met die poorten en terrassen doen aan Soekoeh denken, hetwelk in het volgend hoofdstuk behandeld zal worden; doch wij kunnen niet na gaan, of dit meer dan een oppervlakkige gelijkenis is.

Iets lager op de berghelling vindt men op een zeer fraai gelegen punt een gebouwtje, Santria-manggoeng geheeten, bestaande uit losgestapelde tempelsteenén. Uit het lijstwerk aan de benedenzijde kan echter worden opgemaakt, dat er zich toch wel een oorspronkelijk monumentje bevonden kan hebben. Wat er nu staat, meet 2.55 M. bij 70 c.M. Eveneens aan deze zijde van den Ardjoena ligt de zoogenaamde Pěrtapan Rahtaoe, waar eenige geprofileerde tempelsteenén en een drietal beeldjes, o.a. een Mahādewa, worden aangetroffen; een 50 M. hooger begint weer een opeenvolging van trappen en terrassen, door Knebel in 1904 ontdekt. Van Oost naar West passeert men vier terrassen, achtereenvolgens 13.50 M., 6.40 M., nog eens 6.40 M., en 2.85 M. lang; op het vijfde stond een tempelgebouwtje van andesiet, met de as juist in de richting der trappen, naar het Oosten gewend. Het ligt thans geheel open en meet tusschen de zijmuren 1.78 M. bij een diepte van 2.55 M.; het muurwerk verheft zich nog ongeveer 90 c.M. Achter de kamer lagen onder een andesiet-blok een zevental beschreven koperplaten; ze zijn na de vondst in handen van Brandes gesteld, die ze echter klaarblijkelijk niet meer heeft kunnen ontcijferen.

Na hetgeen Kawi en Ardjoena opleverden, biedt de Smeroe eenige teleurstelling. Juist in de streken, waar de Těnggěreezen zooveel oude gebruiken hebben weten te bewaren, zou men ook een menigte oude monumenten verwachten. Men zoekt ze tevergeefs ¹⁾. De

¹⁾ Naar Prof. J. F. Niermeyer ons mededeelt, wordt bij Karsten en Schenk, Vegetationsbilder III, 3, Taf. 18 melding gemaakt van talrijke Boeddhistische(?) bouwrestes op de plantage Moelia-ardja. Iets naders is ons dienaangaande niet bekend.

reden zal wel zijn, dat deze vestigingen van betrekkelijk jongen datum zijn. Want al vermeldt ook reeds een koperplaat uit 1405 een heiligdom van den berg Brahmā, de bepaalde Hindoeïseering schijnt toch vooral een gevolg te zijn geweest van de uitbreiding van den Islam, toen de lieden, welke in deze afgelegen oorden een toevlucht zochten, blijde mochten zijn hun ouden godsdienstvorm ongestoord te kunnen uitoefenen, doch zij de kracht en de middelen misten om die vereering op andere dan de meest bescheiden wijze te doen plaats vinden.

Op den bergrug tusschen Tenggër en Smeroe, juist aan den voet van den steilen kegel van laatstgenoemden top staan (of stonden) op 3000 M. hoogte, op een plek die Poetoeh Batoer Koetoegan heet, een paar beeldjes, een Çiwa en een vrouwenfiguur, van welke er oorspronkelijk slechts één aanwezig schijnt te zijn geweest. In de nabijheid lagen een zevental van witten steen opgezette putten met water. Een korte inscriptie bevindt zich aan de Ranoe Këmbala. Aan de Westelijke helling, te Soengi-Pêtoeng, lagen nog in 1836, behalve een paar tempelversierselen en twee beschreven steenen, een Ganeça, een steenen waterbak en een langwerpige steenplaat, waarboven twee ineengekronkelde slangen elk haar kop over een der korte zijden staken. De beeldwerken staan thans met een aantal van elders bijeengebrachte oudheden (o.a. een monsterekop van Djago) te Banjoebiroe, Z.O. van Pasoeroehan. Wat er van de inscripties geworden is, blijkt niet, want de eenige indertijd te Banjoebiroe staande steen, welke nu in het Museum te Batavia is opgenomen, moet, naar Brandes uit den inhoud opmaakte, van Singasari herkomstig zijn.

Meer naar het Zuiden, nog steeds aan de Westzijde van den Smeroe, leverde Soepit oerang drie zeer late opschriften op, en Pêtoeng-amba een sedert verdwenen beschreven steen (een der beide boven bedoelde?), een paar losse blokken met de jaartallen 1360 en 1362, A. D. 1438 en 1440, en een tweetal „rākshasa's", waarvan er één, die naar Batavia is gebracht, gewoonlijk wordt opgevat als een in zijn soort zeer fraaie Garoeda, zittend in bijna geheel menschelijke gedaante tegen een achterstuk met glorie, de handen, die

evenals de voeten in klauwvorm zijn gehouden, voor het lichaam samengebracht, rijk versierd, en met een makoeṭa op het hoofd, waaraan de grijnzende, geopende bek en de uitpuilende oogen met den dikken neus het karakter van een rākshasa geven, een indruk, die door de afwezigheid van vleugels versterkt wordt. Niettegenstaande de vogelklauwen, blijkt echter de opvatting als Garoeḍa onjuist te zijn, wanneer men terzijde van het lichaam een apenstaart omhoog ziet gaan; ten rechte hebben wij dus waarschijnlijk een Hanoemān voor ons, zich aansluitend bij de wedergave van dit wezen op de Panataran-reliefs (p. 258). In elk geval is het een in verband met de ontwikkeling van dit soort voorstellingen in de Oost-Javaansche kunst zeer merkwaardig stuk, bovenal wanneer de bijgevonden jaartallen als een aanwijzing voor de dateering mogen worden aangemerkt. Het reeds eenigermate aan de wajang herinnerende ornament is met zulk een laten datum in overeenstemming; de krachtige, mooie bewerking zou op zichzelf een wat vroeger periode doen vermoeden. Het is echter evenzeer juist, dat de eerste sporen van wat men gewoon is wajang-type te noemen, zich reeds veel vroeger voor doen dan gewoonlijk gemeend wordt, als dat ook in een veel later tijdvak er nog wel enkele beeldhouwers zullen zijn geweest, die over voldoende meesterschap beschikten om een kunstwerk als dit te scheppen. Wij laten dus den ouderdom van dit stuk liefst in het midden.

Een bepaalde tempel was tot voor korten tijd nog aan de Oostelijke helling van den Smeroe te vinden, Tjaṇḍipoera of Ardipoera, ook wel Tjaṇḍi Tempeh genoemd, ten Noord-Westen van Pasirian. Het door Junghuhn even vermelde monument, voor hetwelk in het bijzonder Hageman zich veel moeite heeft gegeven, is door de Smeroe-uitbarsting van 1895 te gronde gegaan, zoodat Knebel in 1904 nog slechts twee hoopen aarde en baksteen aantrof, ongeveer 100 M. van elkander, en op één daarvan twee drempels met de gaten voor pall en deurposten. Voor hetgeen hier gestaan heeft, zijn wij dus aangewezen op de vroegere beschrijvingen, de oppervlakkige van Hageman uit 1861, de meer degelijke van den aspirant-controleur Post uit 1877 en de zeer nauwkeurige, maar korte

mededeelingen bij Verbeek uit 1889. Door ze te combineeren krijgt men van deze oudheid het volgend beeld.

Het grootste monument, evenals het andere uit baksteen bestaande, verrees op een soubasement van 17 bij 16.50 M. hetwelk door middel van twee trappen, beide aan de Oostzijde, betreden kon worden. Daarop stond men voor een tweede terras, thans met één trap in het midden. Dit tweede terras bevatte twee gebouwen, waarvan het rechtsche reeds bij het eerste bezoek geheel vervallen was, het linksche nog tamelijk goed overeind stond, zoodat het lijstwerk nog viel waar te nemen. Aan weerszijden van den ingang bevond zich een nis, in de tempelkamer een put. Een groote waringin, die boven op het gebouw groeide, had het geheel ontzet en was vooral noodlottig geweest voor de zich toespitsende dakverdieping. Beide gebouwen maten ongeveer 4 M. in het vierkant. Hageman, die slechts het ééne nog vrijwel gespaarde beschrijft, noemt nog „puinhoopen van een paar altaren op het voetstuk”; het is niet uit te maken, wat hij daarmee bedoelt, en of die altaren misschien de resten van het tweede gebouwtje waren. De voetstukken voor beelden, door denzelfde opgemerkt, zijn door Verbeek als losse prismatische andesiet-blokken gedetermineerd.

Van het tweede monument, welks overblijfselen op \pm 100 M. afstands lagen, heeft niemand iets meer kunnen maken. Onherkend is ook het sedert verdwenen, gebroken vierarmige beeld met hoog hoofddeksel gebleven, dat zich nog in 1889 hier bevond; andere beelden moeten onder meer naar Prabalingga zijn overgebracht. Er is natuurlijk niet de minste kans meer onder het vele daar ter plaatse aanwezige beeldwerk de stukken uit Tjandipoera terug te vinden. Ook te Moendër bij Loemadjang stonden, volgens Hageman, een paar vermoedelijk van hier afkomstige beelden, door hem Çiwaitisch genoemd; de beelden zijn thans weg, en de mededeeling is dus niet nader te controleeren.

De beschrijving van het monument met het dubbele terras, eerst door twee trappen aan weerskanten van het voorfront, vervolgens met één trap in het midden te betreden, en met daarboven een samengestelden bouw, herinnert aan Panataran. Dat het een com-

plex van eenige beteekenis geweest is, blijkt ook uit de aanwezigheid van een dubbelen ringmuur; aan den binnensten was vóór den tempel nog een spoor van een poort te zien. Wellicht behoorde deze binnenmuur bij het groote monument, en omsloot de buitenste ook het andere bouwwerk. Het spreekt vanzelf, dat de schaarsche gegevens aangaande Tjañdipoera geheel onvoldoende zijn voor een poging tot dateering.

Ten slotte bespreken wij nu nog de hoogst gelegen oudheden van Java, die op den Argapoera, welke zich aansluiten bij die op Kawi en Ardjoena. Het uitvoerigste relaas aangaande deze overblijfselen is weder dat van Junghuhn, waaraan Verbeek's samenvatting slechts weinig kon toevoegen. Toch zijn wij beter in staat ons over het hier aangetroffene een oordeel te vormen dan over de resten op de andere bergtoppen, en wel omdat, bij gelegenheid van de opname door den topografischen dienst in 1877, door Reichmann de beide voornaamste gebouwen in teekening zijn gebracht. Reichmann's manuscript is niet gepubliceerd, zijn teekeningen echter zijn gereproduceerd bij een studie, welke Kohlbrugge in 1899 wijdde aan een door de vroegere onderzoekers over het hoofd geziene oudheid, door hem met den naam van Lingga-tempel bestempeld, bij welke gelegenheid tevens nog een en ander, dat van andere zijde over de sporen van vroegere beschaving op het Yang-gebergte bekend was geworden, werd bijeengebracht.

Op en bij den Argapoera-top lagen vijf gebouwen. Die top bestaat uit een tamelijk effen plateau, met aan de Oostzijde een uitgedoofden krater en daarnevens verheft zich nog een bergrug boven de vlakte, de z.g.n. Goenoeng Goetji. Van de gebouwen nu ligt no. 1 (wij volgen ter vermindering van misverstand de nummering van Junghuhn) op genoemden Goenoeng Goetji, no. 2 Noord-Westwaarts aan den voet van dien berg, onmiddellijk naast den krater-rand. In diezelfde richting bevindt zich no. 3, meer naar den rand van het plateau. Aan de Noord-Noord-Oostelijke helling, lager dan de genoemde, vindt men op een door muren omringden voorsprong no. 4, den zoogenaamden Lingga-tempel; terwijl no. 5, door Verbeek ontdekt, naar het Zuiden is gelegen. Men kan hier dan nog als

no. 6 een overblijfsel aan toevoegen, dat zich ver beneden de andere bevindt, op een ouden kraterbodem, eveneens in Noord-Oostelijke richting. Op laatstgenoemde plaats trof Junghuhn de muren van een klein vierkant gebouw, nog slechts 3 à 4 voet hoog, omringd door een terras van op elkaar gehoopte steenen. In de nabijheid lag een put, die zich op een diepte van 9 voet in horizontale richting voortzette. Zollinger spreekt van lage terrassen en opstaande spitse steenen. Ook de Noordelijk loopende bergketen leverde een aantal rechthoekige steenhoopen op, met één opstaanden steen aan de Oostzijde.

Van no. 5 wordt niet meer vermeld, dan dat het een terrasvormig bouwwerk was met muren, die zelden hooger dan 50 c.M. reikten. Ook no. 2 was zeer vervallen; deze terrasvormige, vierkante ruimten, door muren omringd, waren van groote afmetingen en bleken vroeger van daken voorzien te zijn geweest. Hier, en bij no. 4, heeft, nadat de krater lang was uitgebluscht en de gebouwen er waren neergezet, een nieuwe doorbraak van gassen plaats gehad, waardoor de muren zijn omgeworpen en de steenen tengevolge van de werking der dampen verweerden en verbleekten, zoodat ze nu een witachtige kleur hebben aangenomen.

Eenzelfde soort ommuurde ruimten rijzen in terrassen omhoog aan de Zuidelijke en Oostelijke hellingen van den Goetji, en ook de top (gebouw no. 1), 3040 M. hoog, is in kleine, rechthoekige ruimten afgedeeeld, door welker muren nauwe ingangen binnen de doorgaans lager gelegen vertrekken voeren. Een kamer van 6 M. in het vierkant heeft in het midden een put, waarboven wellicht het voorwerp der hoogste vereering heeft gestaan. Vijf groote watervaten van gebakken aarde met blauwachtig glazuur werden, omgeven door aarde, binnen de muren aangetroffen. Eveneens op dezen top ziet men nog een paar hooge, altaarvormige terrassen met opstaande spitse andesiet-schilfers.

Het gebouw no. 3 is het best bewaard gebleven; de muren zijn op sommige plaatsen nog 3 M. hoog, de steenen ten deele goed gevormd en vlak geslepen. Het is langwerpig, 39.50 M. lang en 22 M. breed, liggende van Zuid-Oost naar Noord-West, op glooiend ter-

rein, zoodat het achtergedeelte ruim 3 M. boven het voorste komt. De ingang is in het midden der smalle Noord-Westzijde; van daar loopt een gang naar het Zuid-Oostelijk einde door, telkens door middel van trappen op een hooger niveau brengend; iedere trap schijnt van een portaal voorzien te zijn geweest. De ruimte aan weerszijden is verdeeld in kleine vertrekken, die door dwarsgangen of deuren met den hoofdgang gemeenschap hebben. Deze laatste voert rechtuit naar de hoogst gelegene ruimte, welke uit het midden van den achtermuur naar buiten springt en wellicht het eigenlijke heiligdom vormde; de muren zijn er regelmatig gebouwd, de steenen zorgvuldiger bewerkt en door een bindmiddel verbonden. De binnenwanden dezer kapel zijn met nissen versierd. Er is in het heele gebouw slechts één beeld aangetroffen, zeer verweerd en verminkt, doch door Junghuhn (op welke gronden blijkt niet precies) als Doergā herkend. Op eenigen afstand achter de kapel ligt een nieuw, door rotsblokken omgeven terras met een kleiner gebouw dicht aan den kraterrand, waarnaast nog sporen van een trap te vinden waren.

Ten slotte is dan monument no. 4, de Lingga-tempel, van een geheel anderen aard; het is niet de ruïne van een vroeger overdekt gebouw, doch de muren zijn hier nooit veel hooger geweest, dan men ze thans ziet, ongeveer 1 M. Men bestijgt het terras van het Noord-Oosten; de rand is wat afgebrokkeld, zoodat van de toegangstrap nog slechts een paar treden over zijn; die trap ligt schuin vóór den ingang, want recht voor het monument is een rechthoekig altaar met opstaande andesiet-punt geplaatst. De ingang zelf wordt gevormd door een tweede trap, die met drie treden opwaarts en even zooveel naar beneden, binnen een ommuurde ruimte voert; ook deze trap is terzijde met opstaande steenpunten versierd. Recht doorlopend staat men voor de derde, kleinste, trap, en betreedt daarmede een tweede binnenplein, met aan weerskanten een vierhoek van platte steenen. Tusschen die twee vierkanten verder gaande, verlaat men het ommuurde plein met een vierde trap, en heeft dan onmiddellijk voor zich een eigenaardig monumentaal altaar, bestaande uit twee dwarse lagen, met onderscheidenlijk ze-

ven en zes andesietspitsen, en daarachter een hooger en bouw, waarop zich een groote punt tusschen twee kleinere verheft. Deze opstaande spitsen nu worden door Kohlbrugge voor lingga's gehouden, en hebben hem aanleiding gegeven tot den naam Lingga-tem-pel, gelijk hij dan ook verder consequent alle terrasjes met zulke spitsen als lingga-monument aanduidt. Anderen houden ze voor graven; onderzocht is er nog geen. Men kan zich afvragen, waarom dezelfde lieden, die toch de noodige zorg aan hun bouwwerken be-steedden en ook (naar de Doergā bewijst) beelden vervaardigden, deze symbolen van den aangebeden god in het minst niet fatspe-neerden en ook maar eenigermate den in de Hindoe-Javaansche kunst geijkten vorm van een lingga gaven. Wat dat betreft, ligt het meer voor de hand in deze grillige vormen eenvoudig het tra-ditioneele Indonesische gebruik, ook elders op te merken ¹⁾, van de oprichting van zulke steenen in verband met de voorouderveree-ring te zien. Het Çiwaïsme en de oude prae-Hindoesche traditie zouden elkander hier dan nog op andere wijze de hand hebben ge-reikt, dan wij het hen zoo straks in duidelijker vorm zullen zien doen. Tot dit samengaan kan het bestaan van den Çiwaïtischen lingga-cultus met zijn overeenkomstig symbool dan nog wel het zijne hebben bijgedragen.

Bij de overeenkomstige monumenten op Ardjoena en Kawi wordt nergens van zulke spitsen melding gemaakt; alleen de Wēlirang schijnt een terrasje van dezen aard te hebben bevat. Het is over-igens duidelijk, dat zoowel op den Argapoera als op de andere ber-gen niet alle gebouwen heiligdommen zullen zijn geweest; juist als op den Diēng mag men in deze stichtingen wel hoofdzakelijk bede-vaartplaatsen vermoeden, waar het noodzakelijk was niet slechts aan de officieerende priesterschap, maar ook aan de pelgrims on-derkomen en onderhoud te verschaffen. Trappen en wegen, die den toegang tot het onherbergzame oord vergemakkelijkten, ontbra-ken ook hier niet. Mogelijk geven in Noordelijke richting (naar Bē-soeki) de bevloerde terrassen bij Badēran en de rotstrappen bij Wi-

¹⁾ De Heer W. F. Stutterheim wees op overeenkomstige verschijnselen op Tahiti (Con-gres Oostersch Genootschap van 1923).

nong, achtereenvolgens naar twee terrasjes loopend, eenigermate de route der pelgrims aan. Aan de Noord-Westelijke helling van het gebergte bevatte een plateau te Tēlaga-Indra een paar graven met opstaande steenen, eenige voetstukken voor stijlen, een stuk van een waterbak en een verhoogd vierkant terras, dat vroeger een bouwwerk scheen te hebben gedragen; beelden van „apen of katten” waren volgens de bevolking weggevoerd. Ook hier schijnt dus een heiligdom te hebben gelegen. Men vond ook sporen van een verbinding met Tjandi Kēdaton in het Westen, en naar het Zuiden strekken zich eveneens terrassen naar de zijde van Djēmbēr uit. Groote potten, gelijk die op den hoogsten top, stonden op die terrassen en ze waren merkwaardigerwijze gevuld met groote hoeveelheden munten. Ze hebben hier dus klaarblijkelijk voor offeranden gediend, hetgeen ook elders het geval kan zijn geweest, doch nog geen voldoende reden is om hun overal het karakter van cisternen te ontszeggen.

De geheimzinnige oudheden van den Argapoera, die reeds bij vluchtig onderzoek zooveel belangrijks opleverden, doen veel verwachten van een systematische opname, waardoor het misschien zal gelukken haar waren aard vast te stellen. Op grond van hetgeen wij hierboven aangaande de vermoedelijke, betrekkelijk jonge dateering der andere bergheiligdommen opmerkten, zijn wij geneigd ook die van den Argapoera onder de latere monumenten te rangschikken; niet uitgesloten lijkt het, dat deze vestigingen in verband staan met zekere strooming in den loop der vijftiende eeuw, waarvan wij in het volgend hoofdstuk iets meer te zien zullen krijgen. Bij het groote gebrek aan beelden, tot nog toe uit deze tempels te voorschijn gebracht, willen wij nog even wijzen op de door Hageman geopperde mogelijkheid, dat de vijf steenen beelden, blijkens een bericht in Notulen Batav. Genootsch. ¹⁾ door den regent van Bēsoeki uit het gebergte gehaald en door G. G. Sloet van de Beele aan het Museum te Batavia geschonken, zeer wel van den Yang afkomstig kunnen zijn. Ze zouden dan met veel andere

¹⁾ Not. 1864 p. 2.

merkwaardige oudheden verborgen liggen in de rijke collectie te Batavia, die nog zooveel rijker en vruchtbaarder zijn zou, als niet al te lang verzuimd was nauwkeurig van de herkomst dezer schatten aanteekening te houden.

De beelden uit het Madjapahitsche vervaltijdperk vermeldende, mogen wij nog wel een afzonderlijk woord wijden aan de meest kenmerkende groep daarvan, die met den zoogenaamden Madjapahitschen stralenkrans. Plaat 93 geeft een paar voorbeelden uit het Museum te Batavia; een fraaie Pārwatī met Gaṇeṣa en Kārtikeya, waarbij het ornament bescheiden is toegepast, en daarnaast een Ćiwa-Mahādewa, uit Madjakērtā, reeds door Groeneveldt als karakteristiek voor dezen stijl aangewezen, terwijl het stuk bovendien de eigenaardigheid vertoont, in zijn gelaatstrekken — het is klaarblijkelijk een portretbeeld — de sporen van rasvermenging tusschen Javanen en Chineezēn te dragen.

Wij zagen reeds sinds de kunst van Singasari de neiging, om den goddelijken glans van aureool of attriboot door een stralenbundel weer te geven; langzamerhand heeft men met zulk een stralenmassa de geheele figuur omsloten en haar daarbij als het ware tevens vastgezet, haar alle verdere bewegingsvrijheid ontnomen, want gepaard met de toepassing van den stralenkrans gaat een verstar-ring van de geheele houding der weergegeven gestalte. De oudere exemplaren, bij welke deze ontwikkeling juist haar hoogtepunt heeft bereikt, zijn nog ware kunstwerken, die in een voorname rigiditeit het onwrikbare en ongenaakbare der godheid naar voren brengen, en daarnevens een impressie van vastheid en onveranderlijkheid geven. Onwillekeurig dringt zich de vergelijking met Byzantijnsche idolen op. Men begrijpt echter het gevaar, als deze kunstopvatting tot traditie wordt en er gedachteloos op steeds dezelfde wijze voortgeproduceerd wordt. De verstarde, niet meer door inspiratie gedragen vorm wordt onvermijdelijk een zinledig omhulsel, waarvan het leven, de ziel is gedood.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1638, 1744, 1746, 1757, **1847**, 1852, 1957, 1962, **1964**, **1965**, 1971, **2054**, **2084**, 2117, 2138, **2141**; Verbeek n°. 596—**598**, 600, **605**, 606, 611, 613, 621, **622**, 623, **631**, **646**.

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 34 enz.; Domis, Ardjoeno en Endrokilo Jav. Cour. 1831, overgedr. in Ind. Magazijn, 2de tw. 11—12 (1845) p. 150—153 en 155—157; Zollinger, *Bijdragen tot de kennis der gebergte-systemen van Oost-Java*, Tijdschr. v. Neerl. Indië 8: 1 (1846) p. 136, 139 sq., 168 sq.; Rigg, *Tour from Sourabaya* enz., Journ. Ind. Archip 3 (1849) p. 193—195; Junghuhn, *Java III*² (1854) p. 656—659, 730—748, 1089—1102, 1161—1164; Brumund, *Indiana II* (1854) p. 245—249; dezelfde, *Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java*, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 215—217; Hoepermans, *Hindoe-oudheden van Java* (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 307—309, 319 sq., 330—332, 334—337, 346, 350; Hageman, *Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java* (1861—1868), Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 421—424, 430 sq., 434, 437 sq. 450 sq.; Post in Not. Bat. Gen. 1877 p. 99—101 en Bijl. D; Haase, *Beschrijvingen van eenige oudheden, gevonden bij Kali dawir, district Ngoenoet*, Not. Bat. Gen. 1895, Bijl. II; Brandes in Not. Bat. Gen. 1899 p. 65—69; Kohlbrugge, *De linggatempele en andere oudheden op het Yanggebergte*, Tijdschr. Bat. Gen. 41 (1899) p. 71—79; Knebel, *Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afd. Malang*, Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 277—286, 345; dezelfde, *Beschrijving enz. in de afd. Bangil*, Rapp. 1904 p. 48—51; in de afd. Pasoe-roean, p. 87—91; in de afd. Prábalinggá, Kraksaän en Loemadjang, p. 122; in de residentie Běsoeki, p. 155; dezelfde, *Beschrijving enz. in de afd. Mádjakertá*, Rapp. 1907 p. 100—109; dezelfde, *Beschrijving enz. in de afd. Blitar*, Rapp. 1908 p. 139 sq., 168—174; in de afd. Toeloeng-agoeng, p. 214—216, 218—223; in de afd. Kědiri, p. 270—272, 277; in de afd. Běrběk, p. 315 sq.; Oudh. Versl. 1914, 1, p. 3 sq.; 2, p. 57; 4, p. 201; Perquin in Oudh. Versl. 1914, 4, p. 204 sq.; Oudh. Versl. 1915, 1, p. 2 sq.; 2, p. 67—69; 4, p. 142 sq.; 1916, 3, p. 81 sq.; Perquin in Oudh. Versl. 1916, 4, p. 140—146, en 1917, 1, p. 7—12; Moens, *Hindu-Javaansche portretbeelden*, Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918), p. 517 sq.

TWEE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK

DE WESTELIJKE VOORTZETTING DER OOST-JAVAANSCH E KUNST DE SOENDA-LANDEN

In de voortbrengselen van vijftiende-eeuwsche kunst, welke wij in de eerste helft van het vorig hoofdstuk bespraken, konden wij vooral de min of meer geslaagde pogingen onderscheiden om vast te houden aan de traditie van den bloeitijd en deze in hoofdzaak, met door den gewijzigden smaak der tijden noodzakelijk of wenschelijk geachte veranderingen, te blijven handhaven. Deze monumenten zijn georienteerd op het verleden. Daarnevens gaan zich nu echter een tweetal richtingen afteekenen, die naar de toekomst wijzen en waarin men de mogelijkheden mag verkennen voor een verdere ontwikkeling, of wil men een verder verloop, van de Hindoe-Javaansche kunst langs andere banen dan de platgetreden wegen der navolging van het oude.

Deze beide richtingen schijnen uit een zeer verschillend streven geboren en hebben een zeer verschillend lot gehad. Men zou ze gemakshalve kunnen onderscheiden als een Westelijke en een Oostelijke richting, omdat ze de voor onze oogen meest duidelijke sporen hebben achtergelaten: de eene in het Westen, dat wil dan zeggen, van het centrum der Oost-Javaansche cultuur uit gerekend, Midden-Java, de andere in den Oosthoek. In zekeren zin is dat toevaltig, dat wil zeggen in zooverre als die richtingen niet van nature bestemd waren om zich juist naar die ééne zijde te wenden; aan den anderen kant echter is het duidelijk, dat deze loop van zaken geen los en onverklaarbaar verschijnsel is, doch samenhangt met de ontwikkeling der politieke gebeurtenissen.

Hoewel nu die beide richtingen, gelijk gezegd, zich het helderst afteekenen in haar gevolgen *buiten* het centrum van het Oost-Ja-

vaansche rijk, ontbreken toch ook binnen dat gebied haar aanwijzingen niet, en eigenaardig is het, dat wij die voor beide hoog in het gebergte vinden. Het zal dus een punt van onderzoek moeten uitmaken, in hoeverre ook dat aan een toeval te wijten is, dan wel of er voor één van beide of voor beide samenhang valt te bespeuren met de in het tweede deel van het vorig hoofdstuk beschreven bergheiligdommen. Hoe nu deze richtingen zich in haar aanvang en haar verderen voortgang voordoen, zal zoo dadelijk blijken; wij willen echter beginnen met zeer in het kort haar kenmerkend onderscheid te formuleeren. De Westelijke doet het inlandsche, het Indonesische element op den voorgrond treden, zij spreekt direct tot de massa en is daardoor aan vergroving blootgesteld; de Oostelijke is de meer aristocratische kunst, met een zekere neiging tot verfijning. Nu moet men intusschen bij deze spruiten van eenzelfde Hindoe-Javaansche kunst van Madjapahit niet een zoo sterke tegenstelling verwachten als deze formuleering zou doen vermoeden; wij hebben haar opzettelijk scherp gesteld, en den nadruk gelegd op het afwijkende. Daarnaast is er uit den aard der zaak een groote mate van overeenkomst, welke den onvoorbereiden toeschouwer eerder zal opvallen dan de punten van verschil.

Wij zullen beginnen met de Westelijke richting na te gaan en be-geven ons het allereerst naar de Oostelijke hellingen van den Wilis, op het perceel Pěnampihan. De overblijfselen hier ter plaatse, in 1844 kort door Junghuhn vermeld, vonden reeds in 1856 een beschrijver in den belangstellenden assistent-resident Noordziek. Eenige jaren later volgde Hoepermans, wiens nauwkeurig relaas, na Verbeek's beknopte mededeeling van den toestand in 1887, eerst door Knebel's beschrijving van 1908 belangrijk kon worden aangevuld. Een opname in bijzonderheden had nog niet plaats, maar ligt in het voornemen van den Oudheidkundigen Dienst.

Op het eerste gezicht schijnen de bij Pěnampihan gevonden jaartallen al heel weinig houvast te geven voor de dateering der overblijfselen. Er is een oorkonde uit 898 van koning Balitoeng en er is er ook een van 1460; daar tusschenin is 1194 het jaartal van een der beelden, terwijl, wel niet in de onmiddellijke nabijheid maar

toch op hetzelfde perceel, een koper-inscriptie werd opgegraven van Krêtanagara uit 1269. Men heeft dus vijf en een halve eeuw, het geheele verloop der Oost-Javaansche geschiedenis, om een keuze uit te doen.

Bij nader inzien echter wordt die keuze dan toch heel wat beperkter. De beschreven steen van 898 immers blijkt in nauw verband te staan met het laagst gelegene der hier aanwezige monumenten, hetwelk klaarblijkelijk is gebouwd bepaaldelijk ten behoeve van die oorkonde. Naar Brandes overtuigend heeft aangetoond, is die steen allermintst vervaardigd in het jaar, hetwelk er op vermeld is, doch hebben wij te doen met een latere copie of omwerking van de oorspronkelijke inscriptie, en wel een stuk, dat blijkens schrift en taal eerst zeer laat, in de tweede helft der vijftiende eeuw vermoedelijk, is tot stand gekomen. Deze oorkonde, en daarmee het bijbehorend monument, sluiten zich dus aan bij de inscriptie van 1460. Waar nu verder ook de hooger gelegen gebouwen niet alleen op zichzelf de kenmerken van latere kunst vertoonen, doch bovendien naar hun versiering bij het onderste behooren, ligt het voor de hand, zich den gang van zaken aldus voor te stellen, dat in den loop der vijftiende eeuw een stichting tot stand is gekomen op een reeds van oudsher geheiligde plek, een stichting, die geacht werd de voortzetting te zijn van die oudere, welker wijdingsoorkonde men derhalve hernieuwde en op een eereplaats opstelde. Het beeld van 1194 bewijst daarbij, zoo het niet van elders hierheen gebracht is, dat ook in de twaalfde eeuw deze plaats vereering genoot en er een beeld gewijd is geworden, terwijl de inhoud der oorkonde van 1269, aangenomen dat zij bij haar vindplaats thuisbehoort, toch geen aanwijzingen aan de hand doet ter identificatie van het heilighdom te Pēnampihan.

Dit laatste bestaat uit een opeenvolging van drie terrassen, van welke het onderste en het hoogste de monumenten bevatten, doch het middelste, hetwelk thans geheel ledig is, ook ten tijde van Noordziek niets anders opleverde dan twee rākshasa's boven aan de toegangstrap, waarbij Hoepermans nog sporen van een poort meende te onderkennen; twee niet nader omschreven „weinig be-

teekenende beelden" aan den voet van de volgende trap, en den reeds genoemden beschreven steen van 1460, die nu in het Museum te Batavia staat.

De oorkonde van 898 daarentegen is nog ter plaatse. Op het vroeger door een steenen trap betreden onderste, tevens meest Westelijke terras — want de aanleg verheft zich van West tot Oost tegen een afzonderlijken voortop van den Wilis — bevindt zich een ovale bouw van andesiet, ter lengte van 4.77 M. bij een hoogte van 1.80 M., met gladde wanden doch een (thans grootendeels verdwenen) met loofwerk versierde kroonlijst. De lange kanten van het ovaal zijn naar de zijden gericht; de naar voren gewende punt, welke men, het terras betredend, recht tegenover zich heeft, vertoonde een verhooging, door Noordziek als een reusachtigen nāga-kop beschreven, hoewel hij er bijvoegt, dat het ornament reeds toen niet meer te herkennen was. Ook aan de achterzijde was er een verhooging, koepelvormig opgetrokken volgens genoemden beschrijver, die den eigenaardigen vorm van den ovalen bouw met een schip vergelijkt. In het midden staat op een onderstuk de beschreven steen. Vóór dien steen is een tweearmig mannenbeeld geplaatst van het wajang-type, in groot ornaat en met slang als kastekoord, de linkerhand steunend op een knots, de schaamdeelen onbedekt; klaarblijkelijk een soort van wachter. Voorts zijn er nog een paar kleine beeldjes, waaronder een Gaṇeṣa, en een aantal (thans zes) grootere en kleinere steenen kogels. Aan den voet der volgende trap stonden vroeger ook een paar beelden; Knebel beschrijft niet minder dan drie trappen naast elkander, aan de buitenste waarvan telkens één rākshasa was geplaatst.

Het voorkomen van het zooeven genoemde beeld van het wajang-type geeft ons aanleiding even de aandacht te wijden aan het verschijnsel, dat slechts zelden en eerst laat dergelijke beelden, waarvan plaat 94 (rechts) nog een voorbeeld geeft uit het Museum te Batavia, zijn tot stand gebracht; slechts aarzelend is men er klaarblijkelijk toe gekomen dit reeds lang bij de tempelreliefs uitgebeelde type los te maken van het vlak en als rondplastiek te behandelen. Ten gevolge van de sacrale beteekenis van de meerderheid der

losse (goden-) beelden hebben zij langer en beter aan oude traditie vastgehouden, dan bij de tot ornament geworden gestalten der reliefs noodig was.

Het voornaamste monument bevindt zich op het derde, hoogste, terras. Van de beide wachters, die boven aan de trap stonden, tce- kent Noordziek aan, dat de eene de gedaante van een gedrochtelij- ken vogel schijnt te hebben gehad. Men zou hier dus aan een Ga- roeda-voorstelling kunnen denken. Op zichzelf maakt het feit, dat er hier twee wachters stonden, het waarschijnlijk, dat het beide rāk- shasa's waren, en dan, als Noordziek juist heeft gezien, gevleugel- de, zooals wij ook elders aantreffen; het waren dan wel sierstukken aan tempels (het merkwaardigste en grootste van dien aard is de op pag. 186 beschreven Menak Djingga), maar er is geen reden, waarom datzelfde ook niet aan losse stukken toepassing zou heb- ben gevonden. Lezen wij nu echter verder, dat een dezer beide beelden van gebakken steen was, dan zouden wij toch weer ge- neigd zijn de voorkeur te geven aan de mogelijkheid, dat zij geen pendants zijn geweest en dan kan ook zeer wel één een Garoeda hebben weergegeven. De zaak is van eenig belang in verband met hetgeen wij zoo straks te Soekoeh zullen vinden.

Op het terras zelf lagen drie gebouwen; een grooter in het midden tusschen twee kleinere. Eén van die twee kleine is verdwenen; van het andere rest, evenals van het hoofdgebouw, een soubasement. Deze meten onderscheidenlijk 3.50 M. en 1.96 M. in het vierkant, bij een hoogte van 1.40 M. en 1 M. Beide zijn van andesiet, terwijl op het terrein ook baksteen-fragmenten aangetroffen zijn.

Het hoofdmonument is zeer eenvoudig geprofileerd; de achter- kant is weggevallen, doch aan de zijanten zijn nog enkele reliefs zichtbaar, waarop o.a. een tempeltje, eenige mannen zonder hoofd en een persoon, die een sēmbah maakt. Aan de voorzijde is een kleine voorsprong, welke niet voor de trap bestemd was, want er zijn hier twee trappen, die elk aan één zijde naast den uitbouw naar boven voeren. Het opmerkelijkste is de versiering van dien voorsprong zelf, waarin een nis is aangebracht, den kop bevattend van de schildpad, die het geheele monument op den rug draagt.

Boven die schildpad kronkelen zich slangen, wier koppen als hoekstukken fungeeren, en daar weer boven vindt men de reliefs. Dit gebruik van het slang-ornament is uit den aard der zaak nauw verwant aan hetgeen wij bij de terrassen van Panatara n aantreffen. Boven op het soubasement stonden vroeger eenige beelden, waarvan thans nog één over is, een vierarmige Çiwa met bidsnoer en vliegenwaaier in de achterhanden, en de overige wel gezocht zullen moeten worden onder de tot onherkenbaar wordens toe gewitte collectie bij de administrateurswoning der onderneming; o.a. is daar een beeld met een tulband. Ze zijn over het geheel klein en on-aanzienlijk. Eén exemplaar werd overgebracht naar Batavia; het is een vrouwenfiguur, ruw bewerkt, met het haar plat en stijf als een pruik tegen zij- en achterkant van het hoofd, en om het midden een kleedje met zware horizontale strepen, hetwelk afhangt tot op de voeten. Aan de achterkant is een visch gebeiteld, met den bek tegen een zon aanliggend, en daar omheen een inscriptie. Wat die inscriptie inhoudt, is nog niet ontcijferd; de schriftsoort echter blijkt dezelfde te zijn als die van de beide beschreven steenen. Wij komen er zoo dadelijk op terug.

Het kleine tempeltje, met gladde in- en uitspringende lijsten opgezetz, vertoonde als spuier op elk der vier hoeken een nāga, een punt van overeenkomst dus met de nāga-versiering aan het monument van het eerste terras. Ook hier waren reliefs op den teerling aangebracht, waarvan dat aan de achterzijde geheel verdwenen is, doch aan de andere kanten nog wat gespaard is gebleven. Zoo onderscheidt men er aan den voorkant twee tafereelen op, gescheiden door een gestyleerden boom met een aap er in; op het eene is een man aan het ploegen met twee olifanten, terwijl een derde, gestreept, dier er naast loopt; op het andere vindt men een grot met dieren gevuld, waaronder een haas, een scorpioen en een hert te onderscheiden zijn. Ook aan de Zuidzijde komen een aantal dieren voor: een hert, een staande en een vliegende vogel, een rund, een olifant, een aap of hond, vervolgens een offertafel met vier koecken(?), een boom binnen een omheining, en een brahmaan met een in sēmbah knielend persoon voor zich, terwijl een boschpartij het

geheel afsluit. Eindelijk geeft de Noordkant een gesprek tusschen twee mannen, van wie de één een panakawan bij zich heeft, de ander een bloempot achter zich heeft staan. Hoewel dat alles nog geen voldoende gegevens heeft opgeleverd om het voorgestelde nader te determineren, is het in elk geval duidelijk, dat er bepaalde verhalen zijn afgebeeld en het geen reliefs van uitsluitend decoratieve beteekenis zijn.

Op het terrein lagen nog stukken van beelden, uit natuursteen en baksteen. Overigens zijn er slechts weinig bouwfragmenten aangetroffen, hetgeen in verband met de aanwezigheid van eenige neuten doet veronderstellen, dat deze drie soubasementen, of althans de beide kleine gebouwtjes, geen bovenbouw zullen hebben gedragen. Het terrein is echter zeer vergraven ten behoeve van watertoevoer naar de velden en diensgevolge is er veel van den vroegeren toestand vernield.

De eigenaardige stijve vrouwenfiguur, zooeven beschreven, herinnert levendig aan enkele van de kunstvoortbrengselen, die wij zoo straks te Soekoeh zullen vinden, en in diezelfde richting wijst de Garoeda en in elk geval ook de door Hoepermans aangeteekende bijzonderheid, dat een der kleine mannenbeelden op den hoofdbouw de hand aan de schaamdeelen bracht. In dit verband nu is het van veel belang, dat de schriftsoort van Pēnampihan, gelijk reeds Brandes aangaf, nauw verwant is aan het zoogenaamde Soekoeh-schrift, en alleen nog iets dichter bij het gewone Oost-Javaansche Kawi-schrift staat; het is een overgangstype, dat te zijner tijd den sleutel tot de ontcijfering van het Soekoeh-alfabet zal moeten geven. Hetzelfde nu, wat deze geleerde aangaande het schrift constateerde, geldt onzes inziens ook van de kunst van Pēnampihan. Ook deze is van denzelfden aard als die te Soekoeh, maar ze staat nog wat minder ver van de gewone Oost-Javaansche kunst af, en vertegenwoordigt een overgangs-type. In beide opzichten is Pēnampihan uit den aard der zaak natuurlijk van groot belang, daar wij hier het bewijs voor ons hebben, dat het schrift en de kunst van Soekoeh niet opeens uit de lucht zijn komen vallen of plotseling in het brein van een zonderling zijn ontstaan, maar dat ze de eind-

punten van een ontwikkelingsgang zijn, die zeer moeilijk zou zijn te begrijpen, wanneer wij niet te Pénampihan de tusschenliggende faze voor ons hadden. Het is daarbij al een zeer gelukkige omstandigheid, dat de beschreven steenen gedateerd zijn en juist het beeld, dat in zoo sterke mate de eigenaardigheden dezer kunst ver- toont, van een inscriptie is voorzien; wij hebben daardoor de stelli- ge bewijzen in handen, dat deze kunst bij dit schrifttype hoort, en dat beide in de vijftiende eeuw gesteld moeten worden.

Dat wij ons daarbij echter vooral niet moeten voorstellen, dat Pénampihan uitsluitend naar de richting van Soekoeh zou wijzen, wordt zoo duidelijk mogelijk aangetoond door de boven beschre- ven eigenaardigheid van de schildpad als drager van het monu- ment: deze eigenaardigheid toch vinden wij nu juist weer bij de „Oostelijke” richting, thans nog op Bali, terug. Evengoed als Soe- koeh vooronderstelt ook Bali de faze, die te Pénampihan bewaard is gebleven; bij het streven om richtingen in de ontwikkeling der vijftiende-eeuwsche kunst te onderkennen dienen wij ons er wel van bewust te blijven, niet met een gewilde splitsing, doch steeds met wisselwerking te maken te hebben.

De oudheden van Soekoeh, tegen de Westelijke helling van den Lawoe, aan de zijde van Soerakarta, behooren tot die Hindoe-Ja- vaansche overblijfselen, waarvan al vroeg betrekkelijk zeer veel bekend is geweest. Bij Raffles neemt de beschrijving dezer restes, welke kort te voren, in 1915, door Johnson, den Engelschen resi- dent te Soerakarta, ontdekt waren, een zeer groote plaats in, ver- geleken met de ruimte, welke voor de andere oudheden is beschik- baar gesteld en ook het medegedeelde zelf, van een aantal afbeel- dingen vergezeld, is van degelijker aard dan hetgeen over andere, op zichzelf belangrijker oudheden gezegd wordt. Zelfs zijn de rui- nes van Soekoeh met de nabijgelegene van Tjêta ¹⁾ de eerste, waar- aan een afzonderlijke studie in monografischen vorm gewijd is, en wel die van Dr. Van der Vlis, in 1842 geschreven en het jaar daarna gepubliceerd. De omstandigheden in aanmerking geno-

¹⁾ Ook de oudste, ongepubliceerde, beschrijving door luitenant Williams, heeft op beide oudheden betrekking.

men, dient erkend, dat de beschrijving van Van der Vlis in haar soort goed is, en zij is te kostbaarder, daar deze bezoeker nog zoo- veel aantrof van hetgeen thans verdwenen blijkt te zijn. Alleen hetgeen hij als verklaring der opschriften ten beste geeft, raakt kant noch wal; gelijk Raffles eenmaal de dupe was van den panēm- bahan van Soemēnēp, is Van der Vlis tot zijn ongeluk afgegaan op de geleerdheid van Rangga Warsita, die den naam had, en zich misschien ook zelf wel verbeeldde, de Kawi-taal geheel te verstaan. Dit daargelaten heeft Van der Vlis een uitstekenden grondslag gegeven voor verder onderzoek. Hoepermans, die vijf en twintig jaar later kwam en ook een uitvoerige beschrijving heeft opgesteld, vond verscheiden zaken niet meer terug en klaagt dan ook over de schade, welke de bouw van bruggen, wegen, waterleidingen en pa- sanggrahan's en vooral van het lusthuis Karangpandan hier veroorzaakt heeft, zoowel door toedoen van het inlandsche bestuur, als van de Europeanen der nabijgelegen koffie-etablissemēnten. Een behoorlijke bespreking van de oudheden te Soekoeh is in de halve eeuw, die ons van Hoepermans scheidt, niet gevolgd, want Verbeek bepaalde zich in 1889 vanzelf tot een korte inventarisatie en Knebel trof de monumenten in 1910 in volkomen ongereinigden toestand aan — te Tjēta was alles zelfs zoo overgroeid, dat van een opname geheel moest worden afgezien — en was daardoor niet in staat zooveel te vermelden, als anders het geval zou zijn geweest; zelfs de resultaten van zijn talrijke opmetingen ter plaatse kunnen dat gemis niet geheel vergoeden. Daar nu ook toevalligerwijze Brandes zich nooit met deze oudheden heeft beziggehouden, zal met het bekend maken van verdere bijzonderheden geen onnut werk worden verricht en verdient het toejuiching, dat de Oudheid- kundige Dienst sinds 1917 wat meer aandacht aan deze monumen- ten is gaan wijden.

De aanleg van Soekoeh is weder een terrassenbouw, thans van West naar Oost. Hoeveel terrassen er oorspronkelijk geweest zijn, is niet meer na te gaan, want een deel er van schijnt te zijn vergraven. Thans zijn alleen de vier hoogst gelegene nog te onderkennen. Vóór het laagste van die vier was ten tijde van Van der Vlis nog eenig

spoor van een trap zichtbaar, met een paar koppen van tempelwachters en eenige platte steenen, benevens een borstwering van aarde. Men zou dit het eerste terras dienen te noemen, hetgeen wij echter niet zullen doen, daar men sinds Van der Vlis gewoon is de drie volgende, door poorten toegankelijke, terrassen met den naam van eerste, tweede en derde terras aan te duiden. De ligging dezer opeenvolgende plateau's is zeer schoon; hoe men ook over de kunst van Soekoeh moge denken, de scheppers dezer heiligdommen waren in de keuze van hun plaats, te midden van dit prachtig panorama, toch wel waarlijk de opvolgers van de bouwmeesters der klassieke periodes.

De drie poorten, welke in een rechte lijn achtereenvolgens tot de drie terrassen toegang verleen en, zijn, gelijk trouwens alle monumenten hier ter plaatse, in natuursteen opgebouwd. Aan de eerste, beste bewaarde, valt reeds dadelijk te zien, dat zij van een geheel nieuw model is, in zooverre als de voor- en achterwanden niet verticaal omhoog gaan, doch in schuine richting terugloopen tot aan de afdekking. Hier is dus het oude principe om de poorten architectonisch te behandelen als tempelgebouwtjes geheel losgelaten, zou men zeggen. Dat die conclusie toch niet juist zou zijn, blijkt als men op het hoogste terras voor het hoofdmonument staat en ziet, dat dit op een overeenkomstige manier met laagsgewijs terugspringende wanden opgaat. De poort is dus ook hier in overeenstemming met het heiligdom, waarbij ze behoort, doch dit laatste is geheel van karakter veranderd.

Deze eerste poort is de grootste, 8 M. hoog en aan den voet 12 M. breed. Aan weerszijden van den eigenlijken doorgang treden de wanden een eindweegs naar buiten; ook deze voorsprongen loopen schuin omhoog, in dezelfde richting als de eigenlijke wanden, terwijl zij aan den benedenkant nog wat verder naar voren komen en er een soort van trapvleugels op voetstukjes vormen; alles glad en zonder verdere versiering. Van boven is de poort afgedekt met glad, weder naar buiten overspringend lijstwerk. Boven den doorgang is daartegenaan, zoowel aan voor- als achterzijde, een monsterkop aangebracht, van welke die aan de Oostzijde merkwaardig

gerwijze niet naar buiten springt, zooals gewoonte is, doch in een diepe nis tusschen de muren besloten is; het is intusschen gebleken, dat dit buitengewone geval zóó verklaard moet worden, dat bij den oorspronkelijken toestand de kop wel degelijk naar voren trad, maar de uitspringende muren eerst later tegen de reeds bestaande zijn aangebouwd. De opstaande wanden ter zijde van den doorgang vertoonen reliefs. Dat aan de rechterzijde bevat een hardlopenden man, in zijn mond den staart houdend van een slang, welke zich verder in een groote bocht omhoog kronkelt; daarboven zweefde een eenigszins op een mensch gelijkend wezen in de lucht en nog hooger was een kruipend dier afgebeeld. Het linkerafereel doet een staande, monsterachtige menschenfiguur zien, met opvallend weergegeven schaamdeel (evenals de man met de slang dat had); dit monster was bezig een viervoetig wezen te verslinden. Er naast zat een op een hond gelijkend dier zonder kop en stond een boom met twee vogels, terwijl boven het staande monster nog een korte inscriptie was aangebracht. Bovendien was ook aan beide zijkanten boven het poortgebouw ornament gebeiteld en wel een Garoeda met uitgespreide vleugels, een nāga in de klauwen vattend; dit ornament was aan de Noordzijde reeds in 1842 geheel ingestort. Terzijde was nog een monsterfiguur aangebracht.

De doorgang zelf is 2.10 M. lang, 1 M. breed en 2.35 M. hoog. Men beklimt eerst binnen het gebouw elf treden, komt dan op een vlak gedeelte en betreedt met nog drie treden het terras. Op den vloer van dat vlakke stuk is nog weder een zinrijke versiering gezet, en wel een in een kransvormigen rand gezette combinatie van een naar voren gekeerden lingga, met daarvoor geplaatste yoni; beide zeer realistisch voorgesteld. Hoepermans verhaalt, dat nog in zijn dagen Javaansche bruidsparen dezen steen passeerden, ten bewijze, dat de bruid nog maagd was; ware dit niet het geval, dan zou haar sarong afvallen of openscheuren.

Een aarden borstwering omgaf blijkens Van der Vlis het eerste terras; daar dit materiaal niet in overeenstemming is met de zoo zorgvuldig behandelde poort, is aannemelijk, dat er vroeger wel een steenen ommuring geweest zal zijn, of wel een oorspronkelijke be-

kleeding is weggefallen. De muren der volgende terrassen waren weliswaar van steen, doch samengesteld uit los opgestapelde stukken en brokken; ook deze toestand was dus stellig niet oud.

Het eerste terras bevat een viertal beeldwerken, en wel een tijger zonder kop en drie steenen met relief. Op den eersten vindt men aan één zijde een man op een olifant, door een speerdrager gevolgd, aan den aangrenzenden zijkant twee olifanten boven elkander; deze steen zou in een hoek van een bouwwerk gezeten kunnen hebben. De beide andere zijn slechts aan één kant versierd, onderscheidenlijk met vier runderen boven elkander, en met een ruiter te paard, voorafgegaan door een pajongdrager en omgeven door vijf lansknechten. Voorts zijn er een paar steenen bakken.

Ongeveer 25 M. achter de eerste poort voert een trap van negen ongelijke treden naar den tweeden poortdoorgang, vanwaar men weer drie treden nederdaalt tot het tweede terras. Van de poort zelf is geen bovendeel aanwezig; men ziet slechts tusschen eerst schuin opgaand, dan laagsgewijs verspringend muurwerk een doorgang van 60 c.M. breedte en 1.30 M. lengte. Op de lage vleugels naast de trap was vroeger aan weerszijden een tempelwachter geplaatst, met een knots gewapend. Het tweede terras, ongeveer 6.50 M. lang, werd ook door de eerste bezoekers ledig aangetroffen. De dan volgende derde poort is in ongeveer denzelfden toestand als de tweede, schuin opgaand muurwerk met verspringing, geen bovendeel, elf ongelijke treden naar boven en weer één naar beneden, en daar tusschen een doorgang van 1 M. breedte en 1.53 M. lengte. Beneden aan de trap zit ook nog thans aan den Noordkant een rākshasa, terwijl de beide wachters der trapvleugels ook hier verdwenen zijn. Een fragment van een slangenbeeld kwam indertijd van onder de trappen te voorschijn; ook is er een nāga-spuier.

Zoo staat men dan op het derde, hoogste terras, waar allereerst het op plaat 99 afgebeelde hoofdmonument, ongeveer 30 M. achter de poort gelegen, de aandacht trekt. Zooals wij reeds zeiden, sluit het zich in zijn opzet eenigermate aan bij de eerste poort; het is een vierkant gebouw als een afgeknotte pyramide, waarvan de wanden met terugspringende lagen omhoog gaan, tot op een hoogte van

ruim 6 M. Eerst daarboven verrijst iets als wat bij gewone tempelgebouwen een soubasement zou heeten; een rechtopgaand geornamenteerd ¹⁾ middengedeelte, vanwaar gladde lijsten den overgang naar voet en bekroning vormen. Dit bouwdeel draagt dan verder niets meer; het vertoont van boven een vlak van 6.80 bij 6.20 M., terwijl het grondvlak van het monument aan den voet een breedte van 15.06 M. had. In het midden van de voorzijde van het gebouw is een uitsprong aanwezig ter breedte van 3.26 M.; juist als bij de poort omsluiten twee glad en schuin oplopende wanden een trap, terwijl die wanden van beneden zich in den trant van trapvleugels verbreedten. Aan de bovenzijde is deze voorsprong, ter hoogte waar het soubasementvormige bouwdeel begint, afgedekt met een weder laagsgewijs inspringende bekroning, onder welke de trap doorloopt om tot het bovenplateau te leiden. Boven deze afdekking steekt aan weerskanten een slangenkop naar voren. De trap zelf bevat 12 treden ²⁾ van ongewone hoogte en is 76 c.M. breed. Op het bovenvlak van het monument bevindt zich slechts een kleine yoni. Van een tempelkamer is dus geen sprake; gelijk het geheele heiligdom uit een reeks van terrassen bestond, was ook voor de plaats der hoogste vereering nog weer een afzonderlijk terras opgericht.

De schildpad, die te Pēnampihan het tempelgebouw torste, ontbreekt ook op Soekoeh niet. Hij is hier door drie exemplaren vertegenwoordigd, 2.50 M. lang en 2.05 M. breed. Twee ervan liggen aan weerszijden van den trapuitbouw op den vloer, de derde wat meer naar voren, in het midden. Alle drie hebben den kop vooruit, d.w.z. naar het Westen, gewend; nabij de laatste zit ook nog een rākshasa met knots.

Onmiddellijk naast die schildpad, rechts als men met het gelaat naar het hoofdgebouw staat, en 4.40 M. vóór de Zuidelijke helft van den voorgevel, bevindt zich een kleiner monument, dat geheel beneden 2.40 M. in het vierkant meet, bovenop een 86 c.M. hoo-

¹⁾ Van den aard dezer versiering geeft alleen Van der Vlis een aanduiding; hij noemt haar „boogsgewijs gevormd”.

²⁾ Inzake het aantal treden, ook die van de poorten, zijn wij Knebel gevolgd. Diens opgaven komen niet overeen met die van vroegere beschrijvers; alleen aangaande de eerste poort heerscht eenstemmigheid.

gen, trapsgewijs oploopen den voet een rechtstandigen, in tweeën verdeelden teerling van 1.94 M. vierkant en 1.42 M. hoogte ver-
toont, en welks bekroning verder verdwenen is. In de voorzijde is
een opening van 37 bij 66 c.M. uitgespaard, doorlopend tot den
gesloten achtermuur en waarschijnlijk bestemd voor de plaatsing
van offeranden. Rondom den teerling zijn in twee rijen boven el-
kander kleine beeldjes gebeiteld, van wajang-type, een vijftigtal in
het geheel, terwijl ook een tempeltje is afgebeeld. Nader onderzocht
zijn deze figuren nooit.

Nog wat meer naar rechts staat een soubasementje van 5.62 bij
4.75 M., bij een hoogte van 1 M., in glad lijstwerk opgetrokken, met
een 44 c.M. breed trapje van vier treden in het midden van de
voorzijde. Op den uitersten Zuid-Oosthoek van dit voetstuk ver-
heft zich een ongeveer 4 M. hooge obelisk, waarvan de buitenzijden
loodrecht loopen, de binnenzijden echter een schuine richting heb-
ben. Aan den Noordkant van dien obelisk bevindt zich ongeveer
50 c.M. boven den terrasvloer een goot, die dwars door het bouw-
werk heen in verbinding staat met een spuier aan de Zuidzijde, in
den vorm van een mannenbeeldje, hurkende met weder opvallend
aangebracht schaamdeel, en onduidelijke voorwerpen in elk der
handen houdend; daarnaast bevindt zich op kleinen afstand het
jaartal 1363, A. D. 1441, dat dus wel de oprichting van dit monu-
mentje zal aangeven. Ook aan de Westzijde van den obelisk is re-
liefwerk gebeiteld, en wel een mannenfiguur binnen een cirkelvor-
migen rand; deze persoon staat op een halvemaan als voetstuk,
houdt in iedere hand een staf, die zoowel van boven als van bene-
den zich in drie tanden vertakt, en heeft een slang om het lichaam
geslingerd. Het is hoogstwaarschijnlijk een Çiwa, van welken god
wij hier dus een der laatste voorstellingswijzen voor ons zien.

Een derde monument, dat veel gelijkenis vertoont met het zoo
juist beschrevene, staat juist aan de andere zijde van den toegangs-
weg tusschen de poort en het hoofdgebouw, tegenover de Noorde-
lijke helft van den voorgevel van dit laatste. Het is van grooter af-
meting, 11.60 M. lang, 7.80 M. breed, doch slechts 85 c.M. hoog;
een trap is niet te zien, doch heeft zich wellicht aan de verwoeste

Noordzijde bevonden. Op den Zuid-Oosthoek staat ook hier een obelisk met rechte buitenzijden en afgeschuinden binnenkant, terwijl aan de Zuidzijde een afdakje is uitgebouwd; van boven is reliëfwerk aangebracht, waarop paarden, boomen, huizen, vogels en boogschutters te onderscheiden zijn. De obelisk is aan den Noordkant verbonden met een balustrade, die van een gootvormige deklijst is voorzien; deze loopt langs de Noordzijde, is aan het einde afgedamd en staat met een geornamenteerden spuiër aan de Zuidzijde in verband. Een slapende man met twee vrouwen, vóór een gebouw met monstèrkop, is op de balustrade afgebeeld. Aan Zuid- en Oostkant van het terras schijnt zich ook muurwerk te hebben bevonden.

Tegen den obelisk staat een hartvormig medaillon, 2.23 M. hoog, omgeven door een ornament, waarin Hoepèrmans pauwen met omhooggeheven staarten, Knebel makara's en slangen herkende. In elk geval wordt het van boven afgesloten door een monstèrkop (met, zooals Hoepèrmans opmerkte, nog twee er naast) en staan op twee naar buiten buigende slangenkoppen binnen het medaillon twee menschenfiguren, van welke één wellicht Ardjoena is; daar beneden zijn nog een pëndapa, een boom en een mensch, nog lager weer twee menschen gebeiteld. Op ditzelfde voetstuk is ook nog een steen van ruim 1 M. hoogte geplaatst, met aan één zijde een Wishnoe op Garoeda, aan de andere eveneens een Garoeda met in de voetklauwen een olifant en een schildpad, het bekende reeds op pag. 179 sq. medegedeelde verhaal dus.

Behalve deze drie monumentjes en een fundament, dat rechts van den hoofdtempel zich heeft uitgestrekt, staan en stonden op het derde terras nog een groot aantal beeldwerken, die zich niet meer op hun oorspronkelijke plaatsen bevonden en waarbij dus met een korte vermelding van de voornaamste volstaan kan worden. Een hoofdelooze, gevleugelde figuur, blijkens de klauwen weder een Garoeda, met op de achterzijde een groote inscriptie en het jaartal 1363, A. D. 1441; een soortgelijk beeld met een opschrift op den buikband, waaronder 1365, A.D. 1443. Dan een steenen varken, met 1361, A. D. 1439, later evenals een mannenbeeld met 1362 (?)

naar Tawang mangoe vervoerd; een beschreven steen zou door Raffles naar Soerakarta zijn gebracht en is verdwenen, desgelijks zijn een losse steen met 1338, A. D. 1416, en een beeldvoetstuk met voeten en randschrift, waarop 1372(?) te herkennen was, niet meer teruggevonden. Ook zijn er een paar steenen olifanten en een zestal reliefs, één met een rund, de andere met menschentaferelen, welke wij niet in bijzonderheden beschrijven zullen, daar de teekeningen bij Van der Vlis naar het ons voorkomt herziening behoeven ¹⁾. Eén er van is nog voorzien van een opschrift, eindigend met het jaartal 1361, A. D. 1439; op een ander deed een boogschutter, achter een aap met apenbanier aanlopend, aan Ardjoena, of misschien aan een Rāmāyaṇa-episode, denken; op een derde schijnt aan iemand het hoofd te moeten worden afgeslagen. Een twintigtal verminkte beeldjes en fragmenten daarvan zijn ook nog aanwezig; behalve nog een gewone tempelwachter werd indertijd ook een rākshasa-kop van gebakken aarde gevonden. Een Ćiwa voerde een staf als daareven ook reeds werd beschreven, met drietand aan elk der uiteinden; op den achterkant van ditzelfde stuk slingeren zich twee slangen om een boom. Bij een opgraving in 1893 kwamen nog een Doergā, een Garoeda en een relief voor den dag.

Een zeer merkwaardig beeld is van ditzelfde terras door Raffles megedegenomen en bevindt zich thans in het Museum te Batavia. Het is een lingga van bijna 2 M. hoog, in natuurlijken vorm, omringd bij den top door vier groote bollen. Er staan twee inscripties op, de eene op het voetstuk met het jaartal 1367, A.D. 1445, de andere op het lichaam van den lingga, met voorstellingen van een lanslemmer, zon, maan en ster; deze laatste verklaard als weergevende de bekende formule, dat zoolang de hemellichamen stand houden, ook de instelling in kwestie (hetzij dan de lingga-dienst, het monument of het heiligdom in het algemeen) moge voortduren. Een haut-relief van een rund, dat zijn staartpunt met den bek vastpakt, in datzelfde Museum, draagt een inscriptie aan de achterzijde, welke dit exemplaar in 1379, A. D. 1457, dateert.

¹⁾ De Heer Van Stein Callenfels heeft op Soekoch tafereelen uit de Soedamala (zie pag. 219) ontdekt, o.a. Sahadewa aan een kapokboom gebonden.

Tusschen de poort en den hoofdtempel is het terras bevloerd over een breedte van bijna 6 M. Dit is niet de eenige toegang, want zoo- wel aan de Noord- als aan de Zuidzijde van het terras voert een trapje van vier treden naar beneden. Onderaan het Zuidelijke, naast hetwelk vroeger twee tempelwachters stonden, liggen nog de overblijfselen van een terrasvormig voetstuk en daarbij staan drie groote steenen met reliefs, 1.60 M. hoog, waarop in een pēṇḍapa te zien zijn: links een wapensmid bij een groot aantal wapens, rechts een persoon, die de blaasbalg bedient, in het midden een menschen- figuur met gekroonden olifantskop, niet de gewone Gaṇeṣa-voor- stelling dus, in dansende houding.

Vóór we nu de beteekenis van Soekoeḥ nader trachten te bepalen, willen we nagaan, wat er van de in het algemeen daármee over- eenkomstige oudheden te Tjēta, op ongeveer 2200 M. hoogte te- gen een voortop van den Lawoe gelegen, te vermelden valt. Zooals wij reeds mededeelden, zijn deze overblijfselen na Verbeek niet meer bezocht, zoodat wij in hoofdzaak hebben af te gaan op de be- schrijvingen van Van der Vlis en Hoepermans. Het is mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat er sinds dien tijd aanmerkelijke verande- ringen met deze geheel verwaarloosde en overgroeide restes hebben plaats gevonden.

Een opeenvolging van terrassen, van het Westen naar het Oosten omhoogrijzend, is ook hier de opzet, en de ligging is al niet minder fraai dan die te Soekoeḥ; zelfs de nuchtere Hoepermans oordeelt, dat het gezicht van deze plek „begrip en beschrijving te boven gaat”. Van die terrassen kon Van der Vlis nog veertien terugvin- den, terwijl er vijf-en-twintig jaren later nog slechts acht te zien waren. Intusschen was ook in 1842 aangaande de onderste terrassen niet veel te vertellen; de eerste drie bevatten zelfs geen spoor van eenig kunstwerk in welken vorm, en pas naar het vierde leidde een trap van 13 ongelijke treden, gelijk er ook de volgende terrassen verbinden. Het vierde terras was geheel ledig. Op het vijfde, met 25 treden bereikt, stonden een paar beelden, een knielende, mon- sterachtige mannenfiguur, naar de beschrijving te oordeelen een soort rākshasa, en een staande vrouw, met de sarong, overeenkom-

stig de tegenwoordige dracht, doch in tegenstelling tot de oud-Javaansche, om de borst geknoopt. Verder lag er een steen, waarop men aan een tweeden wachter begonnen was, zonder verder dan het hoofd te zijn gekomen; een derde exemplaar, ditmaal knielend, vond men na langs 20 treden op het zesde terras te zijn gekomen.

Al het tot dusver beschrevene is reeds door Hoepermans niet meer teruggevonden; hetgeen thans volgt, zijn de ook nog door Verbeek aangetroffen terrassen. Aan het boveneind van de trap naar het zevende terras (eerst 6 en daarna nog 18 treden) liggen de overblijfselen van een poort, waarvan de doorgang en één der beide zijvleugels, trapsgewijs inspringend, nog te onderkennen waren. Vervolgens vindt men twee mannenbeelden, het eene met opgekrulde snorren en een slang om den rechter elleboog gekronkeld, terwijl aan de achterzijde op de afhangende gordelslip het jaartal 1370, A. D. 1448, staat; de andere persoon houdt zijn laag nedergaande sarong vast. Op het midden van het terras gaven twee steenhoopen de ligging van vroegere monumentjes aan; een derde was meer naar achteren en naar links nog aanwezig en bestond uit een in gladde lijsten opgetrokken altaar op een verhooging, met vogelkopjes aan de vier hoeken van de kroonlijst. Er bovenop lagen eenige fragmenten van gebakken aarde, o. a. een slangenkop, een paar stukken van een beeld met baard, en een menschegezicht, dat klaarblijkelijk als spuier heeft dienst gedaan.

Voor de trap naar het volgend terras knielt weer een wachter, er naast ligt een gezadelde olifant. Na vijf treden begint weder een poort, of liever de overblijfselen der beide vleugels, die zich tot bovenaan de trap (16 treden in het geheel) voortzetten. Aan de Noordzijde bevat het opgaand muurwerk een relief, voorstellend een man met de handen op den rug, en een ruiter op een onherkenbaar viervoetig dier; aan de Zuidzijde vindt men een ruiter op een olifant, terwijl de omlijsting van den ingang aan dien kant een inscriptie bevat, eindigend met het jaartal 1378, dus A. D. 1456. Van boven is op dezen trapvleugel een groote tjamara-boom gegroeid, zoodanig, dat hij aan den voet geheel door het muurwerk was om-

geven ¹⁾. Op het terras zelf zijn geen sporen, dat het poortgebouw zich nog voortzette; er staat daar nog slechts een mannenbeeld van het meermalen aangetroffen rākshasa-achtige type.

Dit achtste terras was omgeven door een zestal verhevenheden, voetstukken, waarvan de bestemming niet meer blijkt. Twee langgerekte strekken zich uit langs de Noord- en Zuidzijde van het terras, vier vierkante liggen meer naar binnen, twee aan den West- en twee aan den Oostkant, de middenruimte van het plein geheel vrij latend. Op de linksche der verhevenheden van de Westzijde, welke men dus bij het betreden van het terras passeert, lag een menschenhoofd en een eigenaardige voorstelling van een rijdier met mensche-lijk hoofd, van welks berijder slechts de beenen over zijn; vóór elk der beide plateau's aan de achterzijde van het terras bevond zich een geschonden, zittend mannenbeeld. Als alle beelden van Tjēta zijn zij niet zeer fijn van bewerking, en gelijk de meeste der tot dusver genoemde exemplaren missen zij de attributen, die bij de gewone Hindoe-Javaansche godenvoorstellingen tot determinatie kunnen leiden.

Het merkwaardigste van het terras is intusschen wat zich in het midden tusschen deze verhevenheden voordoet. Er zijn daar namelijk op de bevloering, zich slechts weinig boven het niveau van het plein verheffend, verschillende figuren gebeiteld. In de eerste plaats vindt men, in de passage tusschen de beide terrasjes aan den Westkant, een lingga, welks punt, door drie ballen omgeven en daardoor dadelijk aan dien van Soekoeh herinnerd, naar voren, d. i. naar het Westen, uitsteekt. Op het lichaam van dien lingga is een tijtjak voorgesteld, met den kop Oostwaarts, dus met den bezoeker meegaand. Tegen het onder eind van den lingga ligt de punt van een grooten driehoek, waarop men nog een aantal dieren afgebeeld ziet: drie kikkers in het midden, naar de drie hoeken van den driehoek gewend en voorts, naat het middelpunt gekeerd, zes andere beesten, vanuit de hoeken een visch (aan den Westkant) en twee hagedissen, uit het midden der Oostelijke zijde weder een

¹⁾ Junghuhn's meening, dat het bouwwerk opzettelijk om een reeds bestaanden boom was gezet, is voldoende weerlegd door Hoepermans.

visch, en aan Noord- en Westzijde een krab en een mimi. Bij den driehoek sluit zich zoowel aan het midden van de basis als naast den Oostelijken en Westelijken hoek een stervormige figuur binnen een cirkel aan, de beide aan de hoeken negenstralig en wat grooter dan de zevenstralige middelste, en bovendien voorzien van een klein vierkantje buiten den cirkel aan elk der vier windstreken.

Achter dit figurencomplex volgt een groote vleermuis, weder met den kop naar het Westen, en daar bovenop een schildpad. Aan weerskanten van de vleermuis, juist in de hoeken, welke de vleugels van dit dier met de aangrenzende plateautjes maken, verheft zich een altaar in gladde lijsten als het op het zevende terras beschrevene, met kroonlijstversiering doch zonder de vogelkoppen. Achter den staart van de vleermuis, juist vóór de trap naar het volgend terras, ligt nog een tweede schildpad. Aan den eenen kant daarvan vindt men boven op elkander nog twee kleine schildpadjes, klaarblijkelijk van hun oorspronkelijke plaats gehaald, verder een op de Javaansche wijze gezadeld paard met de beenen van den berijder, en een derde beeldfragment; aan den anderen kant een gesnorde mannenfiguur met slangen-armbanden. De trap van 10 treden (volgens Hoepermans 14, en eenigszins gedraaid) was aan den bovenkant van het volgend terras afgescheiden door een dwarsmuur, waar men, gelijk bij hedendaagsche Javaansche erven, opzij omheen moest loopen naar het negende terras.

Dicht bij dien toegang stond op dat terras weder een mannenbeeld, met opgekrulde snorren en opgerold haar op het achterhoofd. Verderop bevond zich links en recht een vierkant plateau, bij één waarvan een knielend beeld stond, en bij de trap naar het tiende terras waren dan twee bepaalde wachters geplaatst, eveneens knielend, beiden met de knots bewapend, en bovendien één van slangen om hals en arm, de ander van een schild voorzien. Aldus beschrijft ze Van der Vlis; Hoepermans spreekt van drie rākshasa's met knotsen en slangen en vermeldt bovendien een klein rund.

De trap zelf loopt tusschen schuine muren 17 treden omhoog, om vervolgens weer 6 treden naar beneden te voeren. In de zijwanden zijn op drie plaatsen insprongen aangebracht; rechts vindt men op

den eersten een rund met twee bellen om den hals, op den nek een kikker en daarachter een grootendeels verdwenen berijder dragend; de tweede insprong bevatte fragmenten van drie beeldjes, waaronder een vrouw met hoogopgetrokken sarong, de tweede links de beenen en voeten van een menschenbeeld. Bij het betreden van het tiende terras ziet men een klein schildpadje en een mannenbeeld op een platten steen. Verder bevat het terras vier verhevenheden, twee rechts en twee links, alle van rechthoekigen vorm en met de korte zijden naar voren en achteren; telkens ligt een groot aan den buitenkant, een kleiner meer naar binnen. Op het kleine links bevindt zich een gezadelde olifant; het rechtsche bevat een aantal bas-reliefs en is het eenige op die wijze versierde monument te Tjêta. Onder die reliefs is een huldebetuiging aan een aanzienlijk man; een persoon vóór een huis; een boom, waaronder twee vazen, terwijl aan den eenen kant een man met tjakra is afgebeeld, aan den anderen kant iemand op zijn hoofd staat; twee menschen, die pijlen afschieten, en tusschen welke zich een olifant, een karbouw en een vruchtboom bevinden. Een schildpad staat dan weer voor de trap, die als de vorige tusschen zijmuren loopt, en wel 15 treden op en 5 neer. Het elfde terras heeft aan het einde twee vierkante plateautjes, reeds in 1842 zeer vervallen; van de volgende trap, weder tusschen zijmuren, was de opgang niet meer na te gaan en bedroeg de neergang 3 treden. Zoowel het twaalfde als het dertiende terras, door 23 treden tusschen muren betreden, bevatten slechts twee vierkante verhevenheden, zonder verdere voorwerpen. Eindelijk brachten 18 treden tot het veertiende, het hoogste terras, met één laag plateau in het midden, waarop eenige neuten en twee langwerpige steenen liggen.

Wat men nu uit de beschrijving van Van der Vlis niet zou opmaken, is dat hetgeen hij neuten noemt volgens Hoepermans „spitse punten” zijn; een opmerking, die door Verbeek wordt bevestigd. Deze puntige steenen bij een terrassen-aanleg zal men uit den aard geneigd zijn dadelijk in verband te brengen met het bij enkele der vroeger beschreven bergheiligdommen, in het bijzonder die van den Argapoera, opgemerkte, terwijl de „verhevenheden” aan de

fundamenten van gebouwen of terrasjes doen denken. Zelfs ligt de vraag voor de hand, of de voetstukken te Soekoeih met groote obeliskken aan den eenen hoek, niet den meest verfraaiden vorm uitmaken van de terrasjes met een enkelen spitsen andesietschijfer, welke Kohlbrugge „lingga-monumenten” noemt. Hoe het ook zij, de band tusschen de bergheiligdommen, in het vorig hoofdstuk behandeld, en genoemde vestigingen op den Lawoe is onmiskenbaar. De zeer weinige op die bergen aangetroffen beelden van Hindoe-Javaansche goden, gevoegd bij het opmerkelijk ongeprononceerd karakter der beeldvoorstellingen van deze toch zoo duidelijk, blijkens de inscripties reeds, op Hindoe-Javaanschen grondslag berustende Midden-Javaansche stichtingen, doet vermoeden, dat deze terrassen-cultus niet oorspronkelijk Hindoeïstisch is, doch een bestaande, wellicht aan de oude Indonesische bevolking toe te schrijven vorm van eeredienst, waarover in den loop der vijftiende eeuw een Hindoeïstisch vernis is gelegd. Het ligt natuurlijk verre buiten ons bestek ons met de voorgeschiedenis dezer godsverering bezig te houden, en dat te minder, waar zij eerst door de veronderstelde adaptatie van Hindoe-Javaansche zijde binnen het domein der kunst treedt. Is nu boven geopperd vermoeden juist, dan zou daaruit volgen, dat onder de terras-heiligdommen, welke *zonder* Hindoe-beelden of andere sporen der Oud-Javaansche beschaving worden aangetroffen, zeer wel overoude plaatsen van vereering kunnen zijn, gelijk ook de overblijfselen *met* die sporen allicht op plekken zullen zijn gevestigd, die reeds van oudsher geheiligd waren. Bedriegen echter niet alle teekenen, dan hebben zij hun Hindoe-Javaansch karakter eerst aangenomen in den loop der vijftiende eeuw.

Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat dit verschijnsel samenhangt met den politieken toestand, en men kan zich voorstellen, hoe de rechtzinnige Çiwaïeten, die zich in de vlakte te midden van den hand over hand aan invloed winnenden Islam niet langer thuis voelden, een toevlucht zochten in het hooë gebergte om er ongestoord en zonder ergernis hun ceremoniën te blijven uitoefenen; het ligt dan tevens voor de hand, dat zij zich bij voorkeur richtten

naar die heilige terrassen, welke reeds sinds menschenheugenis gewijd waren aan een natuurdienst, waarin het gemakkelijk was de overeenkomst met hun eigen lingga-vereering te zien. Ziedaar de onzes inziens meest aannemelijke verklaring van het ontstaan dezer eigenaardige gemengde kunst en eeredienst, samengesteld uit vormen van het klassieke Hindoe-Javanisme en daaraan geheel vreemde elementen. Het is dan verder begrijpelijk, dat men, toen dit mengsel zich eenigermate tot één geheel geconsolideerd had, er zich ook aan is blijven houden, waar men niet langer oude heilighdommen hindoeïseerde, doch tot geheel nieuwe stichtingen overging. Het lijkt wel, of wij drie verschillende types kunnen onderscheiden: 1° het oorspronkelijk bepaald niet-Hindoeïstische heilighdom, waarin ook later de sporen van Hindoe-Javaanschen invloed van ondergeschikten aard blijven, gelijk op den Argapoera; 2° de Hindoe-Javaansche vestiging op een terras-heilighdom, waar juist het Hindoeïstisch karakter overheerscht, en men klaarblijkelijk begonnen is een min of meer zuiver Çiwaïsme over te planten, om eerst later tot vermenging te geraken, zooals te Pēnampihan — hier wordt dat laatste verschijnsel voldoende verklaard door het reeds sinds eeuwen aanwezig zijn van een door den Hindoe-Javaanschen staat geprivilegeerde stichting —; 3° den reeds dadelijk op eenigszins harmonische wijze uit twee als gelijkwaardig behandelde elementen samengestelden vorm, waarvan de treffendste vertegenwoordigers te Soekoe en Tjēta zijn te vinden.

Bestudeering van de resultaten dezer vermenging zal — daargelaten haar hoog belang uit het oogpunt der godsdienstgeschiedenis — in den kunsthistoricus eerder den wetenschappelijken onderzoeker dan den aesthetischen beschouwer bevredigen. Voor een groot deel zijn de nog aanwezige stukken bepaald zeer minderwaardig, ruw en kunsteloos en toch niet zonder pretentie; en ook onder de betere exemplaren is er slechts zelden iets moois. Het zijn meerendeels stramme figuren met lange armen, die in hun laag afhangende sarongs met hun groote snorren, hun bloemen achter de ooren (als op Bali), hun kuiven of kronen een wel merkwaardigen, maar toch ietwat pooveren indruk maken. Misschien zou het an-

ders zijn geweest, als deze beeldhouwers wat meer met groote stukken gewerkt hadden, of laat ons liever zeggen: zou onze indruk een andere zijn, indien het ons bewaarde studie-materiaal niet voor een groot deel uit zulke kleine exemplaren bestond. Detail-arbeid is niet de sterke zijde dezer lieden geweest. Doch grootschheid van conceptie valt niet te ontzeggen aan de scheppers van dat massieve, in zijn eenvoudige lijnen zoo krachtig werkende, hoogste monument van Soekoeh, en een enkel fragment van een beeld van grooter afmeting bevestigt dat. Wij bedoelen den 40 c.M. hoogen kop in het Museum te Zwolle (plaat 99), van onbekende afkomst, doch klaarblijkelijk een voortbrengsel der Soekoeh-kunst; forsch gehouwen in slechts enkele lijnen, met den gebruikelijken snor, gaatjes in de ooren om daardoor levende bloemen te steken in plaats van de gebeeldhouwde elders, en een eigenaardigen, hoog opgewerkten, platten en ter zijde overhellenden haartooi als die van het topèng-spel, waarin zon, maan en sterren zijn aangebracht. De krachtige, breede neus, de brutale oogen, de trotsche opzet, het op den voorgrond brengen der hoofdlijnen met verwaarloozing der details, dat alles schenkt aan dit groote stuk iets imponeerends en geeft ons het recht te constateeren, dat de kunstenaars van Soekoeh tot meer en beter in staat waren, dan de meeste overblijfselen hunner kunst ter plaatse zouden doen vermoeden.

Nog enkele terrassen in deze streken van Midden- en Oost-Java vertoonen geen sporen van Hindoe-Javaanschen invloed, b.v. die op den hoogsten top van den Wilis, den Darawati, waar vier steenhoopen als afgeknotte pyramiden liggen, en wat lager twee terrassen met muren van aarde en ruwen steen, en op den Lawoe, waar de Noordelijkste top een vierkant plateau met overblijfselen van een vroegeren muur vertoont, de middelste top grootendeels in vierkante ruimten is herschapen, met ruwe onbewerkte steenen, terwijl er bovendien rotsblokken van uithollingen voorzien zijn om het regenwater op te vangen, en de Zuidelijkste top aan de Noordelijke helling door kunst gevormde terrassen draagt en op het hoogste punt een vierkante ruimte met muur heeft. Daarbij sluiten door trappen verbonden terrassen aan de Oostzijde aan, om wat

lager door soortgelijke terrassen, thans met stompe steenpyramiden, gevolgd te worden. Zoo zijn ook de drie toppen van het Zuidelijk juk van den Mërbaboe kunstmatig tot plateau's verbreed, met opgehoogderanden en van rondachtigen vorm. Uitgeholde steenen voor het regenwater zijn hier ook aanwezig. Aan de Noordelijke helling van dienzelfden berg wijzen enkele inscripties juist weder naar de vijftiende eeuw, twee korte, afkomstig uit Tadjoeck, gedateerd in 1360 en 1363, A. D. 1438 en 1441, en een grootere, onder meer den naam van den berg als Damaloeng vermeldend, uit Adoeman, het jaartal 1371, A. D. 1449, bevattend. Teekenend is weder, dat op den laatsten steen ook een lingga is afgebeeld. Wellicht hangt met deze nieuwe strooming van Hindoe-Javaansche cultuur in Westelijke richting ook het betrekkelijk groot aantal jaartallen uit de vijftiende eeuw samen, dat Madioen oplevert; een Doergā, in A. D. 1416 gedateerd, en voorzien van *twee* asoera's, bewijst, dat ook hier het Hindoeïsme niet bijster zuiver meer was. Sporen van gebouwen zijn daar niet bij, hoewel men uit een neut met 1336, A. D. 1414, te Tjandragēni (Poeloeng) zou kunnen opmaken, dat er toen ter tijd toch iets moet zijn opgericht. Hoepermans vond voorts nog verspreide steenen, waaronder een tempelkapiteel, aan den Noordelijken voet van den Lawoe, bij Tawang mangoe, op de grens van Madioen en Soerakarta. Thans bevinden er zich de beide reeds vermelde stukken van Soekoeh, een varken en een mannenfiguur van hetzelfde type als het zooeven beschreven Zwolsche stuk: een trotsch, in krachtige lijnen raak gebeeldhouwde kop met zeer sprekende gelaatsuitdrukking op een eenigszins hoekig lichaam, voorzien van spaarzame sieraden en een om het middel gewonden, van voren afhangenden doek. Deze staande, meer dan levensgrootte gestalte, is bij alle gebreken in details toch als geheel van groote werking, er gaat iets grootsch, iets onheilspellends tevens, van uit. Het is ook Hoepermans, die vermoedt, dat zich te Ngloerah, Zuidelijk van Soekoeh en hoog op den Lawoe, een altaar bevonden moet hebben; er staan nog een aantal beelden van het Soekoeh-type, waaronder vier rākshasa's. Volgens niet nader onderzochte geruchten zou de Noord-Oosthelling van dezen

berg bepaaldelijk „Çiwaitische" overblijfselen, eveneens met trappen, bevatten.

Bij den Mërbaboe nu schijnt deze strooming tot staan te zijn gekomen, althans verder Westelijk zijn er geen sporen meer van waar te nemen, met uitzondering wellicht van het jaartal 1132, A. D. 1210, op den Diëng, dat wij reeds op pag. 171, 175 en 187 van Deel I bespraken, doch dat in elk geval geheel op zichzelf staat en door geen enkel teeken van verdere vestiging in dien tijd vergezeld wordt; het heeft er allen schijn van, of het er is neergezet door personen, die de overblijfselen van eeuwen geleden opnieuw ontdekten, ze merkwaardig vonden, en vervolgens weer weggingen, dertiende eeuwsche touristen zou men zeggen, al ligt het voor de hand, dat ze wel niet zonder reden zoover uitgeweken zullen zijn. Overigens niets in het geheele uitgestrekte gebied, dat eenmaal het centrum der Midden-Javaansche cultuur was. Het kan zeer wel zijn, dat men geschroomd heeft zich daar neer te zetten, omdat er nog eenige heugenis bewaard was aan de zeker wel zeer overwegende reden, die eens tot het verlaten dezer streken had genoopt; het is ook mogelijk, dat men zonder die oorzaak te kennen in het algemeen bevreesd geweest is temidden van die oude, vervallen en onbegrepen overblijfselen zich opnieuw te vestigen. Het ware echter denkbaar, dat aan gene zijde van het verboden land deze Oost-Javaansche kunstrichting zich zou hebben voortgezet, in dezelfde gebieden, waar we in Hoofdstuk XI de uitloopers der vroegere Midden-Javaansche cultuur opmerkten. Dit is niet het geval geweest: in Tëgal en aangrenzende streken vindt men uitsluitend sporen van Midden-Javaanschen en laat-Midden-Javaanschen invloed.

Dat voor de Oost-Javaansche strooming hier geen plaats meer was, valt wellicht te verklaren uit het feit, dat zich juist in dezen zelfden tijd in het Westen van het eiland een krachtig eigen leven was gaan ontwikkelen, een Hindoe-Soendaneesche cultuur, met haar middelpunt in het rijk van Padjadjaran. De politieke tegenstelling tot het Oosten, die zich nog tijdens Hayam Woeroek in gewapende conflicten had geuit, is ook onmiskenbaar op het gebied der kunst. Er is hier niets, dat aan Oost-Java herinnert; de

oude Soendaneesche kunst is de dochter der Midden-Javaansche. Wij zagen (I pag. 65), hoe in de elfde eeuw een gehindoeiseerd rijk in de Soenda-landen bestond, dat echter uitsluitend spreekt door middel van een paar inscripties. Dat, zooals wij reeds even vermeld-den, ¹⁾ ook later de Hindoe-invloed niet uitgeschakeld is, wordt be-wezen door het jaartal 1263, in Kawi-cijfers en klaarblijkelijk vol-gens de Çaka-jaartelling, A. D. 1341 dus, op een beeld van het land Tjikapoendoeng, Noord-Oostelijk van Bandoeng, thans in het Museum te Batavia. Op een terras, 12 M. in het vierkant, stonden hier zestien beeldjes, van het zoogenaamde Polynesische type, waarover wij in den aanvang van Hoofdstuk IV een en ander op-merkten en dat bleek toegeschreven te moeten worden aan de oude West-Javaansche bevolking, die slechts zeer oppervlakkig met Hindoe-invloeden in aanraking is geweest. Min of meer vormloos, soms slechts met enkele krassen op den ruwen steen tot een verre gelijkenis met een menschenfiguur vervormd, elders iets duidelij-ker, steeds slecht van proportie en nog slechter van bewerking, vindt men dit soort beelden door de geheele Soenda-landen verspreid. Een enkele maal geeft een Gaṇeṣa-figuur of kunsteloze lingga aan, dat de Hindoe-Javaansche opvatting toch wel eeniger-mate is doorgedrongen; hier en daar wijst de aanwezigheid van be-paalde voortbrengselen der Hindoe-kunst waarschijnlijk op het werk van een uit beschaafder streken gekomen Hindoe-Javaansch kunstenaar, hoewel er onder die stukken ook een aantal zijn, welke klaarblijkelijk van Midden- en Oost-Java zijn ingevoerd, door-gaans in moderne tijden. Hoe verkeerd men nu zou doen de Poly-nesische beelden zonder eenige sporen van Hindoeïstischen invloed in een soort van oertijd te stellen vóór de komst der Hindoe's of al-thans hun ontstaan in een zoo groote afgelegenheid te denken, dat daar die invloed geheel onbekend gebleven was, blijkt wel uit een geval als dit, waar een echt Polynesische figuur met een puntmuts op het hoofd, een plat rond voorwerp voor de borst houdt met een veertiende-eeuwsch jaartal in Oud-Javaansch schrift. Men kan

¹⁾ Zie I pag. 126.

daaruit moeielijk iets anders concludeeren, dan dat de Soendaneesche bevolking, ook te midden van meer of minder sterke stroomingen van Hindoe-Javaanschen aard, is blijven voortgaan met de vervaardiging harer traditioneele goden- en vooral voorouderbeeldjes.

Voor een groot deel treft men deze beelden, waarvan men op plaat 100 een typisch exemplaar vindt afgebeeld naast het zooeven besprokene uit Tjikapoendoeng, op terrassen tegen de berghellingen aan; ook zijn er zulke heilige plekken zonder eenig spoor van beeldwerk, en daarnaast dragen ze evenzeer als voorwerpen van vereering ontwijfelbaar Hindoe-Javaansche godenvoorstellingen. Ook hier zal men dus, gelijk op Oost-Java, wel te doen hebben met een overoud soort van heilighdommen, die in historische tijden in gebruik zijn gebleven en naar zich de behoefte deed gelden werden toegewijd, uitsluitend of in combinatie met de oude Polynesische vereerde wezens, aan de langzamerhand veldwinnende Hindoe-Javaansche goden.

Het zou geen nut hebben van de verschillende terrassen en vindplaatsen dezer beelden rekenschap te gaan geven en wij bepalen ons tot enkele van de merkwaardigste. Reeds dadelijk ten Noorden van het zooeven genoemde Tjikapoendoeng draagt de top van den Boekit Toenggoel een door aarden wallen gevormd, groot vierkant in het midden, met kleinere aan weerszijden; nog Noordelijker de helling van den Tjagak vijf regelmatige vierhoekige terrassen achter elkander, op drie waarvan een beeldje was geplaatst. Tegen den Boerangrang was het een terras door grachten omgeven, en kwamen een Gaṇeṣa en yoni te voorschijn; op het Manglajanggebergte stonden, te Pasir Tjipanjaloë, twee Mahādewa's en een Nandi, te Pasir Pamojahan een yoni, twee Ćiwa's en een Doergā, onderscheidenlijk op drie terrassen boven elkander. De Tampomas bevat vier terrassen, door een trap te bereiken, ten deele met muurvormige randen voorzien en zuilvormige rotsblokken bevattend; op de helling werden een Gaṇeṣa, lingga en voetstuk gevonden. Te Tendjolaja, bij Tjitjalengka, zijn eveneens sporen van aarden trappen en terrassen aangetroffen, met een drietal voetstuk-

ken en beeldjes, waaronder een ruw Polynesisch, terwijl uit dezelfde buurt een Kāla en een Doergā, ja zelfs bouwrestes, afkomstig zijn. Opklimmende terrassen met aarden wal waren er ook op den Tjikoeraj, den Tjakraboewana en den Tjakrawati, welke laatste berg ook sporen van een tempel, en een paar Polynesische beelden zou hebben opgeleverd. De Tjērēmaj bevat desgelijks een drietal heilige plaatsen met ruwe Polynesische beeldjes en lingga-vormige steenen.

Naar het Westen is het juist evenzoo. Vierkante terrassen en een Polynesisch beeldje waren er op den Loemboeng, terwijl bij de vier terrassen van den G. Padang, door trappen van ruwe steenen verbonden en met platte steenen bevloerd, de talrijke, scherpe, rechtopstaande andesietpunten opvielen; twee daarvan stonden telkens op een heuveltje, met steenen omzet, gelijk ieder terras er één bevatte. Juist iets dergelijks dus als op Oost-Java; ook door de afwezigheid van beelden. Telkens vier terrassen met zulke opstaande steenen bevat eveneens op twee plekken de Zuidelijke helling van den Salak, op één van welks toppen ommuurde ruimten en een verhooging met spitse steenen gevonden worden. De overblijfselen op laatstgenoemde bergen maken geheel den indruk van „praehistorischen” aard te zijn, welke indruk nog door de op den Salak gevonden steenen beitels wordt versterkt. Terrassen zijn er ook op den Gēde, en desgelijks in het Bantamsche, waar men ze in een reeks van elf, met opstaande steenen, te Tjitjorek, met een enkel Polynesisch beeldje erbij te Kosala vindt, terwijl te Tjandi niet minder dan elf zulke beeldjes op een terras bijeenstonden, thans grootendeels in het Museum te Batavia. Een soort van olifantskop met een stuk romp herinnert uit de verte aan Gaṇeṣa, een paar strepen met krullijnen aan den triṣṭhāla; in een derde geval heeft men wellicht ook een Gaṇeṣa willen maken, doch is slechts gekomen tot een menschelijk hoofd met slurf. In de wijze, waarop eenige dezer terrassen en beeldjes in het Bantamsche nog thans vereering genieten bij de Badoej's, kan men een bevestiging zie van hun samenhang met een oer-Javaanschen voorouder-dienst, later min of meer onder Hindoeïstischen invloed geraakt. Een bekende verzamelplaats

van Polynesische beelden, alle even grof en ruw, is nog Artja Domas, ten Zuid-Oosten van Buitenzorg. Opmerkenswaardig is daartegenover dan weer het voorkomen van beelden van Hindoe-Javaansch type in het Westen van Bantam, zoo ver mogelijk van de Hindoe-Javaansche cultuur verwijderd. Ze zijn hoofdzakelijk herkomstig van Tjimanoeck en Tjaringin, en thans te Batavia. Alle gedetermineerde Hindoe-beelden van West-Java zijn Çiwaïtisch en ook hier treffen wij een Mahādewa, Goeroe, Brahmā, Doergā, Gaṇeça, yoni en lingga aan, doch niets van Boeddhistischen aard. De Mahādewa heeft in de linkerhand een lotusbloem, uit welker kelk een klaverblad met drie doodshoofden schijnt te voorschijn te komen; bij den Gaṇeça is het derde oog door drie horizontale strepen vervangen; aan de yoni is het gat geheel tot het ondervlak doorgetrokken en zóó groot, dat de lingga er in verzinkt; waarschijnlijk was het gat vroeger aangevuld met aarde, en de lingga daar boven op geplaatst. Voor het overige hebben deze beelden niets opvallends, dat hun een eigen West-Javaansch type zou verleenen. Zoo ze niet later ingevoerd zijn, moet men ze stellig toeschrijven aan een hierheen gekomen Hindoe-Javaansch kunstenaar.

Zooals reeds gezegd werd, kan men juist in de nadagen van het Hindoeïsme van het Oosten, in de veertiende en vijftiende eeuw, een opleving bemerken in de Soenḍa-landen, waar in dien tijd de bloei-periode valt van het rijk van Padjadjaran. De overblijfselen der hoofdstad liggen nabij Buitenzorg; dat het rijk in het Noorden tot de zee reikte, wordt aannemelijk door de vondst eener koper-oorkonde te Kēbantēnan, Oostelijk van Batavia, en dat het zich naar het Oosten ook op geruimen afstand, waarschijnlijk in politiek opzicht, stellig in cultureelen zin, heeft doen gelden, mag men opmaken uit steen-inscripties in het te Padjadjaran gebruikelijke Oud-Soenḍaneesche schrift, waarvan er één, gedateerd in 1333, A. D. 1411, op den Gēgēr Haṇdjoewang bij Tasikmalaja gevonden werd, en zich een vijftal andere te Kawali in Tjirēbon bevinden. Volgens Pleyte, die in een studie van 1911 eenige orde heeft trachten te brengen in de gegevens aangaande de geschiedenis dezer streken,

zou te Kawali de kraton hebben gelegen van den grootvader van den stichter van het eigenlijke Pakoean Padjadjaran ¹⁾.

Het jaar dier stichting is bekend; het wordt als 1255, dus A.D. 1333, vermeld op den Buitenzorgschen Batoe-toelis. Reeds uit de oudste Nederlandsche berichten omtrent deze streek, te beginnen met Scipio's rapport uit 1687 en dan verder in het Dagregister sinds 1690, blijkt, dat de traditie hier ter plaatse den kraton van Padjadjaran localiseerde, en het is aan Pleyte gelukt aan drie zijden om den Batoe-toelis heen de omwalling van dien kraton terug te vinden, terwijl aan de vierde de aanleg van den spoorweg langs de Tjisadane klaarblijkelijk alle sporen had vernield. Een steen met voetindrukken en een paar Polynesische beelden staan te Batoe-toelis zelf; te Lawang-gintoeng echter, waar vermoedelijk de Zuidelijke poort toegang tot de hoofdstad verleende, bevond zich bij eenige ruwe steenen het torso van een echten Mahādewa.

Ziedaar dus althans een enkele aanwijzing in Hindoe-Javaansche richting, terwijl in Galoeh, waar de dynastie vandaan zou zijn gekomen en nog de vader van den stichter van Padjadjaran te Goenatiga was bijgezet, in de beeldende kunst het Polynesische element overheerscht. Dit is van eenig belang, omdat juist ook nabij Buitenzorg, Noord-Westelijk, bij Tjiampea, de overblijfselen worden gevonden van een bepaaldelijk Hindoeïstische, doch uitsluitend in die streken voorkomende kunst, die wij Hindoe-Soendaneesch zouden willen noemen. Een vast aanknoopingspunt voor haar dateering hebben wij overigens niet, behalve dan dat zij naar haar karakter posterieur aan de Midden-Javaansche moet zijn; en wanneer wij haar nu in verband brengen met Padjadjaran, dan geschiedt dat voornamelijk, omdat de traditie in dien naam de glorie en macht van het West-Javaansche Hindoe-rijk heeft neergelegd. Wij willen echter uitdrukkelijk de mogelijkheid open laten, dat zij van vroeger datum is, en bijvoorbeeld thuis hoort in de elfde eeuw, in de omgeving van koning Djayabhōpati van Soenda, den tijdgenoot van Airlangga.

¹⁾ Deze laatste was dan de vorst, die te Boebat tegen Hayam Woeroek sneuvelde (I p. 79).

Iets bijzonders is deze kunst in elk geval wel; dat valt zelfs al te zien aan die enkele geschonden exemplaren op den Tjibodas, te Pasir Sinalang. Ze zijn niet de eenige overblijfselen dezer cultuur, maar bij de andere op zich zelf staande stukken vallen de kenmerkende eigenschappen minder in het oog dan bij deze groep, door Van Kinsbergen's foto's bekend gemaakt en door Brumund beschreven. Wat vooreerst duidelijk is, is de directe samenhang met de Midden-Javaansche kunst; niets is er, dat op het Oost-Javaansche schijnt terug te gaan, maar het zijn dezelfde vormen en proporties, dezelfde gevoelige belijning, dezelfde bezieling als op Midden-Java in zijn besten tijd, en het is zeker geen gering bewijs voor de waarde dezer kunst, dat men, zelfs bij gebreken in de uitvoering, door eenige dezer beelden, die op plaat 101 zijn afgebeeld, onmiddellijk herinnerd wordt aan de Boeddha's van den Baraboeoer. Boeddha's zijn deze stukken overigens niet, met hun gladde hoofden, armbanden (zelfs wel slang om den bovenarm en enkel), en lotusstengel in de handen; maar het is ontwijfelbaar een gelijk geaarde geest als die van Baraboeoer, welke deze beelden uit den plaatselijken kalkachtigen steen te voorschijn riep. Er is dan nog een *rêshi*, met tulband op het hoofd en de handen in *sêmbah*, welke van iets meer realisme blijk geeft, en er zijn ook een paar wachters, met kroon op het hoofd, uitpuilende oogen en doodskopversiering, één zelfs geheel met doodskopsnoeren behangen. Ook deze figuren zijn verwant aan de slanke, edele vormen van Midden-Java. Het oudheidkundig onderzoek van West-Java is nimmer met gelijke intensiteit beoefend als dat van het centrum en het Oosten van het eiland, waar begrijpelijkerwijze de talrijke overblijfselen van monumenten en beeldwerken zoo veel directer spraken tot den belangstellende. Het is dus mogelijk, dat ook aangaande deze Hindoe-Soendaneesche kunst ons nog verrassende vondsten te wachten staan. Wij twijfelen niet of zij zal, hoe beter men haar leert kennen, des te meer blijken naar haar bescheiden krachten waardig haar taak te hebben vervuld als draagster eener hoogere beschaving, in een door de omstandigheden achterlijk gebleven gebied.

Litteratuur.

Inventaris n°. 8, 11, 13, 40, 46, 49, 63, 113, 116, 130, 131, 183, 202, 230, 265, 564, 565, 1387, **1388, 1389, 1992.**

Raffles, *History of Java* (1817) II p. 45—51; Van Oort en Müller, Aanteekeningen gehouden op eene reize over een gedeelte van het eiland Java, *Verh. Bat. Gen.* 16 (1836) p. 89 sq., 102; Van der Vlis, Proeve eener beschrijving en verklaring der oudheden en opschriften op Soekoeh en Tjetto, *Verh. Bat. Gen.* 19 (1843); Junghuhn, Hindoe-oudheden in de Preanger Regentschappen, *Ind. Mag.* 1ste tw. (1844) p. 228—230; dezelfde, Schetsen, ontworpen op eene nieuwe reis over Java, *Tijdschr. v. Neerl. Indië* 7, 2 (1845) p. 20—22; dezelfde, *Java II*² (1854), p. 410, 480—482, 488—492; Wilsen, Oudheden in Cheribon, *Tijdschr. Bat. Gen.* 4 (1855) p. 150 sqq., 164 sqq. en pl. 1, 2 en 4; De Lange, Verslag eener dienstreis door de Preanger Regentschappen, *Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië* 11 (1856) p. 79; Müller, Over eenige oudheden van Java en Sumatra, *Bijdr. Kon. Inst.* 4 (1856), p. 100—102, 105—107, 112—114 en pl. 2, 3, 5 en 6; Noordziek, De ruïne Panampikkan in Kediri, *Tijdschr. Bat. Gen.* 5 (1856), p. 425—430; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 273—291, 311—324; Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, *Verh. Bat. Gen.* 33 (1868) p. 66 sq.; Hazeu, Nota naar aanleiding van beelden en fragmenten uit de desa Tjandi, *Not. Bat. Gen.* 1900, Bijl. XI; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de afdeeling Toeloeng-agoeng, *Rapp. Oudh. Comm.* 1908 p. 203—210; dezelfde, Beschrijving enz. in de residentie Soerakarta, *Rapp.* 1910 p. 110—115 en pl. 154; De Haan, Priangan II (1911) p. 136, 158 sq., 231, 279, 288, 365, 384, 487, 519 sq., 783—787; Pleyte, Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg, *Tijdschr. Bat. Gen.* 53 (1911) p. 155—194; Perquin, Verslag uitgebracht naar aanleiding van de bezoeken aan tempels in Midden-Java, *Oudh. Versl.* 1917, 1, p. 23—25; Poerbatjaraka, De Batoe-toelis bij Buitenzorg, *Tijdschr. Bat. Gen.* 59 (1921) p. 380—401.

DRIE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK

VOORTZETTING NAAR HET OOSTEN. — BALI EN SUMATRA
JAVA NA DEN HINDOE-TIJD

Wij wenden nu den blik naar de andere zijde, en zullen trachten na te gaan, hoe de Hindoe-Javaansche kunst zich in Oostelijke richting heeft ontwikkeld. Ook hier kunnen wij ons uitgangspunt nemen nog in het hart van het Oost-Javaansche rijk, op een terrein, dat gedurende vele eeuwen van bijzonder groot kunsthistorisch belang is geweest. Wij bedoelen den Pénanggoengan en behoeven daarbij slechts de namen van Djalatoenda, Bělahan en Djědong te noemen om de herinnering te wekken aan den rijken schat van archaeologische gegevens, welke dit gebergte heeft opgeleverd.

In de laatste halve eeuw van het Madjapahitsche rijk is het belang van dit gebied er zeker niet op verminderd. De aanwezigheid van een naar verhouding zeer groot aantal jaartallen juist uit den loop der vijftiende eeuw stelt ons in staat, dat feit te constateeren, en evenals bij de in dienzelfden tijd vallende oprichting of overneming van bergheiligdommen elders, dringt zich ook hier de vraag op, of niet de politieke omstandigheden er toe hebben medegewerkt, dat in de jaren van toenemende macht van den Islam daar beneden, eerst aan de kust en langzamerhand ook in de vlakten van het binnenland, het Hindoeïsme zich min of meer is gaan terugtrekken naar de rustige bergstreken. Een grootsche aanleg is het in elk geval wel geweest, want de vier toppen van dezen berg, Djambe, Běkěl, Pénanggoengan en Sēmada, bleken reeds bij het eerste voorloopige onderzoek een tiental ruïnes te bevatten, grootendeels door trappen en wegen met elkander verbonden, terwijl eveneens sporen werden aangetroffen van verbinding met de nabijgelegen toppen, den Boetak (Wělirang) en den Biroe (Añdjasmara). Deze eerste op-

name had plaats op initiatief van den toenmaligen regent van Madjakërta in 1914. In het algemeen is zij nog niet door systematische onderzoekingen gevolgd; slechts heeft op het eind van datzelfde jaar en in het begin van 1915 Leydie Melville er voor den Oudheidkundigen Dienst een en ander geverifieerd.

Een paar overblijfselen van gebouwtjes op den eigenlijken Pëngangoengan, waaromtrent ons niets naders bekend is, waren de plaatsen van herkomst van eenige korte inscripties in het Museum te Madjakërta, waaronder het jaartal 1385, A. D. 1463, en van een driel tal steenen, behouwen met een klaverbladvormige bloemkelk, waarvan het hart in twee gevallen een medaillon met een cijfer bevatte: 1 en 3, dus waarschijnlijk ook de helft van een jaartal uit dezelfde eeuw. Op den Bëkël liggen zeven restes in een klimmende reeks op afstanden van 25 à 30 M. achter elkander, klaarblijkelijk dus weder een soort terrasaanleg; bovendien waren er nog vijf kleinere overblijfselen. Jaartallen, waaronder 1380 en 1388, A. D. 1458 en 1466, waren ook hier aanwezig; het laatste staat op een steenblok, dat aan weerskanten van de inscriptie een stuk van een versierde lijst met rankornamenten bevat en geeft dus stellig het stichtingsjaar van het op die wijze getooide bouwwerk aan. Laatstelijk is op dezen zelfden berg aan de Noord-West-helling nog een kleine kluisenarij gevonden, een natuurlijke holte in de rotsen, die aan de voorzijde met eenvoudig muurwerk is afgesloten. Boven den ingang staat een inscriptie; een rots op enkele meters afstand draagt het jaartal 1326, dus A. D. 1404. Iets lager op de helling liggen de overblijfselen van nog een klein, met eenvoudig lijstwerk versierd gebouwtje.

Van één tempelcomplex weten wij wat meer af, de Tjañdi Watoe-këkir of Selakëkir, in 1900 ontdekt door den toenmaligen controleur Broekveldt boven den koffietuin Balangdoekoen, welke aan dezelfde zijde van den berg is gelegen als Djalatoenda. Leydie Melville had er in 1915 gelegenheid tot fotografische opnamen, welke, onvolledig als ze zijn, toch het bijzondere belang van deze stichting ten duidelijkste aantoonen.

Bij diezelfde gelegenheid werden op ongeveer 6 K.M. boven Tra-

was nog andere oudheden gepasseerd. Tegen de berghelling was vooreerst een terraswand zichtbaar, met een andesietbekleeding, bestaande uit een rechtstand tusschen gladde lijsten; die teerling zelf is slechts verlevendigd door langwerpige, binnen een inkeping gevatte paneelen, doch verder onversierd. Een trap voert in het midden naar boven en is gedeeltelijk nog goed te volgen, tot een tweetal eenige meters hooger tegen de helling geplaatste nissen. Het zijn afzonderlijke gebouwtjes van andesiet, opgezet als tempeltjes, met dien verstande, dat de achterzijde tegen den berg steunt en de voorzijde bijna geheel wordt ingenomen door de met gladde posten omlijste nisopening. Bij het grootste der gebouwtjes is op de bovenafdekking nog een uitspringend paneeltje aangebracht, voor een jaartal waarschijnlijk. Dat men er niet toe gekomen is, dit er in te beitelen, maakt het mogelijk, dat ook verder nog eenige versiering had moeten worden aangebracht, waartoe bijvoorbeeld in de verdere profileering van het grootste gebouwtje de onder- en bovenband langs den teerling aangewezen zouden zijn geweest. Verder zien wij hier uitspringende boven- en benedenlijsten, vervolgens ojieven en dan een opeenvolging van gladde lijsten. Het kleinere monumentje is wat eenvoudiger en vertoont uitsluitend het gladde lijstwerk; daarentegen is hier wat meer van het dak over, hetwelk blijkt aan te vangen met een als voet geprofileerde onderlaag, en wel een teerling tusschen gladde voet- en kroonlijst. Voor zoover wij weten, zijn er binnen deze nissen geen aanwijzingen gevonden van het doel, waarvoor zij bestemd zijn geweest. De groote binnenruimte maakt het niet waarschijnlijk, dat er uitsluitend een beeld ter versiering in gestaan heeft, gelijk in de nissen tegen de wanden van tempels; men kan eerder veronderstellen hier kapelletjes voor zich te hebben, waarin devotie verricht kon worden voor een heilig beeld of voorwerp, dan wel gelegenheid bestond voor meditatie of boetedoening. Op grond van de groote, wijde opening staat in elk geval vast, dat het geen kluizen geweest kunnen zijn, waarin asceten op den duur hun leven sleten, zooals wij dat bv. van het veel meer als woning gebouwde Wringin Brañdjang mochten veronderstellen.

Het complex van Selakëkir zelf vormt, voor zoover valt na te gaan, één geheel, en wordt voldoende gedateerd door de vondst van drie jaartallen op tot bouwwerken behorende steenblokken, 1356, A.D. 1434 (tweemaal) en 1364, A. D. 1442. Hoe het precies is samengesteld, is niet geheel duidelijk, want de mededeelingen van Broekveldt en Leydie Melville kloppen niet volkomen, wat overigens niet verwonderlijk is, want het terrein lag geheel onder aarde, kreupelhout en alang-alang en beide onderzoekers kunnen dus ten deele andere overblijfselen hebben doen openkappen en ontgraven. Broekveldt vond vooreerst, op een plek waarvan hij het eenig schoone vergezicht roemt, een terras van drie rijen bekapte steenen, waarvan de middelste bebeiteld waren met hoog opgewerkte ruiten en ovalen. In het midden was een trap aangebracht, welke leidde naar een tweeden, zich daarachter verheffenden terraswand, evenals de eerste naar het Zuiden gewend, en bestaande uit vijf steenlagen, waarvan alleen de middelste met ruitvormige figuren was versierd. De trap bereikte ook dit terras juist in het midden, en eindigde daar. Beide terrassen zijn thans weder teruggevonden en van het bovenste is de wand gedeeltelijk blootgelegd; bij blijkt een door gladde lijsten omsloten teerling te bevatten, waarin volgens een geliefkoosde versieringswijze der Madjapahitsche kunst, gladde pilasters afwisselen met uitgediepte casementen, uit welke een figuur naar voren springt; die figuur is dan een op een punt staande, in de breedte gerekte ruit, waarvan de horizontale langste diagonaal als een ribbe naar voren is getrokken. Aan weerskanten wordt dit profiel afgedamd door gladde, breede hoekpilasters, zoowel op de ware hoeken van het terras als naast de trap. Een zware kroonlijst springt van boven met een smaller lijstje terug, om den overgang te vormen tot den terrasvloer. Daar bovenop lag op 3.75 M. afstands een fundament van 3.40 M. in het vierkant, bestaande uit naast elkander geplaatste andesietblokken, en vier steenen neuten omsluitend. In Oostelijke richting werd — wij blijven steeds de opname van Broekveldt volgen — 4.60 M. verder een tweede gebouwtje ontgraven, waarvan de muren nog gedeeltelijk overeind stonden. Het mat 6.20 bij 5.65 M.,

met een ingangstrap van 3 treden in de naar het Westen gekeerde lange zijde. Beneden aan de muren werd een rand van de bij de terrassen aangetroffen figuren opgemerkt — dit is dus wel een voet of soubasement geweest — en daarboven vertoonde een andere rand „een aantal figuren van waarschijnlijk mythologischen aard”, die niet nader beschreven worden. Een derde gebouwtje, eveneens met den ingang op het Westen, lag 7 M. ten Zuidoosten van het eerst-bedoelde.

Werd bij deze ontgraving geen enkel beeld of soortgelijk voorwerp gevonden, in dit opzicht was Leydie Melville gelukkiger. Deze constateerde de aanwezigheid van zes gebouwen. Bij het hoogst gelegene, dat slechts 2 M. in het vierkant was, lagen een menigte geornamenteerde fragmenten, waarvan ons de aard niet verder blijkt, doch een tweetal andere overblijfselen zijn door foto's vastgelegd. Eén daarvan wordt als „voorste bouwwerk” aangeduid, zonder nadere verklaring van dien term; vermoedelijk is 't het eerst aangetroffene en laagst gelegene. Twee stukken zijn er van over, die wel dicht bij elkander staan, maar niet oorspronkelijk één geheel hebben gevormd, want aan het kleinste, een vierkant monumentje, is duidelijk een omlopende profileering op te merken, een teerling met onder- en bovenband, vervolgens ojieven en dan de voeten en kroonlijsten. Versiering is nergens te zien. Van het andere monument, dat wat grooter is, is boven den teerling niet veel overgebleven; doch wel treft men hier ornament aan, op beneden-øjief en onderband. De laatste is voorzien van het gekronkelde touw; de versiering van het ojief is ontleend aan de gewone lotusblad-motieven, doch deze hangen in eenigszins driehoekigen vorm met dikke randen neer. Een viertal beeldjes staat in de buurt; het zijn drie hurkende wachterfiguren, van de ook bij andere gelijktijdige bergheiligdommen vaak opgemerkte soort, en daarnaast een Pärwati, omgeven door den Madjapahitschen stralenkrans. Deze duidelijke verwijzing zoowel naar de kunst van het gebergte als naar die der vlakke, kan ons tot waarschuwing strekken, dat wij vooral zulke nieuwe kunstuitingen niet moeten beschouwen als iets geheel op zich zelf staands, maar dat er nog altijd een nauw verband lag tus-

schen de Hindoe-Javaansche kunst als geheel, en de scheppers van het nieuwe zich terdege van den samenhang met het oude bewust waren gebleven.

Die band met de klassieke kunst springt ook opmerkelijk in het oog bij het belangrijkste der gebouwen van Selakēlir, het Noord-Oostelijkste tempeltje (plaat 102). Het ligt aan den zijkant van een terras, dat betreden werd door een trap, welke tusschen twee typisch Oost-Javaansche vleugels gevat was, met het bekende ornament van den afhangenden driehoek zoowel op de voorzijde van den vleugel zelf als op de voluut. Dat het sierstuk hier volkomen een rank- en bladmotief is geworden en van den oorspronkelijken leeuwenkop niet het minste meer is terug te vinden, zal ons bij deze late schepping natuurlijk niet verwonderen.

Wat zich nu recht tegenover de trap bevonden heeft, is op het oogenblik niet te zien; daar de berghelling er vrij gauw weer omhoog stijgt, heeft zich wellicht de trap eenvoudig voortgezet tot een volgend terras. Ook aan den linkerkant van het terras kan de alang-alang hoogstens nog een bescheiden fundament bedekken. Rechts echter verheft zich nog wat van een tempeltje van 4 bij 4 M., niet genoeg om een duidelijke voorstelling te geven, hoe het er uit heeft gezien, maar wel voldoende om een denkbeeld te krijgen van een eigenaardige ornamentatie. Een eenvoudig soubasement vertoonde tusschen gladde lijsten langwerpige paneelen met dierfabels; het tafereel van den kaaiman tegenover den stier (p. 113, 115, 269, 277, 281) is gespaard gebleven, aangevuld met krulwerk naar goed klassieken trant, maar heel wat plomper, zelfs dan de toch niet zoo veel oudere badplaats van Panataran. Door een gladden post van dit paneel gescheiden, ziet men naast den ingang nog juist een stuk van een uitspringenden pilaster met rākshasa-figuur: eveneens dus een motief der klassieke kunst, dat ook wel op de hoekpilasters toepassing zal hebben gevonden. Van de wanden van het tempellichaam is genoeg over, om te constateeren, dat een glad benedenstuk gevolgd werd door een ojief met zeer sterk uitgewerkte lotusbladeren, voorzien van krulmotieven en een golvende benedenlijn en gescheiden door parelstaafjes. Aan de hoeken van het ge-

bouw loopt dat ojief (en stellig ook wat hooger volgde) dood tegen een uitspringend hoeksierstuk, een gevleugelden Garoeda met Wishnoe op de schouders: de god zit er niet als te Kidal op een lotuskussen, doch direct op den nek van het rijdier, dat met zijn handen Wishnoe's beenen omklemt. De achterpooten loopen in klauwen uit; deze heele voorstelling is krachtig van lijn en sierlijk van uitwerking, en zou op een klassiek monument niet misstaan.

Ook van den deuruitsprong is wat over. Men vindt er boven de, ook hier vrij hooge, voetlijst het op bovenbeschreven wijze versierde ojief, een gladde uitspringende benedenlijst en dan, na een paar overgangsligtjes, een teerling met benedenband in zaadhuis-ornament, en middenband met een facet binnen in een ruit van lofwerk. Alles dus rechtstreeksche voortzetting van de klassieke kunst. Daar tegen aan is dan de deuromlijsting gezet, en ook daarvoor is een oud motief gebruikt, doch één, dat niet voor deze plaats bestemd was: het gekronkelde touw. Alle ornamentatie is met zorg en met meesterschap uitgevoerd en beschouwt men ieder onderdeel afzonderlijk, dan kan men niet anders dan constateeren, dat Selakêlir zich op waardige wijze bij de kunst uit het Madjapahitsche bloeitijdperk aansluit. Maar neemt men het monument als geheel, dan is het resultaat niet langer hetzelfde en bemerkt men toch, dat er iets anders is geworden. Wijziging in de compositie met behoud van de oude motieven is het eigenaardige van dezen bouw. De versiering van de deuromlijsting, de geringe afstand tusschen onder- en middenband, de opschuiving van het geornamenteerde deel van den teerling door de hooge voetlijst, de groote afmeting van het hoekstuk in verhouding tot het geheele gebouw, het zijn alle symptomen van het streven eener nieuwe richting, die zich niet van de traditioneele vormen wenschte los te maken, maar toch behoefte had ze in andere verhoudingen, in andere toepassingen, tot het uitdrukken van wat anders, te gebruiken.

Terwijl nu de gebeeldhouwde figuren aan den tempel zelf zeer dicht bij de klassieke staan, de Garoeda van het oude type is, de Wishnoe kroon en versierselen der gewone Madjapahitsche beelden draagt, blijkt aan andere stukken zich toch ook een evolutie aan

het voltrekken te zijn. Een paar van die figuren liggen op het terrein. Lange gestalten in tot de voeten zwaar neerhangende sarong, de kleedplooien slechts door enkele lijnen aangegeven, geen lijfsieraden dan borstsnoer en armbanden (de hoofden ontbreken); een enkele bloem in de voor de borst gehouden rechterhand; in plaats van den schitterenden gordel met edel metaal slechts een in sjerpvorm ineengeknoopte doekmassa; de lichaamsvormen in eenzelfde soberheid gehouden als de rest dezer figuren, kortom een karakter van eenvoud en natuurlijkheid, dat de volstreekte tegenstelling is, en ook niet anders bedoeld kan zijn, van de stijve, strakke idolen in den Madjapahitschen stralenkrans. Natuurlijk is die nieuwe opvatting niet uit de lucht komen vallen en is het mogelijk aan enkele oudere stukken haar voorloopers aan te wijzen, maar wanneer zij daar nu zoo kant en klaar voor ons staat, dan is zij duidelijk het product van een reactie, van een verjonging, van een zich losmaken uit de verstarring, die ten doode voerde.

Aangaande die voorloopers kunnen wij met eenige meerdere zekerheid spreken, dan anders het geval zou zijn, doordat er een enkel gedateerd stuk onder is. Wij hebben hier uitsluitend het oog op de losse stukken; aan de reliefs der tempels komen soortgelijke voorstellingen reeds zeer lang voor, doch evenals bij het zoogenaamde wajang-type het geval bleek (p. 368) is ook hier eerst de behandeling in rondplastiek kenmerkend voor de nieuwe, vrijere kunstopvatting. Van een drietal in het Sida-ardjasche opgegraven beeldjes van deze soort, thans te Batavia draagt één (plaat 104, links) het jaartal 1335, A. D. 1413. Slank en eenvoudig van belijning zijn ook deze, een zware sarong met dikke sjerp dragend, verder slechts armbanden en oorbellen, en op het hoofd een platte muts of slechts bijeengebonden krulhaar. Het Indonesisch karakter dezer voorstellingen is al even onmiskenbaar als haar verwantschap met Panataran; met dat al voelt men in dit streven naar zuivere, ongekunstelde wedergave meer van den ouden kunstenaarsgeest dan in al de schittering van de godenfiguren in den stralenkrans. Tot een zelfde richting behooren de beide prachtige spuierbeelden, die uit Madjakërta eveneens naar Batavia gebracht zijn en ongetwijfeld

tot een vorstelijke badplaats hebben behoord, waarin zij het water uit de onder den arm gehouden potten deden nederstorten. Het zijn een man en een vrouw (plaat 103) in losse en bevallige houding, spaarzaam versierd, edel van proportie, bovenal opvallend schoon in de hoofdbehandeling, die ook weder een bepaald Javaansch type geeft, met half geopenden, glimlachenden mond, het haar in een golvend kapsel naar achteren gestreken, zonder eenig verder ornament; het geheel in alle opzichten een kunstwerk, en wel een voortbrengsel van een levende kunst, een kunst voor de toekomst.

Inderdaad is dan ook de Madjapahitsche kunst voor stilstand en ondergang bewaard gebleven, dank zij dit nieuwe leven, nog juist voor de omstandigheden zich radicaal wijzigden en de banden met het oude vaderland dier kunst werden afgesneden. Vijftig jaar na den bouw van Selakêlir had het Madjapahitsche rijk opgehouden te bestaan en werd er, gelijk aan zooveel oude tradities, ook een eind gemaakt aan die op het gebied der kunst. Na dien tijd ware een verdere ontwikkeling uit een kunst, die haar reden van bestaan verloren had, niet denkbaar. Thans was, nog bijtijds, de nieuwe loot uitgeschoten. Immers deze nieuwe richting, die het toeval ons in vrij zuiveren vorm op enkele uren afstands van de oude hoofdstad bewaard heeft in het tempeltje en de beelden van Selakêlir, meenen wij te kunnen vervolgen in dezelfde richting, waarheen het verdreven Hindoeïsme zelve zou wijken, naar het Oosten.

Dat de Oosthoek van Java in beteekenis voor het Hindoeïsme is toegenomen, naarmate het centrum van het oude Madjapahitsche rijk door de politieke omstandigheden en door het aandringen van den Islam ten val neigde, is een zaak, die eigenlijk vanzelf spreekt en door allerlei aanwijzingen dan ook wordt bevestigd. Lamadjang, gelijk de algemeene naam voor de Oostelijke provincies van het Javaansche rijk luidde, heeft altijd min of meer op zichzelf gestaan, en hoezeer nu ook uit gegevens als Hayam Woeroek's reis naar deze gewesten, zooals de Nāgarakrētāgama die beschrijft, blijkt, dat in tijden van een krachtig centraal gezag dit deel van

het eiland even vast beheerscht werd als de rest, zoo is het toch zeker niet toevallig, dat juist hierheen Nambi zich terugtrok, toen hij in verzet kwam tegen Djayanagara, dat er nog in 1331 een gevaarlijke opstand uitbrak met Sadeng (bij Poegër) en Kêta (bij Běsoeki) als middelpunten, en dat na Hayam Woeroek's dood diens zoon, de vorst van Wirabhōēmi, er zich kon handhaven aan het hoofd van een onafhankelijk rijk. Zoo waren deze streken dus aangewezen als toevluchtsoord voor degenen, die zich in de toestanden aan gene zijde van den Smeroe niet langer konden schikken, en trokken zich, als over een anderen Windhya, Hindoe-kunst en Hindoe-cultuur voor den Islam over het gebergte terug. Wij vinden een eerste afspiegeling van dat feit in de omstandigheid, dat van de weinige jaartallen, door de tegenwoordige residentie Běsoeki opgeleverd, meer dan de helft na 1440 valt. Het is verder bekend genoeg, hoe lang en met hoeveel succes het Hindoeïsme zich hier nog heeft kunnen handhaven; hoe volgens een Portugeesch bericht Pasoeroehan de Mohammedaansche belegeraars in het midden der zestiende eeuw deed afdeinzen, en Balambangan, tot 1600 onafhankelijk onder een Hindoe-vorst, nog bijna twee eeuwen daarna in hoofdzaak „heidensch" bleef. Opmerkelijk is, dat alle teekenen er op wijzen, dat deze Hindoe-Javanen van den lateren tijd uitsluitend Çiwaïeten waren en er zich, juist als op Midden- en West-Java in het vorig hoofdstuk werd geconstateerd, geen enkel spoor van Boeddhisme voordoet.

Bij het beschouwen der oudheidkundige overblijfselen van den Oosthoek moet er dus ongetwijfeld rekening mede worden gehouden, dat deze zeer wel kunnen dateeren uit de eerste eeuwen na Madjapahit's val. Van overwegende beteekenis is dat overigens niet, want het karakter dezer restes blijft in elk geval dat van latere nakomelingen der Madjapahitsche kunst, onverschillig of ze nu nog juist tijdens het bestaan van dat rijk of reeds na den ondergang er van tot stand zijn gekomen.

In het algemeen zijn die overblijfselen van gering aantal en van weinig belang. In deze tijden van hoofdzakelijk baksteenbouw waren de monumenten niet zeer duurzaam; daar, waar het Hin-

doeïsme bleef voortbestaan, als op Bali, werd steeds voor vernieuwing zorg gedragen, doch waar het verdween als op Oost-Java, trad ook voor de gebouwen een snel verval in, en het waren immers ook niet meer de grootsche stichtingen van den Madjapahitschen bloeitijd, waar in materiaal en techniek voldoende zorg aan besteed was om ze, niettegenstaande de bouwwijze, aan de ontbindende factoren met goeden uitslag weerstand te doen bieden. We kunnen dan ook niet veel meer doen, dan de aanwezigheid van oude bouwrestes vermelden, althans voor twee der drie deelen van den Oosthoek, waar men ze hoofdzakelijk bijeenvindt: in de Noordelijke streken, om en bij Poegër, en aan de Zuid-Westkust. Alleen van laatstgenoemde groep is wat meer te vertellen.

Aan de Noordkust werden indertijd Westelijk van Djaboeng fundamenteen van baksteen en muren en gebouwen aangetroffen te Kroekoep, bij Gënding, en in het district Padjarakan. Meer in het binnenland bevonden zich op de bergvlakte van Kroetjil een Pār-watī op een voetstuk, een Gaṇeṣa en een paar rākshasa's, die wellicht vroeger tot eenig heiligdom behoorden; te Batoelañtang schijnt een gebouw van andesiet te hebben gestaan. Verder Oostelijk voerde een trap van andesiet naar den top van den Loeroes, waar zich een uitkijk kan hebben bevonden om de kust te beschermen; Zuid-Oostelijk ligt nog een steenen stier, tot een waterbak uitgehold. Een hoop bekapte en onbekapte tjaṇḍi-steenen en puin van baksteen bevindt zich te Karang-anjar bij Pradjëkan. Geheel Oostelijk vormde nog een vijftig jaar geleden een baksteenmassa op Tjaṇḍi Bang, den Zuid-Oostelijken hoek van het Baloeran-gebergte, het eenige overblijfsel van het monument, waaraan deze benaming ontleend schijnt. Het Noord-Oostelijke voorgebergte, dat door de Portugeezen S(i)erra do Pagode, of da Praça da, genoemd werd, heeft eveneens een heiligdom, een torenvormige prāsāda, gedragen, die nog door de eerste Nederlandsche zeevaarders werd opgemerkt ¹⁾.

Het eenige overblijfsel van een tempel op Madoera kan te dezer

¹⁾ Zie D'eerste boeck van Willem Lodewycksz (uitg. Linschoten-Ver. 1915), p. 181 met Rouffaer's noot 30.

plaatse ook even vermeld worden; het is gelegen te Përoppo, Noord-Westelijk van Pamëkasan. Een groot gebouw van baksteen heeft hier op een heuvel gestaan; twee steenhoopen aan de Noordzijde geven wellicht de plaats van bijtempeltjes aan. Een stuk muur gaf aan Hageman nog lijst- en krulwerk, ook vermoedelijk figuren van menschen en dieren te zien. Het reliefwerk wordt door hem ruw genoemd, doch de bijvoeging „evenals te Dermo”, waarmee Goenoeng-Gangsir bedoeld wordt, ontnemt aan die opmerking alle waarde. Beelden zouden hier ook gevonden zijn, doch men wist toen ter tijd al niet meer, waar ze gebleven waren. Hun aanwezigheid wijst in elk geval op het Hindoeïstisch karakter van deze stichting; van andere restes op het eiland, bv. te Palakaran bij Sampang, is het zeer wel mogelijk, dat zij uit veel later tijd dateren.

In de streek van Poegër, in het Zuid-Westen van Bësoeki, werden ook een paar bepaalde tempels van baksteen gevonden, de Tjandj Rëtja bij Mënampoeh, in 1900 bij het openkappen van een terrein voor den dag gekomen. De best bewaarde verhief zich nog tot een hoogte van 5 M., en was nog vrijwel op te nemen. Intusschen is het door het Binnenlandsch Bestuur gegeven verslag aangaande de vondst niet geheel duidelijk, en het klopt ook niet met wat er thans nog te zien is: een vierkant gebouw met een tempelkamer van 2.68 M. in het vierkant, een ingang en daarnaast een nis op het Oosten en eveneens nissen aan West- en Zuidzijde; daaruit volgt natuurlijk, dat er nog een tweede nisje naast den ingang, en eveneens een nis aan de verdwenen Noordzijde moet zijn geweest. Het Binnenlandsch Bestuur spreekt van een toegang op het Noorden en een buitenafmeting van 7.36 M. bij 4.12 M., hetgeen slechts juist kan zijn, als er mee bedoeld is, dat men *thans* den tempel door den weggevallen Noordmuur binnentreedt, en dat er thans een ruïne van die afmetingen over is, maar wat natuurlijk niet op den oorspronkelijken toestand kan slaan. Het gebouw kan zeer wel 7.36 M. in het vierkant geweest zijn. Het best kunnen wij ons van de versiering van het monument nog een denkbeeld vormen bij de nissen. Die nissen, waarvan de strekken, evenals die boven den in-

gang, uit kalksteen bestaan, werden door gladde paneelen gescheiden van de, aan de hoeken van het monument een weinig uitspringende, pilasters, welke laatste in het midden, van boven en van onderen versierd zijn met een ornament als een gekartelden bladrand, en datzelfde ornament herhaalt zich aan de posten der nissen zelf. Dit ongewone motief, zoowel als de sierlijke bekroning van de nis, eerst gewelfd oplopend, dan met een antefix-bandje uitlopend in een (verdwenen) topstukje tusschen twee vogeltjes, vestigt den indruk van een bijzondere en artistieke versieringswijze, die in hooge mate doet betreuren, dat er zooveel verloren is gegaan. Ook elders zijn nog sporen van figuren waar te nemen. Midden in de tempelkamer, waarvan het gewelf boven gladde wanden trapsgewijs oversprong (evenals bij het ingangsportaal het geval was) bevond zich een put. In de buitennissen waren nog beelden van andesiet aanwezig, welke naar het Museum te Batavia zijn opgezonden; het bleken te zijn een vierarmige Doergā, verder een geschonden Ćiwa-Kāla (?) met woeste haren en een schild, waarop een beeldje was aangebracht, een ongewone voorstelling dus, doch een sierlijke, losse figuur; voorts nog een onherkenbaar godenbeeld en een kleine Nandi. Een paar voetstukken van kalksteen lagen ook op het terrein, dat verder op 10 M. afstands Noordelijk de ruïne van een tweede gebouw bevatte, evenals de sporen van nog twee muren. Volgens de omwonende inlanders zou nog een groote tempel in het oerbosch meer naar het Oosten liggen.

Te Poegër zelf kwam een collectie gouden, zilveren en bronzen beeldjes uit den grond, en hier waren het nu juist Boeddhistische. En voorts vindt men in deze omgeving naar alle zijden meer of minder uitgestrekte overblijfselen van baksteen-stichtingen, dikwijls zooveel bijeen, dat men aan een stad of kraton moet denken. Het grootste deel is thans zoo goed als geheel verdwenen, doch Hageman trof er nog heel wat meer van aan. Daar is vooreerst, het meest naar het Westen, Koeṭa Rēnon, ten Noorden van Loemadjang, waar thans een baksteen muurtje, een heuveltje met puin, een begraafplaats, overblijfselen van versterkingswerken, en duizenden verspreide baksteen is hetgeen rest van een uitgebreid com-

plex fundamenteen en muren en steenmassa's, met beeld- en lijstwerk, hetwelk zich een halve eeuw geleden over twee palen voortzette ten Westen van de Bandajoeda en dat volgens Muhlenfeld het oude Padjarakan, Nambi's hoofdstad, zou vertegenwoordigen. Krissen, kettingen, ringen, snoeren en munten zijn er in menigte te voorschijn gebracht. Te Randoe Agoeng ziet men op een terrein met baksteen eveneens nog fundeeringen in situ, terwijl resten van een nog wat hooger gespaard gebleven gebouwtje onder een zwaar begroeiden heuvel verborgen zijn. Muren, graven en gebouwen, waaruit beelden waren weggevoerd, bevonden zich ook meer nabij Poegër te Koeta Bara, waar zich een dier muren nog 600 M. liet vervolgen, te Poerwangga bij het tegenwoordige Tanggoel, te Koeta Kēdowoeng iets meer Zuid-Oostelijk, te Koeta Blater, be-Oosten Poegër, te Makētēp en Kēpatihan (ook die naam is teekenend) wat Noordelijker. Een enkele muur is doorgaans alles, wat er over is.

Wat belangrijker zijn slechts de overblijfselen van den zoogenaamden Kēdaton te Koeta Krañdjingan, ongeveer $7\frac{1}{2}$ K.M. Oostelijk van Djēmbēr, welke in 1904 door Knebel zijn bezocht en beschreven. Hij vond er een baksteen muurwerk, over een front van 12.75 M. naar het Westen gericht, zich nog slechts 75 c.M. in den oorspronkelijken bouw verheffend, en verder willekeurig herstampeld. Een rechthoekige insprong deelde dit front in tweeën, en in het midden van elk der helften bevond zich een opvallend smalle trap, 50 en 57 c.M. breed, waarnaast de ondergedeelten der trapvleugels nog aanwezig waren, 1.20 M. naar het Westen uitspringend. Die trapvleugels schijnen bijzonder fraai geornamenteerd te zijn geweest, o. a. aan de voorzijden met reusachtige nāga-stukken, van neergaande horens voorzien, en met groote menschenfiguren, die, de ellebogen naar achteren brengend, met de handen een halssieraad omsloten, terwijl in hun ornaat een kāla-kopje was aangebracht. Monsterkop-motieven konden ook worden opgemerkt op de zijwanden der trapvleugels, evenals op het ander muurwerk. Aan het Zuidelijk einde sprong, binnen een lijstje gevat, een relief naar voren, waarop een Garoeḍa vóór een huisje met

een mensch in gesprek is. Het bouwwerk was met mos bedekt en geheel overgroeid en kon dus niet in bijzonderheden worden nagegaan; het scheen, of een groot deel zich nog onder de aarde bevond. Verderop in de richting van Balambangan herkende Brandes in de sporen van een muur of versterking op den Goenoeng Bata een bouwwerk van dezelfde bestemming, als de uit den lateren Mataramschen tijd zoo bekende tolpoorten, waar een militaire bezetting was gelegerd, die zoowel voor de bewaking van den weg als voor douanediensd zorgde. Iets dergelijks is misschien ook het dichtbij gelegen rechthoekig fundament te Tjoramanis geweest.

Zoo komen wij dan ten slotte aan den Zuid-Oostelijken hoek van Java, in de streken, waar de Hindoe-cultuur zich het langst heeft staande gehouden. Veel is ook hier verloren gegaan. Muren en fundamenteën hebben op het schiereiland Poerwa gelegen; de top van den Goenoeng Ikan bevat nog een putje van baksteen, en daarbij een grooten lingga van 1,38 M., omringd door een krans van twaalf groote steenen ballen, 33 c.M. in doorsnede, verder een gebroken voetstuk, een achthoekig ornament en een zestal afgeknotte pyramiden, neuten of beeldvoetstukken. Hier zal zich zeker wel een lingga-heiligdom hebben bevonden. Op de vastelandsche kust daar tegenover zijn een trap en enkele bekapte steenen waargenomen op het heuveltje Moeñtjar, mogelijk weer een uitkijk; niet ver van daar strekte zich te Ardja Blambangan een nog 1 M. hooge muur van zachten tufsteen uit over een lengte van 1800 en een breedte van ongeveer 1000 M. Ook te Kraděnan aan den Sětail werden indertijd fundamenteën van rooden baksteen aangetroffen, en Noordelijker, in het binnenland van Ragadjampi, zouden, volgens een niet bevestigd bericht, brokken van gehouwen lijstwerk het overblijfsel van een tempel op den Lampong aangeven. In diezelfde buurt leverde de Tadjěm een eigenaardig ornament van gebakken aarde op voor het Museum te Batavia; het stuk, dat boven een poort of iets dergelijks gestaan schijnt te hebben, vertoont in hoog relief een grot, welker bovenkant bestaat uit een monsterkop van een vogelachtig type; in de holte van de bovensneb zit een oud mannetje, terwijl een hond van hem wegloopt. Een typische

poging om zeker nieuwerwetsch realisme met traditioneele ornamentmotieven te combineeren.

Losse beelden of reliëfs zijn bij al die verschillende fundamenteën en restes slechts in bedroevend geringe mate aangetroffen; de enkele gevallen, dat er nog versiering aan de bouwwerken zelf aanwezig is, gelijk te Krañdjangan, krijgt men een indruk van fraaie en goed gevoelde toepassing van het ornament, die er ons voor zal behoeden, de kunst dezer streken en tijden uitsluitend in staat te achten tot de lompe en boersche beelden, gelijk men die op enkele plaatsen in den Oosthoek opgesteld ziet. In dit opzicht nu sluit zich bij het te Krañdjangan opgemerkte ook datgene aan, wat er in de eerste helft der vorige eeuw nog over was van de belangrijke en merkwaardige stichting te Matjanpoetih, op het gebied der desa Malar, ten Noorden van Ragadjampi. Deze oudheden waren al bekend in het laatst der achttiende eeuw, toen de commandant van Soerabaja er eenige beelden liet weghalen; de eerste bezoekers, die een beschrijving van het gevondene op schrift stelden, waren Reinwardt en Bik, die hier op de terugreis uit de Molukken in 1821 passeerden, en waarvan de laatste gelegenheid had een (waarschijnlijk niet volkomen getrouwe) teekening te vervaardigen. Twintig jaar later klaagde Epp, die hier in de buurt gewoond heeft en ook zijn bevindingen heeft gepubliceerd, reeds over het dreigend gevaar voor de oudheden, daar de bevolking geheel vrijgelaten werd in het gebruik der aanwezige steenen, en in 1862 constateerde Hageman eveneens, dat er fundamenteën werden uitgebroken en de steenen met karrevrachten weggevoerd, nog wel op last van het bestuur. Toch vond Verbeek nog een bepaalde tempelruïne, maar na dien tijd is de verwoesting met grooter snelheid voortgegaan, zoodat Knebel in 1904 nog slechts van een aardhoop spreken kon, waarbij hij dan echter nog een groot aantal fragmenten aantrof. Op het oogenblik zijn ook die verdwenen en is een langwerpige aardheuveltje en een rommeltje baksteen alles, wat er van Matjanpoetih rest.

Een zware, baksteen ringmuur heeft deze vestiging, waarschijnlijk wel een stad, omgeven; zij was 12 voet hoog en 6 voet dik, voor-

zien van gang en borstwering en had een omtrek van $4\frac{1}{2}$ K.M.; reeds in 1862 was zij grootendeels afgebroken en thans vindt men nog slechts vage sporen terzijde van den weg in het gehucht Matjanpoetih, en in den vorm van gemetselde bogen boven het nabijgelegen riviértje Banjoepoetih. Steenmassa's en fundamenten binnen dien muur zijn van lieverlede ten behoeve van de koffiecultuur opgeruimd en hebben zelfs geen beschrijver meer gevonden. Het eenige, waaromtrent wij nog eenige inlichtingen hebben, is de reeds genoemde tempel, die met den naam Meroe wordt aangeduid; maar ook dienaangaande zijn de gegevens ietwat vaag, spreken ze elkander tegen, en lijken ze voor een deel niet bijster betrouwbaar.

Het monument was van twee soorten steenen opgetrokken, een binnenlaag van baksteen (aan de tempelwanden 14 c.M. dik), en een buitenlaag van zachten, geelwitten kalksteen (van 21 c.M.). Het was een tempel op een soubasement, met ingang naar het Westen. De voor dien ingang bestemde „optrede" had volgens de beschrijvingen den vorm van een halve maan, terwijl het soubasement in zijn geheel was behouwen als een reusachtige schildpad, omwonden door twee groote slangen, waarvan de koppen naar voren, de staarten naar achteren staken. Heel duidelijk schijnt het niet te zijn geweest, want aangaande die dieren heerscht geen eenstemmigheid en er wordt ook van een kaaiman en draken gesproken. Hoewel wij dus niet zeker weten, wat het precies geweest is, meenen wij toch dat het niet aangaat om, zooals Verbeek doet, dit alles aan de fantasie der oudste bezoekers toe te schrijven, te minder waar wij de schildpad zulk een groote rol zagen spelen in andere monumenten van de vijftiende eeuw, en waar het denkbeeld van dit dier als drager van het geheele gebouw ook is toegepast te Pénampihan, eveneens in combinatie met groote slangen. Het zou dus geen origineel verzinsel van den ontwerper van Matjanpoetih zijn, doch veeleer een reeds bestaande opvatting, op nieuwe wijze toegepast.

Iets dergelijks valt op te merken aan wat over de wandversiering wordt medegedeeld. De wanden waren door uitspringende lijsten

in acht vierkanten verdeeld, terwijl eveneens zulk een vierkant terzijde van den trapvoorsprong was aangebracht. Bedoelde lijsten waren geornamenteerd, en ook de vierkanten van arabesk- en bloemwerk voorzien, evenals van een kleine uitholling in het midden. Wandversiering door middel van vierkanten was reeds aan Tjandi Pasetran te vinden; te Matjanpoetih is het dus ook al weer niets iets geheel nieuws, maar de combinatie met arabesk-ornament voegt er toch weer wat anders aan toe. Een dak was er reeds in 1821 niet meer.

Tegenover den ingang, waarbij wij ons waarschijnlijk de „halve manen” als een soort trapvleugels vóór tegen den uitsprong hebben voor te stellen, lag nog een fundament van een terras, juist zooals bij Kidal of Bangkal dus. Aan de Noordzijde bevond zich verder een baksteenhoop, waarvan een gedeelte een nog opstaanden muur uitmaakte, en deze was bebeiteld met een zeer grooten, rijk bewerkten monsterekop tusschen bloemwerk en rozetten; ook de klauwen waren nog te zien. Dit motief op deze plaats (d. w. z. niet boven een poort of nis) doet dadelijk denken aan Krañdjingan; over de wijze, waarop het ornament in bijzonderheden was uitgevoerd, valt natuurlijk niet meer te oordeelen, doch wel was het weer: een traditioneel motief, op nieuwe wijze toegepast.

Wat de „groepen van beeldgedrochten”, die Hageman rondom den tempel vermeldt, geweest kunnen zijn, laat zich zelfs niet gissen. Onder de losse beelden, die waren weggevoerd, wordt een Gaṇeṣa genoemd, evenals „vele beelden in levensgrootte van Gopis, die eerbiedig voor Krisnja buigen”. Die determinatie kunnen wij laten voor wat zij is, doch wel is duidelijk, dat hier groote groepen waren weergegeven en het beeldwerken van beteekenis moet betreffen. Knebel vond ter plaatse nog onder meer een medaillon binnen een stralende zon, terwijl de teekening in dat medaillon verdwenen was; een Garoeda-voorstelling; een onduidelijken Nandi, en een fragmentarischen Brahmā. Al deze stukken waren van een witachtigen kalksteen, in welk materiaal ook elders in den Oosthoek enkele losse beelden te vinden zijn. Hoewel wij nu niet precies weten, hoe de stukken te Matjanpoetih er hebben uitgezien, geeft een op-

merking van Brandes, die hierbij beelden te Pasoeroehan vergelijkt, ons van den stijl toch eenige aanwijzing; hij beschrijft deze Pasoeroehansche rākshasa's als een wonderlijk mengelmoes van oud en nieuw, met betrekkelijk zeer ouderwetsche ornamenten, die echter goed getroffen en uitgevoerd zijn, terwijl ze verder een jongere wijze van drapeeren vertoonen, met slippen volgens de wajanglijn, en daarbij levendig herinneren aan Panataran en Djago. Dat is dus juist eenzelfde karakteristiek als ook op de bouwvormen toepasselijk bleek: oude traditie in geheel nieuwe toepassing.

Pogingen in die richting waren het, die wij zoo straks opmerkten aan de Tjandi Selakēlir, en hetgeen een paar van de beste voortbrengselen der kalksteensculptuur van den Oosthoek te zien geven, bevestigt de juistheid van een verwijzing naar dat bouwwerk. Wij bedoelen een tweetal stukken, die thans bewaard worden in de musea te Leiden en te Zwolle. Dat laatste (plaat 104, rechts) is het best bewaarde; dat het tot een jongere kunst behoort, is direct te zien aan de wijze, waarop de hoofdtooi zich ter zijde naar achteren en naar beneden voortzet; ter verduidelijking en vergelijking staat op dezelfde plaat een beeld uit Batavia, dat als het ware de overgang vormt tusschen deze soort kunstwerken en de oudere, zoo straks besprokene (p. 405), waarvan de derde afbeelding van plaat 104, een der stukken uit Grogol in Sida-ardja, de typische vertegenwoordiger is. Het beeld draagt een laag neerhangende sarong, die zich om een voor den buik bevestigde sierplaat plooit; voorts is het slechts met enkele arm-, pols- en schouderbanden getooid. De eenvoudige belijning en vooral het streven naar natuurlijkheid, gelijk dat allermeeest in de gelaatsuitdrukking naar voren treedt, doen stukken als dit in verband brengen met de kunstrichting, die zich te Selakēlir openbaarde, ook al is van het ornament hier weer veel meer werk gemaakt. Geheel overeenkomstig zijn deze beelden zeker niet, maar ontegenzeggelijk brengen zij eenzelfde pogen tot uiting, eenzelfde richting, waarin slechts het Zwolsche beeld een verder stadium vertegenwoordigt. In haar principes sluiten de ornamentiek van Matjanpoetih zoowel als de kalksteensculpturen van den Oosthoek zich geheel aan bij hetgeen te Selakēlir tot uiting komt.

Het Leidsche exemplaar, welks herkomst niet bekend is, wordt gezegd wellicht van Bali te zijn. Dat is inderdaad zeer wel mogelijk, en het geeft meteen aan, waar wij de verdere voortzetting dezer kunst te zoeken hebben. Het is aan de overzijde der zeeëngte, dat men in dezelfde richting heeft voortgewerkt. Wanneer niet alle tekenen ons bedriegen, hebben wij te doen met een geleidelijke ontwikkeling, onafgebroken voortgezet, van de Madjapahitsche kunst tot de moderne Balineesche, een ontwikkeling, waarvan heel wat tusschengelegen schakels aan onze oogen onttrokken zijn, maar die wij toch in hoofdlijnen vermogen na te gaan, dank zij de enkele bakens, welke den gevolgden koers aangeven. Ziedaar het bijzondere belang van hetgeen zich te Matjanpoetih en in de kalksteensculptuur manifesteert: het toont den voortgang van datgene, waarvan Pënapihan en Selakëhir het begin gaven, en houdt de verklaring in van wat de toekomst op Bali zou doen groeien.

Het ligt natuurlijk verre buiten ons bestek om te trachten ons van dien groei verder rekenschap te geven. Allerlei andere factoren komen daarbij in het spel dan die, welke wij tot dusver zagen optreden, en, hoe nauw verwant de kunst van Bali ook aan die van Java moge zijn, ze is toch in haar wezen niet meer een Hindoe-Javaansche, maar wel degelijk een nationaal Balineesche geworden. Wij zullen ons dus bepalen tot een enkele opmerking, die van nut kan zijn bij het bepalen van de verhouding tusschen die beide.

In de eerste plaats moet men bij de beoordeeling dier verhouding niet al te groote waarde hechten aan het feit dat men, op het tegenwoordige Bali rondziende, zooveel vreemde elementen ontwaart tusschen wat in de kunst aan het oude Java herinnert. De zaak is, dat de heiligdommen van Bali alle betrekkelijk modern zijn. Wij wezen er zoo straks reeds op, dat hier, waar het Hindoeïsme is blijven leven, er steeds aanleiding was de vervallende bouwwerken, opgezet in een materiaal van baksteen, dat nog minder duurzaam is dan het op Java gebruikte, te herstellen en te vernieuwen en daarbij was er natuurlijk geen de minste reden om te gaan archaïseeren, maar de levende kunst van dit levende volk schiep zich, juist zooals gedurende al die eeuwen op Java het geval was geweest,

op den grondslag der oude tradities de nieuwe vormen, waaraan het oogenblik behoefte had, en het niet meer begrijpen dier tradities deed steeds grooter plaats inruimen voor Indonesische elementen. Wij missen dus ongetwijfeld allerlei tusschenstadia en moeten ook bij de oudste thans nog bestaande Balineesche tempels een paar eeuwen overspringen. Neemt men dit in aanmerking, en overweegt men bovendien, dat het toch ten slotte een heel ander volk is, hetwelk deze kunst heeft toegepast en er noodzakelijkerwijze ook zijn eigen stempel op heeft gedrukt, dan zal men zich eerder verwonderen over de gelijkenis dan over het verschil en met name verbaasd staan over de taatheid, waarmede een groot aantal oogenschijnlijk onbeteekenende details van techniek of ornamentmotieven zich blijken te hebben gehandhaafd, ook al is daarbij het oorspronkelijk verband tusschen de samenstellende deelen der ornamentatie veelal losgelaten.

Daarnaast dient niet uit het oog verloren te worden, dat de overgang van Hindoe-Javaansche tot Balineesche kunst een veel gecompliceerder proces moet zijn geweest, dan men zoo oppervlakkig zou meenen. Hierboven hebben wij gepoogd een lijn te trekken, die van het vijftiende-eeuwsche Madjapahit over Matjanpoetih naar Bali voerde; en het is zeker waarschijnlijk, dat de grootste invloed van Java op Bali op die wijze en in dien tijd heeft plaats gevonden, d. w. z. in verband stond met de machtige Hindoeïstische strooming naar het Oosten, die werd opgestuwd door den Islam. Echter kwamen deze Javanen, hoe hoog men ook het aantal der uitgewekenen en de kracht hunner cultuur moge aanslaan, allerminst een barbarenland bevolken, dat een nieuwe beschaving, zooals die werd medegebracht, in zich kon opnemen, zonder daar iets eigens tegenover te stellen. Een gehindoeïseerde maatschappij bestond op Bali waarschijnlijk op zijn minst sedert de vijfde eeuw; een oorkonde van koning Oe grasena, uitgevaardigd in 922, is het oudste gedateerde document van Bali en doet een bepaaldelijk hindoeïstischen staat kennen. Uit deze en de volgende eeuwen zijn dan nog een aantal andere edicten bekend en daarbij doet zich het uiterst merkwaardige verschijnsel voor, dat de stukken van vóór

994 in het Oud-Balineesch zijn opgesteld, die na 1022 daarentegen in het Oud-Javaansch. Vooreerst waarborgt dus de taal der oudere oorkonden, dat ze werkelijk op Bali zijn ontstaan, en het niet bijvoorbeeld Javaansche documenten zijn, later meegebracht naar Bali; doch verder wijst het verschil tusschen beide soorten van stukken ten duidelijkste op een toeneming van den Javaanschen invloed in het begin der elfde eeuw, juist tijdens Airlangga dus, wiens ouders wij ook reeds op Bali het bewind zagen voeren (I p. 64), een javaniseering van wat vóór dien tijd Hindoe-Balineesch genoemd kan worden, daargelaten dan of, wat verreweg het waarschijnlijkste is, die Hindoe-Balineesche beschaving te danken is aan een rechtstreeksche instrooming van immigranten uit Voor-Indië, dan wel evenals de latere haar weg over Java heeft genomen.

Ongetwijfeld is er dus wel eenige grond voor de traditie, die de uitzending van de Javaansche geestelijken naar Bali en de Oostelijke eilanden juist met Bharāḍa, den tijdgenoot van Airlangga, in verband brengt. Men moet zich het eiland sinds dien tijd als den zetel van een gemengd Javaansch-Balisch Hindoeïsme denken, want eenerzijds wist het zich doorgaans politiek van een zekere onafhankelijkheid tegenover den machtigen nabuur te verzekeren, en had het zijn eigen vorsten, maar anderzijds deed Java gedurig zijn invloed gelden en na de strafexpeditie van 1343 schijnt Bali in elk geval volkomen onderworpen te zijn geweest en was het tevens „conform in alle gebruiken met Java-land” (Nāg. 79 : 3). De vrome stichtingen waren er dan ook zoo belangrijk, dat een afzonderlijk superintendent der Boeddhisten te Baḍahoeloe zijn standplaats had.

Uit een en ander volgt, dat ook in de Balineesche kunst sporen merkbaar kunnen zijn, zoowel van de Hindoe-Balineesche opvattingen van vóór Airlangga als ook van de Javaansche cultuur sinds de elfde eeuw. Onder de oude beelden, die op den Panoelisan in het door de laatste groote aardbeving geheel verwoeste heiligdom van Soekawana staan, zijn er dan ook enkele, die aan de Hindoe-Javaansche kunst herinneren, maar de meerderheid doet dat niet, en speciaal het beeld van een staande mannen- en vrouwenfiguur, por-

tretbeeld voor een wijding uit A. D. 1011 (het draagt op de achterzijde een gedateerde inscriptie) heeft een eigen Balisch karakter. Daarentegen zagen wij (p. 52 sq.), hoe de nissen van de vorstelijke bijzittingsplaats te *Tampaksiring* (plaat 48) gegevens leveren om een lacune in de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis aan te vullen; ook het schrift op die nissen is volkomen hetzelfde als dat, hetwelk op Java voorkomt. Dit oudstemonument van Bali is merkwaardig genoeg om er nog even bij stil te staan. Behalve die nissen, vijf en vier tegenover elkander in den rotsigen oever van de *Pakërisan* uitgehouwen, ten behoeve van de bijzetting der koninklijke familie, met een tiende nis voor den rijksbestierder op eenigen afstand, is er namelijk nog een geheel klooster uit de rots gehakt, waar de cellen der monniken, om en in een rechthoekigen hof, en de afzonderlijke vergaderzaal duidelijk te herkennen zijn. De daken loopen overal glad en schuin omhoog, en doen wat dat aangaat aan *Wringin Brañdjang* denken. Ornament is verder niet aanwezig; ook de tempelfaçades der nissen zijn trouwens sober, zij het dan ook met volledige profileering, behandeld. Tegenover deze bij Java aansluitende vormen hebben latere bouwmeesters, als van de poort te *Sakah* en het tempeltje te *Perean*, dan weer meer een eigen Balische richting gevolgd.

Hindoe-Javaansch van opzet is daarentegen een eigenaardig relief, dat gemetseld is in een tempel te *Bangli*, en dat een schaking voorstelt (plaat 105). Links draagt een held in groot ornaat een vrouw in zijn armen weg, rechts vluchten zij tezamen op een met twee paarden bespannen wagen. Op beide tafereelen, die door een heg met vogelkopmotieven gescheiden worden, geeft een boom het landschap aan; de verdere ruimte is aangevuld met kleine wolkjes, zóó dat nergens eenige open plek blijft. Letten wij nu verder op de levendige teekening van menschen en dieren, en daarbij op de zeer bescheiden sporen van den *Madjapahitschen* stralenkrans, om het wiel van den wagen en om de zon, die boven in de lucht prijkt, dan gelooven wij dat er niet de minste twijfel behoeft te zijn, of dit stuk gaat terug op de *Madjapahitsche* kunst van het bloeitijdperk. Wat wij hier nu eens heel duidelijk en onmiskenbaar voor oogen hebben,

kan ook elders op minder evidente wijze het geval zijn, en zoo zijn er allerlei mogelijkheden van overblijfselen uit vroegere tijdperken, of van latere producten, die zulke vroegere stukken tot voorbeeld hebben.

Dit maant tot voorzichtigheid bij de beschouwing van de kunst op Bali als geheel genomen, waar naast naspeurbare factoren als de daareven genoemde, ook allerlei onberekenbare kunnen en zullen hebben medegewerkt. Dat alles neemt intusschen niet weg, dat *in hoofdzaak* de Balineesche kunst te beschouwen is als de directe voortzetting van die Hindoe-Javaansche, welke bepaaldelijk in de vijftiende eeuw in het Oosten van Java de heerschende was. Geleidelijk is haar voortgang geweest en het zou dwaasheid zijn een bepaald oogenblik of feit te willen zoeken, waar zij heeft opgehouden Hindoe-Javaansch te zijn en een specifiek Balineesch karakter is beginnen te dragen. Toch is die wijziging van het kunstkarakter een feit en hetgeen Bali op het oogenblik te zien geeft, zijn de voortbrengselen van een kunst, die zeer zeker van oorsprong Hindoe-Javaansch is, maar even zeker thans niet meer Hindoe-Javaansch, doch uitsluitend Balineesch moet heeten.

Voor hetgeen wij zooeven opmerkten aangaande een bijzonder sterke Javaansche cultuurstrooming naar Bali in den loop der elfde eeuw, bestaat een merkwaardige parallel in een ander deel van den Archipel, op Sumatra. Het is het eenige der groote eilanden¹⁾, waar de Hindoe-Javaansche cultuur haar sporen heeft achtergelaten; op Celebes, welks Noordelijk deel zelfs niet onder de Madjapahitsche onderhoorigheden schijnt te hebben behoord, is geen enkele Hindoe-oudheid aangetroffen en Borneo, hetwelk sinds Krētanagara als onderworpen gold en waar in ieder geval de kust tijdens Hayam Woeroek in Javaansch bezit was, heeft wel veel overblijfselen eener Hindoe-beschaving opgeleverd, maar niet van een Hindoe-Javaansche. Het gebied van Koetei is vóór onze vijfde eeuw rechtstreeks, zonder tusschenkomst van Java, door Hindoe's gekoloniiseerd en aan dit rijk van koning Mōēlawarman zal men zoowel de

¹⁾ Een zeer voorloopige litteratuur-opgave aangaande de oudheden in de Buitenbezittingen is opgenomen in Oudh. Versl. 1912, 2 en 1914, 3.

oudheden van Sēboeloe en Moeara Kaman als die van den Goenoeng Kombeng moeten toeschrijven; aan de andere zijde van het eiland, waar de Kapoeas de groote verkeersweg was, vertoonen de overblijfselen van Sanggau en Sēkadau al evenmin aanwijzingen, die aan Java zouden doen denken — de moekha-lingga (lingga met aangezicht) boven Sēkadau is een unicum in den Archipel en zeker eerder aan rechtstreekschen Hindoe-invloed te danken — en met de schaarsche restes elders (in Rantau b.v.) is het al niet anders. Het Javaansche oppergezag heeft zich wellicht slechts in politiek opzicht doen gelden, en heeft in elk geval geen duidelijke eigen sporen in de archaeologische restes achtergelaten, noch ook die van de oudere Hindoe-cultuur weggewischt. ¹⁾

Op Sumatra nu heeft een rechtstreeksche Hindoe-kolonisatie eveneens plaats gehad, maar daarnaast is ook de Javaansche invloed sterk merkbaar. Het is a priori zeer aannemelijk, dat beide stroomingen, de Hindoe-Sumatraansche en de Hindoe-Javaansche, wel eens in elkaar gevloeid zullen zijn en het is in zulke gevallen met de ons ten dienste staande gegevens niet doenlijk in het dan ontstane resultaat de samenstellende elementen te onderscheiden; maar daarnaast zijn er ook gevallen, waarin wij kunnen constateeren klaarblijkelijk slechts met één van beide te doen te hebben. Zoo schijnen bepaaldelijk de Kampar en de Rokan te zijn opgevaren door Hindoe-kolonisten, met wier komst misschien ook de in de rots gehouwen Nāgarī-inscriptie van Karimoen, niet ver van den mond van eerstgenoemde rivier, in verband gebracht mag worden; in elk geval doen zich stichtingen gelijk te Moeara Takoes (Boven-Kampar) en Tañdjoeng Medan (Loeboek Sikaping) als on-Javaansch voor. De baksteen-ruïnes van Moeara Takoes zijn in 1860 bekend geworden door een bericht van Cornets de Groot en vonden later een voortreffelijken beschrijver in IJzerman; een

¹⁾ De Javaansche invloed van den Islamitischen tijd blijft hier natuurlijk buiten beschouwing. Wat de onderzoekingen der laatste jaren betreft, verwijzen wij nog naar Witkamp, Een bezoek aan eenige oudheden in Koetei, Tijdschr. Aardr. Gen. 31 (1914) p. 587—607; Vogel, The yūpa-inscriptions of King Mūlavarmān, Bijdr. Kon. Inst. 74 (1918), p. 167—232; Bosch, Oudheden ter Westerafdeeling van Borneo, Oudh. Versl. 1920, 3, p. 102—105.

hooge, slanke stōēpa is er tusschen andere restes gespaard gebleven en geeft door proporties en versieringswijze een indruk van hooge kunst.

On-Javaansch zijn eveneens de baksteen en overblijfselen in Padang Lawas, welke klaarblijkelijk eveneens hun ontstaan danken aan kolonisten, die langs de rivieren der Oostkust, thans Panei en Baroemoen, naar het binnenland kwamen. De biara Bahal met zijn ronde dakbehandeling boven een vierkant tempellichaam en zijn groote menschenfiguren in hoog reliëf op de pilasters naast den ingang is wel een zeer treffend voorbeeld van typisch Sumatraansch bouw, en de overige biara's hebben evengoed dat eigene; het best bekend zijn Si Pamoetoeng en Sitokpajan. De aan laatstbedoelde oudheid aangetroffen makara's, geheel overeenstemmend met andere stukken uit deze streken, bewijzen ten duidelijkste met hun tegen krulornament aanliggende slurf, sterk naar achteren gebogen slagstanden, breede ooren en geheelen opzet, dat ook het beeldhouwwerk ver van het Hindoe-Javaansche afstaat. Punten van vergelijking met Zuid-Indië of Achter-Indië zijn talrijker dan met Java.

Wij zouden geneigd zijn deze bouwwerken toe te schrijven aan de rechtstreeksche kolonisatie en ze dus Hindoe-Sumatraansch willen noemen. Mogelijk bestaat er ook verband met het groote rijk van Çrīwidjaya, welks zetel in of bij Palembang lag en dat gedurende eenige eeuwen de machtigste staat van den Archipel schijnt te zijn geweest. In ons tweede hoofdstuk hebben wij besproken, hoe het ook in nauwe relatie tot Java moet hebben gestaan, juist in den tijd, die Kalasan, Baraboeđoer en zooveel andere heiligdommen zag verrijzen. Het zou dus niet ongerijmd zijn als wij, juist zooals het Javaansche Mahāyāna van Sumatra schijnt te zijn gekomen, ook in de kunst sporen van samenhang aantreffen. Met de bovengenoemde oudheden was dat niet het geval; elders, meer in de buurt van Palembang zelf, staat het anders.

Weliswaar bestaat een groot deel van hetgeen men in de Palembangse Bovenlanden voor Hindoe-oudheden houdt, uit stukken, die eerder te beschouwen zijn als de Sumatraansche tegenhangers

van wat wij op Java Polynesische beelden noemden, en die b.v. ook in de Bataklanden worden aangetroffen, maar er is toch ook een en ander van beter gehalte. Nabij Djapara, een halven paal van het Ranau-meer, lag een platform van 9.60 bij 8.10 M., door een muur van groote, behouwen steenen omgeven, met een trap van vier treden op het Oosten; een paar leeuwenkoppen, vermoedelijk van die trap, zijn naar Batavia gebracht: ze zijn bepaald Hindoeïstisch, doch verstrekken niet voldoende gegevens om al dan niet verwantschap met Java te onderkennen. Belangrijker en duidelijker zijn de overblijfselen in Lēmatang Hilir, waarover controleur Knaap in 1904 een rapport indiende, door Brandes van een toelichting voorzien. Van de gebouwen is bijna niets meer over; het zijn uitsluitend baksteenhoopen, waarvan het twijfelachtig is, of nader onderzoek nog eenig resultaat zou opleveren; doch de hier gevonden fragmenten spreken des te meer. Van de drie puinhoopen te Tanah-Abang, die met nog een badplaats de overblijfselen der Tjaṇḍi Kēdēbong Oendang vertegenwoordigen, zijn stukken kroonlijstversiering en andere geornamenteerde steenen naar Batavia gebracht; van een der Tjaṇḍi's Modong (Kampongan ilir) te Pandan een lingga en een topstuk; van de Tjaṇḍi Babat (Kampongan oeloe) een Trimōerti, een vrouwenbeeld, een leeuwenkop en een hoeksteen van een kroonlijst. Een vrij omvangrijk materiaal dus, dat ons zeer goed in staat stelt om een oordeel over deze kunst te vormen. De leeuwenkop met zijn ronde, platte vormen draagt een zeer eigen karakter, de sierstukken echter, zoowel een antefix met het bekende, typisch Midden-Javaansche nismotief, ontstaan uit twee naar binnen gewende makara's, als de kroonlijsten met guirlandeband, waarin papegaaien, zijn ten nauwste verwant met Java, zonder daarom geheel identiek te zijn. Op grond van een pilasterfragment en den vorm van het lokuskussen van een der (overigens zeer afgesleten) losse beelden, denkt Brandes aan den jongeren Midden-Javaanschen tijd; wij zouden het wat ruimer willen stellen en in aansluiting bij hetgeen wij in Hoofdstuk XIII in zake den overgang van Midden- tot Oost-Javaansche kunst opmerkten, er op willen wijzen, dat dezelfde ornamentiek,

die als jong-Midden-Javaansch aan Lara-Djonggrang wordt aangetroffen, vroeg-Oost-Javaansch is te Goenoeng-Gangsir. Zij mag verondersteld worden in de eerste tijden der kunst van Oost-Java de heerschende te zijn gebleven.

Wij zouden dan ook een nauwen band willen leggen tusschen deze overblijfselen in Lēmatang Hilir en die in Djambi, waar wij op vaster bodem staan door de aanwezigheid van een elfde-eeuwsch jaartal. Djambi, het oude Malayoe, bakermat van het Mahāyāna in den Archipel en daardoor waarschijnlijk ook in andere opzichten een brandpunt van Hindoe-Sumatraansche cultuur, is tevens de streek, die het eerst blijvend onder Javaansch gezag is geweest, en zijn naam heeft medegedeeld aan het geheele eiland Sumatra, naarmate dit voor de Javaansche suprematie moest bukken. Zetel en uitgangspunt van dien ouden cultureelen en dien lateren politieken invloed moet gezocht worden aan den beneden-Batanghari, en daar heeft zich dan ook te Solok, Westelijk van de hoofdplaats Djambi, een stichting van niet geringe beteekenis bevonden. Bouwwerken zijn er niet meer, doch wel werden reeds in 1823, met een staand Boeddha-beeld, vier groote makara's van trapvleugels aangetroffen, die na herhaaldelijk vergeten en weer teruggevonden te zijn, in 1902 door de zorgen van Neeb gered en naar Batavia vervoerd werden, waar Brandes gelegenheid had hun beteekenis uiteen te zetten. Deze overblijfselen staan niet alleen; zoo bevinden zich te Djambi o.m. nog een Boeddha-torso, een makara en een zeer verminkt godenbeeld, waaraan slechts het ongedeed gebleven bladerwerk tegen het achterstuk nog iets van de meesterlijke uitvoering van het geheel laat zien. Niet minder dan vier ruïnes van baksteen en gebouwen liggen op verschillende plaatsen bij Mocara Djambi; een geschonden Nandi en nog twee staande Boeddha's zijn met andere overblijfselen van hier afkomstig. De vier makara's van Solok zijn intusschen verreweg het merkwaardigste.

De twee grootste, 1.45 M. en 1.42 M. hoog, zijn pendanten, dik en breed opgezette stukken, vrij sterk gestyleerd en met een rākshasa, die knots en strik draagt, in den geopenden muil. Een gebloemde vlammenrand loopt over de slurf; voorts valt tegenover de gewone

Midden-Javaansche typen met spleetoogen, kleine ooren, hoorns uit den ooghoek en holle wangen, op, dat deze exemplaren groote uitpuilende oogen met zware wenkbrauwen hebben, breede, ontwikkelde ooren, slechts een rudiment van hoorns en korte, volle wangen; men heeft er klaarblijkelijk ook aan het leeuwenkop-motief gedacht. Bij het derde stuk, dat in het algemeen hetzelfde type volgt, keert het spleet oog terug en ontwikkelt zich de wenkbrauw tot een platte, benedenwaarts gerichte hoorn; bij het vierde valt vooral de prachtige teekening van de als vleugels behandelde ooren op. Het is dus weder een rijke variatie van eenzelfde motief; op het eerste gezicht herinneren deze stukken levendig aan Midden-Java, doch de afwijkende punten, in het bijzonder het ronde oog, zijn juist weder, hoewel zeldzaam, van Oost-Java bekend. Ook hier mag men gelooven te doen te hebben met vroeg-Oost-Javaansche opvattingen en daarmee klopt dan volkomen het jaartal 986, A. D. 1064, dat met een korte inscriptie op een dezer makara's staat. In dat jaar moet dus het monument verzezen zijn, waartoe deze stukken behoorden, een monument dat, als het ook voor de rest aan deze trapversieringen heeft beantwoord, niet slechts een groot en indrukwekkend geheel heeft gevormd, maar ook bijzonder fraai was geornamenteerd. Waar juist in deze periode de dateerbare gegevens op Java zelf zoo schaarsch zijn, geven de makara's van Djambi ook voor Java een welkome aanvulling, of liever een bevestiging van wat op grond van andere overwegingen als vervolg der kunst van het latere Prambanan waarschijnlijk geacht kan worden. De stichting van een gebouw van dezen omvang, waarbij men zich aansloot bij de ook op Java heerschende opvattingen, geeft een duidelijk beeld van den samenhang tusschen de kunst van Java en Sumatra en zal ons er van weerhouden die laatste bij de Javaansche achter te stellen. Wat ook de reden moge zijn, dat er op Java zooveel meer kunstvoortbrengselen gespaard gebleven zijn, en daardoor Sumatra eenigermate op den achtergrond treedt, van minder gehalte was de kunst van dat laatste eiland toch niet.

Men kon vermoeden, de sporen van sterken Javaanschen invloed in een later tijdperk te zullen aantreffen aan den bovenloop van

dien zelfden Batanghari, waar in de veertiende eeuw het centrum lag van het toen nog aan Java onderhoorige Měnangkabau'sche rijk, dat later een zelfstandig bestaan heeft verworven, gepaard gaande met het overbrengen van den zetel des bewinds naar de omgeving van Fort Van der Capellen. Die verwachting wordt teleurgesteld, althans voorloopig, want wellicht zullen de baksteenruïnes in de Batanghari-districten bij nader onderzoek nog wel wat aan het licht brengen. Het fraaie exemplaar van beeldhouwkunst, dat hier ligt, de Amoghapāṣa van Rambahan, is echter reeds gebleken geen Sumatraansch werk te wezen, doch in 1286 ingevoerd te zijn van Java; het is dan ook bij de Singhasāri-kunst hierboven besproken ¹⁾. Het tweede groote beeld aan den boven-Batanghari, de Dharmapāla te Soengai Lansat, heeft eveneens, zooals wij boven zagen, zijn pendant te Tjaṇḍi Djago, en ook hier mag dus directe ontleening of overbrenging uit Java verondersteld worden. Van een paar andere beeldfragmenten in deze streken is slechts het bestaan bekend.

Evenmin gaan de vele inscripties in het gebied van het latere, onafhankelijke Měnangkabau met kunstvoortbrengselen gepaard, ongerekend één zeer geschonden mannenbeeld te Pagarroejoeng. Het zou anders zeker belangwekkend zijn iets meer van deze cultuur te weten te komen, vooral omdat het voorkomen van een opschrift in een nog onbekend Zuid-Indisch alfabet, naast een gewone inscriptie van koning Adityawarman, op den rotswand bij de waterleiding van Soeroeaso, bewijst, dat er ook invloeden uit Zuidelijk Voor-Indië aan het werk zijn geweest, die zich evenzeer in de kunst hebben kunnen afspiegelen. Of in die verloren gegane kunst het Javaansche element nog een groote rol zou hebben gespeeld, valt te betwijfelen; evenals taal en schrift zal ook de kunst van Měnangkabau allicht een eigen weg hebben betreden. In de rest van Sumatra en elders (op Bima bijvoorbeeld) zijn de Hindoeïstische overblijfselen te gering, om er gevolgtrekkingen uit te maken.

¹⁾ Zie pag. 131 sq.

Wij keeren nu tot slot nog weder naar Java terug, het Java van den Islam. In het tweede hoofdstuk merkten wij reeds op, dat de nieuwe godsdienst als zoodanig zich niet vijandig betoond heeft aan de gevestigde bouwkundige tradities ¹⁾. Ten deele is dit verschijnsel zeker wel het gevolg van de omstandigheid, dat de bekeering van Java over het algemeen zoo geleidelijk is gegaan; een felle reactie tegen alle overgeleverde vormen zou bij een plotselingen, geweldigen ommekeer in de overtuiging van de meerderheid des volks begrijpelijk zijn, de zeer langzame overgang moest het behoud der traditioneele opvattingen, ook op kunstgebied, ten goede komen. Diepgaande wijzigingen moesten alleen de principes der decoratie ondervinden als gevolg van het bindend voorschrift om geen levende wezens voor te stellen; een onoverkomelijk beletsel voor een ononderbroken voortzetting der Javaansche kunst behoefde overigens zelfs dit verbod niet te zijn, getuige het voorbeeld der vroege Islamitische kunst van Voor-Indië, waar het uitvoerbaar bleek in de practijk een compromis tot stand te brengen zelfs met de theoretisch zoo streng mogelijk doorgevoerde godsdienststellingen. En op de bouwkunst op zich zelf, afgescheiden van de decoratie, had dit bezwaar natuurlijk in het geheel geen invloed.

Zoo zien wij dan ook, dat de oudste Islamitische bouwwerken van Java zich aanpassen bij de Hindoe-Javaansche overlevering, en is bijvoorbeeld de gapoera bij het graf van Malik Ibrahim te Grësik opgezet op dezelfde wijze als de poort Badjang-ratoe te Madjapahit, met een voet en een lichaam, geprofileerd als die van een tempelgebouwtje, en een in telkens kleiner wordende horizontale lagen opgetrokken dak. Ook in de moskee van Sēṇḍangḍoewoer bij Patjiran in Lamongan kan men den Hindoe-Javaanschen stijl toegepast vinden. Het complex doet in allerlei opzichten aan Bali denken; de oude moskee is in 1921 afgebroken, maar het merkwaardigste, de muren en poorten met hun versiering, is er nog. Het ornament, overwegend floralistisch, is van een bijzonderen rijk-

¹⁾ Evenmin heeft men later geschroomd, zelfs in het orthodoxe Bantam, zich van Hollandschen stijl te bedienen voor de heilige gebouwen.

dom; paneelen met lotusruiten, bloemstukken, ranken, ook een motief, dat aan een huisje met aflopend dak ontleend schijnt, en vooral de breede gewonden krul, eenmaal makara-slurf, uit een overvloed van fraaie bladeren te voorschijn tredend. De bouw van den buitenmuur, de opvatting der antefixen, het gebruik van het uitgespreide vleugelpaar als vlakversiering naast een poort, het verwijst alles eenerzijds naar het Java van vroeger, anderzijds naar Bali, en vertoont dezelfde tendenzen, welke wij als kenmerkend beschreven voor de kunstopvatting, die over Matjanpoetih naar dat eiland voert; men ziet daaruit, hoe die richting in de nadagen van Madjapahit bloeiend en levenskrachtig moet zijn geweest, zoodat zij eenerzijds haar stempel drukt op de voortzetting der Hindoe-Javaansche kunst in de gebieden, waar de onverzoenlijke tegenstanders der nieuwe orde van zaken zich terugtrokken, anderzijds toch ook haar invloed gelden doet in de bouwwerken van den nieuwen godsdienst zelve. Zoo ergens, dan hebben wij hier het bewijs, dat de kunst, welke het volk op dat oogenblik bezat, niet geacht werd monopolie te zijn van het Hindoeïsme, doch gevoeld werd als de nationaal Javaansche.

Van laatstgenoemd bouwwerk heeft nog geen opname plaats gevonden, doch een ander Islamitisch monument in Hindoe-Javaanschen vorm is ons beter bekend, de minaret te Koedoes, toegeschreven aan dien beruchten Soenan Koedoes, die in de zestiende eeuw zou hebben geleefd. Het gebouw kan onzes inziens hoogstens uit het begin dier eeuw dateeren. Van de daarbij gelegen poort (kōri kēmbar) weet men te verhalen, dat trapvleugels en deurpaneelen zijn overgebracht uit Madjapahit. Dat verhaal is treffend juist, als men het maar anders opvat dan de bevolking, en het geldt van de minaret evenzeer: de oude traditioneele bouwvormen zijn naar Koedoes rechtstreeks van Madjapahit overgeplant.

Het gebouw (plaat 106), dat in het geheel ongeveer 15 M. hoog is, verheft zich op een zwaren onderbouw, welke, geprofileerd in gladde lijsten met ojieven en rustend op eigen voet, aan de voorzijde een uitsprong vertoont; na een verjonging zijn daar de trapvleugels tegenaan geplaatst, die aan den voorkant met den afhangen-

den driehoek zijn getooid en ter zijde kleine monumentjes in den vorm van miniatuur-tempeltjes vertoonen. De eigenlijke tjañdi op dien onderbouw is samengesteld uit een soubasement, een voet en een lichaam. Aan den voet vindt men een verdeling in pilasters en paneelen, in welke laatste als uitspringend versieringsmotief het medaillon afwisselt met de ruit met gekartelde zijkanten. Gladde lijsten, boven- en beneden-ojief, uitspringende boven- en beneden-band, dat alles is op regelmatige wijze aan het gebouw op te merken, dat zich volkomen als een Hindoe-Javaansche tempel voor doet; nissen springen uit aan achter- en zijkanten; aan de voorzijde is ten behoeve van den ingang een afzonderlijke uitsprong aangebracht, die eigen traditioneele profileering draagt en waarheen een trap voert, wier in voluten op voetstukjes rustende vleugels weder den driehoek hebben en zelfs de gebruikelijke zijgebouwtjes in de hoeken, welke zij met den voorsprong maken, niet missen.

Met de kroonlijst eindigt het gebouw; daarboven is slechts een terras, met een op houten stijlen rustende overdekking. Ook verder is de gewijzigde bestemming van het monument merkbaar; de lijsten enz. zijn alle glad, en om in het gebrek aan versiering te voorzien, zijn op passende plaatsen porseleinen borden ingemetseld; een gewoonte, die het eigenaardig is ook op Bali terug te vinden en over welks oorsprong op pag. 59 een gissing van Brandes werd geopperd. Desgelijks verraadt zich in enkele proporties, en in allerlei veranderingen en toevoegingen, dat het toch geen Hindoe-Javaansche tempel meer is, die hier voor ons staat. Van overwegende beteekenis zijn die wijzigingen echter niet; in alle hoofdzaken sluit wat men geneigd zou zijn „Tjañdi” Koedoes te noemen zich aan bij de Madjapahitsche traditie, en met de kori këmbar is het al niet anders. Men nadert haar door een poort van tjañdi-béntar-model, geplaatst in een op regelmatige afstanden van torentjes voorzienen muur; zij zelve is als de gapoera te Grésik ontworpen als een Oud-Javaansch poortgebouw in tempelvorm, met de gewone profileering, het dak in horizontale verdiepingen met antefixen en recht-hoekig topstuk, de trapvleugels met hoekbouwtjes, de paneeltjes

in den voet. Zelfs de vleugels tegen de zijwanden worden niet gemist, hoewel zij hier, waar twee kleinere doorgangen de groote flankeren, nog overbodiger zijn dan elders. In dit laatste ver-raadt zich al eenigszins, dat deze kunst geen vol en frisch leven meer bezit, en geneigd wordt zich slaafs aan de traditie te houden.

Ondanks eenige minder gelukkige innovaties is de minaret van Koedoes een fraai gebouw, dat met het volste recht tot de Hindoe-Javaansche kunst gerekend mag worden en dat schitterend de mogelijkheid demonstreert om de oude vormen aan de nieuwe behoeften aan te passen. Men zou de kunst, die hiertoe in staat was, een toekomst van groote beteekenis voorspellen, en geen reden weten waarom zij, na zoo haar levensvatbaarheid te hebben bewezen, niet de nationale Javaansche had kunnen blijven. De feiten zijn anders geweest. In Tjirëbon ziet men aan de oudste gedeelten der kratons, aan de Astana, aan een paar poortjes te Soenjaragi, haar verdere geschiedenis: daar is geen sprake meer van eenige verdere ontwikkeling of aanpassing aan nieuwe eischen, doch een domweg copieeren van de oude voorbeelden, een algeheele stilstand. De nieuwe, geïslamiseerde maatschappij bleek geen bodem te zijn, waarop de Javaansche kunst kon voortgroeien. Zoo is zij bij gebrek aan voedsel zonder meer te gronde gegaan. De poging tot adaptatie, hoezeer ook geslaagd, heeft geen vrucht gedragen; de factoren, welke die soort kunst zeven eeuwen hadden doen bloeien, bleken inhaerent te zijn aan de Hindoeïstische cultuur, en toen het Hindoeïsme verjaagd was, kwam de Hindoeïstische kunst in de lucht te hangen en moest zij ineensstorten.

Naast hetgeen de moderne Javanen in zeden en instellingen bewaard hebben van het erfdeel hunner voorouders, is hetgeen hun kunst daarvan over heeft uiterst onbelangrijk. Een enkel motief in hun ornamentiek, een patroon in hun batikans, een type in hun wajang, en dergelijke kleinigheden, die men hier en daar constateert en die zoo zeldzaam zijn, dat men eigenlijk eenigszins verwonderd is ze op te merken. De adat moge in de rangschikking van zekere kratongebouwen een oude Hindoe-Javaansche traditie blij-

ven handhaven, in den stijl der gebouwen zelve vindt men de sporen van het verleden ternauwernood. Meer dan in de nieuwe Javaansche maatschappij kan men van het leven der Hindoe-Javaansche kunst iets leeren in de Chineesche klönteng's; het is de verdienste van Brandes, dat helder in het licht te hebben gesteld. Niet als zou men hier de Hindoe-kunst zich zien voortzetten — hoewel het vanzelf spreekt, dat deze Chineesche kunst in de vele eeuwen van samenleven den invloed harer zuster heeft ondergaan, gelijk zij ook zelve op het gelijktijdige Hindoeïsme, vooral van Oost-Java, heeft ingewerkt — maar wel herkent men hier gelijksoortige stroomingen en tendenzen en ziet men, in het bijzonder in de variaties der ornamentiek, dezelfde processen zich afspelen, die men op verren afstand voor het Java van den Hindoe-tijd moet veronderstellen. Afgescheiden van het inzicht, dat de Chineesche kunst van Java ons in allerlei details van de Hindoe-Javaansche kan geven, prent zij ons in, hoezeer die laatste slechts begrijpelijk is als een zich steeds ontwikkelende en vervormende, een strevende, een levende kunst.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1754; Verbeek n°. 633, 641, 648, 649, 651, 653, 654, 666, 667, 671.

Reinwardt, Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821 (uitgegeven 1858) p. 618 sq.; Epp, Banjoewangi, Tijdschr. v. Neerl. Indië 1840, II p. 258; Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost Java (1861—1868), Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 415—420, 424 sq., 427—430, 455—457; Not. Bat. Gen. 1898 p. 166s q. en LXXXIV; Not. 1900 p. 54 sq. en 97; 1901 p. 57, CXCIV sq. en CC; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 27—34 (Chineesche kunst), 40, 49, 51 sq.; Broekveldt, Mededeeling aan het Bataviaasch Genootschap (over Watoekélir), Not. 1904, Bijl. III; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Residentie Běsoeki, Rapp. Oudh. Comm. 1904 p. 135—137, 139 sq., 143 sq., 151 sq., 155; Bienfait, Eenige aantekeningen over oudheden in „Poeger”, Not. 1905, Bijl. I; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Residentie Samarang, Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 148—155; Rapp. 1911 p. 10—12

(Koedoes); Oudh. Versl. 1914, 4, p. 203; 1915, 1, p. 2; 2, p. 61 sq.; De Javaansche oudheden in het Museum te Zwolle, Ned. Indië Oud en Nieuw 2 (1917—18) p. 378 sq.; Oudh. Versl. 1918, 2, p. 52—55; 1919, 3, p. 82; 1920, 4, p. 116; Muhlenfeld, De ruïnen van Koeto Rénon in het Loemadjangsche, Oudh. Versl. 1921, 1, p. 35—38; *ibid.* 4, p. 150 sq.

Bali.

Een belangrijke vondst op Bali, Bijdr. Kon. Inst. 76 (1920), p. 483—485; Oudh. Versl. 1921, 1, p. 44—46; Damsté, Een Boeddhistisch rotsklooster op Bali, *ibid.* 2, p. 60—64; De Haan, Kluizenarij en rotsgraven te Tampaksiring, *ibid.* 3, p. 97—104; dezelfde, De poera „Yeh Gange” te Perian, *ibid.* 4, p. 173—178.

Sumatra.

Lijst ¹⁾ n°. 3, 8, 119, 121, 122, 132, 138.

Anderson, Mission to the East coast of Sumatra (1826) p. 395—397; Schouten in Not. Bat. Gen. 1885, p. 13—15 en 52—55; IJzerman, Beschrijving van de Boeddhistische bouwvallen te Moeara Takoes, Tijdschr. Bat. Gen. 35 (1893) p. 48—74; Neeb, Het een en ander over Hindoe-oudheden in het Djambische, en Bijschrift van Brandes, Tijdschr. Bat. Gen. 45 (1902) p. 120—133; Knaap, Rapport van den controleur der onderafdeeling Lematang ilir van de in de Lematang streek tusschen Benakat en Modong aangetroffen oudheden, met Toelichting van Brandes, Not. Bat. Gen. 1904, Bijl. V en VI; Brandes, Tjandi Singasari (1909) pl. 38; Van Stein Callenfels, Rapport over een dienstreis door een deel van Sumatra, Oudh. Versl. 1920, 2, p. 62—75; Rouffaer, Was Malaka emporium vóór 1400 A. D., genaamd Malajoer? Bijdr. Kon. Inst. 77 (1921) p. 16—18; Adam, Oudheden te Djambi, Oudh. Versl. 1921, 4, p. 194—197.

¹⁾ De op p. 421, noot, bedoelde Voorloopige lijst van oudheden in Oudh. Versl. 1912, 2, en 1914, 3.

VIER EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK

DE METAALKUNST. — BESLUIT

Bij het nagaan van de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst hebben wij uitsluitend rekening gehouden met de voortbrengselen van architectuur en sculptuur. Dat is niet geschied, omdat wij hetgeen die kunst verder heeft tot stand gebracht voor minderwaardig houden, maar omdat de tempels en steenen beelden ons de vaste gegevens van geografischen en chronologischen aard aan de hand doen, waarvan wij moeten uitgaan om in groote lijnen den loop der Javaansche kunstgeschiedenis vast te stellen. Eerst als dat zal zijn gelukt — hetgeen wij in de voorafgaande hoofdstukken hebben gedaan, beschouwen wij slechts als een eerste wegbereiding daartoe — bestaat de mogelijkheid om ook de overige kunstvoortbrengselen de hun toekomende plaats aan te wijzen. Op het oogenblik kunnen wij niet veel meer doen dan constateeren, hoeveel en wat wij op ander gebied dan dat van gebouwen en steenen beelden over hebben

Na de beeldhouwkunst noemen wij allereerst de schilderkunst, waarvan echter uitsluitend te vermelden valt, dat zij gekend en beoefend werd, doch dat er niets van rest. In de litteratuur van Oost-Java zijn vergelijkingen met schilderwerk talrijk genoeg om aan te toonen, dat schrijver en publiek daar vertrouwd mee waren. Het is bekend, dat er werd geschilderd op gebouwen, doch men zou verkeerd doen met te meenen, dat alleen werd toegepast wat men gewoon is decoratieve kunst te noemen. Wanneer bijvoorbeeld in den Nāgarakrētāgama van een der Madjapahitsche prinsessen wordt gezegd, dat zij was als de Schoonheidsgodin op een schilderij, dan blijkt daaruit, dat er geschilderde godenfiguren bestonden. Op den Baraboeđoer komt een verhaal voor, waarin de held en de hel-

din elkander door middel van portretten vinden; die portretten, in een lijst gevat, zijn ongetwijfeld bedoeld als geschilderd, en nu moge het al waar zijn, dat de voorgestelde geschiedenis, en dus ook de portret-episode, niet origineel-Javaansch is, doch zal zijn genomen uit een Sanskrit-verhalenbundel, daar staat tegenover, dat in het algemeen de op Baraboeđoer (en andere Javaansche monumenten) afgebeelde teksten in gejavaaniseerden vorm zijn gegeven, wat de optredende personen en zaken aangaat; was nu op Java een portret iets onbekends geweest, dan zou de beeldhouwer het gemakkelijk hebben kunnen weglaten en bijvoorbeeld de wisseling der portretten door een van gouden beelden, zooals ook in andere dergelijke verhalen voorkomt, hebben kunnen vervangen. De bekendheid met de schilderkunst, voor de Oost-Javaansche periode door de litteratuur gewaarborgd, mag dunkt ons op grond van deze portretten ook voor Midden-Java aangenomen worden. Het zou trouwens ongerijmd zijn, dat de kolonisten, wier beeldhouwkunst op zulk een hoogen trap stond, de schilderkunst geheel zouden hebben verwaarloosd, welke toch, naar Adjatā bewijst, in Voor-Indië juist in dezen tijd zulk een vlucht had genomen.

Practisch hebben wij hieraan echter niet veel, want, gelijk gezegd, geen enkel spoor van Hindoe-Javaansche schilderkunst is op Midden- of Oost-Java gespaard gebleven, en wij weten dan ook volstrekt niet, of die schilderkunst zich nauw bij de Voor-Indische heeft aangesloten, dan wel, gelijk waarschijnlijk is, een eigen Javaansch karakter heeft gedragen. Tot dit laatste zou men geneigd zijn te besluiten naar analogie zoowel van bouw- en beeldhouwkunst, als van een ander zeer belangrijk onderdeel der Hindoe-Javaansche kunst, dat wij thans zullen bespreken, tot uiting komend in de bewerking van metaal, en vooral van brons.

Talrijke bronzen, gouden en zilveren voorwerpen zijn er tot ons gekomen (op plaat 107 vindt men er eenige uit het Museum te Batavia bijeen); wij hebben daardoor voldoende materiaal om ons een oordeel te vormen over wat op dit gebied is gepresteerd, en behoeven geen oogenblik te aarzelen met de uitspraak, dat er onder die voorwerpen een naar verhouding groot aantal kunstwerken zijn.

Het is ons niet mogelijk deze stukken te schiften naar vindplaats of ouderdom; hun lichte verplaatsbaarheid maakt, dat ze niet slechts na den Hindoe-Javaanschen tijd herhaaldelijk vervoerd kunnen zijn, maar dat het ook zeer aannemelijk is, dat de Midden-Javaansche bevolking, die in de tiende eeuw naar het Oosten trok, haar bronzen huisgoden en cultus-gereedschappen en zelfs hetgeen voor gewoon huishoudelijk gebruik noodig was, met zich heeft gevoerd, en wanneer wij dus op Oost-Java dergelijke voorwerpen aantreffen, zelfs op zulk een wijze, dat er zekerheid bestaat, dat zij op die plaats en in den Hindoe-tijd zijn gebezigd, dan kunnen wij nog niet concludeeren Oost-Javaansche bronzen voor ons te hebben, maar kunnen het zeer wel geïmporteerde Midden-Javaansche zijn. De eenige manier om op den duur zekere criteria vast te stellen, zal dus zijn aanvankelijk uitsluitend op Midden-Java te letten en dan wel bepaaldelijk op voorwerpen, die bij opgravingen in heiligdommen enz. voor den dag gekomen zijn en waarvan dus vaststaat, dat ze niet in later tijden uit Oost-Java zijn gekomen. Aan de hand van die voorwerpen zal men dan moeten nagaan, welke de eigenaardigheden der Midden-Javaansche bronskunst zijn, om, als dat eenmaal is vastgesteld, te beproeven kenmerkende punten van onderscheid te vinden in een deel van wat Oost-Java oplevert. Heeft men zodoende een soort norm voor Midden- en Oost-Javaansche bronzen geformuleerd, dan bezit men een bruikbaren, zij het ook niet geheel betrouwbaren, maatstaf om wat er verder aan materiaal is met eenige waarschijnlijkheid aan Oost- of Midden-Java toe te wijzen. Eerst daarna kan een verdere chronologische indeeling worden beproefd.

Voorloopig is het intusschen nog lang niet zoover, zelfs het geringste onderscheid tusschen de bronskunst van Midden-Java en die van Oost-Java is nog niet opgemerkt, en wij zullen dus, in afwachting van een nader onderzoek, als boven geschetst, de Hindoe-Javaansche bronskunst als één geheel hebben te beschouwen. Eenig bezwaar is daar overigens niet tegen, want welke kenmerken men te zijner tijd ook ontdekken moge, in hoofdzaak geeft alles wat op dit gebied over geheel Java gevonden wordt, een indruk van nau-

we samenhoorigheid; het is inderdaad één kunst, en men heeft zelfs eenige moeite om zich er van te doordringen, dat er onder die voorwerpen moeten zijn, welke door een tijdsruimte van zeven eeuwen worden gescheiden.

Wij zullen ons het eerst met de godenbeeldjes bezig houden. Wat aangaat de techniek hunner vervaardiging diene, dat zij zijn gegoten volgens de methode à cire perdue. Men heeft indertijd gemeend, dat deze methode in Voor-Indië eerst in de tiende eeuw vanuit Europa bekend geworden was; de onjuistheid dezer opvatting is sedert gebleken door enkele oudere teksten, die deze wijze van bronsvervaardiging beschrijven; doch waar er aangaande den ouderdom dier teksten ruimte is voor verschil van opvatting, is het niet ondienstig er op te wijzen, dat hetgeen Java te zien geeft, de onhoudbaarheid dezer theorie afdoende bewijst. Immers wij vinden daar zulke bronsjes onder de ruïnes van heiligdommen uit de Midden-Javaansche periode, die in het begin van de tiende eeuw reeds bijna ten einde was. Het staat dus vast, dat men op Java lang vóór die eeuw de methode à cire perdue heeft toegepast — is Brandes' op pag. 262 van Deel I medegedeelde gissing aangaande het hoofdbeeld van Kalasan juist, dan was er in 778 reeds een bronzen beeld gegoten — en het is niet zeer aannemelijk, dat men haar op Java onafhankelijk zou hebben uitgevonden: veeleer ligt het voor de hand, dat deze kunst der bronsbewerking met bouw- en beeldhouwkunst uit het moederland is meegebracht. Men heeft haar dus ook in Voor-Indië reeds veel vroeger in toepassing gebracht en met Europeeschen invloed heeft zij niets te maken.

Hoewel het hier niet de plaats is om lang stil te staan bij de iconografische beteekenis der beeldjes van brons en edel metaal, willen wij toch niet nalaten er op te wijzen, van hoeveel belang zij zijn geweest voor onze kennis der Hindoeïstische en vooral der Boeddhistische iconografie. Het is namelijk gebleken, dat verschillende voorstellingen, die in Voor-Indië niet zijn teruggevonden, op Java voorkwamen, en in bijna al die gevallen kon aan de hand van Sanskrit-bezweringsformules, Tibetaansche parallellen of dergelijke bronnen, worden aangetoond, dat zij inderdaad ook in Voor-Indië

aanwezig moeten zijn geweest. Het zijn dus geen Javaansche scheppingen of innovaties, maar aloude, overgeleverde vormen, die toevallig op dit eiland bewaard zijn gebleven, waar zij in het moederland verloren waren gegaan. Zodoende heeft Java menige belangrijke bijdrage geleverd voor de Boeddhistische iconografie in het algemeen. De Javaansche kunstenaar heeft zich namelijk in den regel angstvallig gehouden aan wat de Voor-Indische traditie en voorbeelden hem voorschreven. Doch gelukkig heeft hem dat niet belet in zijn kunstopvattingen een eigen weg te bewandelen, hetgeen juist bij de nauwgezette navolging der iconografische overlevering te opmerkelijker is. De eischen, waaraan hij genoodzaakt was te voldoen, hebben hem dikwijls voor groote moeilijkheden gesteld, en het dient gezegd, dat hij die schitterend heeft weten te overwinnen. Neem bijvoorbeeld het geval van een specialen vorm van Hayagrīwa, die moest worden afgebeeld met acht armen, alle van hun attributen voorzien, vier beenen, drie aangezichten en nog een paardenkop (I p. 116 sq.). Dat moest toch wel waarlijk worden wat Foucher op grond van de beschrijving in de bezweringsformule veronderstelde: een „figure de cauchemar, où le grotesque le dispute à l'horrible” ¹⁾. Niets is echter minder juist dan deze qualificatie, wanneer men voor oogen heeft, wat de Javaansche kunstenaar er van maakte. Fraai belijnd en geproportioneerd, is het één geheel geworden, waarin die voor ons zonderlinge gegevens zijn samengevat in een gave conceptie, bij welke geen van alle misplaatst lijkt; een harmonisch samenstel, waarvan het ons volstrekt niet vreemd meer voorkomt, dat men er de belichaming van iets goddelijks in heeft gezien. Datzelfde geldt ook van andere tantrische voorstellingen, waaraan de op Java heerschende godsdienstrichting, in Çiwaïsme zoowel als Boeddhisme, zoo rijk is geweest, en die zoo licht aanleiding hadden kunnen geven tot een resultaat, dat even weerzinwekkend voor ons gevoel als terugstootend voor ons oog zou zijn. De Javaansche bronsbewerker heeft zich echter een waar kunstenaar betoond in zijn matiging en zijn streven naar

¹⁾ Iconographie bouddhique de l'Inde, II (1905) p. 54.

harmonie; ook de meest fantastische Javaansche bronsjes zijn in den regel kunstwerken. Hoeveel te meer dat nog het geval is, waar niet aan dergelijke eischen voldaan hoefde te worden, ziet men aan exemplaren, als dat uit de collectie-Resink, hetwelk op plaat 108 (links) is afgebeeld en wel tot het allerbeste behoort, wat de Hindoe-Javaansche bronskunstenaars hebben gewrocht.

Het is zeer zeker waar, dat men dit vermogen niet uitsluitend op rekening van speciaal Javaansche opvattingen mag stellen. Niet vergeten mag worden, dat alles wat wij van Java over hebben, uit een min of meer klassiek tijdperk dateert en men met het vervaardigen van deze voorwerpen opgehouden is, nog voor een al te groote decadentie of verwording was ingetreden, terwijl daarentegen in Voor-Indië (om van Tibet nog niet eens te spreken) het gieten dezer bronzen is voortgezet ook toen de denkbeelden een aanmerkelijke wijziging hadden ondergaan en de afbeeldingen, die men schiep, daaraan noodzakelijkerwijze moesten beantwoorden. De vergelijking is dus niet zuiver, en wij kunnen wel aannemen dat, hield men uitsluitend rekening met de overeenkomstige periode in de Voor- en Achter-Indische kunst, het percentage mooie stukken onder de bronzen even gunstig zijn zou als op Java. Maar met dat al blijft het een feit, dat de Javaansche bronzen iets bijzonders hebben en dat men, de bronscollecties der groote musea van Voor-Indië doorlopend, geen oogenblik de gedachte voelt opkomen, dat deze of gene voorstelling evengoed van Javaanschen oorsprong zou kunnen zijn. De bronskunst bevestigt volkomen, wat architectuur en sculptuur reeds leerden: de Hindoe-Javaansche kunst is bij alle verwantschap met andere Hindoe-kunst, in het moederland en elders, een geheel op zichzelf staande uiting.

Naar hun uiterlijk in het algemeen, hun proporties, kleeding, sieraden, enz. hebben de bronzen beelden, gelijk vanzelf spreekt, veel van de steenen. Evenzeer ligt het in de rede, dat hun gezichtstype geen ander is dan dat der steenen beelden, hetzelfde Hindoe-Javaansche type, waarbij naar omstandigheden de nadruk meer of minder op het inheemsche of het buitenlandsche element in deze gemengde bevolking kan vallen; het is niet onwaarschijnlijk, dat

ook hier de verandering in het type meer of minder samenhangt met het geleidelijk verminderen der zuiver Hindoesche bestanddeelen ook in de hoogste bevolgingsklassen, en dat wij dus als regel de minst inlandsche trekken aan de oudste periode zullen hebben toe te schrijven. Slechts in hoogst enkele gevallen wettigen de spreken-de lijnen van het aangezicht het vermoeden, dat wij een portret-beeld voor ons hebben; waar wij weten, dat men aan steenen goden-beelden wel de trekken van aardsche koningen gaf, is er niets tegen de veronderstelling, dat hetzelfde ook met bronsjes geschied kan zijn, doch tevens ligt het voor de hand, dat er daartoe minder aan-leiding zal hebben bestaan, want die steenen beelden werden ge-wijd in de groote heiligdommen boven de asch der vorsten in kwes-tie, en bronzen figuren waren voor dat doel, voor zoover ons be-kend is, niet in gebruik. Zoo is er dus slechts één geval, waarin wij met zekerheid weten met een portret te doen te hebben, de in vijf exemplaren bekende brons-repliek van den grooten Amoghapāṣa van Tjaṇḍi Djago, onder welke gedaante, zooals wij op pag. 131 za-gen, koning Wishṇoewarddhana was vergoddelijkt.

Het zou natuurlijk doelloos zijn een overzicht te willen geven van de Javaansche bronzen beeldjes in het geheel. Liever doen wij en-kele grepen. Gelijk wij zagen, zijn er wellicht reeds in de Midden-Javaansche periode zeer groote beelden vervaardigd als middel-punt van vereering, zoowel te Kalasan als in den hoofdtempel van Tjaṇḍi Sewoe, terwijl de vondst van een bronzen vinger nabij laatst-genoemd heiligdom, hoewel zij niet tot het verdwenen hoofdbeeld kan hebben behoord, in elk geval op een stuk van aanzienlijke af-meting wijst ¹⁾. Het grootste bronzen beeld, dat gespaard gebleven is, is een Awalokiteṣwara in het Museum te Batavia, afkomstig van Tēkaran in Soerakarta; de onderbeenen ontbreken, doch de rest, van de knieën tot den hoofdtooi, meet nog 83 c.M. Het is een met groote zorg bewerkt beeld, welks afmeting gelegenheid geeft de fraaie detail-bewerking in bijzonderheden na te gaan. Het is

¹⁾ Een paar andere, eveneens van Midden-Java afkomstige, bijna levensgrootte bron-zen handen zijn afgebeeld en besproken in Oudh. Versl. 1918, 4, p. 140—143.

niet massief, doch gegoten om een kern van klei met een ijzeren geraamte erin; de lichaamsdeelen en de kleeding zijn verzilverd door de oplegging van bladsilver, de versierselen zijn verguld en het haar schijnt zwart geverfd te zijn geweest.

Zoo heeft men dikwijls getracht door het applicceeren van edel metaal de bronzen beeldjes nog te verfraaien, of ook ze geheel uit zilver of goud te vervaardigen; waarschijnlijk is de verhouding tusschen de laatstbedoelde stukken en de eenvoudige bronzen zelfs nog wel gunstiger geweest, dan de toestand in onze musea en verzamelingen zou doen veronderstellen, want goud en zilver hebben altijd hun bijzondere waarde behouden en zijn dus ook in tijden, dat men zich om het bronswerk niet bekommerde, welkom materiaal geweest voor de smeltkroes. Bekend is ook, dat enkele desa's in de buurt van den Diëng langen tijd hun belasting hebben betaald in gouden beeldjes, die in menigte in die buurt gevonden werden; en ook al twijfelt men aan de juistheid van dat verhaal in zijn algemeenheid, geheel uit de lucht gegrepen is het toch stellig niet. Grooter zorg in de bewerking is aan de gouden beeldjes niet te bespeuren, integendeel zijn er enkele vrij grove stukken onder, terwijl bij de gewone bronzen bijzondere kunstwerken zijn. De omgeving van de voorgestelde godheid is daarbij doorgaans ook met toewijding verzorgd, d.w.z. vooral de achterstukken, die men vaak met zeer fijn lofwerk heeft voorzien, rank-ornament, vlammenrand, of ook zetelleuning, de laatste niet zelden behandeld als de leuning van een troonzetel, met makara-koppen op of tegen het dwarshout en daaronder, bij Boeddhistische voorstellingen, een staand leeuwje op een olifant. Een zonnescherf dekt dan doorgaans de godheid, die zit of staat op een lotuskussen. De centrale figuur zelf verkrijgt dikwijls een bijzonder cachet door de fijne bewerking van de uitstekende deelen aan tiara, haartressieraden enz. en daarenboven kan ook in de lichaamshouding een zeer sprekende uitdrukking gelegd worden.

Het ligt voor de hand, dat er in de metalen beeldjes wat hun uiterlijk aangaat groote verscheidenheid bestaat. De groote meerderheid zijn goden (waaronder wij dan ook de figuren van het Boed-

dhistisch pantheon rekenen) van de gewone Hindoe-Javaansche soort, juist als de steenen beelden die doen zien; de kunstenaars hebben zich steeds eenzelfde doel gesteld, het vaststaande type zooveel mogelijk te naderen, maar zij hebben dat doel slechts in zeer verschillenden graad kunnen bereiken, in overeenstemming met de verschillende mate van zorg, die elk hunner aan zijn werk besteedde, en vooral van talent, dat elk hunner ten dienste stond. Zoo vindt men dus alle gradaties, van het kunstwerk bij gods genade tot het op bestelling afgeleverde fabriekswerk. Maar toch blijft duidelijk, dat al deze producten min of meer geslaagde pogingen tot het verwezenlijken van eenzelfde ideaal zijn. Het is van belang daar rekening mede te houden, wanneer men op West-Java een ander soort bronsjes ziet verschijnen, die het ons van de sculptuur reeds bekende Polynesische type volgen. Het type wint door dit verschijnsel aan merkwaardigheid. Trof men het alleen bij de steenen beelden aan, dan zou men het nog kunnen toeschrijven uitsluitend aan onvermogen van de uitvoerende kunstenaars en veronderstellen, dat zij gestreefd hadden naar het scheppen van voorstellingen in zuiver Hindoe-Javaanschen trant, doch door hun mindere geschooldheid niet anders tot stand hadden kunnen brengen dan deze eenigszins onbeholpen Polynesische beeldwerken. Nu willen wij niet ontkennen, dat dit in sommige gevallen inderdaad wel zoo zal zijn geweest, dat daar het Hindoe-Javaansche type in de bedoeling heeft gelegen en het Polynesische beeld, hetwelk tot stand kwam, slechts de uit onvermogen geboren afschaduwing er van is. Maar voor de meerderheid der gevallen gaat dat toch zeker niet op. Immers bij de bronsbewerking is de techniek geheel anders en komen bij het boetseeren van het model geheel andere factoren in het spel. Ook hier zou men onvermogen kunnen verwachten en zou men niet verbaasd behoeven te zijn, als er iets anders, iets minderwaardigs voor den dag kwam, dat slechts door de goede bedoeling met het Hindoe-Javaansche ideaal verwant was. In dat geval zou het echter niet heel waarschijnlijk zijn, dat zulk een mislukt bronsje juist dezelfde trekken en eigenaardigheden ging vertoonen als het mislukte steenen beeld; de geheel andere eischen der be-

werking zouden dan eerder tot evenzeer geheel verschillend gearde resultaten voeren. Zien wij nu echter voor onze oogen, dat de bronzen Polynesische beelden eenzelfde karakteristiek dragen als de steenen, dan kan veilig aangenomen worden, dat die karakteristiek inderdaad zoo en niet anders bedoeld is. Het Polynesische beeld is dan niet een slechte navolging van het Hindoe-Javaansche, maar vertegenwoordigt in zoo'n geval een eigen, zelfstandig type. Het moge waar zijn, dat het ons aesthetisch veel minder bevredigt, en dat er zoo goed als geen groote kunstenaars onder de scheppers dezer beelden zijn aan te wijzen, dat doet niets af aan het bestaansrecht van deze beeldende kunst, die eigen schijnt te zijn geweest aan de meer Indonesische bevolking en dus juist op den voorgrond treedt, waar die bevolking minder met de Hindoe-Javaansche cultuur in aanraking is gekomen.

Naast de strenge godenfiguren, die het meerendeel der bewaard gebleven bronsjes uitmaken en die alle met meer of minder succes trachten een ideëele voorstelling te geven, zijn er dan een aantal stukken, welke bewijzen, hoe uitnemend geëigend de Javaansche kunst ook tot meer realistische voorstellingen was, voor zoover men althans bij een Indische kunst zonder gevaar voor misverstand van realisme kan spreken. Juist gelijk bij de tempelreliëfs de hoofdfiguren in ernstigen toon gehouden zijn, en slechts hier en daar als bijwerk een realistisch genre-tafereeltje zich schuchter vertoont, zal men ook onder de bronzen nergens zulk een realistisch stuk als afzonderlijk beeldwerk om zichzelfs wil aantreffen; het is of men het niet geheel behoorlijk geacht heeft dit genre als gelijkgerechtigd met de kunst der godenbeelden te behandelen. Doch waar het pas geeft, haalt men de schade in; aan allerlei gebruiksvoorwerpen worden menschenlijke gestalten of menschen-tafereeltjes aangebracht en bij voorkeur uit het leven gegrepen. Wat daarbij ten beste wordt gegeven, verbaast en wekt bewondering door den origineelen kijk, die er uit spreekt en de waarlijk geestige wijze van uitbeelding. Als dragers onder schalen en bakken (b.v. plaat 108 rechts), aan lampen, als handvatsels en op allerlei andere plaatsen, waar men het niet zou vermoeden, kan men zulke figu-

ren opmerken. Men ziet dan dikwijls ook, dat ze eigenlijk niet de moeite waard zijn geacht en de bewerker volstaan heeft met slechts enkele hoofdzaken aan te geven; wat hij op zulk een onachtzame wijze reeds weet te bereiken, doet het in hooge mate betreuren, dat de Hindoe-Javaansche artisten van dit soort kunst niet wat meer werk hebben gemaakt. De Javaansche geest — het schijnt immers, of wij hier meer het inlandsche element zien spreken dan het uitheemsche — heeft er zich klaarblijkelijk uitnemend toe geleend, en de vereischte technische vaardigheid ontbrak evenmin.

Het lijkt wel of de beruchte vervalscher, die ongeveer halfweg de vorige eeuw tal van particulieren en zelfs museumdirecteuren tot zijn slachtoffers heeft gemaakt, zich ten doel heeft gesteld die lacune aan te vullen. Vervalschingen speciaal van godenbeeldjes hebben reeds lang plaats gehad en het is een industrie, die geregeld voortgang maakt; haar productie overschrijdt echter niet wat men als normaal kan verwachten bij een artikel, waarnaar onder de op Java reizende touristen zooveel vraag is, en men kan het toejuichen, dat hier een Javaansch kunsthandwerk wordt „opgeheven” op kosten der rijke vreemdelingen, en tevens verhinderd wordt, dat echte stukken het land verlaten. Iets opmerkelijks bieden deze dikwijls op bedriegelijke wijze nagebootste bronsjes overigens niet. Geheel anders is het werk van den in zijn soort genialen inlander, dien wij daareven bedoelden, en die in zijn Kēdirisch vaderland een eigen richting gevolgd is, men zou bijna zeggen een nieuwe school heeft gesticht. Wat hij maakte, was slechts zelden iets, waar bij modellen van godenbeeldjes gediend hadden, doch gewoonlijk onderwerpen aan het dagelijksch leven ontleend, een bijeenzittende familie, een man met een hondje, of ook losse figuren in eenvoudige kleeding en met gewone voorwerpen in de hand. Dat alles op primitieve manier in elkaar geknutseld, doorgaans met opgelegd koper- en ijzerdraad, soms zelfs uitsluitend daaruit bestaande. Het succes is buitengewoon geweest, en de grappenmaker is zelfs zoo ver gegaan, op een van zijn stukken het jaartal 1851 in pseudo-Oud-Javaansch schrift te zetten, en een ander van zijn sujetten een geweer in handen te geven. Op kunstwerken lijken zijn produc-

ten in geen enkel opzicht, maar typisch-Javaansch zijn deze vervalschingen in haar soort ongetwijfeld.

Voor wij afstappen van de bronzen beeldjes, moeten wij even stilstaan bij de zeer merkwaardige vondst, die in 1913 heeft plaats gehad te Tjañdirēdja nabij Ngañdjoek in Kēdiri, en die bestond uit een groote menigte bij elkander behorende beeldjes, meer dan ooit te voren tezamen werden aangetroffen. Ruim vijftig er van werden aangekocht voor het Museum te Batavia (plaat 109), en bovendien waren er reeds een aantal in particulier bezit geraakt, voor van de vondst de officieele aangifte werd gedaan. Teekenend voor Javaansche toestanden is niet slechts, dat een belangrijk deel aan de collectie kon worden onttrokken, zonder dat daar eenig verhaal op is, maar ook dat verschillende eigenaars, op een paar uitzonderingen na, weigerachtig bleven om hun exemplaren voor korten tijd ter bestudeering af te staan.

De bronsvondst van Tjañdirēdja heeft op bedenkelijke wijze voelbaar gemaakt, hoe groote lacunes onze kennis vertoont van de Boeddhistische iconografie in het algemeen en het Mahāyāna van Java in het bijzonder. Van al die beeldjes kon slechts een kleine minderheid worden gedetermineerd aan de hand van hetgeen elders op Java gevonden was of aan gegevens van het buiten-Javaansch Boeddhisme ontleend kon worden. Aangaande de groote meerderheid echter tasten wij geheel en al in het duister. Boeddha's in monnikskleed zijn er niet bij; allen zijn in groot ornaat. De hoofdfiguur, gezeten tegen een rijk versierd achterstuk met kāla-makara-ornament op een met wadjra's voorzien voetstuk, waaruit een leeuw te voorschijn komt, heeft vier hoofden en houdt in de voor de borst gebrachte handen een wadjra vast; men zou aan den een of anderen vorm van Mañdjoecrī kunnen denken, doch niet minder aannemelijk lijkt het, dat deze godheid een nog niet aangetroffen manifestatie van Wadjrasattwa is. De overigen, waaronder slechts een paar duplicaten voorkomen, zijn allen door bepaalde attributen duidelijk gekenmerkt; de groote rol, door wadjra en dubbel-wadjra gespeeld, wijst op het tantrisch karakter der geheele groep, en verder zijn er een groote menigte emblemata, die wij hier

voor het eerst aantreffen, en die het geen nut zou hebben te gaan vermelden. Beschouwt men nu de geheele groep als kunstvoortbrengsel, dan blijkt zij evenzeer van groot belang te zijn. Het is duidelijk, dat alles bij elkaar behoort en dat sommige exemplaren zelfs als pendants zijn bedoeld; in het algemeen is er dan ook groote eenheid in de wijze van bewerking. Aan die noodzakelijke eenheid vasthoudend, hebben de kunstenaars intusschen niet nagelaten voor afwisseling te zorgen, zoowel in de details van de versiering als in de houdingen, want hoewel allen, goden zoowel als godinnen, met gekruiste beenen op een lotuskussen zitten, was er gelegenheid tot allerlei variatie, door lichte helling van het lichaam en het hoofd, en door de verschillende buigingen en strekkingen van de armen met de attributen. Niet ieder stuk is even goed uitgevallen, er zijn kunststukken onder en iets minder mooie, maar de collectie in haar geheel staat op een zeer hoog standpunt, en men ziet er weer juist datzelfde, wat wij in de decoratie der heilighdommen als een eisch der Hindoe-Javaansche versieringskunst leerden kennen, symmetrie in de hoofdzaken gepaard met een groote behoefte aan afwisseling in de details. Zoo ontstaat ook uit dit samenstel van losse beeldjes een geheel, waarin duidelijk de saamenhoorigheid, de eenheid spreekt, en dat toch in zijn onderdeelen allermint in eenvormigheid ontaardt, maar in bevallige afwisseling de vereischte harmonie weet te bewaren.

Een andere wijze om godenfiguren weer te geven, door drijfwerk in goudblik, is veel minder toegepast, en de resultaten waren dan ook blijkbaar niet zoo gunstig. Althans de voorbeelden, die wij over hebben, en waaronder vooral die van Gëmoeroeh in Wanasaba (bij den Diëng) genoemd dienen te worden, hebben wel voor een deel zekere verdienste en getuigen van bedrevenheid van den maker, maar bijster fraai is het tot stand gebrachte toch niet, althans niet, wanneer men er gegoten beeldjes naast legt. Deze stukken zijn waarschijnlijk tegen een achterwand in een altaarkastje of iets dergelijks bevestigd geweest.

Gaan wij nu verder eens na, wat er van de in die dagen gebezigde kleeding en versiering, zooals de godenbeelden ons die te zien ge-

ven, in origineele stukken is overgebleven, dan blijkt dat alleen met de voortbrengselen der metaalkunst het geval te zijn. Kledingstoffen uit den Hindoe-Javaanschen tijd zijn er niet meer, en alleen uit de enkele steenen beelden, waarop in bijzonderheden de sarong-patronen aangegeven zijn, weten wij iets van de soort gewaden, die werden gedragen. Ook van de mooie, hooge tiara's, welke de beelden op het hoofd hebben, vindt men nergens een exemplaar terug. Dit zal ten deele wel daaruit voortkomen, dat van die tiara's slechts enkele soorten uit één vast hoofddeksel bestonden, doch het meerendeel, vooral uit de oudere periode, was samengesteld uit een lossen diadeem en een opgewerkten hoofdtooi, waarbij zoowel de haren als afzonderlijke doeken gebruikt werden, en waar dan edelsteen en ingestoken om aan het geheel stevigheid en luister bij te zetten. In overeenstemming daarmee zijn er dan ook wel degelijk topstukken van dergelijke haarversieringen en eveneens diademen gevonden. De eerste zijn bekend in gouden exemplaren, soms met uitgeslagen bloemwerk aan de randen, of ook, gelijk b.v. te Batavia aangetroffen wordt ¹⁾, boven een krullenreeks naar boven uitlopend in een spits, die achtereenvolgens een achthoekig kussen met figuren, een lotuskussen, een glazen kogel tusschen klauwvormige punten, en een wadjra-vormig uiteinde boven dien kogel bevat. Diademen zijn er van goud- of zilverblad, met bloemen van datzelfde materiaal er tegen aangezet, en opstaande loovers; ook worden wel hoofdbanden gevormd door de aaneenschakeling van hoorn-, blad- of palmet-vormige sierstukken, dikwijls met bloem- of rankornament.

Soortgelijke sierstukjes hebben ook veelal gediend voor de samenstelling van borst- of halssnoeren, evenals kleine phalli, kegeltjes, priemen, hartjes en plaatjes van allerlei vormen en met allerlei ornament; geliefd is o.a. de schildpad voor dit doel geweest. Ook had men wel voor den hals een enkel breed, vast stuk van geslagen goud, met edelsteen bezet; en eveneens snoeren van gouden, steenen of glazen kraaltjes, en kettingen van goud- en zilverdraad.

¹⁾ Dat wij bij voorkeur uit dit Museum putten is niet slechts, omdat deze collectie ons het best bekend is, maar ook omdat zij veel rijker voorzien is dan eenige andere.

De gordels zijn in hoofdzaak van goed geweest; wat wij er van over hebben, zijn dan ook de belegstukken en de gespen of sluitstukken, dikwijls met bloem- of bladornament gedreven en, wat de laatstbedoelde stukken aangaat, met dierfiguren versierd. Van de steenen beelden weten wij, dat ook monsterkop-ornament geliefd was aan de gordelsluiting. Dit motief is eveneens aanwezig op een fraaien gouden bovenarmband te Batavia; in tegenstelling tot de doorgaans vrij eenvoudige pols- en enkelringen, soms met filigraan- of bloemwerk voorzien, heeft men juist de bovenarmringen met voorliefde tot mooie stukken gemaakt, of trachten te maken. Aan de steenen beelden zijn het doorgaans exemplaren met ingelegde kostbare steenen; het stuk te Batavia daarentegen is geheel in drijfwerk behandeld, en ook hier blijkt dit soort werk niet de sterke zijde te zijn geweest van de Javaansche kunstenaars, want noch de kop zelf, noch het rankornament in den driehoek daarboven, kan ook maar in de verte halen bij hetgeen met deze zelfde motieven in de sculptuur is bereikt. Beter geslaagd is een gouden plaatje (plaat 110 links) in hetzelfde Museum, dat binnen een omlijsting van wolklijnen het bekende tafereel van Ardjoena met de nymfen weergeeft; de compositie is niet origineel en sluit zich geheel aan bij overeenkomstige voorstellingen in steen, maar de uitvoering is verdienstelijk, en vooral de wijze, waarop de omlijsting is aangebracht in bevallige lijnen, doet aangenaam aan ¹⁾.

Van oor- en haartressieraden, meestal van goud, is bijzonder veel werk gemaakt en deze voorwerpen zijn dan ook in groote verscheidenheid in de musea aanwezig: knoppen, ringen en spiralen met steentjes, filigraanwerk, bloemversiering en ook graag diervormen of monsterkopjes. Een mooie krisring, die een zeer goed denkbeeld geeft van wat de Hindoe-Javaansche edelsmid vermocht, vindt men op plaat 111 boven. Talrijk zijn ook de vingerringen; er zijn er, die eenvoudig als sieraad gediend hebben, evenals zegelringen en gelegenhedenringen; een bepaalde rol speelde de ring ook bij de plechtigheden ter inwijding van een vrijgebied, bij welke gelegen-

¹⁾ Voor een fraai exemplaar uit Soerakarta met verwante voorstelling zie men de literatuur-opgave hierachter.

heid de getuigen, naar de inscripties uitwijzen, veelal, behalve met een geldsom, ook met een stuk kleet en een ring begiftigd werden. Er zijn er, in wier kas een steen is gevat; het meerendeel echter heeft een platte, ronde of hoekige plaat, waarin figuren of ornament gegrift zijn, of ook letters; staat een en ander er negatief, dan is het exemplaar klaarblijkelijk een zegelringgeweest. De letters zijndoor- gaans in Kawi-, enkele malen in Nāgarī-schrift; zij vormen door- gaans zegenspreuken en in het bijzonder heeft men er gaarne de syl- labe *ṣrī* (geluk, voorspoed), alleen of in een formule, op aangebracht. Geliefd is ook de combinatie van een visch en een lotusbloem. Hoe- zeer men op ringen gesteld was, kan ook nog daaruit blijken, dat wanneer op de reliefs van Baraboeḍoer hetzij een uitdeeling van goe- de gaven, hetzij een wonderregen van kostbaarheden wordt weer- gegeven, het bijna altijd ringen zijn, die men afgebeeld vindt.

Van al deze voorwerpen geldt, evenzeer als van de hieronder nog te behandelen, dat het allermint onze bedoeling kan zijn er een be- paalde beschrijving of overzicht van te geven, hetgeen al even on- mogelijk zou zijn uit hoofde van de beperkte plaatsruimte, als doelloos bij gebrek aan de noodige afbeeldingen. Zelfs zijn wij niet in staat naar voldoende illustraties elders te verwijzen, want (men kan er zich over verbazen en het betreuren) het is een feit, dat van al dit kostbare materiaal nog bijna niets gepubliceerd is, en wat er dan nog van is uitgegeven, geschiedde altijd min of meer inciden- teel, doch een studie van eenig onderdeel der metaalkunst, uit een bepaald oogpunt beschouwd en toegelicht, missen wij nog ten ee- nenmale. Voorloopig kunnen wij te dezer plaatse dan ook niet veel anders doen, dan opmerkzaam maken op hetgeen er zoo ongeveer aanwezig is, ons daarbij, door den nood gedrongen, van verdere be- schouwingen onthoudend.

Daar is in de eerste plaats het bronzen vaatwerk, kommen, scha- len, bakken en ketels, van allerlei vormen en met allerlei versierin- gen, parelranden of guirlandebanden om het lichaam, lotuskussens aan den voet, lofwerk aan de deksels, en min of meer gestyleerde nāga-koppen, of soortgelijke ornamenten, als tuit. Het is niet al- tijd even duidelijk, waarvoor ze gebezigd zijn; er zijn stellig exem-

plaren bij voor huiselijk gebruik zoowel als voor den eeredienst. Tot die laatste behooren ongetwijfeld de zoogenaamde zodiakbekers, nog thans op Bali bij plengingen in eere, en die zeker niet tot de mooiste, maar wel tot de merkwaardigste voortbrengselen van Javaansche bronskunst behooren. Zij ontleenen hun naam aan de figuren, voorstellend de teekens van den dierenriem, die in de onderste van de twee rijen, welke men aan den buitenkant vindt, zijn aangebracht; deze figuren dragen een zeer geprononceerd wajangachtig karakter, en in verband daarmee is het van belang, dat een groot aantal dezer bekens van jaartallen is voorzien, en deze grootendeels in de eerste helft der veertiende eeuw blijken te liggen. Wat de reden ervan geweest kan zijn, dat men juist in deze periode, meer dan vroeger of later, behoefte heeft gevoeld om zulke voorwerpen te vervaardigen, ontgaat ons, maar uit kunsthistorisch oogpunt blijft daarmee het feit niet minder belangrijk, dat men in den Madjapahitschen bloeitijd reeds zoover den kant der wajang-figuren was uitgegaan, veel meer, dan de gelijktijdige kunst der reliefs zou doen vermoeden. Bij sacrale voorwerpen zou men eerder een zeker conservatisme verwachten. Integendeel blijkt hier dit soort bronskunst de sculptuur vooruit te zijn geweest; en voor den ontwikkelinggang van die laatste kunnen wij er rekening mee houden, dat reeds onder Djayanagara de in de sculptuur waarneembare neiging naar de wajang-kunst op een ander gebied meer dan tendens was geworden en zich in concreten vorm had gemanifesteerd. Ook aan ander bronzen vaatwerk heeft men haar wel toegepast, doch zulke stukken zijn zeldzaam; daarentegen is zij bij uitsluiting gebezigd voor de zoogenaamde tempelmunten, de groote, ronde medailles met een vierkant gat in het midden, wier raadselachtige voorstellingen tot allerlei gissingen aanleiding hebben gegeven. Haar overeenkomst met de zodiakbekers kan aan sacraal gebruik doen denken; doch het staat wel vast, dat deze munten in later dagen als amulet hebben gediend en er is geen bepaalde reden, waarom datzelfde ook in den Oud-Javaanschen tijd niet het geval kan zijn geweest.

Vereering genoten in ieder geval ook die merkwaardige bronzen

keteltrommen, die in niet onaanzienlijk aantal op Java en elders in den Archipel zijn aangetroffen, doch waarvan thans wel gebleken is, dat zij uit China zijn geïmporteerd en dus met de Hindoe-Javaansche kunst als zoodanig niets te maken hebben ¹⁾. Reeds op den Diëng werd zulk een keteltrom in een der tempeltjes gevonden; de Hindoe's hebben klaarblijkelijk bij hun komst op het eiland deze voorwerpen reeds aangetroffen, in een zekeren reuk van heiligheid staande bij de oorspronkelijke bevolking, en bij de invoering van den nieuwen godsdienst was er geen aanleiding om aan die oude vereering een einde te maken. Zoo bleven de keteltrommen dus evenzeer in eere in de streken, waar de Hindoe's wel, als waar ze niet gekomen waren; ze werden waarschijnlijk min of meer in den Hindoe-Javaanschen eeredienst betrokken, zonder dat men meer dan een vaag begrip van haar oorspronkelijke bedoeling had en zonder dat men poogde er een Hindoeïstische opvatting aan vast te knoopen.

De platte metalen bladen met lagen rand, de zoogenaamde talams, zijn ongetwijfeld in hoofdzaak voor godsdienstige doeleinden in gebruik geweest, zoowel bij huiselijke plechtigheden als bij den openbaren eeredienst om de offergaven naar het heiligdom te dragen, juist zooals nog thans op Bali geschiedt. Bij de meeste is op het binnenvlak een versiering gegraveerd in ondiepe lijnen, doorgaans een bloemvaas, met bladeren, bloemen en ranken er omheen, ook met een gevleugelde schelp, een ster of de syllabe *crī*, en enkele malen menschen- en dierfiguren; in dat laatste geval heeft de ook aan de tempeldecoraties zoo veelvuldig aangetroffen behoefte om zich niet tot de enkele dieren te bepalen, doch er een klein tafereeltje aan te verbinden, er wel toe geleid, o.a. op een bord van den Diëng, om dierfabels weer te geven. Onder de gegraveerde borden zijn meesterstukken van ornamentiek, zoowel de eenvoudige met hun bevallig los lijnbeloop, als de meer samengestelde met hun rijkdom van ranken en bladvegetatie. De vaas en de schelp tusschen dit

¹⁾ Aangaande de keteltrommen wordt verder verwezen naar het artikel van Dr. G. P. Rouffaer in den nieuwen druk der Encyclopaedie van Nederl. Indië, II (1918) p. 305—310.

soort ornament zijn, naar wij zagen, zulke bewonderenswaardige motieven gebleken op de paneelen der tempels; geen wonder, dat zij ook als graveer-ornament zoo gelukkig konden worden toegepast. Soortgelijke versiering is eveneens op kleinere borden, schepers, enz. aangebracht.

Opmerkelijk mooie stukken zijn er ook onder de bidschellen, welke eveneens door de priesters zoowel bij den openbaren eeredienst als bij de huiselijke godsdienstoefening gebruikt werden. Zij hebben in het algemeen den vorm onzer tafelschellen, waarbij dan veel zorg kan worden ten koste gelegd aan het lichaam der klok, en vooral aan het handvat. Dit laatste, afzonderlijk gegoten en aan den benedenkant voorzien van een oog, dat, door een opening boven in de klok gestoken, den klepel in zich opneemt, vertoont doorgaans een symbolisch ornament, al naar gelang van de secte, waarvoor de schel bestemd was. Bij de Çiwaïeten is het een stier, bij de Wishnœïeten een tjakra, en bij de Boeddhisten een wadjra, welke laatste embleem intusschen ook bij de Çiwaïeten voorkwam, en op Bali nog voorkomt. Er is een driepuntige soort, welke veel van de bij uitstek Çiwaïtische triçōēla heeft, maar vooral vindt men de vijfpuntige, één in het midden en vier er omheen, die zich soms naar buiten, doorgaans echter naar binnen buigen. In vergelijking tot deze schellen zijn die met andere handvat-versiering, speerpunt, leeuwte, menschenfiguur, Gaṇeça, Garoeḍa, enz. zeer in de minderheid.

Bij deze wadjra-schellen is somtijds nog een mooie versiering aangebracht door middel van vier menschenhoofden, die in den rijken tooi van het groot-ornaat en voorzien van de ōērṇā, naar de vier zijden gericht zijn en verrijzen boven een lotuskussen hetwelk boven op het lichaam der klok is geplaatst. Een nieuwe rand, soms met bloemfiguren, en eenige ringen vormen den overgang tot een tweeden lotuskelk, die den, ook weer met blad- en vlam-ornament getooiden, vijfpuntigen wadjra draagt. Ook het lichaam der klok is in zulke gevallen met overeenkomstige versiering verrijkt, dikwijls een lotusband om den voet, dan een rand van liggende wadjra's, al dan niet met bloemen afwisselend, en om het midden der

klok een guirlande-band, zooals men die ook aan stōēpa's zoo gaarne aanbrengt, wederom met wadjra's of bloemfestoenen en ook wel van zon- en maanfiguren voorzien. Men zou zeggen een overdaad van ornament, die licht tot overlading kan leiden. Toch is de grens niet overschreden; ziet men zulk een stuk voor zich — onze afbeelding op plaat 111 beneden is ontleend aan de collectie-Lou-don — dan valt de nadruk niet op de afzonderlijke ornamenten, hoe smaakvol en rijk ook ieder op zichzelf, doch op de harmonische samenwerking van alles tezamen, waarin zich de kunstenaar, die deze schel schiep, zulk een meester toont.

Hoewel anders van vorm, laten zich in hun decoratie de hangklokken zeer wel met de bidschellen vergelijken. Het zijn doorgaans groote en zware voorwerpen, waaraan geen steel noodig was, zoodat het bovenstuk, aan hetwelk dikwijls een ketting vastzit om de klok op te hangen, dadelijk op het lichaam rust. Guirlandebanden, lotusranden en antefix-ornamenten vinden ook hier toepassing; stieren, leeuw-tjes, rākshasa's zijn geliefd als bovenstuk-bekroning, wadjra-motieven komen aan het bovenstuk en in de banden voor; de vier hoofden ontbreken al evenmin aan enkele der best bewerkte exemplaren. Afzonderlijke vermelding verdient een exemplaar te Batavia, dat gedateerd is en dat dus eenig houvast geeft voor de vraag, welk soort stukken aan een bepaalde periode zou kunnen worden toegeschreven (plaat 110, rechts). Het is van 1286, dus uit den laatsten tijd van het Singhasārische rijk, en werd ook in het centrum van dat rijk, de afdeeling Malang, gevonden. Tusschen den lotusrand aan den voet en den hoog opgewerkten bloemenrand langs de bovenzijde, hangen zeer eenvoudige snoeren als guirlandes over het lichaam der klok, waarboven een opstaande bloemblad-ornamentatie den overgang uitmaakt tot de bekroning, die op een door vier smalle pootjes gedragen lotuskussentje rust en gevormd wordt door twee naar weerskanten gewende nāga-koppen, fraai uitgewerkt en met opengesperden muil, waaruit de tot een krul-ornament gestyleerde tong afhangt. Zulke stukken zijn zeldzaam, hoewel van deze groote hangklokken toch altijd veel meer werk is gemaakt, dan van de kleine ronde en ovale dierklokken,

waar men zich doorgaans tot enkele versierde randen heeft bepaald. Ook verdere muziekinstrumenten zijn weinig geornamenteerd, met uitzondering van de tongtong's, ronde of achtkantige, van een sleuf over de lengte voorziene cylinders, die wel met bladmotieven en andere figuren versierd zijn, en waarvan wij een exemplaar uit de Soenḍa-landen met het jaartal 1111, A. D. 1189, vermelden.

Lampen noemden wij zoo straks reeds even. De eenvoudigste vorm is een plat, open oliebakje, welks randen uitloopen in één of meer spitse punten om de pit in te leggen. Om het te kunnen ophangen maakt men een boog van twee of meer armen, die zich van boven vereenigen en waaraan daar ter plaatse dan een ketting met haak is bevestigd, of wel men doet uit het midden van den bak een middenstuk verrijzen en bestemt den top daarvan voor de ketting. Het laatste is vooral bij de grootere exemplaren gebeurd. Het is duidelijk, dat men bij de eene soort de bogen naar believen kan verfraaien, en in het tweede geval het middenstuk zich uitnemend leent tot versiering met loofwerk, mensch- of dierfiguren, of ook geheele groepjes. Bij kleine stukken vindt men ook wel het bakje zelf vervangen door een dier of iets dergelijks, dat tegelijk als olie-reservoir fungeert.

Van al deze mogelijkheden is met groote vindingrijkheid partij getrokken. Bij de laatstbedoelde soort heeft men bij voorkeur kinna-ri-figuren gebruikt, maar ook wel een vogel, een visch, een makara, een kreeft. Het merkwaardigste zijn echter de voorstellingen op de middenstukken, waarbij, zooals wij reeds zagen, veelal naar meer realisme gestreefd is, dan men zich bij de godengestalten der losse bronsjes durfde veroorloven. Naast godsdienstige voorstellingen, als Wishṇoe op Garoḍa, vindt men dus huiselijke tafereeltjes: een man, die een boek leest, een vrouw met een pot op het hoofd, een echtpaar aan het maal, een groep kinderen, spelend met en klauterend op een viervoetig dier, ja zelfs een heelen roman in verschillende scènes, o.a. een man en vrouw tezamen op een leeuw zittend; iemand aan een boom gebonden; een man, die een ander met een bijl wil dooden, en iemand op den grond gezeten naast een

lijk. In het algemeen zijn de stukken van zoo ingewikkelden aard niet de beste, doch naar materiaal en bewerking te oordeelen van later maaksel. Hoewel hanglampen de meerderheid uitmaken, zijn er ook staande lampen, benevens exemplaren, die bestemd waren om op een stok of staf geplaatst te worden, in hoofdzaak zeker wel ten einde bij processies te worden rondgedragen. Ook bij die laatste soort zijn er van eigenaardige samenstelling; wij noemen er een van den Kawi afkomstig, waarbij zich boven vier naar buiten gekeerde nāga-koppen een stōēpa verheft; om dien stōēpa zijn een paar goden en eenige kleinere mensch- en dierfiguren voorgesteld, o.a. een wild zwijn en een op een kraai gelijkende vogel. Dat is dus ook een eenigszins bewogen tafereel, een bepaalde geschiedenis, die in verband met het doel der lamp aan een Boeddhistische legende ontleend schijnt.

Een ander artikel, dat zich goed voor versiering liet benutten, zijn de spiegels, ronde, gepolijste of geëmailleerde schijven, ietwat bol aan den spiegelkant, en een weinig concaaf, soms met een verhevenheid in het midden, aan de keerzijde, aan welke schijven het handvat was vastgesoldeerd. Juist het handvat heeft men gaarne geornamenteerd; de spiegels zelf hebben gewoonlijk slechts concentrische cirkels aan de keerzijde, een enkele maal bloem- en bladkrullen, en hoogst zeldzaam (een exemplaar in het Museum te Leiden) verdere versiering, in casu van een viertal leeuwen en daaromheen bloemen en bladeren. Soms is ter verfraaiing een bekleeding met goudblad aangebracht. De handvatsels zijn doorgaans plat met aan de benedenzijde een T-vormige verbreeding; zij dragen dan dikwijls gefigureerde letters, die nog niet met zekerheid ontcijferd zijn, ook wel menschenfiguren, of decoratief ornament. Daarenvens zijn de handvatsels somtijds van anderen vorm, en bestaan dan bijvoorbeeld uit een enkele, vrijstaande menschengedaante, of ze zijn vierkant met à jour bewerkte zijden, terwijl men ook wel een heel groepje beeldwerk vindt, bijvoorbeeld aan den éénen kant twee staande menschen en één hurkende, en aan den anderen kant een leeuw op een olifant en een vogel; ook godenfiguren zijn niet ongewoon, evenmin als Boeddha's, monsters, dieren, vrouwen en

mannen, kortom er is allerlei afwisseling. De eigenaardige handvat-vorm, waaraan de artist gebonden was, heeft hier en daar tot ietwat bizarre resultaten geleid; men bewondert doorgaans eerder het ingenieuze dan het schoone in deze ornamentiek.

Volledigheidshalve wijzen wij ook nog op de metalen doozen, die vaak fraai à jour zijn bewerkt en ook wel bloem-motieven, arabesken, of diergestalten vertoonen, en op de schalen, bekers en kommetjes, vooral van edel metaal, die op zichzelf niet van zoo bijster groot belang zijn, al treft men er dan ook wel met aardige randjes en banden of bloemwerk aan, maar vooral de aandacht verdienen, om de groote vlucht, die de bewerking van dit soort vaatwerk later op Bali genomen heeft, waar men ze van overvloedig drijfwerk, dikwijls in combinatie met ingelegde kostbare steenen, heeft voorzien.

Ook een andere kunstuiting, waarin de latere Balineezen het bijzonder ver gebracht hebben, de versiering van krisheften, vindt men in het oude Java nog nauwelijks. Krissen zijn op Midden-Java in het geheel niet bekend geweest en eerst in den loop der Oost-Javaansche periode in gebruik gekomen, en deze oudste zoogenaamde Madjapahit-krissen bestaan uit een min of meer fraai gedamaseerd lemmet, recht of golvend, waaraan als greep een in enkele lijnen aangegeven, soms ietwat gedrochtelijke menschenfiguur vastzit. Bij een enkel stuk zijn op het lemmet een soort wajang-poppen gezet; met Hindoe-kunst hebben deze krissen al heel weinig uit te staan, al kan men in de strakke lijnvoering het zuiver Indonesische element waardeeren. Een uitzondering is echter wel de merkwaardige kris, die zich eertijds in de verzameling-Knaud te Batavia bevond en waarvan de tegenwoordige plaats niet bekend is. Het stalen lemmet is grootendeels met bladkoper bekleed; op een onbedekt stuk zijn de cijfers 1264 gegrift, zoodat het stuk klaarblijkelijk gedateerd is, en in 1342 onder het Regentschap is vervaardigd. In het koper zijn een aantal figuren geslagen, en wel vindt men aan de zijde van het jaartal nabij het gevest een hertenkop en een slangenkop en daartusschen een vorst met twee dienaaren; verder in de richting van de punt een kruipende slang en ver-

volgens een aantal Rāmāyaṇa-tafereelen, waaronder te herkennen zijn Hanoemān tegenover Sītā, een vorst met een ondergeschikte in gesprek, waarschijnlijk Rāwana met zijn patih, en eenige lieden, die Hanoemān uit een boom trachten te schieten. De keerzijde geeft bij het gevest aan de ééne zijde een slang, aan de andere een gevleugelde schelp, daar tusschen een staanden Gaṇeṣa; verder naar de punt een gevecht, en wel Hanoemān, aan den apenstaart kenbaar, staande op zijn verslagen vijanden tegenover een aanruk-kende legermacht van een ruiter, een olifant, een strijdswagen met boogschutters en voetvolk met een vaandel, klaarblijkelijk dus de vier corpsen, die een Indisch leger behoort te bevatten. Zou wat wij voor den apenstaart houden iets anders zijn, dan kan misschien Rāma's aanval op Langkā bedoeld zijn. De door den staanden held verdedigde plek wordt nader aangeduid door twee afgeschoten ruimten met een ronde zuil op een voetstuk, waarschijnlijk lin-ga's. De compositie van dit gecomprimeerde Rāmāyaṇa en de wij-ze, waarop de personen zijn behandeld, herinnert dadelijk aan het tweede terras van Panataran; daargelaten dat de koperslager in veel ongunstiger positie was dan de beeldhouwer en heeft moeten transigeeren om zijn beperkte ruimte, zijn de principes dezelfde. De kris en de hoofdtempel van Panataran zijn ongeveer uit den-zelfden tijd en in zooverre is deze bevinding volkomen natuurlijk; denken wij echter aan de gelijktijdige zodiakbekers met hun zoo veel meer met het wajang-type overeenkomende figuren, dan zijn wij nog te dankbaarder voor het jaartal op de kris, hetwelk ons leert, dat al was in de veertiende eeuw een deel der metaalkunst reeds verder op weg naar de wajang, dan de sculptuur zou doen vermoeden, men verkeerd zou doen te generaliseeren en alle metaal-kunst over één kam te scheren; de bewerkte van de kris stond artis-tiek op juist hetzelfde standpunt als zijn tijdgenoot de beeldhouwer. Zooals wij aan diezelfde Tjaṇḍi Panataran op het eerste terras een andere opvatting vinden dan aan het tweede, bestonden ook in de metaalkunst verschillende stroomingen tegelijk.

Van wapens noemen wij nog als kunstvoortbrengselen de koedī's, met hun grillig lemmet in den vorm van een menschenhoofd in

plaatste, lansvormige punten. Voorts een kleine dertig bidschellen, meerendeels met wadjra-ornament, doch ook met stier, drietand, tjakra, vlammotieven, leeuwtje; ruim twintig dierklokken, een paar tongtongs en twee hangklokken, waarvan een met stier en een met gevleugelde schelp. Twee lampen, onderscheidenlijk met een mannen- en een vrouwenfiguur, nog een lampje, dat op een steel geplaatst moest worden, een paar potjes (één met ketting), een wierookbrander, een schaaltje, een viertal watervazen en nog twee slangen-tuiten, welke waarschijnlijk bij soortgelijke vazen hebben behoord. Ten slotte twee Garoeda's, twee slangen en een leeuwtje, die alle klaarblijkelijk aan andere voorwerpen bevestigd zijn geweest, en een aantal geschonden fragmenten. Een hoogst belangrijk geheel dus, ook al is de kunstwaarde niet bijster groot.

In de archaeologie der volken van Europa zal men altijd terecht een zeer voorname plaats ingeruimd vinden voor hun aardewerk; belangrijke gegevens van kunsthistorischen aard zijn er schier overal aan te ontleenen, nog afgescheiden van de eigenlijke kunstwaarde. Op Java is het geheel anders en wij zullen dan ook slechts enkele regels aan het aardewerk hebben te wijden. Niet alleen treft men zelden mooie stukken aan, maar het grootste bezwaar is wel, dat men eigenlijk geen enkel stuk met zekerheid als Hindoe-Javaansch kan aanmerken. Een groot deel ervan komt ook in andere streken van den Archipel voor, waar van Hindoe-beschaving geen sprake is geweest; gedeeltelijk moge dit toe te schrijven zijn aan het standhouden van oude Polynesische vormen, de voornaamste reden is, dat het vaatwerk bij groote hoeveelheden geïmporteerd waar is, en wel uit China. Dat blijkt uit de Chineesche berichten zoowel als uit vele der stukken zelve. Theoretisch mag men aannemen, dat ook op Java zelf wel vaatwerk vervaardigd zal zijn; practisch is de toestand zóó, dat zelden uitgemaakt kan worden, wat wel en wat niet van vreemden oorsprong is. Misschien zal het op den duur wel mogelijk worden eenige schifting te maken; voor het oogenblik heeft men aan het op Java gevonden aardewerk voor de Hindoe-Javaansche kunst-geschiedenis nog niets.

Na hetgeen wij in het Voorbericht bij den eersten druk schreven over het zeer voorloopige karakter, dat dit boek in onze oogen draagt, zal men aan het einde van ons overzicht zeker geen samenvattende conclusies in zake het wezen en de waarde der Hindoe-Javaansche kunst verwachten. Daarvoor is de tijd nog niet gekomen. Dat neemt echter niet weg, dat ook uit een voorloopige beschouwing van het in eersten aanleg geordende feiten-materiaal zich een tweetal punten naar voren drongen, die het zijn nut kan hebben thans nog eens afzonderlijk te formuleeren, vooral omdat onze opvatting daarvan éenigermate afwijkt van hetgeen wel door anderen is geopperd of stilzwijgend aangenomen.

Het eerste punt zouden wij willen noemen: *de eenheid der Hindoe-Javaansche kunst*. Haar ontstaan ligt in het duister, maar wanneer zij voor het eerst zich aan ons voordoet, vormt zij reeds een afgerond geheel, het is geen onzeker mengelmoes van tegenstrijdige elementen meer, dat ons tegentreedt, doch een harmonisch samenstel, in hoofdzaak onmiskenbaar van Hindoe-oorsprong, maar dan toch in zulk een mate in inheemsche bestanddeelen gedrenkt, dat men noch in Voor- noch in Achter-Indië iets identieks vermag aan te wijzen; het is, kant en klaar, de Hindoe-Javaansche kunst, niets meer en niets minder. Van die kunst nu volgden wij verder in haar uitingen ontwikkeling en verloop en het bleef, in een geschiedenis van meer dan zeven eeuwen, altijd diezelfde kunst met haar eigenaardig, haar typisch karakter. Mogelijk en zelfs waarschijnlijk is het, dat de invloed van het buitenland zijn sporen zal hebben achtergelaten ook in latere tijdperken dan dat van haar aanvang, maar die invloed is nimmer zoo sterk geweest, dat hij het karakter der kunst in eenig essentieel onderdeel heeft kunnen wijzigen. Als een ononderbroken geheel loopt zij door, van den Diëng en Kalasan tot Matjanpoetih. Practisch is het van groot gemak een Midden-Javaansche van een Oost-Javaansche kunst te onderscheiden, want die beide, zooals wij ze thans kennen, hebben ontegenzeggelijk ieder haar eigen duidelijke kenmerken. Doch deze omstandigheid moet vooral toegeschreven worden aan het feit, dat er een lacune van eenige eeuwen ligt tusschen de laatste Midden-Javaan-

sche bouwwerken en het tijdstip, dat wij op Oost-Java weder met een geregelde reeks monumenten te doen krijgen. De reeds geheel op Oost-Javaansche eigenaardigheden wijzende, laatste gebouwen van Midden-Java en de speciaal Midden-Javaansche kenmerken van de enkele gespaard gebleven heiligdommen der vroegste periode van Oost-Java waarborgen echter, dat de doorlopende lijn in geen enkel opzicht onderbroken is geweest, en dat het verschil tusschen wat wij Midden-Javaansche en Oost-Javaansche kunst noemen, niet anders is dan het natuurlijk onderscheid, dat in de gegeven omstandigheden een tijdsverloop van zooveel eeuwen teweeg moest brengen; het is de geleidelijke ontwikkeling van de aan Hindoe-traditie ontsproten kunst in Indonesische richting, de langzame Javaniseering, die ook in de cultuur in het algemeen valt op te merken ¹⁾). Hoeveer daardoor de eindpunten ook uit elkander mogen liggen, de Hindoe-Javaansche kunst blijft één en ondeelbaar, en zelfs kan men zeggen, dat de hedendaagsche tempel-kunstenaar op Bali niet anders doet dan het werk der bouwmeesters van den Diëng voortzetten.

Het tweede punt betreft *de vrijheid dezer kunst*. Het denkbeeld eener geleidelijke ontwikkeling moet men niet zóó verstaan, als zou langs vaste en regelmatige banen het een op het ander gevolgd zijn en men volgens logische redeneering telkens ouderwetsch geworden vormen en opvattingen hebben losgelaten om ze door nieuwerwetsche te vervangen. De feiten geven geheel iets anders te zien. Als dienaar eener waarlijk levende kunst heeft de kunstenaar telkens de emotie, die hem had gegrepen, trachten om te zetten in werkelijkheid op de wijze, die daartoe het best geëigend was, gebruik makend van oude tradities, daaraan toevoegend wat hem op het oogenblik werd ingegeven, hier eens zijn heil zoekend in de beproefde methodes zijner voorgangers, daar weer alles omzettend tot iets nieuws. Zoo ziet men, zoodra onze gegevens voor een bepaalde periode voldoende in aantal zijn, verschillende richtingen,

¹⁾ Men zie hierover ook het juist verschenen artikel van W. F. Stutterheim, Oudjavaansche kunst, Bijdr. Kon. Inst. 79 (1923) p. 323—346; voorts verwijzen wij naar het in Deel I, p. 44, noot 1, geciteerde werkje.

verschillende opvattingen, naast elkander voortleven en op elkander inwerken in een steeds rijker makende en rijker wordende afwisseling. Wat Tjandi Panataran in het klein vertoont met haar uiteenlopende kunstopvattingen op één terrein, ja aan één heilighdom, geeft de Hindoe-Javaansche kunst als geheel in het groot. Natuurlijk sluit dat niet uit, dat er, als men op grooten afstand en over haar geheele geschiedenis deze kunst beschouwt, een zekere ontwikkeling en verandering te constateeren valt en het oude op den duur definitief plaats maakt voor het nieuwe; in iedere gegeven periode echter is er een gezond leven van allerlei opvattingen en richtingen naast elkander. Naar buiten moge de Hindoe-Javaansche kunst zich door vaste kenmerken van elke andere Hindoe-kunst onderscheiden, binnen die principieele grenzen was er een onbepaalde vrijheid voor iederen kunstenaar.

Litteratuur.

Voor de bronzen in het algemeen zie men de op pag. 26 en 39 van Deel I geciteerde Catalogi van Groeneveldt en Juynboll, welke laatste van talrijke illustraties en litteratuuropgaven is voorzien. Uit eerstgenoemd werk zijn afzonderlijk besproken n°. 509, 970, 1481, 1494, 1529, 1537, 1606a en 1854; benevens uit Not. Bat. Gen. 1892 p. CLXIX n°. 1073a, Not. 1893 p. XCVI n°. 1103a, Not. 1896 p. CIV n°. 958b.

Afzonderlijke beschrijvingen zijn verder: Millies over tempelmunten, in *Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel indien* (1871); Groeneveldt over tempelinventaris, in Not. 1888 p. 106—110; Brandes over Gemoeroeh, *Tijdschr. Bat. Gen.* 47 (1904) p. 552—577; Hazeu over koedi's, *ibid.* p. 398—413; Hayagrîwa, *Bijdr. Kon. Inst.* 67 (1913) p. 383—392; vondst van Tjandirêdja, *Rapp. Oudh. Dienst* 1913 p. 59—72 met pl. 12—23 en Lulius Van Goor in Not. Bat. Gen. 1919 p. 81—87; Coll.-Loudon, *Ned. Indië, Oud en Nieuw*, 3 (1918—19) p. 383—395; Bosch over een rākshasa en lamp, *Oudh. Versl.* 1920, 2, p. 57—60, en een gouden sierplaat, *ibid.* 1922, 1, p. 8; zodiakbekers, *Enc. v. Ned. Indië* IV s. v.; terwijl nog afbeeldingen gepubliceerd zijn bij Meyer, *Alterthümer aus dem ostindischen Archipel* (1884), Pleyte, *Indonesian Art* (1901), *Ethnographica* in het Museum v. h. Bat. Gen. v. K. en W. (1910), *Rapp. Oudh. Comm.* 1912, en With, *Java* (1920).

REGISTER
OP DE BEIDE DEELEN

A.

- Aalst (van), 167, 205, 329, 409, 439.
 Abang, 250—252.
 Abhaya, II 184.
 Abhayamoekha, II 184.
 Abhidharma, 370, 371.
 Abiyasa, 187.
 Achter-Indië, 39, 41, 44, 45, 58, 80,
 106, 128, 129, 133, 135, 141, 426,
 II 92, 233, 317, 423, 439, 460.
 Adam, II 433.
 Adams, 6.
 Adi-Boeddha, 105, 391.
 Adityawarman, 78, II 133—135, 427.
 Adjantā, 132, 139, 427, II 84, 435.
 Adji Saka, 54, 133, II 227.
 Adjoeng, 124.
 Adoeman, II 389.
 Afghaansch, 128.
 Agastya, 55, 59, 92, 130, 143, 144, II
 24, 26, 66, 91.
 Agha, 479.
 Agni, 100, II 38, 267.
 Airāwata, 115, 303.
 Airlangga, 46, 63—68, 79, II 3, 37,
 38, 43—46, 48, 55, 60, 158, 330,
 395, 419.
 Ajah, 434.
 Akāçagarbha, 114, II 327. Zie ook
 Khagarbha.
 Aksha, II 258.
 Akshobhya, 105, 109, 115, 116, 119,
 261, 389, 393, II 13, 90, 126, 127,
 130, 133, 140, 174, 351.
 Amarāwatī, 128, 137, 138, II 84.
 Ambar, II 352, 353.
 Ambarawa, 223, 228, 409.
 Amběng, 218.
 Amitābha, 105, 109, 112—116, 261,
 270, 308, 318, 319, 389, II 10, 13—
 15, 22, 23, 126, 127, 130.
 Amōērwabhōēmi, 70.
 Amoghapāça, 114, 116, 119, II 122,
 123, 125—127, 130—133, 427, 440.
 Amoghasiddha, 105, 109, 115, 261,
 282, 389, II 13, 126, 127.
 Ampēl, 412.
 Anantawikrama, 63.
 Anderson, II 433.
 Āñdjasmarā, II 351, 398.
 Āñdjing, 417.
 Andoengbiroe, II 223.
 André de la Porte, 33, 205, II 248,
 283.
 Anggēhan, 283.
 Angling Darma, II 155, 338.
 Angrok, 70.
 Annam, 128.
 Anōēshanātha, 71, 74, II 55.
 Arabieren, Arabisch, 47, 131, II 189.
 Arddhanārī, 95, 99, II 149, 167, 222,
 351.
 Ardipoera, II 356.
 Ardja Blambangan, II 412.
 Ardjoena (berg), II 350—354, 358,
 361.
 Ardjoena (held), II 118—120, 213,
 214, 225—227, 318, 319, 353, 379,
 380, 448.

- Ardjoena (Tj.), 173, 174, 177, 189—192, 198—200, 425.
 Ardjoenawidjaya, 80.
 Ardjoenawiwāha, 66, II 119, 120, 122, 213—215, 225, 226, 318, 319.
 Argakoesoema, 220, 221.
 Argapoera (Midden-Java), 59, 207, 208, 210.
 Argapoera (Oost-Java), II 358—362, 385, 387.
 Aria Blitar, II 316.
 Arishṭha, 479.
 Artja Domas, II 394.
 Arya Çōēra, zie Çōēra.
 Asangga, 382, 396.
 Asēm, 327.
 Asṭadikpālaka, 466.
 Asita, 373.
 Asoe (Geḍong-Sanga), 238, 239.
 Asoe (Kēdoe), 147, 417—425, II 7.
 Asoe (Sewoe), 275, 277.
 Assyriē, 17.
 Astana, II 431.
 Aswatama, 173, 198.
 Aṭawika, 315.
 Atjeh, 112.
 Aurangabad, 131, 132, 140.
 Awadānaçataka, 378.
 Awalokiteçwara, 105, 112—114, 255, 270, 271, 300, 308, 309, 318, 319, 379, 383, 385, 393, 413, II 10, 15, 440.
 Awitji, 370.
 Ayodhya, 462.
- B.
- Babat, II 424.
 Baḍahoeloe, II 419.
 Badēran, II 361.
 Badjang-ratoe, II 180, 181, 190—193, 205, 302, 428.
 Badjradjināparamitāpoera, II 196.
 Badoej, II 393.
 Bagēlen, 432—434.
 Bagoesan, 218.
 Bagong, 177, 178.
 Bahal, II 423.
 Bāhoebadjra Pratipakshakshaya, 61.
 Bajalali, 411, 412.
 Bajalangoe, II 206—208.
 Bajēm, II 327.
 Baker, 6, 7, 168, 242, 445, II 5, 17.
 Balāha, 383.
 Balak, 408.
 Balambangan, 84, II 407, 412.
 Balangdoekoen, II 399.
 Balapoelang, 435.
 Balarāma, 479.
 Bale Kambang, 173, 187.
 Bali (demon), 97.
 Bali (eiland), 17, 47, 50, 64, 70, 73, 78, 84, 85, 143, 199, 451, 452, II 3, 39, 52, 59, 153, 154, 157, 182, 223, 250, 270, 271, 273, 275, 276, 278, 283, 372, 387, 408, 417—421, 428—430, 450—452, 456, 458, 461.
 Balitoeng, 61, II 366.
 Balocran, II 408.
 Bandajoeda, II 411.
 Bañdjarardja, 414.
 Bañdjarnēgara, 202.
 Bandoeng (Preanger), II 391.
 Bandoeng (Sēmarang), 410.
 Banjoebiroe, II 129, 355.
 Banjoekoening, 224.
 Banjoemas, 433—435.
 Banjoemoedal, 435.
 Banjoeniba, 252.
 Banjoepoetih, II 414.
 Bang, II 408.
 Bangil, II 27, 39, 149.
 Bangka, 54.

- Bangkal, II 287—293, 298, 346, 415.
 Bangli, II 420.
 Bangsal, II 180, 181.
 Bangsri, II 292.
 Banon, 327, 328.
 Bantam, II 393, 394, 428.
 Bantarkawoeng, 435.
 Bara, II 53, 54, 93, 128, 129, 269.
 Bara (Koeta), II 411.
 Baraboedoer, 2, 6, 9, 11—15, 22—26,
 29, 31, 34, 38, 39, 56, 58, 103, 106,
 107, 109, 115, 132, 136, 139, 146,
 157, 163, 168, 261, 295, 296, 298,
 302, 317, 321—323, 327, 328, 330
 —400, 403, 453, 461, 462, 488, II
 10, 13, 20, 116, 245, 251, 332, 396,
 423, 434, 435, 449.
 Baroemoen, II 423.
 Basoeki, II 115.
 Bata, II 412.
 Bataks, 141, II 424.
 Batanghari, 73, 112, II 131, 132, 425,
 427.
 Batavia, 4, 6, 7, 11, 12, 16, 19, 24, 26,
 41, 129, 202, 208, 216, 221, 223,
 327, 328, 434, 477, 482, 486, II 10,
 13, 38, 69, 83, 90—92, 96, 126, 165,
 167, 187, 233, 302, 313, 325, 330,
 355, 362, 363, 368, 370, 380, 391,
 393, 394, 405, 410, 412, 416, 424,
 435, 440, 445, 447, 448, 453, 456.
 Batjëm, II 340—342.
 Batoe, II 306, 307, 309.
 Batoe Dombo, II 353.
 Batoe-gaņa, 403.
 Batoe Goedik, 252, 253, 264.
 Batoelañtjang, II 408.
 Batoe-lawang, 431.
 Batoer, 178, 202.
 Batoer Koetoegan, II 355.
 Batoe-roema (grot), 432.
 Batoe-roema (Tj.), 403.
 Batoe-rong, 427—429.
 Batoe-toelis, II 395.
 Bawang, 201.
 Bawean, 112.
 Beal, 136.
 Bédali, 166.
 Bedji (Malang), II 306.
 Bedji (Sēmarang), 222.
 Bedji (Solo), II 24.
 Bēkēl, II 35, 398, 399.
 Bēlahan, 63, 66, II 39—44, 52, 60,
 301, 398.
 Bēloh, II 180, 190.
 Benares, 110, 318, 375.
 Bēndah, 264.
 Bērbēk, II 27, 287, 345.
 Berlijn, II 133.
 Beser, 427.
 Bēsoeki, 78, 123, II 223, 361, 362,
 407, 409.
 Bētra, II 44.
 Bhadrālōka, II 24.
 Bhairawa, 91, 93, 96, II 87, 93, 130.
 Bhairawī, 94.
 Bharāḍa, II 419.
 Bhāratayoeddhā, 69, 174, 176.
 Bharhoet, 137.
 Bhayālangō, II 206.
 Bhrēkoetī, 124, 125, 131.
 Bienfait, II 432.
 Bīk, 8—10, II 69, 86, 94, 413.
 Bīma (landstreek), II 427.
 Bīma (Tj.) 136, 170, 173, 181—187,
 229, 313.
 Biroe, II 351, 352, 398.
 Biting, II 35.
 Blaboeran, 416.
 Blater, II 411.
 Blitar, 21, 32, 33, II 34, 51, 53, 93,
 135, 152, 160, 203, 236, 246, 248,

- 250, 292, 298, 316, 340, 343, 345.
 Bloran, II 209.
 Bodh-Gayā, 136, 391.
 Bodhimaṇḍa, 375.
 Bodhisattwa, 103—105, 108, 110—
 115, 131, 208, 251, 253, 255, 260,
 267—269, 271, 273, 282, 284, 300,
 307—310, 317—319, 322, 324, 347,
 372—377, 379—386, 388, 390, 395,
 396, 413, 466, II 7—12, 14, 15, 22,
 23, 122, 123, 126, 134, 135, 327,
 332.
 Bodja, 221.
 Boebat, 79, II 395.
 Boeboekshah, II 216, 276—279.
 Boebrah (Sewoe), 275—277, 287,
 468, II 20.
 Boebrah (Singha), 253.
 Boeckholtz (van), 5, 241.
 Boedang, II 312.
 Boeddha, 22, 29, 31, 67, 74, 98, 102—
 112, 114, 115, 118, 119, 121, 136,
 208, 219, 246, 252, 253, 255, 261,
 270, 271, 273, 275, 276, 282, 284,
 290, 291, 302, 304, 308, 316—318,
 321—324, 328, 331, 336, 340, 353,
 357, 363, 365, 371—376, 378, 380
 —393, 396, 412, II 8, 14, 22, 24,
 126, 127, 131, 138, 174, 317, 321,
 327, 330, 332, 396, 425, 445, 455,
 458.
 Boeddhisme, Boeddhistisch, 26, 31,
 37, 47, 48, 52, 55, 56, 58, 68, 72, 77,
 87—89, 98, 101—118, 128, 130,
 131—133, 136, 139, 140, 144, 146,
 172, 202, 207, 208, 210, 214, 218,
 219, 243, 251, 253, 255, 256, 262,
 268—271, 274, 290, 295, 309, 317,
 323, 324, 330, 341, 350, 365, 371,
 376, 382—388, 391, 394—397, 412,
 416, 417, 426, 427, 440, 466, II 4,
 9, 13, 18, 32, 65—67, 88, 95, 116,
 122, 123, 126, 130, 131, 133, 139,
 140, 142, 177—179, 196, 203, 206,
 216, 233, 236, 237, 317—319, 330,
 354, 394, 407, 410, 419, 437, 438,
 441, 445, 452, 455.
 Boedëk, II 52.
 Boeðoer, 331.
 Boekit Toenggoel, II 392.
 Boemi-ajoe, 435, 438.
 Boemidjawa, 435, 438.
 Boerangrang, II 392.
 Boerëng, II 68, 306.
 Boeta, II 320.
 Boetak (Midden-Java), 222.
 Boetak (Kawi), II 349.
 Boetak (Wêlirang), 46, II 350, 351, 398.
 Boetjitan-tani, II 305.
 Bogëm (Kēdiri), II 313.
 Bogëm (Prambanan), 269.
 Bongkal, II 291.
 Bongkol, 216.
 Borneo, 45, 73, II 421, 422.
 Bosch (C.), II 223.
 Bosch (F.), 42, 55, 130, 141, 205, 340,
 386, 400, II 34, 37, 91, 94, 127, 136,
 160, 172, 208, 309, 422, 462.
 Botjok, II 325, 326, 328.
 Braam (van), 10, 224.
 Bradjanalan, 345.
 Brahmā (berg), II 355.
 Brahmā (god), 99—101, 115, 194,
 202, 234, 236, 316, 328, 451, 452,
 455, 456, 460, 461, 477—481, 483,
 485, 487, II 32, 35, 90, 120, 267,
 281, 305, 394, 415.
 Brahmanisme, 52, 87—89, 101, 115,
 140, 452, II 316.
 Brahoe, II 181, 183—185.
 Brandes, 24, 27, 33—39, 41, 44, 46,
 47, 49, 55, 130, 131, 156, 161, 162,

- 170, 205, 208, 210, 214, 215, 223, 240, 242, 246, 262, 270, 271, 273, 276, 290, 294, 297, 301, 309, 329, 341—343, 346, 387, 400, 414, 417, 418, 439, 442, 447, 489, 490, II 17, 27—29, 33, 39, 47, 57, 59, 67, 69, 70, 75, 77, 79, 82—85, 94, 96, 100, 101, 105, 108, 111, 112, 119, 125, 127, 129, 136, 141, 142, 146, 167, 172, 196, 197, 199, 208, 213, 215, 223, 225, 228, 230, 244, 249, 256, 257, 259, 260, 276, 279, 283, 301, 354, 355, 364, 367, 371, 412, 416, 424, 425, 430, 432, 433, 437, 462.
- Brangkal, II 181.
- Brantas, 62, 64, 66, 75, II 93, 160, 174, 175, 287, 340.
- Br̥hat-Saṃhitā, 130.
- Brito (de), 83.
- Broekveldt, II 399, 401, 432.
- Broemboeng, II 321, 322.
- Brumund, 14—18, 20, 22, 23, 42, 169, 176, 178, 205, 222, 224, 236, 239, 242, 250, 251, 253, 275, 277, 294, 337, 399, 445, 469, 489, II 5, 12, 16, 24, 36, 37, 46, 47, 57, 66, 69, 89, 94, 96, 136, 141, 145, 159, 172, 208, 241, 243, 244, 307, 308, 319, 324—326, 351, 364, 396, 397.
- Buddingh, 169, 176, 205, 296, 329, 403, 439.
- Buitenzorg, 3, 52, 53, 79, II 394, 395.
- Burgess, 39, 132, 137, 138.
- Burma, 128, 136, 137.
- Byzantijnsch, II 363.
- C.
- Calcutta, 46, 64.
- Capellen (van der), 224.
- Callenfels (van Stein), 70, 225, 240, 448, 461, 479, 490, II 45, 67, 96, 113, 116, 117, 119, 136, 172, 206, 208, 214, 216, 218, 220, 223, 225, 226, 244, 250, 262, 276, 278, 283, 284, 292, 306, 315, 318, 380, 433.
- Cambodja, 106, 128, 132, 133, 140.
- Celebes, II 421.
- Cephas, 27, 28, 339, 448, 480, 490.
- Ceylon, 106.
- Chenab, 129.
- China, Chineezen, enz., 46, 47, 51—55, 59, 60, 64, 66, 67, 70, 71, 73, 75, 76, 80, 81, 106, 134, 136, 168, 198, 204, 378, 386, 394—396, 444, II 50, 137, 176, 256, 258, 260, 269, 331, 363, 432, 451, 459.
- Choebilai, 73.
- Coedès, 54.
- Cohen Stuart, 17, 46, 334.
- Cohn, 40.
- Colijn, 40.
- Comorin, 128.
- Conjeveram, II 84.
- Cornelius, 5—7, 138, 168, 169, 174, 178, 191, 193, 196, 199, 201, 205, 242, 285, 294, 336, 392, 399, 445, II 5, 175.
- Cornets de Groot. Zie Groot (de).
- Coyet, 3.
- Crawfurd, 9, 23, 399, 489, II 246.
- Cremer, 30.
- Cunningham, 138.
- Ç.
- Çabarî, 463.
- Çailendra, 55, 56, 59, 172, 218, 244, 245, 257, 270, 293, 395, 440, 441.
- Çakoeni, II 118.
- Çakra, 101, 115, 303, 382.

- Çäkya, 103.
 Çäkyamoëni, 103, 105, 108—110, 383, 385, 387, 389, 391.
 Çesha, 97, 461.
 Çilapoëra, II 345.
 Çiwa, 3, 28, 39, 74, 88, 90—96, 98—100, 110, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 129, 130, 166, 167, 194, 202, 204, 210, 216, 223, 224, 231, 234, 236, 238, 246—248, 251, 253, 316, 327, 328, 379, 405, 406, 411—415, 438, 451—453, 463, 467, 472—480, 484—486, II 35, 38, 55, 60, 63, 65, 82, 95, 120, 138, 140—142, 165—167, 171, 213, 219, 222, 267, 268, 281, 287, 309, 321, 322, 349, 355, 363, 370, 378, 380, 392, 410.
 Çiwaboëddha, 74, II 138, 142.
 Çiwaboëddhālaya, 74, II 86, 87.
 Çiwaboëddhistisch, 119, II 86—88.
 Çiwaçāsana, 63.
 Çiwāgni, II 39.
 Çiwaïsme, Çiwaïtisch, 54, 58, 87—102, 104, 107, 110, 111, 118, 128, 130, 133, 139, 144, 146, 166, 172, 180, 200, 202, 207, 208, 210, 214, 216, 218—220, 239, 243, 248, 250—253, 255, 256, 271, 274, 295, 327, 328, 408—416, 426, 427, 432, 486, II 13, 24, 27, 40, 43, 67, 80, 87, 88, 122, 129, 130, 135, 139, 142, 157, 165, 166, 171, 177—180, 206, 216, 222, 233, 236, 237, 291, 297, 306, 318, 327, 330, 333, 357, 361, 386, 387, 390, 394, 407, 438, 452.
 Çiwa-plateau, 246.
 Çoëddhodana, 372.
 Çōëra, 340, 377.
 Çōërab(h)āṇa, II 209.
 Çōërpanakhā, 462.
 Çrāwastī, 340, 383—385.
 Çrī, 98, II 23, 42, 44, 60, 119, 281, 295, 297, 311, 316.
 Çrī-Djayāmreṭa, II 27, 287.
 Çrī-manggala, 198.
 Çrīwidjaya, 54, 55, 65, II 423.
 Çrēngga, II 246.
 Çyāmatārā, 105, 114, 115, 257, II 124—127, 131.
 D.
 Daçaratha, 461, 462.
 Daguerre, 12.
 Daba, 19, 70, 77, II 49, 50, 179.
 Daksha, 61, 441, 442.
 Damaloeng, II 389.
 Damsté, II 433.
 Dandang, II 350.
 Dapoer, 345.
 Dara, 434, 435, 438.
 Darawati, II 388.
 Dēdēs, II 88, 89.
 Dēlēs, 201.
 Deogarh, 138.
 Dērma (Goënoeng-Gangsir), II 29, 409.
 Dērma (poort), II 302—304.
 Dewadatta, 373.
 Dewī, 93—95, 98.
 Dhārma, 270, 271.
 Dharmadja, 69.
 Dharmapāla, 116, 117, II 129, 130, 132, 133, 427.
 Dharmarādja Ratha, 139.
 Dharmawangça, 63, 64, 68.
 Dharmmodaya, 61.
 Dhātwiçwarī, 115. Zie ook Wadjra-dhātwiçwarī.
 Dhaumya, II 118.
 Dhenoeke, 479.
 Dhyāni-Bodhisattwa, 105, 114.

- Dhyāni-Boeddha, 72, 104—106, 108
 —110, 112, 114, 115, 118, 261,
 266, 276, 282, 291, 322, 339, 340,
 388—390, 392, 395, 396, 399, II
 13, 14, 116, 126, 127, 130, 132,
 317.
 Diēng, 6, 13, 21, 22, 50, 56, 60, 128,
 137, 138, 139, 145, 167—207, 215
 —218, 220, 227—230, 232, 234,
 237, 246, 254, 312, 326, 327, 403,
 407, 421, 422, 424, 425, 432—435,
 438, 451, II 33, 92, 361, 390, 441,
 446, 451, 460, 461.
 Digdjayottoenggadewa, 69.
 Dignāga, 396.
 Dihyang, 60, 62, 168, 171, 204.
 Dinaja (Paseroehan), 54, 55, 144, II
 26, 66.
 Dinaja (Soerabaja), II 180.
 Dinongan, 269.
 Dipa-Negara, 409.
 Diwyāwadāna, 340, 376, 377, 394.
 Djaboeng, 21, 80, II 105, 149, 184,
 196—203, 207, 248, 274, 408.
 Djadi, II 302, 321.
 Djadjaghoe, II 95, 130, 135.
 Djadjawa, II 138, 141, 142.
 Djago, 36, 74, 78, 114, II 55—57, 59,
 62, 66, 67, 69, 71, 75, 77, 84—86,
 95—136, 143, 145, 146, 166, 170,
 188, 211, 213, 218, 224, 257, 258,
 261, 262, 264, 269, 279, 298, 300,
 332, 355, 416, 427, 440.
 Djajadiningrat, 83.
 Djaka-Dolok, 72, II 90, 174, 181.
 Djalatoenda, 64, 66, II 35—39, 41,
 301, 398, 399.
 Djarnagarhi, 136.
 Djambe, II 398.
 Djambean, 208.
 Djambhala, 101.
 Djambi, 54, 394, 395, II 425, 426.
 Djamoës, 218.
 Djanaka, 462.
 Djanggala, 68, 70, 71, II 48, 49, 67,
 158.
 Djapara, II 424.
 Djaroeman, II 351.
 Djātakamālā, 132, 340, 377, 378.
 Djaṭāyoes, 462.
 Djatikoewoeng, II 333.
 Djati-pasar, II 182.
 Djati-wetan, II 235.
 Djawi, 74, 119, II 138—150, 157, 167,
 178, 202, 208, 218, 228.
 Djawong, 245.
 Djayabhaya, 69.
 Djayabhōpati, 65, 66, II 46, 395.
 Djayakatwang, 74, 75.
 Djayāmṛeta, II 27, 287.
 Djayanagara, 76, 77, II 246, 407, 450.
 Djayawarsha, 69.
 Djaya Wishņoewarddhana, 72.
 Djyawishņoewarddhanī, 77.
 Djēboek, II 322, 323.
 Djēding, II 306.
 Djēdjawi, II 139.
 Djēdong, 80, II 26, 48, 49, 158, 159,
 238—243, 275, 287, 398.
 Djēmbēr, 124, II 362, 411.
 Djēnggala, 68, II 48, 158.
 Djētis, 413.
 Djimbe, II 93.
 Djina, II 95. Zie ook Dhyāni-Boed-
 dha.
 Djinālaya, II 133.
 Djinālayapoera, II 133.
 Djoboan, 253.
 Djoeñdjoeng, II 333.
 Djombang, II 168.
 Doekoeh, 409, 410.
 Doergā, 3, 4, 94, 143, 166, 202, 210.

231, 232, 234, 236, 238, 252, 406,
409, 412, 413, 415, 438, 443, 444,
472, 473, II 24, 27, 80—82, 92, 157,
219, 222, 308, 316, 329, 349, 360,
361, 380, 389, 392—394, 410.
Doeryodhana, II 118.
Doeshkrēti, II 117.
Dolok, 198.
Domasan, II 334, 339.
Domis, 10, 169, 176, 178, 205, 222,
224, 226, 232, 236, 239, II 28, 36,
39, 40, 44, 47, 69, 159, 241, 244,
352—354, 364.
Draupadi, II 118.
Drawidisch, 137—140, 160.
Drēstigoeroe, 113.
Dwaipāyana, II 118, 119.
Dwarawati I (Diēng), 173, 174, 187—
190.
Dwarawati II (Diēng), 187.
Dwarawati (Solo), II 24.
Dwarawati (Voor-Indië), II 263, 264.

E.

Eerde (van), 172, 452.
Egginglangh, II 49.
Egypte; 17.
Ekadanta, 96.
Ekadjaṭi, II 125.
Ela, 331, 408.
Ellora, 131, 132, 140.
Engelhard, 5, 9, 224, 241, 444, II 68,
80, 133.
Epp, II 413, 432.
Erp (van), 38, 39, 147, 160, 161, 170,
205, 211, 240, 242, 263, 293, 294,
297, 313, 324, 329, 340, 342—344,
346, 349, 350, 362, 364, 382, 400,
403, 407, 417, 418, 439, 446—448,
454, 472, 490, II 4, 9, 19, 47.

F.

Fa Hian, 52.
Fergusson, 7, 23, 24, 31, 39, 136—139,
II 96.
Flores, 123.
Fort Van der Capellen, II 427.
Foucher, 39, 137, 307, 329, 340, 383
—385, 391, 394, 400, II 16, 135, 438.
Friederich, 12, 17, 18, 170, 205, 216,
219—222, 224, 231, 236, 237, 240,
332, 392, 403, 409, 427, 428, 432,
439, II 5, 96, 136.
Fruin-Mees, 43, 86.

G.

Gading, II 33.
Gadja, 253.
Gadjamada, 76—79, II 86, 179,
235.
Gagang aking, II 216, 278, 279.
Galoeh, II 395.
Gambar, II 334—339.
Gambar-wetan, II 342—345.
Gaṇa, 95.
Gaṇapati, 95.
Ganawe(r)ti-wetan, 220.
Gandasoeli, 217.
Gaṇḍawyoēha, 378—381, 385—387,
396.
Gandhāra, 128, 136—138, II 16.
Gandoel, 217, 218.
Gandoelan, 218.
Gaṇeṣa, 3, 95, 96, 126, 166, 189, 202,
207, 209, 216, 218, 220—224, 231,
232, 236, 238, 246—248, 253,
327, 328, 405, 407, 408, 411, 412,
415, 438, 472, 473, II 27, 40, 50,
51, 53, 54, 56, 80—82, 87, 92, 93,
119, 128, 129, 157, 236, 237, 241,

- 269, 273, 297, 306, 308, 316, 327, 355, 363, 368, 381, 391—394, 408, 415, 452, 457.
- Ganges, 375.
- Gantër, 71.
- Gapi(t), II 182.
- Garamanik, 438.
- Garoeda, 36, 97, 99, 163, 203, 234, 284, 300—302, 327, 328, 359, 382, 409, 434, 451, 452, 461, 486, 487, II 18, 36, 37, 42, 43, 60, 119, 169, 217, 222, 225—227, 229, 267, 291, 297, 304, 306, 323, 332, 335, 344, 355, 356, 369, 371, 375, 379, 380, 404, 411, 415, 452, 454, 459.
- Garoedeya, II 225—227.
- Garoeng, 201.
- Gatak, 412.
- Gaṭotkatja, 173, 176, 178—181, 188, 190.
- Gauri, 116.
- Gautama, 103.
- Gayā, 374.
- Gēblak, 253.
- Gēdang, II 351.
- Gedangan, 63.
- Gēdarèn, II 24.
- Gēḍe, II 393.
- Gēḍog, II 316.
- Gēdong (Argapoera), 207.
- Gēdong (Madjapahit), II 183.
- Gēdong (Pasetran), II 241.
- Gedong Pitoe, 226.
- Gēdong-Sanga, 10, 210, 219, 224—240, 403, 406, 472, 474, II 33, 80, 92, 309, 321.
- Gēdong Tjina, 237.
- Gēḡer Haṇḍjoewang, II 394.
- Gēlang, II 49, 50.
- Gēlanggēlang, II 49.
- Gēmali, II 320.
- Gēmoeroeh, 36, 207, II 446.
- Gēmpoer, II 312.
- Gēṇḍing, II 408.
- Gēnēngan, II 203.
- Gēṇṭayoe, II 43.
- Gēṇṭong (Oengaran), 220.
- Gēṇṭong (Tj.), II 183.
- Geugten (van der), 5, 445.
- Ghaṇṭāpāni, 110.
- Ghaṭotkatjācraya, II 111.
- Ghats, 128, 131, 273.
- Gijombong, 408.
- Girindra, 93.
- Girindrawarddhana, 83, 84, II 243.
- Girnar, 128, 130, 141.
- Glaga, 431.
- Godawari, 141.
- Goedjarat, 128, 134.
- Goenadharma, 332.
- Goenatiga, II 395.
- Goenawarman, 52.
- Goenoeng-Gansir, 63, II 27—33, 61, 92, 409, 425.
- Goenoeng Kidoel, 413.
- Goenoengsari, II 70.
- Goens (van), II 181.
- Goepala, II 24.
- Goepta, 138.
- Goeroe, 92, 93, 166, 210, 224, 231, 232, 234, 236—238, 246, 328, 405, 411, 412, 414, 415, 438, 472, 473, 480, II 35, 43, 66, 80, 82, 87, 91, 157, 171, 205, 216, 222, 237, 278, 279, 306, 316, 327, 345, 353, 394.
- Goetji, II 358, 359.
- Goewatritis, 70, II 51.
- Gomatī, 129.
- Gong, 431.
- Gopā, 373.
- Grabag, 408.

Grēsik (Grissee), 16, II 428, 430.
 Grieksch, 14, 17, 145, 159.
 Grimbyangan, 252.
 Grobogan, II 25.
 Groeneveldt, 24, 26, 30, 39, 46, 82,
 133, 134, 168, 231, 339, 390, 391,
 490, II 47, 176, 363, 462.
 Grogol, II 416.
 Groneman, 28, 29, 31, 163, 247, 294,
 344, 399, 448, 461, 490.
 Groot (Cornets de), II 422.
 Groot (de), 107.

H.

Haan (B. de), 124, II 34, 36, 37, 47,
 237, 284, 292, 433.
 Haan (F. de), II 397.
 Haase, II 364.
 Hageman, 19, 20, II 28, 29, 33, 47,
 94, 230, 234, 244, 305, 324, 356,
 357, 362, 364, 409, 410, 413, 415,
 432.
 Halāhala-Lokeçwara, 114.
 Hamer (den), 29, 297, 329.
 Hamsa, 100, 203, 451, II 90, 267.
 Hanoemān, 463, II 256, 258, 356,
 457.
 Harihara, 36, 99, 119, II 129, 165—
 167, 171, 268, 306.
 Hārītī, 101, 117, 273, 315, 316.
 Hariwangṇa, 69.
 Hartmann, 11, 296, 336, 365, 392,
 403, 417.
 Havell, 40.
 Hayagrīwa, 116, II 124, 125, 130, 131,
 438.
 Hayam Woeroek, 1, 47, 77—81, II
 46, 49, 68, 95, 139, 159, 160, 173,
 185, 196, 206, 208, 209, 216, 221,
 223, 235, 238, 246, 247, 286, 306,

325, 334, 348, 390, 395, 406, 407,
 421.
 Hazet, II 397, 462.
 Hellenistisch, 161.
 Hémad, II 67.
 Hidjo, 247.
 Himālaya, 93.
 Hinayāna, 56, 104, 106, 387, 394,
 395.
 Hindoestan, 128.
 Hioeën Tshang, 136.
 Hiranyakaçipoe, 97, 482.
 Hodgson, 340, 379.
 Hoepermans, 18—20, 166, 170, 178,
 185, 205, 207, 208, 210, 217,
 219, 224, 239, 242, 277, 294, 329,
 392, 399, 403, 411—413, 417,
 427, 428, 432, 439, 445, 489, II 5,
 46, 49, 52, 94, 151, 152, 157, 160,
 163, 172, 203, 206, 208, 209, 236,
 237, 244, 248, 255, 266, 282, 283,
 310, 312, 313, 316, 317, 319, 324,
 331, 333, 334, 339, 340, 345, 347,
 350, 364, 366, 367, 371, 373, 375,
 379, 381—385, 389, 397.
 Hoëvell (van), 11, 12, II 36, 47, 176,
 184, 208.
 Holle, II 158, 238.
 Horsfield, 6, II 248, 253, 267, 281,
 283, 312, 316, 345.
 Hubenet, 124.
 Humboldt (von), 9, 340, 388, 399.
 Hyang Pōerwawīçesha, 82.
 Hyang Wēkas ing Soekha (de jonge-
 re), 81, II 286.
 Hyang Wēkas ing Soekha (de oude-
 re), 79, II 286.
 Hyang Wīçesha, 81.

I.

Iabadiou, 51.
 Içâna (god), 467.
 Içâna (koning), 63.
 Içânawikrama Dharmmottoenggade-
 wa, 62.
 Içwara, 90.
 Içwarakeçawa Smarottoengga, 61.
 Idjo, 28, 247—250.
 Ikan, II 412.
 Imhoff (van), 4, 241.
 Indo-Arisch, 137.
 Indo-China, 30.
 Indonesisch, enz. 40, 44, 58, 85, 92, 98,
 120, 121, 126, 142, II 93, 110, 259,
 269, 336, 361, 386, 405, 418, 443,
 456, 461.
 Indra, 101, 467, II 120, 148, 214, 226,
 267, 318, 319.
 Indradjit, II 258.
 Indrakila (Java), II 352—354.
 Indrakila (Voor-Indië), II 118, 119.
 Islam, 50, 83—85, 121, 131, II 67,
 175, 355, 386, 398, 406, 407, 418,
 422, 428, 429, 431.
 I-tsing, 394, 395.

J.

Japan, 106.
 Jochim, 294, 487, 490, II 47.
 Jogjakarta, 2, 21, 25, 27—29, 50,
 165, 241, 252, 255, 256, 264, 270,
 276, 324, 335, 401, 413, 414, 416,
 432, 433, 435, 442, 446, 482, II 10,
 17, 22.
 Johnson, 6, II 372.
 Jonge (de), II 49.
 Jouveau-Dubreuil, 138.
 Jukes, II 69, 94.
 Junghuhn, 11, 169, 187, 205, 208,

239, 404, II 223, 312, 330, 331,
 348, 349, 352, 356, 358—360, 364,
 366, 383, 397.
 Juynboll, 39, 122, II 462.

K.

Kabandha, 462.
 Kach, 130.
 Kaçiri, 68—71, 74—76, 175, II 3,
 48—54, 56, 57, 67, 94, 137, 139,
 151, 286, 334.
 Kagēnēngan, II 67.
 Kahoeripan, 66, 77, II 46, 49, 158.
 Kailāsa, 93.
 Kāla, 92, 93, 116, 118, 161 enz., 180,
 220, 221, II 268, 305, 393, 410.
 Verg. Mahākāla.
 Kalangan, II 333.
 Kalang-anjar, II 305.
 Kālāsa, 257.
 Kalasan, 21, 55, 56, 128, 139, 143,
 158, 171, 172, 244, 257—266, 269,
 270, 284, 285, 287, 290, 307, 311,
 315, 440, 444, 469, 474, II 6, 32,
 423, 437, 440, 460.
 Kālasōētra, 369.
 Kālāwidjaya, II 278, 279.
 Kālayawana, II 120, 121, 262, 263.
 Kalayoe, II 196.
 Kālī, 220, 221.
 Kalibēbēr, 201.
 Kalibēning, 257.
 Kaliklotok, 223.
 Kalilawang, 201.
 Kali Mas, 75.
 Kalimati, II 351.
 Kaling, 60, 134.
 Kalinga, 128, 134.
 Kali Sēndjaya, 410.
 Kalitaman (Oengaran), 222.

- Kalitaman (Salatiga), 410.
 Kali-tēpoes, 431.
 Kali-tjilik, II 203—206.
 Kāliya, 479.
 Kalki, 98, 291.
 Kalongan, II 16.
 Kāma, 100, II 119.
 Kambang-rawi, II 203.
 Kāmeçwara, 59, II 151.
 Kamer (van de), 38, 342.
 Kampar, II 422.
 Kampongan ilir, II 424.
 Kampongan oeloe, II 424.
 Kaṇḍangan, 247.
 Kaṇḍjēboer, 410.
 Kanggan, 327.
 Kāntji, II 84.
 Kaṇwa, 66.
 Kapilawastoe, 372.
 Kapoeas, II 422.
 Karang-anjar, II 408.
 Karang Bolong, 125.
 Karang-gēnēng, 416.
 Karangkates, II 50, 51.
 Karangpaṇḍan, II 373.
 Karang-rēdja, II 322.
 Karimoen, II 422.
 Karli, 139.
 Karma, 103, 370.
 Karo-Bataks, 141.
 Karsten, II 354.
 Kartasoera, 3, 241.
 Kārtikeya, 96, 200, II 87, 267, 363.
 Katoe, II 67.
 Kauçāmbhī, 129.
 Kaurawa, II 118, 120, 219.
 Kauwerī, 102, 117.
 Kawali, II 394, 395.
 Kawi (berg), 68, 70, II 50, 349, 350, 352, 354, 358, 369, 455.
 Kawi (taal en schrift), 17, 55—58, 64, 65, 126, 128, 130—133, 171, 187, 189, 246, 248, 250, 271, 282, 283, 327, 333, 334, 398, II 45, 91, 119, 135, 242, 371, 373, 391, 449.
 Kēbantēnan, II 394.
 Kēblak, 253.
 Kēboemen, 216.
 Kēbondalēm, II 16.
 Kēbontjaṇḍi, II 29.
 Kēḍaton (Kraṇḍjingan), II 411.
 Kēḍaton (Madjapahit), II 181, 188, 189.
 Kēḍaton (Tj.), 80, II 223—229, 350, 362.
 Kēḍawoeng, II 411.
 Kēḍēbong Oendang, II 424.
 Kēdiri, 16, 19, 21, 62, 68, 70, II 26, 27, 45, 50, 92, 159, 203, 209, 236, 237, 309, 312, 319, 323, 329, 330, 345, 444, 445.
 Kēdoe, 6, 11, 12, 16, 21, 53, 54, 207, 219, 225, 226, 234, 235, 295, 296, 323, 331, 339, 401, 402, 404, 407, 416, 422, 426, 433, 435, 442, II 7.
 Kēḍoeng Gong, II 312.
 Kēḍoenglo, 218.
 Kēḍoengwoelan, II 328.
 Kēlagēn, 64.
 Kēloerak, 270, 272.
 Kēmibangan, 415.
 Kēmbangçrī, II 292.
 Ken Angrok, 70.
 Kēndal (Tj.), 324.
 Kēndal (Sēmarang), 221.
 Kēndang, 201.
 Kendeng, 124.
 Kēpatihan, II 411.
 Kēraton, II 180.
 Kern, 17, 30, 37, 40, 47, 54, 63, 64, 113, 119, 129, 130, 205, 334, 399, II

- 46, 116, 136, 139, 142, 161, 167, 177.
 Kersjes, 29, 297, 329.
 Kĕrtan, 252.
 Kĕsawĕn, 431.
 Kĕsiman-tĕngah, II 298—301.
 Kĕta, II 407.
 Kĕtaron, 416.
 Khagarbha, 112, 114, 310. Zie ook Akāçagarbha.
 Khmer, II 233.
 Kidāl, 74, II 53—67, 75—77, 86, 192, 200, 205, 255, 287, 291, 295, 306, 404, 415.
 Kidoel (Kĕdiri), II 27.
 Kidoel (Solo), 411.
 Kinder, 428, 432, 439.
 Kinnara, 118, enz.
 Kinsbergen (van), 17, 20—23, 28, 169, 170, 174, 180, 188, 193, 338, II 152, 197, 248, 265, 281, 396.
 Kistna, 137.
 Klaten, 5, 242, II 23.
 Klera, 411.
 Klesĕman, 201.
 Kling, 134.
 Kloet, II 34, 292, 293, 314, 327, 342.
 Klotok, II 329.
 Knaap, II 424, 433.
 Knaud, II 456.
 Knebel, 33, 37, 38, 41, 205, 211, 219, 220, 225, 240, 242, 252, 294, 329, 413, 417, 428, 439, 490, II 28, 29, 36, 39, 47, 52, 94, 136, 141, 152, 159, 160, 167, 172, 176, 188, 196, 203, 208, 209, 223, 226, 230, 236, 244, 248, 250, 283, 287, 292, 298, 302, 303, 305, 307, 308, 310, 313, 314, 316, 324, 325, 329, 331, 339, 341, 345, 349, 352, 354, 356, 364, 366, 368, 373, 377, 379, 397, 411, 413, 415, 432.
 Koeçika, 104.
 Koeda, 438.
 Koedoes, 85, II 429—431.
 Koelon, 275.
 Koemāra, 96.
 Koembhakarna, II 256, 259.
 Koendina, II 263.
 Koeñdjara, 130, 198.
 Koeñdjaradarĭ, 130.
 Koeñdjarakarna, II 116, 117, 122.
 Koeñdjarakoeñdja, 54, 55, 129, 130, 139, 167.
 Koenti, II 219.
 Koerma, 97.
 Koesoemapoera, II 216.
 Koeta-ardja, 402, 426, 428, 432, II 330.
 Koeta Bara, II 411.
 Koeta Blater, II 411.
 Koetagirang, II 244.
 Koeta Kĕdawoeng, II 411.
 Koeta Krañdjingan, II 411.
 Koetarādja, 70, 72, II 67, 94.
 Koeta Rĕnon, II 410, 411.
 Koetei, II 421.
 Koeti, 76, 77.
 Koewera, 101, 102, 185, 229, 234, 250, 273, 275, 315, 349, 350, 467, II 20, 150, 184.
 Kohlbrugge, II 358, 361, 364, 386.
 Kombeng, II 422.
 Kopenhagen, II 11.
 Kosala, II 393.
 Kosambi, 129.
 Kotes, II 152.
 Kradĕnan, II 412.
 Kraksaän, II 196, 203, 223.
 Krama Djaja Adinĕgara, 42, 83, II 176, 235.

- Krañdjingā, II 411—413, 415.
 Krapyak, 252.
 Krasak, 416.
 Krēṣṇa, 58, 177, 479, II 120—122, 226, 262—264, 415.
 Krēṣṇāyana, 58, 69, 80, II 89, 122, 250, 262—264, 279.
 Krētadjaya, 70, 71.
 Krētanagara, 72—77, II 85, 86, 89, 131, 132, 137—139, 167, 174, 322, 367, 421.
 Krētarādjasa, 46, 76, 80, II 137, 160, 161, 165—167, 174.
 Krētawidjaya, 82, 83.
 Krian, II 302, 304.
 Krikil, 411.
 Kriñtjing, 220.
 Kroekoep, II 408.
 Kroesen-park, II 90.
 Kroetjil, II 408.
 Kshitigarbha, 114, 310, II 10.

 L.
 Labberton (van Hinloopen), 445, II 227, 244.
 Lakshmana, 462, 463, II 258, 259.
 Lakshmī, 78, 482, II 42.
 Lalitawistara, 31, 340, 371, 375, 378, 394, 396.
 Lamadjang, 76, 406.
 Lamongan, II 428.
 Lampong, II 412.
 Lanang, 428, 429, 431.
 Lange (de), II 397.
 Langkā, 460, 462, 463, II 215, 256, 457.
 Lang-pi-ya, 60, 168.
 Lara-Djonggrang, 3, 4, 59, 101, 153—155, 157, 194, 210, 231, 243, 244, 270, 271, 276, 325, 406, 415, 418, 420, 422, 440—490, II 3, 7, 17, 20, 24, 30, 35, 80, 83, 258, 259, 336, 425.
 Larèn, 438.
 Lawang (Malang), II 306.
 Lawang (Soerakarta), 412.
 Lawang gintoeng, II 395.
 Lawoe, 6, 85, 413, II 372, 381, 386, 388, 389.
 Lawrence, 6.
 Lēbak, 165.
 Leemans, 12, 13, 15, 22, 23, 26, 205, 338, 344, 345, 399, II 319.
 Leiden, 7, 9—12, 24, 39, 222, 224, 411, II 68, 69, 80—83, 88, 90, 92, 133, 416, 417, 455, 458.
 Lēksa, II 50.
 Lēmatang Hilir, II 424, 425.
 Leydie Melville, 25, 33, 37, 38, 41, 170, II 193, 351, 399, 401, 402.
 Lima, II 180, 181.
 Limburg Brouwer (van), 122.
 Lingga (Çiwa), enz. 54, 93.
 Lingga (Tj.), 438.
 Linggapati, 72.
 Lobang, 201, 202.
 Loḍaya, II 50.
 Loeboek Sikaping, II 422.
 Loemadjang, II 357, 410.
 Loembini, 372.
 Loemboeng (G.), II 393.
 Loemboeng (Moentilan), 417, 423—425.
 Loemboeng (Prambanan), 244, 270—274, 279, 440, II 6.
 Loeroes, II 408.
 Lokanātha, 113.
 Lokeçwara, 112, 114, II 122, 131.
 Lombok, 47.
 Londen, 7, II 126.
 Lons, 3, 4, 241, 444, 445, 489.

Lor (Kēdiri), II 27, 287.

Lor (Sewoe), 275.

Loten, 4, 219, 224.

Lotjanā, 115, II 126, 127.

Loudon, II 453.

Lulus Van Goor, 329, 490, II 462.

Lwā-wēntar, II 292.

M.

Mackenzie, 6, 242, 294, 445, 489, II 5, 17, 23, 46.

Madioen, 21, 65, 68, 70, II 44, 45, 49, 309, 312, 389.

Madja-agoeng, II 180, 181.

Madjakēta, 42, II 42, 176, 180, 184, 185, 187, 195, 196, 298, 300, 352, 363, 399, 405, 458.

Madjapahit, 1, 2, 6, 47, 49, 50, 74—85, 87, 119, 126, II 3, 46, 48—51, 54—57, 68, 82, 85, 91, 128, 137—139, 150—153, 157, 158, 160—162, 166, 167, 171, 173—196, 202, 203, 229, 234, 236, 243, 245—247, 267—269, 275, 286, 293, 301, 306, 311, 321—323, 325, 326, 328, 344, 348, 351, 352, 363, 366, 398, 402, 404—408, 417, 418, 420, 421, 428—430, 434, 450, 456.

Madjasari, II 180.

Madjawarna, II 168.

Madoera, 73, 75, II 408, 409.

Madras, 137.

Magēlang, 165, 217, 222, 327, 331, 392, 402, 408, 427.

Magērsari, 187.

Magētan, II 309.

Mahābhārata, 64, 174, 175.

Mahābodhi, 321, II 84.

Mahāçambhōē, 61.

Mahādewa, 90, 92, 93, 119, 194, 223,

236, 251, 328, 379, 380, 412, 472, 475, 476, 480, II 27, 80, 119, 157, 321, 326, 354, 363, 392, 394, 395.

Mahādewi, 93. Zie ook Dewi.

Mahākāla, 91, 93, 231, 232, 236, 238, 406, 474, 481, II 64, 80, 82, 206. Zie ook Kāla.

Mahākālī, 94. Zie ook Kālī.

Mahāraurawa, 369.

Mahavellipoer, 138, 139, 175.

Mahāyāna, 56, 58, 104, 106, 118, 131—133, 140, 310, 323, 365, 384—388, 394—397, II 87, 129, 133, 423, 425, 445.

Mahāyāni, II 118.

Mahāyogī, 92.

Mahibit, 72.

Mahishāsoeramardinī, 94, 232, 406, 473. Zie verder Doergā.

Maitreya, 104, 111, 309, 310, 318, 319, 372, 379, 381—383, 385, 386, 389, 396, II 7, 9—11.

Makētēp, II 411.

Malaka, 55, 83, 84.

Malang, 6, 54, 70, 143, II 53, 57, 67, 70, 90, 96, 306, 316, 453.

Malar, II 413.

Malayoe, 54, 73, 394, II 425.

Maleische Schiereiland, 73, 78.

Malik Ibrahim, II 428.

Māmak(h)i, 115, II 126.

Mandang, 218.

Mandara, 97.

Mañdjoeçrī, 78, 111, 112, 284, 310, 318, 379, 381, 385, II 7, 10, 14, 15, 22, 133, 134, 327, 445.

Mañdjoewadjra, 112.

Manggis, 411.

Mangkoenēgara, 412.

Manglajang, II 392.

Manjar, II 209.

- Manoekôë, 210.
 Manoengkoeng, 283.
 Mānoeshi-Boeddha, 104, 105, 108, 384, 389.
 Manoharā, 376.
 Mañtjilan, II 180.
 Mantrayāna, 106, 396.
 Maritji, 479, II 91, 128.
 Māritjī, 117.
 Maron, 415.
 Matahoen, II 216.
 Mataram (nieuw), 3, 219, 441, II 181, 412.
 Mataram (oud), 60, 244, 245, 441.
 Matjanpoetih, 85, II 413—415, 417, 418, 249, 460.
 Matsya, 97.
 Māyā, 372.
 Mēḍang, 60, 62, 65, II 25—27.
 Medini, 221.
 Meester Cornelis, 52.
 Mēleri, II 135.
 Menak Djingga, II 181, 186, 369.
 Mēnampoeh, II 409.
 Mēnangkabau, 73, 78, II 427.
 Mēndang Kamoelan, II 25, 26.
 Mēndoet, 11, 13, 29, 30, 35, 39, 56, 102, 114, 139, 210, 214, 260, 273, 295—324, 327, 331, 332, 344, 345, 351, 355, 396, 403, 416, 420, 453, II 9, 10, 13, 18, 20, 97, 99, 110, 114, 115, 266, 351.
 Mengoen, 136.
 Mēranti, 431, 432.
 Mērapi, 11, 166, 331, 401, 403, 404, 411—414, 416, 417.
 Mērbaboe, 10, 165, 216, 331, 401, 403, 408, 416, 425, II 389, 390.
 Mērden, 431.
 Meroe (berg), II 117.
 Meroe (Tj.), II 414.
 Meyer, II 462.
 Mieling, 14.
 Millies, II 462.
 Minahassa, 78.
 Minoreh, 331, 332.
 Minotauros, 91.
 Minto, II 67, 307.
 Miring, 246.
 Mi S'on, II 232.
 Mlanggen, 327.
 Modong, II 424.
 Moeara Djambi, II 425.
 Moeara Kaman, II 422.
 Moeara Takoës, 30, II 422, 423.
 Moedal, 219.
 Mōēlawarman, II 421.
 Mōēlasarwāstiwādanikāya, 394.
 Mōēlasarwāstiwādin, 394, 395.
 Moelia-ardja, II 354.
 Moendër, II 357.
 Moengang, 201.
 Moengkidan, 416.
 Moens, 119, 316, 319, 329, II 10, 47, 125, 165, 172, 364.
 Moentilan, 11, 165, 166, 323, 416, 417.
 Moeñtjar, II 412.
 Moetëran, II 183, 184.
 Moetjilinda, 375.
 Moetjoekoenda, II 121, 262, 263.
 Mohammedanen, 83—85, II 407.
 Molukken, II 413.
 Morangan, 414, 415.
 Mrēgayawati, II 38.
 Müller, 10, II 397.
 Münnich, 345, 417, 439, II 4, 15, 46.
 Muhlenfeld, II 411, 433.

 N.
 Nāga, 117 enz.
 Nāgarakrētāgama, 1, 2, 47, 48, 50,

- 73, 78, 79, 87, 160, 396, II 43, 49,
55, 67, 68, 83, 93, 95, 135, 137, 139,
142, 160, 161, 167, 173, 177, 180,
196, 203, 206, 209, 216, 236, 246,
247, 256, 292, 406, 434.
Nāgarī, 58, 128, 130—132, 244,
257, 270, II 13, 23, 91, 93, 127—
129, 131, 422, 449.
Nagasari, 252, II 23.
Nairāṇḍjanā, 129, 374.
Nakoela (held), II 219.
Nakoela (Tj.), 135.
Nalagareng, 178.
Nalamala, II 119.
Nambi, 76, II 407, 411.
Nandi, 90, 93, 99, 166, 177, 180, 189,
201, 203, 207, 213, 214, 216, 218,
—220, 234, 236, 238, 252, 255,
328, 402, 415, 438, 451, 480, 484,
485, II 24, 27, 33, 40, 82, 83, 88,
90, 92, 157, 237, 241, 306, 312, 327,
392, 410, 415, 425.
Nandiçwara, 90, 91, 231, 232, 236,
238, 406, 474, 481, II 35, 64, 80, 82.
Nangoelan, 414.
Narada, II 120.
Narasimha, 97, 482.
Narasinghamōērtti, 72.
Nārāyana, 479.
Nasik, 131, 140.
Neeb, II 425, 433.
Nepal, 58, 106, 115, 271, 340, 364, II
126.
Ngabean, 402.
Ngadiloewih, 201.
Ngadirēdja, 217.
Ngaglik (Malang), II 309.
Ngaglik (Prambanan), 252, 255.
Nga-koelo, 178.
Ngampēl, II 333.
Ngaṇḍjoek, II 445.
Ngantang, II 325.
Ngara, II 158.
Ngawèn, 324—327.
Ngawoe, 414.
Ngēndat, II 67, 306.
Ngēpas, 415.
Ngētos, II 287, 345—348.
Nglarangan, 239.
Ngloerah, II 389.
Ngoenoet, II 334.
Ngradjég, 323, 420.
Niermeyer, II 237.
Nieuw-Guinee, 78, 122.
Nini Towong, II 119, 214, 219.
Nirwāṇa, 103, 104, 375, 387, 388.
Niwātakawatja, II 120, 213—215,
226.
Noesoekan, 412.
Noordwijk, 129.
Noordziek, II 366—369, 397.

O.
Oedayana, 64, II 37, 38.
Oegrasena, II 418.
Oemā, 93.
Oemboel, 408.
Oengaran, 4, 18, 219—224.
Oeroeng, II 320.
Oeroewilwā, 374.
Oldenburg, 340, 377, 399.
Oldfield, 271.
Onto Retjo, 177.
Oort (van), II 397.
Opak, 241, 252, 254, 255, 269, 270,
440.
Orissa, 128, 134.
Oro-oro, II 349, 350.

P.
Pabelan, 423.
Paçoepati, II 120, 214.

- Padang (G.), II 393.
 Padang Lawas, 112, II 423.
 Padangsche Bovenlanden, 30.
 Padjadjaran 3, 79, 125, 436, 437, II 390, 394, 395.
 Padjarakan (Nambi), 76, II 411.
 Padjarakan (Noordkust), II 408.
 Padmapāni, 112, 310. Zie verder
 Awalokiteçwara.
 Padoesan, II 251.
 Pagān, 136.
 Pagarroejoeng, II 427.
 Pagētan, II 86.
 Pagēr, II 306.
 Pagoehan, II 178.
 Pahingan, 412.
 Pakalwangan, II 141.
 Pakērisan, II 420.
 Pakoean Padjadjaran, II 395.
 Palah, 70, II 246, 252, 281, 292.
 Palakaran, II 409.
 Palembang, 54, 55, 64—66, 71, 73, 78, 112, 124, 395, II 423.
 Pāli, 132, 378.
 Pallawa, 51, 53—56, 128—131, 133, 138, 139, 165, 166, 171, 187.
 Pamalangan, II 185, 186.
 Pamēkasan, II 409.
 Pamoetoeng, II 423.
 Pamojahan, II 392.
 Pamotan, II 33, 46.
 Panaraga, II 49.
 Panas, 408.
 Panataran, 6, 21, 32, 33, 42, 70, 80, 98, 451, II 70, 89, 110, 112, 113, 122, 166, 188, 203, 215, 216, 227, 229, 245—284, 294, 296, 297, 318, 323, 325, 332, 333, 342, 356, 357, 370, 403, 405, 416, 457, 462.
 Pāṇḍakan, II 138, 306.
 Pandan, II 424.
 Pandansari, II 329.
 Pāṇḍawa, 176, II 118, 219.
 Paṇḍjāb, 128, 129.
 Paṇḍjaloe, 68, II 49.
 Paṇḍji, II 146.
 Paṇḍoe, 187.
 Pāṇḍoerawasinī, 115, II 126.
 Panci, II 423.
 Pangawan, II 67.
 Panggērang, 416.
 Panggih, II 234—236, 323, 351.
 Panggoeng, II 188, 189.
 Pangloengan, II 181, 235.
 Pangoes, 221.
 Ponganon, 173, 176, 181, 200.
 Panoelisan, II 419.
 Panoeloeh, 69.
 Panoembangan, II 51, 236.
 Pāntarapōērwa, II 234.
 Paṇtjatjira, II 135.
 Pāṇtjika, 315.
 Papak, II 88, 90.
 Papoh, 21, II 152—157, 165, 192, 228, 314, 320.
 Paraçoerāma, 98, 462, 479.
 Paraḍah, II 27.
 Parakan, 216, 217.
 Paramasoekhapoera, II 286, 287, 348.
 Paramawiçeshapoera, II 206.
 Pararaton, 49, 70, 72, 73, 82, 83, II 50, 55, 85, 95, 216, 286.
 Paree, II 27, 50, 209, 321.
 Pari, 80, II 185, 229—234.
 Parikēsīt, 174, 188.
 Parmentier, 140, 400, II 230, 244.
 Pārthayadjña, II 117—119, 122.
 Pārwatī, 93, 95, 116, 119, 202, 238, 438, II 87, 152, 167, 171, 222, 323, 326, 333, 363, 402, 408.
 Parijs, 30.

- Pasar Alas, 124.
 Pasetran, II 241—243, 415.
 Pasirian, II 356.
 Pasir Pamojahan, II 392.
 Pasir Sinalang, II 396.
 Pasir Tjipanjaloe, II 392.
 Pasoeroehan, 10, 16, 21, 62, 68, 70, 442, II 26, 50, 70, 129, 196, 355, 407, 416.
 Patikrēdja, II 51.
 Patjet, II, 351, 352.
 Patjiran, II 428.
 Pausanias, 2.
 Pawitra, II 44.
 Pawon, 13, 35, 150, 230, 295, 322, 327, 328, 344—350, II 20, 22.
 Payen, 9.
 Pēgat, II 150.
 Pēkalongan (Midden-Java), 201, 202, 433—437.
 Pēkalongan (Oost-Java), II 141.
 Pēlēm, 412.
 Pēnampihan, II 26, 366—372, 377, 387, 414, 417.
 Pēnangoengan, 85, II 35, 39, 43, 44, 48, 158, 287, 298, 301, 398, 399.
 Pēndēm, 417, 422—424.
 Pēngilon, 221, 222.
 Pērbakti II 46.
 Perean, II 420.
 Pereng, II 24.
 Pēroppo, II 409.
 Perot, 59, 208—211, 215, 217, 218.
 Perquin, 448, II 99, 136, 160, 162, 172, 203, 208, 209, 228, 244, 250, 283, 284, 292, 324, 339, 341, 342, 345, 364, 397.
 Pērtapan (Kēdiri), 69, II 51, 150, 151.
 Pērtapan (Kēdoe), 218.
 Pērtapan Rahtaoe, II 354.
 Pēsindon, 207.
 Pet, 205, 239.
 Pētoeng amba, II 355.
 Petroek, 178.
 Phené Spiers, 39.
 Pikatan, 218.
 Pinket van Haak, 9.
 Pirikan, 408.
 Plaosan, 136, 154, 155, 243, 264, 267, 268, 270, 420, 489, II 3—16, 19, 23, 24, 87.
 Pleyte, 30, 31, 65, 122, 340, 371, 400, II 46, 47, 136, 394, 395, 397, 462.
 Plikon, 218.
 Ploembangan, II 51, 236, 237.
 Ploembon, 413.
 Poegēr, II 407—411.
 Poeh-Sarang, II 45.
 Poejang, II 351.
 Poela, II 168.
 Poeloeng, II 389.
 Poeloengan, II 305.
 Poēnden Dewi Sēkartadji, II 329.
 Poēnden Gilang, II 206.
 Poentadewa, 173, 189, 194—198, 230, 326.
 Poerbatjaraka, 69, 79, 331, II 139, 142, 161, 172, 397.
 Pōērṇawarman, 51, 65, 127, 129.
 Pōērṇawidjaya, II 116, 117.
 Poerwa, II 412.
 Poerwakērtā, 434.
 Poerwangga, II 411.
 Pōērwapatapan, II 85.
 Pōētānā, 479.
 Poetjang, 408.
 Poetjangan, 64, II 44.
 Poetoeḥ Batoe Koetoeḡan, II 355.
 Poetoeḥ Gēdang, II 351.
 Poetoeḥ Poejang, II 351.
 Poetri, II 88.
 Poetri Tjampa, II 181, 185.

- Poetton, II 203.
 Polangan, 252.
 Polengan, 252.
 Polynesische oudheden; vooral 121
 —126, 416, 436—438, II 391—395,
 424, 442, 443, 459.
 Ponggok, 412.
 Porrong, II 229.
 Portugeezen, 47, 83, II 407, 408.
 Post, II 356.
 Prabalingga, 21, II 196, 357.
 Pradah, II 27.
 Pradjëkan, II 408.
 Pradjñāpāramitā (godin), 115, 117,
 119, 271, II 15, 88, 89, 92, 206.
 Pradjñāpāramitā (tekst), 115, 380.
 Praga, 216—219, 295, 322, 331.
 Prahoe, 172—174, 187, 200, 206,
 207.
 Pralamba, 479.
 Prambanan, 2—6, 14, 21, 25, 28, 29,
 35, 38, 39, 40, 42, 58, 59, 98, 101,
 147, 150, 172, 176, 202, 206, 241—
 295, 401, 414, 418—420, 422,
 426, 440—490, II 1—26, 175, 426.
 Prapañtja, 1, 2, 5, 47, 48, II 3, 67,
 139, 142, 146, 162, 166, 173, 176,
 177, 179, 181, 185, 188, 190.
 Pratāpana, 370.
 Pratyekaboeddha, 372.
 Preanger, 125.
 Prigèn, II 141.
 Pringapoes, 208, 210—215, 217, II 32.
 Pringtali, 414, 433.
 Proedoeng, II 312.
 Proetoeng, II 317.
 Ptolemaeus, 51.
- R.
- Rādjagrêha, 374.
 Rādjapatigoendala, 72.
 Rādjapatni, 77, II 138, 206.
 Rādjasa, 70, 71, II 67, 89.
 Rādjasanagara, 79.
 Rādjasawarddhana, 82.
 Raffles, 1, 6—10, 20, 23, 40, 134,
 138, 168, 176, 205, 224, 226, 242,
 294, 295, 336, 399, 445, 489, II 25,
 26, 35, 46, 57, 68, 81, 83, 94, 95,
 122, 136, 152, 175, 196, 203, 208,
 216, 248, 316, 331, 364, 372, 373,
 380, 397.
 Ragadjampi, II 412, 413.
 Rahtaoe, II 354.
 Rākshasa, 118 enz.
 Rāma, 98, 461—463, 480, II 228,
 258, 264, 457.
 Rāmāyaṇa, 58, 80, 98, 460—463, 479,
 480, II 213, 215, 250, 256, 258, 259,
 380, 457.
 Rambahan, II 132, 133, 427.
 Ranau, II 424.
 Ranawidjaya, 83.
 Randoe Agoeng, II 411.
 Randoe Goenting, 269.
 Rangga Lawe, 76, II 85.
 Rangga Warsita, II 373.
 Rangga Woeni, 71, 72.
 Ranggah Rādjasa, 70.
 Ranggoenting, 283.
 Ranoe Këmbala, II 355.
 Rantau, II 422.
 Rati, II 119.
 Ratnasambhawa, 105, 109, 115, 261,
 282, 389, II 13, 126, 127.
 Ratnatraya, 270, 271.
 Ratoe Baka, 154, 244—246, 426, 488,
 II 4.
 Raurawa, 369.
 Rawabani, 409.
 Rāwaṇa, 461—463, 480, II 215, 258,
 259, 457.

Rědja, 408.
 Reichmann, II 358.
 Reimer, 5.
 Reinwardt, 8—10, II 68, 69, 413, 432.
 Rěmbang, 16, II 25.
 Rěnon, II 410, 411.
 Renteng, 409.
 Resink, II 439.
 Rětja, II 409, 410.
 Reuvens, 9, II 69, 94.
 Rigg, 12, II 69, 87, 89, 92, 94, 176, 196, 208, 248, 283, 307, 233, 331, 364.
 Rimbi, 80, II 129, 167—169, 269, 317.
 Ringgit, II 89.
 Roekma, II 264.
 Roekminī, II 262—264.
 Rokan, II 422.
 Roorda, 50.
 Rouffaer, 3, 30—34, 37, 42, 83, 341, 400, 441, 490, II 43, 47, 70, 87, 88, 91, 94, 133, 136, 408, 433, 451.
 Ryck (van), 5.

S.

Sabaradja, 408.
 Saddharmapoēḍarika, 386.
 Sadeng, II 407.
 Sadewa, 178.
 Sadjdjanasanmatānoeragottoengga, 62.
 Sadjen, II 351.
 Sadjiwan, 154, 155, 243, 270, 414, 489, II 3, 16—24.
 Sadon, II 310.
 Sagala, II 322.
 Sāgara, II 223.
 Sahadewa (held), II 219, 380.
 Sahadewa (Tj.), 178.

Saher (von), 31, 205, 294, 490, II 47.
 Sakah, II 420.
 Salak, II 393.
 Salam, 323.
 Salaman, 323.
 Salatiga, 3, 409, 410.
 Sāleh, II 160.
 Salingsingan, 417.
 Samantabhadra, 114, 310, 379—381, 383, 385, 386, 397, II 10.
 Samantabhadratjaryāpranidhāna-sōētra, 386.
 Samapoera, II 24.
 Saṃghāta, 369.
 Samoer, 416.
 Sampang, II 409.
 Sanan, 255, 257.
 Sañdjaya, 54, 61, 167.
 Sañdjīwa, 369.
 Sanggar Pamalangan, II 185, 186.
 Sanggariti II 35, 307—309.
 Sanggau, II 422.
 Sanggha, 270, 271.
 Sanggoeran, II 307.
 Sanggrahan (Měraپی), 412.
 Sanggrahan (Toeloengagoeng), II 316—318, 320.
 Sang hyang Tapak, II 46.
 Sang hyang Kamahāyānikan, 271, 395, 396, II 127.
 Sanskrit, 41, 54—59, 64, 65, 121, 128, 133, 165, 166, 198, 331, 333, 398, II 131, 135, 206, 435, 437.
 Santria Manggoeng, II 354.
 Saragēdoeg, 241, 246, 250—255, 325, 443.
 Saraswati, 100.
 Sari (Běndah), 21, 30, 56, 260, 264—269, 272, 285, 287, 440, 444, II 6, 15, 87, 315.
 Sari (G.), 166.

- Sari (Ratoe Baka), 246.
 Sarwaniwarana^{wishkambhī}, 114, 310, II 10.
 Satyapoera, II 335.
 Sawangan, 207.
 Sawēntar, II 292—298.
 Sawoe, 252.
 Scheltema, 7, 40, 205.
 Schenk, II 354.
 Schmid (van), II 69, 94.
 Schönberg Müller, 13, 337.
 Schouten, II 433.
 Schrieke, 83.
 Scipio, 3, II 395.
 Sēboeloe, II 422.
 Sēdah, 69.
 Sēgaran, II 185, 188.
 Sēkadau, II 422.
 Sēkartadji, II 392.
 Selabale, II 333.
 Selabradja, II 350.
 Selaganam, 402, 403.
 Selagriya (grot), 432.
 Selagriya (Tj.), 11, 13, 210, 231, 402—407, 417, 418, 472, 474, II 24, 80.
 Selakaton, 208.
 Selakēlir, II 399—406, 416, 417.
 Selamangleng (Kēdiri), II 45, 319, 329—332.
 Selamangleng (Sanggrahan), II 318, 319, 330.
 Selapoera, II 345.
 Selarēdja, II 316.
 Sell, 205, 439.
 Sēmada, II 398.
 Sēmanging, II 152.
 Sēmangka, II 180.
 Sēmar (panakawan), 177, II 219.
 Sēmar (Tj.), 173, 192, 220, 232, 233.
 Sēmarang, 3—5, 9, 207, 219, 223, 225, 226, 228, 234, 235, 238, 241, 401, 409, 433, 435, II 25, 68.
 Sēmarangan, 252.
 Sēmbadra, 173, 197, 198.
 Sēndang Bedji, 222.
 Sēndangdoewoer, 85, II 428.
 Sēndara, 207, 208, 216, 217, 331.
 Sēndi, II 351.
 Sēntjaki, 176, 177, 178.
 Sēntoel, II 216.
 Serrurier, 30.
 Sētail, II 412.
 Sētan, 408.
 Sevenhoven (van), 205.
 Sewell, 39, 136.
 Sewoe, 3, 21, 153, 258, 270—272, 274—293, 315, 321, 350, 440, 443, 444, 470, 474, 475, II 4, 6, 7, 13, 22, 245, 440.
 Shaefer, 12, 13, 337.
 Siam, 29, 339, II 92.
 Sida-ardja, II 33, 302, 405, 416.
 Sidamoekti, 224.
 Siddha, II 117.
 Siddhārtha, 103.
 Siddhayoga, II 67.
 Sieburgh, 10, 11, II 28.
 Sierra do Pagode, II 408.
 Sierra do Praçada, II 408.
 Sigēmplong, 201.
 Si Gong, 431.
 Sikoening, II 352.
 Sikoenir, 222, 223.
 Sima, II 180, 190.
 Simbatan-wetan, II 310—312.
 Simpīng, II 129, 160, 162, 165, 268, 269.
 Sinalang, II 396.
 Sinḍok, 62, 63, 396, II 25, 26, 40, 44, 55, 67, 68, 174.
 Singabaron, 166.

- Singasari, 5, 36, 49, 136, 474, 479, II
 26, 51, 53, 54, 56, 57, 64, 66—
 94, 123, 128—130, 138, 141, 166,
 202, 224, 248, 249, 291, 322, 355,
 363.
 Singha, 253, 325.
 Singhasāri, 48, 64, 71—73, 77, 80,
 119, 175, II 3, 48, 49, 51, 53—57,
 66—68, 84—86, 89, 90, 93—95,
 130, 132, 133, 135, 137—139, 166,
 171, 286, 306, 427, 453.
 Singhawikramawarddhana, 82.
 Si Pamoetoeng, II 423.
 Sirah-kēntjong, II 350.
 Sirah-kēting, II 312.
 Sītā, 461, 462, II 215, 258, 457.
 Sitokpajan, II 423.
 Sitroes, 201, 202.
 Siwita, 207.
 Skanda, 96.
 Slawi, 435.
 Sloet van de Beele, 20, II 362.
 Smaradahana, 69, 474.
 Smeroe, II 354—356, 407.
 Soebhāṣitā, II 151.
 Soedagaran, 408.
 Soedamala, II 218—220, 380.
 Soedhana (Bodhisattwa), 379—381,
 386.
 Soedhana (prins), 376.
 Soedhanakoemāra, II 124, 125, 131.
 Soedjātā, 374.
 Soegriwa, 463.
 Soehitā, 81—83.
 Soekaboemi (Kēdiri), II 26.
 Soekaboemi (Preanger), 65, II 46.
 Soekakērtā, 124.
 Soekarini, 402.
 Soekawana, II 419.
 Soekoeh, 6, 11, 85, II 354, 369, 371—
 381, 383, 386—389.
 Soemanasāntaka, 69.
 Soemba, 123.
 Soembawa, 78.
 Soembērdjati, 80, II 159—167, 188, 316.
 Soembēr kalimati, II 351.
 Soembērnanas, II 34, 35, 317.
 Soembēr-taṇdjoeng, II 309.
 Soembing, 207, 216, 331, 402, 404.
 Soemēnēp, 7, 40, II 373.
 Soemēngka, II 180.
 Soemoer, II 234.
 Soeṇḍa, 65, 66, 73, 79, 125, 435—437,
 II 390—396, 454, 458.
 Soengai Lansat, II 131, 427.
 Soengi-Pētoeng, II 355.
 Soengkoep, II 160.
 Soenjaragi, II 431.
 Soepit oerang, II 355.
 Soeprabhā, II 214.
 Soerabaja, 16, 21, 62, 68, 72, 442, II
 26, 90, 174.
 Soerakarta, 50, 241, 401, 410—
 412, 414, 423, 435, II 24, 372, 380,
 389, 440, 448.
 Soerawana, 80, II, 119, 209—216,
 218, 220, 222, 224—227, 261, 278,
 300, 303, 312, 317.
 Soeroeaso, II 427.
 Sōērya, 101, 234, 485, 486, II 88, 90,
 92, 237.
 Soetasoma, 80.
 Solok, II 425.
 Sombo, 177, 178.
 Speyer, 89, II 136.
 Srikaṇḍi, 173, 189, 192—194, 198.
 Steinmetz, 123.
 Sterrenberg, 4, 241.
 Stutterheim, II 361, 461.
 Sumatra, 30, 73, 76, 78, 106, 112—
 114, 124, 125, 141, 218, 332, 395, II
 131—135, 421—427.

T.

- Tadjém, II 412.
 Tadjoeik, II 389.
 Tadjoeing, II 286, 287.
 Tahiti, II 361.
 Takht-i-Bahai, 136.
 Tampaksiring, 70, II 52, 53, 420.
 Tampir, 412.
 Tampomas, II 392.
 Tāmraparṇī, 130.
 Tanah-Abang, II 424.
 Tañdjoeng Medan, II 422.
 Tañdjoengtirtha, 252, 253, 255, 269.
 T'ang, 53, 168.
 Tanggoel, II 411.
 Tantoelar, 80.
 Tantrayāna, 106, 107.
 Tantri, II 112, 113.
 Tantrisme, 106, 117, 394, 396, 397.
 Tapana, 370.
 Tārā, 98, 105, 110, 114, 115, 255, 257,
 262, 269, 270, 307, 309, 347, 395, II
 15, 126, 127, 131, 132.
 Tarik, 75, II 174.
 Taroemā, 51.
 Tasikmalaja, II 394.
 Tātakā, 461.
 Tawang, 201.
 Tawang mangoe, II 379, 389.
 Tēbasan, 429—432.
 Tēgal, 435—438, II 390.
 Tēgalrēdja, 408.
 Tēkaran, II 440.
 Tēlaga-Indra, II 362.
 Tēlaga-lor, 486.
 Tēlaga Pēngilon, 187.
 Tēlaga Warṇa, 173, 187, 201.
 Tēlahap, 216, 217.
 Telamaja, 409.
 Tēmangoeng, 206—208, 217, 218.
 Tempeh, II 356.
 Tendjolaja, II 392.
 Tēngah, II 183.
 Tēngaran, 411.
 Tēnggér, 84, II 66, 354, 355.
 Tēnggiling, II 326.
 Tēpas, II 350.
 Tēpoes, 431.
 Teysmann, II 160.
 Tibet, 106, 364, 377, 378, 386, 390,
 394, 397, II 122, 123, 125, 437,
 439.
 Tidar, 331.
 Tigawangi, 80, II 209, 216—222, 224,
 261, 262, 279, 312.
 Tikoes, II 181, 193—195.
 Tiñdjon, 246.
 Tinnevelly, 130.
 Tirtha, 66, II 43, 44.
 Tjagak, II 392.
 Tjakraboewana, II 393.
 Tjakratjakra, 91, 92, II 93, 130.
 Tjakrawati, II 393.
 Tjakreçwara, 91.
 Tjaloekya, 137, 138.
 Tjam, Tjampā, 47, 80, 133, 140, 141,
 II 181, 185, 229—233.
 Tjañḍi (Ambarawa), 228, 239.
 Tjañḍi (Bantam), II 393.
 Tjañḍi (Grabag), 408.
 Tjañḍi (Jogja), 415.
 Tjañḍi (Magēlang), 408.
 Tjañḍi (Moentilan), 425.
 Tjañḍi (Wanasaba), 201, 207.
 Tjañḍikā, 143.
 Tjañḍipoera, II 356—358.
 Tjañḍirēdja (Jogja), 413.
 Tjañḍirēdja (Kēdiri), 445.
 Tjandra, 101, 234, 485, 486.
 Tjandrabhāgā, 129.
 Tjandragēni, II 389.

Tjandrahā, 129.
 Tjandrakiraṇā, II 151.
 Tjandrakoelyā, 129.
 Tjandramā, 129.
 Tjandramālā, 129.
 Tjandramasā, 129.
 Tjandrawasā, 129.
 Tjanggal, 54, 55, 129, 165.
 Tjaringin, II 394.
 Tjārwi, 101.
 Tjēbongan, 415.
 Tjedi, II 263.
 Tjēntong, II 292.
 Tjērēmaj, II 392.
 Tjēta, II, 85, II 372, 373, 381—385, 387.
 Tjiampea, II 395.
 Tjibodas, II 396.
 Tjikapóendoeng, II 391, 392.
 Tjikoeraj, II 393.
 Tjimanōek, II 394.
 Tjipanjaloe, II 392.
 Tjirēbon, II 394, 431.
 Tjisadane, II 395.
 Tjitapen, 125.
 Tjitaroem, 51.
 Tjitjalengka, II 392.
 Tjitjoeroeg, II 46.
 Tjitjorek, II 393.
 Tjitragoepta, II 19.
 Tjoendā, 117, 307—309.
 Tjoepowatoe, 255—257.
 Tjoramanis, II 412.
 Tlodong, 62.
 Toeban (haven), 64, 75.
 Toeban (Tj.), II 334, 339, 340.
 Toek Mas, 51, 165.
 Toelang Air-ratoe, 210, 219.
 Toelis, 172, 173, 187, 199.
 Toeloengagoeng, II 51, 206, 316, 322, 330.

Toemapēl, 49, 70—74. Zie verder Singhasāri.
 Toemboe, 408.
 Toempang, II 95, 96, 261, 306. Zie verder Djago.
 Toeshita, 372, 373, 382.
 Tohdjaya, 71.
 Tonnet, 462, 466, 467, 490.
 Trailokyawidjaya, 116.
 Tralaja, II 174, 181, 189.
 Trawas, 14, II 42, 301, 399.
 Trawoelan, II 174, 181, 185, 186.
 Trēṇawarta, 479.
 Trēṇawindoe, 479, II 91, 128.
 Trēnggiling, II 326.
 Tribhoewanā (de jongere), 77, II 235.
 Tribhoewanā (de oudere), II 167.
 Trigoēṇa, 69.
 Trimōerti, 100, 118, 412, II 424.
 Troekan Tjaṇḍi Giring, 414.

V.

Valck, 12.
 Verbeek, 18, 27, 28, 42, 240, II 36, 39, —41, 69, 141, 152, 154, 159, 175, 176, 180, 184, 196, 208, 209, 230, 238, 287, 291, 292, 298, 302, 305, 313, 314, 319, 325, 326, 342, 349, 351, 352, 357, 358, 366, 373, 381, 382, 385, 413, 414.
 Verhuell, 10.
 Veth, 24, 29, 129, 170, 400, II 96, 136, 168, 176, 287.
 Vink (de), 404, 405.
 Vlis (van der), 10, 11, II 372—375, 377, 380, 381, 384, 385, 397.
 Vogel, 141, 205, 329, 490, II 422.
 Voor-Indië, 17, 23, 24, 30, 39, 40, 41, 44, 47, 50—52, 54, 56—58, 65,

- 80, 88—90, 92, 113, 114, 119, 121, 128—132, 134—141, 146, 160, 161, 167, 186, 286, 305, 318, 321, 350, 351, 365, 386, 391, 398, 426, 427, II 16, 23, 83, 84, 93, 123, 127—129, 330, 423, 427, 428, 435, 437—439, 460.
- W.
- Wadjak, II 318, 319, 333, 340.
Wadjradhara, 105, 106, 112, 390.
Wadjradhātwiçwarī, II 126, 127. Zie ook Dhātwiçwarī.
Wadjrapāni, 114, 115, 271, 310, 318, 385, II 10, 15.
Wadjasattwa, 105, 106, 110, 111, 390, 396, 397, II 445.
Wadjayāna, 396.
Waiçrawaṇa, 101.
Wairotjana, 105, 109, 110, 115, 282, 389, 395, 396, II 116, 117, 126, 127, 184.
Wajang, 125.
Walaṇḍit, II 306.
Waleri, II 95, 135.
Wālī, 463.
Walikoekoen, II 319.
Wāmana, 97, 252, 482.
Wanakērsa, 219.
Wanasaba, 201, 202, 206, 207, 216, 217, 435, II 446.
Wanasari, 413.
Wantil, 411.
Warāha, 97, II 354.
Warāhamihira, 130.
Wardenaar, 6, 7, 445, II 35, 36, 38, 42, 175, 183, 184, 188.
Waroeṇa, 101, 263, 408, 467, 477, II 20.
Wāsawa, 101, 467.
Wasoedhārā, 117.
- Watēs, II 92.
Watoekēlir, II 399.
Watoe-toelis, II 305.
Wawa, 62.
Wayang, II 89.
Wāyoe, 408, II 267.
Weda, 372.
Wēdon, II 306.
Wēdwawēdwan, II 306.
Wēkas ing Soekha, 79, 81, II 286.
Wēhirang, II 138, 350—352, 361, 398.
Wēṇḍit, II 67, 306.
Wēngkēr, 65, II 45, 209.
Westenenk, 124.
Wiçeshapoera, II 206.
Wiçwāmitra, 461.
Widjaya, 75, 76, II 137, 166, 174, 175.
Widjayaloka, 62, II 67, 307.
Widodarēn, II 352.
Widoera, II 118.
Wikramawarddhana, 81, II 206, 247, 334.
Wikramottoenggadewa, 64, 65.
Wilis, II 49, 278, 329, 366, 368, 388.
Williams, 6, II 372.
Wilsen, 13—15, 22, 23, 31, 296, 329, 337, 338, 340, 345, 392, 399, 428, II 397.
Wilwatikta, 83, 84.
Windhya, II 407.
Winong, II 361.
Wirabhōemi, 81, II 407.
Wirarādja, 73—76.
Wirātaparwa, 64.
Wiselius, II 168, 170, 287.
Wishpoe, 52, 65, 66, 88, 96—100, 189, 194, 202, 234, 236, 248, 252, 316, 328, 412, 451, 452, 455, 456, 461, 462, 477—480, 482, 483, 485, 486, II 32, 42, 43, 60, 66, 165, 263, 267, 291, 306, 308, 379, 404, 454.

Wishņoebhawanapoera, II 209.
 Wishņoeisme, Wishņoeitisch, 65, 69,
 88, 99—101, 467, II 43, 291, 297,
 452.
 Wishņowarddhana, 72, 74, II 84, 95,
 122, 131, 135, 165, 440.
 With, 40, 203, 205, 294, 329, 400,
 461, 490, II 208, 462.
 Witkamp, II 422.
 Wleri, 135.
 Wlingi, II 50, 236, 237, 316, 349, 350.
 Woedjil, 222.
 Woekir, 166, 167, 416.
 Woengkal, II 291.
 Woeroeng, 327.
 Wrëkodara, 181.
 Wringin Brañdjang, II 314—316, 327,
 400, 420.
 Wringin-lawang, II 181—183, 187,
 302.
 Wwatan mās, 66, II 46.
 Wyāsa, 479.

IJ.

IJsseldijk (van), II 307.
 IJzerman, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 136,
 137, 139, 140, 205, 242, 261, 267,
 270, 279, 294, 339, 356, 399, 400,
 446, 447, 476, 490, II 5, 9, 14—17,
 23, 46, 422, 433.

Y.

Yakshī, 101.
 Yama, 100, 101, 116, 408, 463, II 19,
 20, 117.
 Yang, II 358, 362.
 Yoedishthira, II 118.
 Yogātjārya, 382, 396, 397.
 Yoni, 93 enz.
 Yule, 23, 136.

Z.

Zollinger, II 348, 352, 359, 364.
 Zwolle, II 388, 389, 416.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.